

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. XIV, sv. 2, br. 28

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Marc L. Greenberg (Kansas)
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)
Emil Tokarz (Sosnowiec)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Robert Bońkowski (Katowice)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljic (Osijek)
Ljiljana Pajović-Dujović (Podgorica)
Tina Varga-Oswald (Osijek)
Novica Vujović (Nikšić)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Novica Vujović

Cetinje, 2021.

Izvorni naučni rad

UDK 811.112.2'373.43

UDK 811.163.4'373.43(497.16)

Martin HENZELMANN (Greifswald)

Universität Greifswald

martin.henzelmann@uni-greifswald.de

SAVREMENE NJEMAČKE LEKSIKOLOŠKE INOVACIJE I NJIHOV PRIJEVOD NA CRNOGORSKI JEZIK

Budući da je koronavirus u svijetu raširen, nije samo oblikovao naš svakodnevni život, već prije svega i naše jezike. Na njemačkom jeziku su se pojavili brojni neologizmi koji se ne odnose samo na bolest, već i na njeno političko poslovanje i društvene promjene. Oni se takođe mogu učitati sadržajima specifičnim za kulturu, tako da se prvenstveno odnose na situaciju u određenoj zemlji. Ove leksikološke inovacije predstavljaju središnji izazov za prevodioca. On mora pronaći različite načine da adekvatno prevede novu terminologiju na drugi jezik. U ovom članku ukratko predstavljamo središnje pristupe prevodilačkih studija prije nego što se pozabavimo pitanjem kako se oni mogu primjeniti u praksi. U tu svrhu razmatramo odabrane neologizme njemačkog jezika koji vode porijeklo iz pandemije korone. Dovedimo u pitanje njihovu prevodljivost i posebno razmatramo poteškoće koje nastaju u konkretnim slučajevima. Iz ovih problema proizilaze prijedlozi za optimizaciju, koji se, međutim, ubuduće moraju kritički ocijeniti i nadopuniti dodatnim prijedlozima, budući da trenutno daleko nisu dio produktivnog leksičkog inventara crnogorskog jezika.

Ključne riječi: *leksikologija, leksikološke inovacije, crnogorski jezik, njemački jezik, prijevod*

1. Leksičke inovacije

Najkasnije od početka 2020. godine, pandemija korona ne samo da je čvrsto uhvatila planet, već je imala i trajan učinak na jezičku stvarnost u Njemačkoj. Odjednom su se pojavili brojni novi pojmovi koji se odnose na samu bolest Covid-19, ali i na gotovo sva druga područja koja su s njom povezana. Za borbu protiv bolesti uvedene su stroge mjere koje su se kretale od lokdauna, zabrane kontakata i ograničenja osnovnih prava do odobrenja novih cjepiva, čiji

rezultati još se ne daju do kraja procjeniti. Ono što se sa sigurnošću može utvrditi je izuzetno dinamičan razvoj u brojnim jezicima koji reaguju na sve te pojave. Ako pogledamo činjenicu da je samo u njemačkom jeziku krajem 2020. godine zabilježeno više od 1000 neologizama (<https://www.dw.com/de/corona-krise-sorgt-f%C3%BCr-zahlreiche-neue-wortsch%C3%B6pfungen/a-56051332>)¹, svakako se čini opravdanim pomnije pogledati njihovo značenje i zapitati se koje mogućnosti postoje za njihovo prevođenje na crnogorski jezik. Može se pretpostaviti da ove najnovije leksikološke inovacije još nisu adekvatno zastupljene u prijevodima. To je zbog različitih faktora, uključujući izuzetno malog broja dvojezičnih, eksplicitno njemačko-crnogorskih rječnika, ali prije svega zbog relativno kratkog perioda u kojem su nastali. Nadalje, valja napomenuti da se te nove leksičke strukture mogu jednako promatrati kao neologizmi koji se ne pojavljuju u svim slučajevima u drugim jezičnim područjima. U tom kontekstu, čini se da je posebno važno upoznati se s mogućnostima i izazovima koji su na raspolaganju za prevođenje novog leksikona s jednog jezika na drugi.

2. Strategije prevođenja

Postoji niz teorijskih klasifikacija koje se mogu koristiti kao osnova za prevođenje. Treba napomenuti da nikada ne postoji samo jedna jedinstvena strategija, nego prevodilac se snaži o stvaranju smislene ravnoteže. Proizvod prevođenja se stoga može posmatrati kao pojedinačni prijedlog prevodioca, fokusirajući se na određeni semantički opseg izvornih leksema. Naravno, to se ne događa proizvoljno, nego postoje različiti teorijski okviri koji su nama od pomoći. To su koncepti koji služe kao predložak prevodiocu i za optimizaciju postupka kako bi se proizveo što jasniji ekvivalent u ciljnom jeziku. To također znači da je semantika u prvom planu, ali istovremeno je potrebna verzija koja je što bliža originalu. Ono što se u određenoj grupi govornika uzima za jasno značenje ili je ionako poznato – iako je još sasvim novo, barem semantički dobro razumljivo – ne mora nužno vrijediti i za drugu grupu govornika. Michael Titzmann je stoga već ranije istaknuo da je za govornika iz drugog kulturnog područja definitivno moguće da u određenoj mjeri vidi alternative za prijevod (Titzmann, 1989: 87). Drugim riječima, može se pretpostaviti da postoje varijante pojedinih pojmova. U suštini, ne radi se o traženju jedinstvenog i opštenito valjanog oblika koji bi se trebao smatrati jedinom opcijom, već o davanju uvjerljivih prijedloga koji odražavaju izvorni sadržaj što preciznije. Ako se ova problematika prenese na crnogorski jezik, valja napomenuti da je

¹ Čak i ako ovaj broj ispada relativno visokim, čini se da još nije dovoljno značajan, jer brojni neologizmi ovdje nisu zabilježeni.

crnogorski jezik standardiziran i da je sveobuhvatno opisan (Schubert, 2002; Čirgić, 2011: 210; Bonjkovski, 2021: 98–108). Međutim, to ne znači da se leksički fond ne može proširiti, a sasvim nova prošlost pokazuje dinamiku i promjene s kojima se takođe suočavamo u crnogorskom rječniku.

Posebno je zanimljivo pitanje kako se leksičke jedinice prenose s jednog jezika na drugi i koje opcije crnogorski jezik pruža, iako zahtjevi kvaliteta i potrebna tačnost, naravno, jako zavise od žanra (Schlamberger-Brezar, 2019: 23). Iz brojnih teorijskih klasifikacija (na primjer Šarčević, 1997; Kjaer, 2002; Kico, 2006; Cao, 2007 i dr.)² možemo nedvosmisleno da zaključimo da je dobro razmatranje potrebno da bi se omogućio prijevod s jednog jezika na drugi. Važno je da razlikujemo dva opšta trenda: Prvi je prijevod, koji teži pravno valjanim i na taj način obavezujućim specifikacijama prijevoda. Dizajniran je za tačnost i primjenjivost u službenim tekstualnim dokumentima. U tom kontekstu, studije translatologinje Radegundis Stolze postale su izvrsna smjernica za prijevode stručnjaka u zemljama njemačkog jezičkog područja, posebno kada je u pitanju službeni materijal poput dokumenata, pravnih tekstova ili potvrde. Stolze svojim teorijskom katalogom pokazuje pristup za realizaciju prijevoda koji je prilagođen potrebama ciljnog jezika i koji predstavlja cilj stvaranja pravno obavezujućih ekvivalenata. Njezina razmatranja ukratko predstavljamo ovđe (prilagođeno iz Stolze, 2014: 273): Prva mogućnost se vidi u doslovnom prijevodu izraza ili u prijevodu pozajmice, ako su onda i dovoljno razumljivi. Druga varijanta bila bi odabir posuđene riječi ili usvajanje riječi s naturaliziranom gramatičkom prilagodbom. Treća opcija se sastoji od zamjene termina izrazom koji je uobičajen u ciljnom jeziku, pod uslovom da nema direktne reference na sistem ciljnog jezika i da se stoga ne može zamjeniti. Četvrta mogućnost je zamjena izrazom koji je uobičajen u ciljnom jeziku, a čije starije značenje odgovara konceptu izvorne kulture. Peti mogući slučaj je upotreba opštenitijeg izraza, budući da hiperonim implicira hiponim. Šesto rješenje bilo bi prijevod kao eksplicitno proširenje, što pak dovodi do specifičnog izraza. Sedmi pristup treba vidjeti u dodavanju oznake ciljanog jezika s izrazom izvornog jezika u zagradama kako bi se jasno naglasila referenca. Osmo opcija je zadržati oznaku izvornog jezika zajedno s objašnjenjem ili fusnotom. Konačno, Stolze vidi devetu mogućnost u direktnom posuđivanju izraza stranog jezika kao neologizam, i to samo ako se leksička posebnost može razjasniti samo na ovaj način.

² Sve ove teorijske napomene temelje se na pretpostavci da prijevod mora biti usmjeren prema ciljnom jeziku. To automatski također znači da cijeli niz svojstava izvornog izraza svojstvenih kulturi mora biti razumno uhvaćen i mapiran što je jasnije moguće u ciljnom jeziku. Da se to drugačije primjenjuje u književnom tekstu nego, na primjer, u pravnom tehničkom dokumentu, pokazuje da su različite strategije i predložena rješenja korisna i razumna.

Poljska translatologinja Małgorzata Piróg predlaže sličan pristup, iako bi njen katalog ovđe trebalo smatrati drugim trendom. Ne radi se prvenstveno o orijentaciji na pravnu primjenjivost posebnih izraza, već o preispitivanju integracije leksike iz stranog jezika i stvaranju ekvivalenata koji su razumljivi³. Ovaj pristup stoga mora biti u fokusu naših razmatranja, budući da se Piróg specijalizira na istorijsko uzgojen tehnički rječnik u jednom jeziku koji obično ne postoji u istom obliku u drugom jeziku. Uglavnom se ona fokusira na kulinarsku terminologiju i njezin prijevod s italijanskog jezika na poljski. Stoga su njezina objašnjenja ipak od opšteg interesa kada su u pitanju leksikološke inovacije i njihov prijevod s jednog jezika na drugi, pa i koji se mehanizmi koriste pri tome. Piróg predlaže sljedeći postupak (citirano prema Szember-ska, 2011: 59–60): Prvo, nedostatak odgovarajućeg prijevoda može da dovede do zadržavanja originala, drugo, izvorniku se može dodati opis opsega pojma, ili treće, može se dodati doslovni prijevod koji može da bude postavljen pod navodnike. Adaptacija i rezultirajući prijevod zajma predstavljaju četvrtu opciju, dok se peti mehanizam sastoji od prevođenja i proširenja izvornog izraza kako bi se bolje opisala njegova semantička struktura. Šesta opcija je pronaći ekvivalent ciljanom jeziku. Sedma varijanta leksičke integracije sastoji se od oblika leksema prilagođenog ciljnom jeziku, na primjer prilagođavanjem ga pravopisnoj normi. Ako to nije povoljno, dolazi u pitanje približni prijevod koji netačno reproducira izvorni izraz, ali koji je smislen i razumljiv na ciljnom jeziku⁴. Deveto, prijevod se može napraviti pomoću hiperonima za generalizaciju, ili deseto, atributivni dodatak može se koristiti za objašnjenje i bolju razumljivost.

Ova dva pristupa naglašavaju da ne postoji jednoobraznost u postupku ostvarivanja leksičkog prelaza s jednog jezika na drugi. Bitni elementi različitih pristupa su da se dvije stvari moraju zabilježiti tijekom prijevoda: Jedno, prijevod mora da bude što moguće bliži semantičkoj jezgri izvornog jezika, i drugo, u ciljnom jeziku mora biti jasno šta se pod tim podrazumjeva. Ova dva kriterija su u središtu i mogu se primijeniti različitim pristupima. Treba još jednom da naglasimo da ne postoji jedan jedini poduhvat za prevođenje, jer svaki prevodilac bira varijantu koju i sam smatra opravdanom, posebno u slučaju da nedostaju jasne smjernice koje bi se mogle sagledati kroz rječ-

³ Njemački prevodilac Werner Koller već je posebnu pažnju posvetio raspravi o ekvivalen-tima i njihovoj prirodi i predložio opsežnu kategorizaciju (Koller, 2011: 218–277). Na temelju ove klasifikacije, Erich Prunč govori o podudarnosti koja mora postojati kako bi se termin preveo s jednog jezika na drugi („Эквивалентность и соответствие как уровень согласия“, Прунч, 2015: 73).

⁴ Posebno tu Piróg se razlikuje od Stolze, jer približni prijevod nije pogodan za neki zvanični dokumenat, ali eventualno jeste za neke kulturne specifičnosti.

nike ili liste. Pogledajmo sada nekoliko primjera i njihov semantički sadržaj i razmotrimo koja bi struktura imala smisla u ciljnom jeziku kako bi se ovaj semantički sadržaj mapirao što preciznije. Stoga se posvećujemo nekim zanimljivim neologizmima iz njemačkog jezika i pokušavamo kritički preispitati postojeće prijedloge za njihovo postojeće prevođenje na štokavske književne jezike⁵, ili, pak, razmatrati koji ekvivalent bi mogao doći u pitanje.

3. Neki odabrani neologizmi i njihov mogući prijevod

Od više od 1000 neologizma koji su se našli u njemačkom jeziku u vezi sa pandemijom koronavirusa, neki su slučajevi veoma zanimljivi, posebno kada predstavljaju originalne nove kreacije. Mnogi od njih su navedeni i definisani na početnoj internet stranici Leibnizova Instituta za njemački jezik (njem. „Leibniz-Institut für Deutsche Sprache“, skraćeno „IDS“) <https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp>, uključujući takozvano „pravilo AHA“⁶. Akronim „AHA“ označava u njemačkom originalu „Abstand + Hygiene + Alltagsmaske“ („razmak + higijena + maska za svakodnevni život“), spaja se sa imenicom „Regel“ („pravilo“) i tvori složenicu. Glavni izazov za prevodioca je pronaći uspješno rješenje akronima, jer je prevođenje elementa „Regel“ kao „pravilo“ ili pak u množini „pravila“ relativno besproblemno. Koristi ga i Institut Roberta Kocha (njem. „Robert Koch-Institut“, skraćeno „RKI“), centralna institucija savezne vlade u području nadzora bolesti, đe je predložen odgovarajući izraz „Pravila AHA (držanje razmaka, vođenje računa o higijeni, nošenje maske u svakodnevnom životu)“ kao hrvatski ekvivalent (https://www.rki.de/DE/Content/Infekt/Impfen/Materialien/Downloads-COVID-19/Aufklaerungsbogen-Kroatisch.pdf?__blob=publicationFile). Koristi se množinom („pravila“), uz koju je vezana njemačka kratica „AHA“ i jasno raščlanjena u zagradama kako bi se otkrilo šta se krije iza njemačkih velikih slova. Ne obrađuju se samo imenice, već se koristi njihova diskurzivna klasifikacija, pa se stoga koriste glagolske imenice („držanje“, „vođenje“, „nošenje“). Međutim, akronim se ne reproducira kao takav, za razliku od malo drugačijeg hrvatskog prijevoda Federalnog ministarstva zdravstva. Ovo se može pronaći na internetu na https://www.bundesgesundheitsministerium.de/fileadmin/Dateien/3_Downloads/C/Coronavirus/SMS-Infos/Hrvatski-Kroa-

⁵ Nažalost, u njemačkim medijama za naše primjere nismo našli nijedan eksplicitno crnogorski primjer. Stoga radimo sa svim varijantama koje su date.

⁶ Tu postoje dodaci poput „AHA + L“ i drugi, ali ih ovđe treba zanemariti, jer oni funkcionišu kao derivati neologizma „pravilo AHA“, a nas zanima samo ova početna struktura. U ovđe prevedenim prijevodima dodaci se razlikuju, ali ne osnovna struktura. Stoga samo ovo treba koristiti kao osnovu za usporedbu.

tisch.pdf kao „Pravilo AHA (DHS) (držati Distanču + poštivati Higijenu + a tamo, đe u Svakidašnjici postane tijesno, nosite masku)“. Federalno ministarstvo zdravlja preferira imenicu „pravilo“ u jednini i dodaje akronim „DHS“. Nakon toga slijede objašnjenja u zagradaama uz pomoć glagola i imenica, pri čemu se strana riječ „distanca“ koristi umjesto domaćeg izraza „razmak“. Zanimljivo je, međutim, da je „S“ (za „Svakidašnjicu“) odabrano u akronimu, iako se u originalu iza njega krije izraz „svakodnevna maska“. To se zapravo odnosi sa „masku“, tako da akronim kao „DHM“ izgleda prikladniji. Istina je da u njemačkom izvorniku „M“ za „Maske“ („maska“) nije uključen u akronim, već prije inicijal „A“ mnogo manje uobičajenog izraza „Alltagsmaske“ („maska za svakodnevni život“), koji je izveden iz razloga eufonije i fonetske analogije sa uzvik „aha“.

Oba prijedloga prijevoda slijede u najširem smislu zadržavanje oznake i objašnjenja izvornog jezika, pri čemu se to odnosi samo na akronim „AHA“, budući da se izraz „pravilo“ ne smatra problematičnim u ovom slučaju.

U brojnim slučajevima neologizmi iz promatranog razdoblja imenica „Corona“ prisutna je u nekom obliku. To ponekad znači da prijevod nije toliko složen i može biti prilično uspješan (na primjer „Coronavirus“, „Corona-Pandemie“ ili „Impfung gegen das Coronavirus“ kao „koronavirus“, „korona pandemija“ ili „vakcina protiv koronavirusa“). Drugi su slučajevi toliko jedinstveni da se ne mogu dati na uporediv način i zahtijevaju opsežnije objašnjenje, pa se čak i ne pojavljuju na popisu Leibnizova Instituta. Političar stranke „Die Linke“ („Levica“), bivši njemački ministar finansija Oskar Lafontaine, prvi put je na svojoj Facebook stranici upotrijebio apsolutno jedinstven izraz „Corona-Heulboje“ („Heulboje“ je u besposrijednom prijevodu „zavijajuća bova“ ili „zavijajuća cijev“). Time se direktno okrenuo protiv zdravstvenog političara Socijaldemokratke stranke „SPD-a“ Karla Lauterbacha, koji je, po riječima Lafontainea, do dan-danas poznat po postavljanju apokaliptičnih scenarija kao lobist farmaceutske industrije i, prije svega, poticanju panike među građanima (<https://www.tagesspiegel.de/politik/wegen-warnungen-vor-delta-variante-lafontaine-nennt-lauterbach-covid-heulboje/27409336.html>). Zapravo, čini se da je dotični Lauterbach stekao široku svijest prvenstveno svojim izuzetno pesimističkim upozorenjima, ali koja su se rijetko dogodila. Lafontaineova brza i prefinjena leksička inovacija ne može se pronaći na internet stranici Leibnizova Instituta, niti smo je našli u prijevodu na bilo koji štokavski književni jezik. Stoga ostaje da se razmatra kako se ovaj izraz najbolje može dati u crnogorskom jeziku. Zavijajuća bova ili zavijajuća cijev je plutajući uređaj koji se koristi za navigaciju brodova i šalje zvučne signale zavijanjem. Pojam se ovđe koristi metaforički i istovremeno omalovažavajuće za osobu koja stalno podiže uzbunu zbog sumorne budućnosti. Dakle, imamo posao s

personifikacijom uređaja, i to takođe u pogrđnom smislu. U ovom slučaju, ima smisla preciznije opisati ovaj izvorni izraz u prijevodu kako bi se barem odrazilo srž iskaza. Za to nam je potrebna barem oznaka osobe koja se odnosi na personifikaciju objekta. Budući da se oznaka odnosi na nekoga ko neprestano u svijet unosi nova upozorenja, bilo bi moguće koristiti imenicu „paničar“ i dodati parafrazu poput „koji kao sirena preterano i fanatički upozorava na koronu“. Ovo je, naravno, samo jedno razmatranje koje ima za cilj da bude što je moguće bliže Lafontaineovoj namjeri⁷. Ovaj primjer takođe pokazuje koliko leksičke strukture mogu biti kulturno specifične i složene kod neologizama, i time i koje specifične poteškoće prevodilac može očekivati tražeći ekvivalent za drugi jezik.

Još jedna nova formacija je takozvano „pravilo 3G“ (i u širem smislu „2G“ ili „1G“). Ovo pravilo znači da su određene ustanove dostupne samo osobama koje su vakcinisane protiv koronavirusa, ili da su preživjele bolest, ili da imaju negativan test. Skraćenicu „3G“ nalazimo u jednom članku na srpskom jeziku na internet stranici emitovanja „Westdeutscher Rundfunk“ (skraćeno „WDR“) s prijevodom „pravilo 3G (vakcinisan, prelažao virus i testiran)“ (<https://www1.wdr.de/radio/cosmo/programm/sendungen/radio-forum/deutschland/montgomery-104.html>). Pri tome prepoznamo da se i prevodilac ovđe pomaže pri ostavljanju originala i prijevoda kao dodatnoj imitaciji. Nije smisleno zadržati samu skraćenicu bez ikakva objašnjenja, jer svi prevedeni glagoli počinju drugim slovom. Kad bi se ova početna slova koristila kao osnova, broj „3“ bi opet bio suvišan. Čini se da predloženi prijevod ispunjava upravo ono što se podrazumijeva pod skraćenicom na izvornom jeziku, naime da se stvori referenca na grupu ljudi koji su ili vakcinisani, ozdravljeni ili testirani. Međutim, u ovom prijevodu bilo bi pogodnije ne koristiti veznik „i“, koji prenosi kopulativni smisao, jer bi to moglo ukazivati na to da sva tri kriterija moraju biti prisutna, što daleko nije tačno. Umjesto toga, disjunktivna konjunkcija, poput „ili“, bila bi korisnija da se naglasi da samo jedan od tri uslova mora biti ispunjen da bi se omogućio pristup određenim objektima.

Druga varijanta bila bi da se ova skraćunica reproducira drugačije nego što je to slučaj u primjeru kod WDR-a. Treba razmisliti o jednostavnom prevođenju „3G“ sa „3P“ („tri pravila“), a zatim dodavanjem odnosnih pravila u zagrade. Ovo bi zadovoljilo početnu strukturu i kombinovalo broj sa velikim slovom, koje bi takođe bilo lako zapamtiti i takođe bi imalo semantičku bliskost sa originalom. Za razliku od njemačkog, ovo ne daje referencu na inici-

⁷ Stoga treba još jednom naglasiti da su nam apsolutno potrebni daljnji prijedlozi za optimizaciju ovog prijevoda. To se svakako odnosi i na ostale ovđe predstavljene leksičke inovacije, jer se pokazalo da ionako ima vrlo malo iskustva s njima u kontekstu prevodilačkih studija zbog kratkog vremena njihovog korišćenja.

jale odgovarajućih verbalnih jedinica, već samo govori da postoje tri pravila koja se primjenjuju pod određenim uslovima. Prednost ovog skraćenog izvođenja bila bi stvaranje primjenljivog ekvivalenta, koji ostaje blizu semantičke jezgre originala. S druge strane, ovo rješenje ne bi bilo potpuno neproblematično, jer prijevod bi mogao da se zamjeni skraćanjem gore napomenutog „pravila AHA“, u kojem se takođe koriste tri inicijala.

Činjenica da mjere koje su uvedene tokom situacije s koronavirusom u Njemačkoj su osnova za proteste i razlog je za pojavu pokreta „Querdenken“. Osnovao ga je Michael Ballweg⁸, a prvenstveno je usmjeren na brojne zahtjeve i ograničenja koja važe od 2020. godine. Iako se sami učesnici oslanjaju na Ustav i slobodu izražavanja, u štampi ih se često naziva teoretičarima zavjera ili desničarskim ekstremistima. Sve u svemu, pokret je organizovao brojne protestne šetnje u mnogim većim njemačkim gradovima i na taj način dobio veliku medijsku pažnju. O tome je izvjestilo i bosansko izdanje „Deutsche Welle-a“ (<https://www.dw.com/bs/korona-i-querdenkeri-u-njema%C4%8Dkoj/a-57019942>) i koristi tri opcije za prijevod izraza: Jednom nalazimo doslovno preuzimanje kao „querdenkeri“, drugom se prevodi kao „pokret „Querdenker“, i konačno slobodni prijevod „oni koji misle drugačije“. Doslovno usvajanje ima smisla samo ako kontekst opravdava njegovo objašnjenje, što je definitivno slučaj u ovom članku. Dodatak u drugom slučaju je stavljanje naziva „pokret“ ispred samog naziva organizacije, da bi se naznačilo da se radi o posebnoj grupi, ali što konačno još nije dovoljno razumljivo. Stoga je slobodni prijevod „oni koji misle drugačije“ koristan dodatak, ali njegova semantička oštrina nije data u predloženom prijevodu. Pokret se ne odnosi prvenstveno na „drugačije misleći“, već na kritičko preispitivanje aktuelnih dešavanja i njihovo promišljanje iz različitih uglova. Iz tog razloga bi semantičkoj jezgri bilo bliže odabrati prijevod „oni koji misle kritički“. U ovom slučaju, međutim, ostaje problem što njemački termin u cjelosti zahtjeva stabilan ekvivalent koji, bez dodatnog objašnjenja, ne izgleda adekvatno u direktnom obraćanju. Trebalo bi da se umetne sveobuhvatan dodatak, na primjer „pokret „Querdenkeri“ (pokret kritički mislećih građana u Njemačkoj koji se izjašnjavaju protiv ograničenja u vezi sa koronavirusom).

Jedna stvar postaje vrlo jasna gledajući ovih nekoliko primjera: Imamo posla sa složenim leksičkim predmetnim područjem koje se ne može lako riješiti i zbog čega je hitno potrebno tražiti odgovarajuće ekvivalente za prevođenje na crnogorski jezik. Do sada imamo malo iskustva u radu s datom terminologijom i njenim prevođenjem na druge jezike. Dvije komponente su

⁸ Michael Ballweg je njemački politički aktivista iz Štutgarta koji je organizirao proteste protiv ograničenja koje je politika uvela tokom krize sa koronavirusom.

za nas od izuzetnog značaja: Predloženi ekvivalenti variraju i nisu uvijek tačni, a osim toga nisu dati eksplicitno crnogorski ekvivalenti. Glavni problemi s kojima se onda suočavamo u potrazi za preciznim izrazom na ciljnom jeziku trebaju biti istaknuti posebno.

4. Problemi prijedloženih prijevoda i odsustvo eksplicitno crnogorskih primjeraka

Ako pogledamo mogućnosti prevođenja ovđe predstavljenih leksičkih inovacija, a da tvrdimo da nisu potpune, ujedno postaje jasno koji problemi nastaju u odgovarajućim slučajevima. Prije svega, predloženi katalozi za pripremu prijevoda prema Stolze ili Piróg pružaju ograničeni prostor za inovacije, što je za ove primjere uopšte vrlo važno. Originali se često zadržavaju i njima se dodaju neka dopunska objašnjenja, što već pokazuje da mora to biti vokabular s kojim prijevođenjem imamo malo ili nimalo iskustva. To ne čudi, jer su ove leksičke strukture povezane s fenomenom koji se pojavio tek krajem 2019. godine, a oblikovali su ga tek daljnji neologizmi tokom 2020. Stoga ne čudi da se u nekim slučajevima pojavljuju različite varijante (na primjer pri dešifriranju pravila „AHA“), koje, iako otkrivaju samostalne strukture, ipak upućuju na činjenicu da s njima postoji mala empirijska vrijednost u kontekstu prijevoda. Dakle, mora da pretpostavljamo da oni nisu ni česti ni utvrđeni u jezičkoj upotrebi na štokavskom jezičkom prostoru, pa i nisu ni u Crnoj Gori.

No, postoje i druge značajke koje otežavaju izradu upotrebljivog prijevoda. Na primjer, intonacija, ritam i melodija njemačkog neologizma „AHA-Regel“ potpuno su izgubljeni u ciljnom jeziku, jer njemački imitira uskličnik „aha“ u kojem se srednji samoglasnički fonem /a/ javlja dva puta, što osigurava posebno muzičku intonaciju. Nasuprot tome, u prijevodu uopšte nema samoglasnika, tako da se ni ovđe ne može prenijeti akustička namjera, već se moramo koncentrisati na akronim i usvojiti ga na neki način. Zbog toga se rezultat prevođenja ne čini toliko jedinstvenim kao njemački original, pa se može pretpostaviti da je teško ikada primijeniti skraćenicu poput predloženog „DHS“ (ili „DHM“). Umjesto toga, za očekivati je da će specifikacije napravljene pravilom „AHA“ vjerovatno biti ispisane kako bi zaista bile razumljive. Slično je i s takozvanim pravilom „3G“, jer što se ovoga tiče, možemo djelovati samo doslovnim prijevodom izraza koji su skriveni iza njemačkog „G“. Ovaj pristup se može dokazati u nekim medijskim izvještajima, i iako se čini da je to razumna strategija prenošenja sadržaja, postojanje slova „G“ na ciljnom jeziku potpuno je nejasno. Pojednostavljenje „3P“ („tri pravila“) bi svakako bilo mnogo praktičnije za upotrebu u crnogorskom jeziku, a mogli bi mu se dati i dodaci, kao što je učinjeno u gore navedenim primjerima.

Koristeći primjer „Corona-Heulboje“ moramo konstatovati da je u prijevodu još jači fokus na opisu neizbježan. Tek tada će biti moguće shvatiti kontekst u kojem se izraz može koristiti. Dilema s kojom se prevodilac susreće uglavnom se vidi u činjenici da su duhovitost i opakost nesumnjivo vrlo originalne izjave Oskara Lafontainea i potpuno su izgubljeni u svakom pokušaju prevođenja. Osim toga, moraju se uzeti u obzir psihološke, kognitivne i situativne pozadine pojma (Risku & Meinx, 2021: 175), što nije lak zadatak. Stoga ne čudi što je čitatelj često razočaran rezultatom⁹.

Ovaj primjer jedan je od najzahtjevnijih zadataka za prevodioca i zasigurno će ipak zahtijevati niz prijedloga kako bi se pronašao praktičan ekvivalent, iako on pokazuje da su različite varijante sasvim zamislive. I kontekst specifičan za kulturu i jedinstvena upotreba jake metafore „Heulboje“ („zavijajuća bova“ ili „zavijajuća cijev“) na kraju znače da bi fusnota s objašnjenjem mogla predstavljati razumno rješenje.

Kulturnosemiotička klasifikacija činjenica specifičnih za Njemačku ionako je problem kada je u pitanju izražavanje neologizma, jer se ne može pretpostaviti da je svaki čitatelj upoznat s kontekstom. Ovo se posebno odnosi na pokret „Querdenkeri“, čija se slika o sebi s jedne strane i njihova medijalna klasifikacija s druge strane često jako razlikuju. S obzirom na tu pozadinu, međutim, prijedlog je da se orijentiramo na semiotički naboj termina koji grupa sama za sebe izražava. Ovo ima smisla jer oni slijede određenu namjeru kao imenjaci i čini se prikladnim to prvenstveno odraziti u prijevodu.

⁹ Hanna Risku i Barbara Meinx (2021: 183) pišu o ovome: „The emotion of disappointment refers here to the feeling that you experience when you realise that something is not what you hoped it would be.“ Po našem mišljenju, to ima veze s činjenicom da struktura prijevoda ne preuzima određene karakteristike originala, poput duhovitosti, sofisticiranosti ili cjelokupnog konteksta u kojem je neologizam nastao.

<i>Njemački termin u originalu</i>	<i>Postojeći ili predloženi prijevod</i>	<i>Problem prevedenog termina</i>	<i>Pokušaj optimizacije prevoda</i>
<i>AHA-Regel</i>	Pravila AHA (držanje razmaka, vođenje računa o higijeni, nošenje maske u svakodnevnom životu)	Vokalna intonacija akronima se izgubi, slično skraćanje se ne može koristiti	Zanemarivanje intonacije, korišćenje glagola ili glagolske imenice: <i>Pravila držanja razmaka, vođenje računa o higijeni, nošenje maske</i>
	Pravilo AHA (DHS) (držati Distanču + poštivati Higijenu + a tamo, đe u Svaki-dašnjici postane tijesno, nosite masku	Akronim „DHS“ nije lako zapamtiti, a posljednje početno „S“ nije dobro odabrano	Korišćenja akronima „DHM“ ili pronaći alternativni inovativni akronim
<i>Corona-Heulboje</i>	Paničar koji kao sirena pretjerano i fanatički upozorava na koronu	Emocionalna jačina i ekspresivna oštrina izraza se gubi kroz opis	Uključenje fusnote koja objašnjava činjenice i metaforičnost neologizma
<i>3G-Regel</i>	pravilo 3G (ge-impft, genesen, getestet) – vakcinisan, prelažao virus i testiran	Predugi prijedlog, „G“ nema veze s ciljnim jezikom, „i“ je semantički netačno, nije dato da je u pitanju pristup određenim prostorima, nije dato da je dokaz potreban	Zamijeniti „i“ sa konjugacijom „ili“, upotrijebiti glagolske imenice: <i>Pristup samo sa dokazom vakcinisanja, preležanjem virusa ili testom</i>
	3P	Pravila (skraćeno „P“) moraju se zapamtiti, jer se ne navode inicijali, opasnost od zabune s pravilom „AHA“	Dodati u zagrade tri pravila koja su ovđe u pitanju: <i>3P (vakcinisan, prelažao virus ili testiran)</i>

<i>Bewegung „Querdenken“, Querdenker-Bewegung</i>	querdenkeri	neshvatljivo, zahtjeva dodatno objašnjenje, ne razumije se da se radi o organizovanom pokretu	Dodati imenicu „pokret“ i objašnjenja
	pokret „Querdenker“	ovđe nije automatski jasno da se radi o množini u njemačkom	Koristiti množinu: <i>pokret „Querdenker“</i>
	oni koji misle drugačije	Nije dovoljno kao objašnjenje, jer se ne spominju političke mjere u vezi sa koronavirusom u Njemačkoj protiv kojih se pokret organizuje	Komentirati detaljnije šta pokret zapravo predstavlja: <i>pokret kritički mislećih građana u Njemačkoj koji se izjašnjavaju protiv ograničenja u vezi sa koronavirusom</i>

Tablica 1. Mogućnosti, problemi i pokušaji optimizacije odabranih prijevoda neologizma.

Ovđe se mora reći da čak i sa ovih nekoliko prijedloga postoji relativno dobra osnova za prevođenje neologizma sa njemačkog na crnogorski jezik. Bez obzira na to, ostaju i drugi problemi koje moraju riješiti lingvisti i prevodioci, poput održavanja tačnosti denotacije, implicitnih sekundarnih značenja, poput pogrdne djelomične semantike ili prijedloga za optimizaciju parafraza koje predstavljaju namjeru izvornog izraza.

5. Sažetak

Prethodni radovi iz oblasti prevođenja pokazuju da postoje različiti pristupi pomoću kojih se ekvivalent može proizvesti na ciljnom jeziku. Ovo je posebno teško kada su u pitanju ekvivalenti čiji kontekst specifičan za kulturu nedostaje u drugom jeziku. U tom smislu riječi, Radegundis Stolze više puta naglašava hermeneutičku kompetenciju pri prevođenju, koja se može smatrati osnovom za ispunjavanje zadatka prevodioca. Zahtijeva opsežnu stručnost koja je usmjerena na interkulturalnu komunikaciju (Stolze, 2015: 35). Stoga opštenito ima smisla prvo analizirati katalog kriterija koji pružaju brojni teoretičari u svojim radovima. Na primjer, Stolze ili Piróg, između ostalih,

predlažu mogućnost eksplikativnih dodataka kako bi pojmovi na ciljnom jeziku bili transparentni i kako bi se ta interkulturalna dimenzija uključila u proizvođenja prijevoda. Ipak, ovo ima i nedostatak što moramo da radimo s brojnim fusnotama ili dodacima u zagradama, pa je oštrina originala često trajno oslabljena. Ritam, sklad, intonacija, duhovitost i opakost često se gube ako se usredotočimo na jednostavan prijevod bez spominjanja njegove pozadine. Može se smatrati krajnje neizvjesnim mogu li se ovde prikazani primjeri uopšte konsolidirati u upotrebi crnogorskog jezika ili će, retrospektivno gledano, ostati povremeni primjeri koji se mogu koristiti samo u vrlo specifičnim kontekstima njihove primjene. Smatramo da je ovaj posljednji slučaj relativno vjerovjatan, posebno u primjeru koji je predstavio Oskar Lafontaine. S drugim primjerima može se dogoditi da postignemo ili već imamo visok nivo svijesti zbog njihove vidljivosti u javnom prostoru (poput pravila „AHA“ ili „3G“, ali njihovu leksičku primjenu na crnogorskom jeziku definitivno treba razlikovati od njemačkog, što je gore komentirano). Ukratko, može se reći da će zasigurno ostati uzbudljiv i važan zadatak u budućnosti posvetiti se tim neologizmima i izraditi konstruktivne prijedloge koji odgovaraju crnogorskom jeziku i rječniku.

Literatura

- Bonjkovski, Robert (2021). „Etape standardizacije crnogorskog jezika (s poljske tačke gledišta)“, [u:] *Cetinjski filološki dani II*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost, str. 95–111.
- Cao, Deborah (2007). *Translating Law*, Topics in Translation, Volume 33, Multilingual Matters, Clevedon/Buffalo/Toronto.
- Čirgić, Adnan (2011). „Montenegrin Language in the Past and Present“, *Montenegrina*, Volume 5. Podgorica: Institute for Montenegrin Language and Literature.
- Kico, Mehmet (2006). „Funkcionalističke teorije predodjenja“, [u:] *Znakovi vremena*, vol. 9, broj 34, Sarajevo, str. 166–178.
- Kjær, Anne Lise (2002). „Europeak“ – „Eurotexte“ – „Eurobegriffe“: Zur Pluralität von Sprachen und Rechten bei der Produktion und Rezeption gemeinschaftsrechtlicher Texte, [u:] *Juristische Fachsprache. Kongressberichte des 12th European Symposium on Language for Special Purposes, Brixen/Bressanone 1999. Rechtslinguistik*. Studien zu Text und Kommunikation. Studies on Text and Communication, Band 6, LIT, Münster, str. 115–131.
- Koller, Werner (2011). *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. 8., neubearbeitete Auflage, unter Mitarbeit von Kjetil Berg Henjum, UTB, Band 3520, A. Francke Verlag, Tübingen/Basel.

- Прунч, Эрих (2015). *Пути развития западного переводоведения. От языковой асимметрии к политической*, Перевод с немецкого языка, Р. Валент, Москва.
- Risku, Hanna & Meinx, Barbara. „Emotion and the social embeddedness of translation in the workplace“, [u:] *Translation, interpreting, cognition. The way out of the box*, Translation and Multilingual Natural Language Processing, vol. 15. Berlin: Language Science Press, str. 173–188.
- Schlamberger-Brezar, Mojca (2019). „Les normes en traduction, les normes en langue dans tous leurs états“, [u:] *Norms in language, norms in translation. Normes en langue, normes en traduction. Sprach- und Übersetzungsnormen*, Prevodoslovje in uporabno jezikoslovje. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, str. 18–31.
- Schubert, Gabriella (2002). „Montenegrinisch“, [u:] *Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens*. Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens, Band 10, Wieser, Klagenfurt, str. 319–321.
- Stolze, Radegundis (2014). *Praxishandbuch Urkundenübersetzung. Fertigkeiten, Terminologie, Rechtssprache*, Handbücher, Band 12, Stauffenburg, Tübingen.
- Stolze, Radegundis (2015). *Hermeneutische Übersetzungskompetenz: Grundlagen und Didaktik*. Berlin: Frank & Timme.
- Szemlerska, Anna (2011). „Wybrane nowe italianizmy we współczesnej polszczyźnie“, [u:] *Kwartalnik Językoznawczy*, 3 (7), str. 46–65.
- Šarčević, Susan (1997). *New Approach to Legal Translation*. The Hague/ Boston: Kluwer Law International.
- Titzmann, Michael (1989). *Strukturelle Textanalyse. Theorie und Praxis der Interpretation*, UTB für Wissenschaft, Band 582, 2. unveränderte Auflage, Fink, München.

Elektronski izvori

- <https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#>
- https://www.rki.de/DE/Content/Infekt/Impfen/Materialien/Downloads-COVID-19/Aufklaerungsbogen-Kroatisch.pdf?__blob=publicationFile
- https://www.bundesgesundheitsministerium.de/fileadmin/Dateien/3_Downloads/C/Coronavirus/SMS-Infos/Hrvatski-Kroatisch.pdf
- <https://www.tagesspiegel.de/politik/wegen-warnungen-vor-delta-variante-lafontaine-nennt-lauterbach-covid-heulboje/27409336.html>
- <https://www1.wdr.de/radio/cosmo/programm/sendungen/radio-forum/deutschland/montgomery-104.html>

Martin HENZELMANN

RECENT GERMAN LEXICOLOGICAL INNOVATIONS AND THEIR TRANSLATION TO MONTENEGRIN LANGUAGE

Since the coronavirus has been rampant in the world, it has left its impact on our everyday lives, and also on our languages. In German, numerous neologisms related not only to the disease but also to its political context and social changes have emerged. These neologisms are lexical innovations and pose a central challenge for translators who have to find suitable ways of adequately translating the new terminology into another language. In this paper, we briefly introduce key approaches in translation studies before addressing the question of how theoretical approaches can be applied. We consider selected German neologisms that have their origins in the context of the corona pandemic, before examining their translatability to the Montenegrin language.

Keywords: Lexicology, Lexical Innovations, Montenegrin Language, German Language, Translation

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.4'373.21(497.6)“04/14“

Indira ŠABIĆ (Tuzla)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

indira.sabic@unitz.ba

Milica LUKIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Osijek

mlukic@ffos.hr

IMENA PRIRODNOG I KULTURNOG KRAJOBRAZA SREDNJOVJEKOVNE BOSNE – SEMANTIČKA ANALIZA TOPONIMA

U radu se analiziraju toponimi srednjovjekovne Bosne kao izvori za proučavanje njezine povijesti, kulture i tradicije. Ekscerpirajući primjere iz administrativno-pravne građe i s inskribiranih stećaka, u radu se, prema semantičko-motivacijskome kriteriju, izdvajaju, opisuju i tematski klasifikiraju toponimi, i to prema frekventnijim tematskim poljima, toponimi koji: 1. odražavaju prirodna svojstva regije, 2. izražavaju čovjekovu djelatnost i 3. imenuju ljude na određenome objektu. Na taj se način utvrđuju toponimijske kategorije: imena naselja i privatnih površina. Pored utvrđenih tipova, autorice opisuju i pojavnost toponomastičke metafore budući da se pri imenovanju zemljopisnih objekata često posezalo za postupkom metaforizacije, i to dodavanjem pridjeva kao imenskih sastavnica.

Ključne riječi: *nomina topographica, nomina antroponymica, onomastika, srednjovjekovna Bosna, toponimija*

1. Uvod

Potvrde tijesne veze čovjeka i prostora traju od iskona pa je i proces primjene oznaka posjeda u vlasništvu započeo u više stoljeća dalekoj povijesti od strane predaka koji su najprije stvarali geografska imena za identificiranje prostora bliskoga domu. Isprva se obrasci nisu širili dalje od prve rijeke ili brda, ali kako se širilo lokalno znanje, društvo usložnjavalo a vlasništvo povećavalo, rasla je potreba za lakšom orijentacijom u prostoru – prirodi i svojini, svome, tuđem i zajedničkome zemljoposjedu. Toponimija tako denotativno i

konotativno svjedoči o čovjeku, predstavlja njegovu kulturno-povijesnu baštinu, zavičajnu prepoznatljivost i posebnost (etnolingvistički, društveno-ekonomski, fizičko-geografski element i sl.). Toponimi su utoliko važniji jer „pretvaraju fizičko-geografsku stvarnost u povijesno i društveno iskustvo“ (Tilley, 1994: 18) i iz razloga što su „najvažnija značajka nacionalnog i teritorijalnog identiteta“ (Saparov, 2003: 179). Topografski objekti srednjovjekovnog bosanskog područja mogu se podijeliti u najosnovnijem smislu, na one koji su prirodno nastali – *fiziogene*, i oni koji su postali ljudskim djelovanjem – *antropogene*. Unutar tako definirane dihotomije dalja podjela provedena je prema vrstama prirodnih oblika i ljudskih tekovina.

2. Nazivlje geografskih objekata srednjovjekovne Bosne

Geografsku terminologiju u srednjovjekovnoj Bosni uglavnom obilježava slavensko nazivlje. Tako je većina toponima motivirana izgledom i sastavom tla, odnosno njegovom geomorfološkom razvedenošću, čime potvrđuju pripadnost najstarijem sloju geografskoga imenovanja. Mikrotoponimija je često motivirana pripadnošću dotičnih lokaliteta pojedinim vlasnicima, čija su imena ili prezimena preuzela funkciju imenovanja objekata. Nazivlje geografskih objekata srednjovjekovne Bosne sve do danas nije službeno popisano. Mnoga geografska imena izgubila su funkciju i referenta, teren je promijenio izgled i nerijetko je nastala praznina pri pokušaju rekonstruiranja imena. U nedostatku potvrđenoga geografskog imena, toponomastičku funkciju preuzimaju i imena artefakata kojima se nastoji pobliže identifikovati geografski sadržaj. Topografski termini se najčešće javljaju u apelativnoj upotrebi, kao sastavni dijelovi toponomastičkih sintagmi ili u osnovi toponomastičke izvedenice. Pri tome, semantička studija apelativa odnosi se na razvrstavanje toponima, prema značenju koje je riječ imala u doba svoje toponimizacije. Stoga je nužno poznavanje sadržaja koji je poslužio kao stvaralački poticaj. Iako su mnogi referenti od tada izmijenili izgled, dijalektološka i folklorna građa pomažu pri utvrđivanju semantike imena. Za srednjovjekovni bosanski jezički teren specifično je čuvanje arhaizama. U analizi toponima mogu se izdvojiti mlada i starija geografska imena. Mlada skupina stvorena je u skladu s dijalekatskim inventarom ovog lokaliteta, a u starijoj skupini su toponimizirani apelativi koji su u današnjem leksiku izgubili semantičku vrijednost i sačuvali se kao jezičke okamine onomastičkog fonda. Npr. *luka* je stari apelativ koji je najprije označavao livadu i uvalu. Međutim, neunificiranost zemljišta, odnosno raznolika konfiguracija, vezanost čovjeka za zemlju i za podneblje, te zahtjev za detaljnim i bliskim označavanjem i vrlo sitnih čestica i lokacija, sve je to pogodovalo da se potisnu stari nazivi i da slavenski-bosanski čovjek

stvari nove, svoje nazive, lakše za izgovor i u semantičkom pogledu sasvim prozirne i jasne, dakle motivirane konfiguracijom, bojom i kvalitetom zemljišta, radnjom koja je tu obavljena i sl. To je i sasvim očekivano ako se ima u vidu da toponomastički nazivi imaju izvanrednu društvenu funkciju sporazumijevanja. Zato oni i nisu, ili bar ne u velikom broju, kako su to nekada mislili i htjeli izraziti etimolozi i komparatisti, okamenjena prošlost, odnosno nekakvi relikti jednom zauvijek stvoreni (Vujičić, 1973: 417).

Kriteriji prema kojima se tumačilo značenje toponima, proizilaze iz: a) načina toponimizacije, što se otkriva na osnovu poznavanja osobina denotata i na osnovu veze toponima s denotatom; i b) iz prisustva/odsustva semantičkoga posrednika u procesu imenovanja. U skladu s tim, uočeno je da u motivacijskome procesu konstruiranja toponima učestvuju motivi različite pojavnosti. S tim u vezi, grubo bi se semantička klasifikacija mogla očitovati u tri osnovne skupine imena:

1. toponimijska imena koja odražavaju prirodna svojstva regije
2. kulturni toponimi koji izražavaju čovjekovu djelatnost
3. toponimi koji imenuju ljude na određenome objektu.

Prva skupina toponima može označavati različite vrste geografskih objekata čiji bi se sadržaj mogao svesti na *mjesto koje karakterizira neka osobina tla*, druga se odnosi na *agrikulturu i iskorištavanje prirodnoga bogatstva*, a treća skupina ističe *vlasnost osobe ili kolektiva ili mjesto koje pripada kome*.

2.1. Toponimi koji odražavaju prirodna svojstva regije

Prva faza u razvoju svake toponimije podrazumijeva vezu s okolišem, njegovim specifičnostima, preobrazbom i naseljenošću. Što je poznavanje okoliša potpunije, to su predodžbe o geografskim objektima raščlanjenije i u vezi s tim imenovanje složenije, bogatije i podrobnije. Ovakvim načinom imenovanja, također se dolazi do informacija koji su geografski objekti kao odrazi socijalnih prilika imali dispozicije za nastanak naselja, i koja su obilježja, od velikoga broja mogućih, odabrana tijekom vremena. Na taj način imena onimiziranih apelativa izvanlingvistički ukazuju na važnost zemljišta za seoski živalj koji je imenovao svoje lokalitete. Dakle, motivacijska pozadina starijih toponima svodila se uglavnom na obilježja morfološke razvedenosti terena, na vode, biljni i životinjski svijet, iskorištavanje tla, objekte materijalne i duhovne kulture na terenu. Zbog pretežitoga brdsko-planinskog karaktera, karakteristike objekata su uglavnom bivale istovjetne pa su s tim u vezi i motivi nastanka imena često bivali identični, što je rezultiralo mnoš-

tvom istoobličnih toponima. Međutim, takvi toponimi nisu dolazili u koliziju, jer su bivali udaljeni i radijusi dosega njihove poznatosti nisu se preklapali. Navedeno se može posvjedočiti poveljama kralja Tomaša od 22. augusta 1446. godine riječima:

i selo Šćabьnicu i selo Gvoznicu i drugu Gvoznicu i selo Cripov Potokъ ... i selo Lipovacъ i selo drugi Lipovacъ s pravim meъmi i kotari (P.22), kralja Ostoje od 15. januara 1399. godine: Brъsečevo, Mravinacъ, Duьgo, Malъkove i druge Malъkove (P.12).

Nomina topographica karakterizira semantička slivenost koja se ogleda u opisu ili funkciji imenovanoga objekta (mjestu imenovanja) i njegovome položaju. Ovakav apelativni leksik karakterizira prilično bogat fond geografskih termina, koji je uvjetovan morfološkom razvedenošću bosanskoga pejzaža, izravno ili metaforički, pa su motivi imenovanja najčešće topografski termini, zastupljeni u geografskoj, oronimijskoj nomenklaturi. Topografski termini se pri tome javljaju u apelativnoj upotrebi, kao osnove toponima, u osnovi izvedenica ili kao sastavni dijelovi toponimijskih sintagmi. Dakle, oni predstavljaju kompozite u tvorbi toponima i nalaze svoja mjesta u odgovarajućim dijelovima tvorbenih konstrukcija i odgovarajućim dijelovima ovdje predložene tvorbene klasifikacije, sistematizirane na osnovu semantičkoga razvrstavanja toponimijskih denotata (posmatrani izolovano, sami za sebe, odnosno izvan toponimizacijskoga okvira, apelativi ostaju izvan klasifikacijskoga obuhvata, u domeni općejezičkoga fonda).

2.1.1. Brda i vrhovi¹

Ripišta (*ripa* – veliki kamen; usp. Skok, 1971: 145) – selo *Ripišta* s pravimi meъmi (P.22); **Podgora/Zagorja** (*gora* – šumom obraslo područje, bregovito; usp. Loma, 2013: 61) – Slaano, Трънова, *Podьgora*, Čepikuće (P.11), županъ Kръкъša i sь bratiomъ ot *Zagoriê* (P.1); **Vrhdo/Vrhovina/Vrsinje/ Vrhbosna/Završi** (*vrh* – najviši dio brda ili planine, usp. Hadžimejlić, 1987: 105) – i selo *Vrъhьdoo* s pravimi meъami (P.20), odъ korena ničiere ino niie Hlivno i gradъ Bostrêčki odъ Zavoda počanše do *Vrъhovine* (P.14), u baštinu i za baštinu i za plemenito viku vikoma nimъ i nihъ poslednimъ *Vrъsine* sve po kotaru sa vьsimi seli i zaseoci (P.24), [Apost]oli Petri *Verbo[sanie]* non potest ponere pv... (Zb.4: 208), u *Zavrъši* takoe porotnici da su i Bošnjani (P.3); **Zabrđa** (*brdo* – uzvišenje više od brijega; usp. Hadžimejlić, 1987: 105) – i Prêdisavъ izъ Važeracъ i Ugrêň izъ *Zabrъdiia* (P.14); **Humci** (*hum* – brdo; usp. Alerić, 1985: 28) – azъ Stipanъ Tvъrt'ko Tvъrtković po milosti gda bg

¹ Oronimi – uzvisine u najširem smislu riječi.

a moega kralь Srъbleмъ, Bosni, Primorъiu, *Humci* zemli, Donimъ kraemъ (P.16); **Rudinice** (*rude* – područje u brdu, bez šume, sa travom i kamenjem; usp. Hadžimejlić, 1987: 105) – i selo *Rudinice* s pravimi meēm̃i (P.22); **Hrbočani** (*hreb* – planinski greben; usp. Loma, 2012: 109) – selo Čarakъ i selo *Hrъbočani* (P.22).

Toponimijska osnova *gora* nosi dva praslavenska značenja, prvo još praindoeuropsko (upoređi stind. *Giri* – brdo, planina; avest. *gairi*), drugo se razvilo u baltoslavenskom (usp. lit. *giria* – šuma, stprus. *garian* – drvo), svakako je u vezi s prirodom prahistorijske postojbine Balta i Slavena u sjeveroistočnoj Europi, bez istaknutijih oblika reljefa (visokih brda, planina), gdje je glavna opozicija bila između močvarnih nizina i uzvišenijih, šumom obraslih područja (Loma, 2013: 61).

Na bosančicom pisanoj darovnici kralja Stjepana Ostoje iz 1400. godine za vojvodu Hrvoja, moguće je pročitati da se jedan dio Hlivanjske županije zvao *Vrhovina Hlivanjska*. Vrhovinom zvali su tada jamačno brda i gore naokolo polja, naime rub koji polje zaokružuje. Vrhovina se spominje i u drugim županijama onoga vremena. Ivan Frankopan darovao je knezovima Perušićima „duo castra, primum in *Wyrhowina Gatensi* cum medietate ipsius *Wyrhowine*, molendinis ac totali tributo seu teloneo ibidem habito, secundum vero castrum in *Wyrhowina Busanensi* habitum“ (Thallóczy et Barabás, Codex com. de Frangep. II, str. 218). Dakle, dvije Vrhovine: jedna u Gatanskoj županiji (kod Otošca), a druga u Buškoj županiji (kod Perušića i Kosinja). Vrhovine kod Otošca održale su sve do danas svoje staro ime.

2.1.2. Ravna zemljišta i udoli

Luke (*luke* – komad plodne zemlje uz vodu; usp. Hadžimejlić, 1987: 104) – a ot Lužьсь do Rъčeve a ot *Luke* po zlamenie (P.6); **Suhodol** (*dol* – ravno zemljište okruženo uzvišenjima; usp. Hadžimejlić, 1987: 105) – Kozalъ do *Suhodola* i Rapta o(t) mee do mee (P.2); **Ledina** (*ledina* – zemlja koja se ne obrađuje, uglavnom sa sitnom travom koja može da se koji, ili da pase stoka; usp. Hadžimejlić, 1987: 104) – Se leži Boљko na svoiei zemli na plemenitoi na *Ledini* (Zb.4: 309); **Prijepolje** (*polje* – veća obradiva površina pored vode usp. Hadžimejlić, 1987: 105) – *Prijepolje* 1423. (Div. Canc. 42. Fol. 178. 3. IX. 1423); **Dabra** (*dabra* – dubodolina, provalija; usp. Skok, 1971: 370) – u dobri časъ rodih se u *Dabrě* (Zb.2: 93).

2.1.3. Položaj i oblik

Sridica (sreda – sredina) – i selo *Sridica* i selo Чаракъ i selo Нгъбоџани (P.22); **Visoko** (visina – što se nalazi na uzvisini) – na *Visokomъ* se poboliħъ na Dubokome me дънъ doide. (Zb.4: 245); **Prêvlake** (privlaka, najuži dio poluotoka usp. Skračić, 2004) – *Prêvlaci* da pomože koliko može naša jakostъ (P.4); **Prisika** (*sika / seka* – plitko mjesto; usp. Skračić, 2004) – i selo *Prisika* i selo Bilani i selo Korica (P.22); **Zvečaj** (*zvečaj* – vrtača koja se produžava u pećinu; usp. Skračić, 2004) – pisano u *Zvečaj* (P.15); **Krajina** (krajina – periferni dio neke administrativne jedinice) – A se leži Vukosavъ Vlačevićъ s momъ drugovahъ družinomъ i sagibohъ na r[a]zmirnoj *Kraïne* (Zb.2: 96)

Pozivajući se na mišljenje historičara (Jireček, Anđelić, Vego, Basler), Muhamed Hadžijahić utvrđuje da je širi prostor srednjovjekovnoga grada Visokog poistovjećivan sa samom Bosnom (uporedi i Anđelić i dr., 1984), koja je u svome razvoju nekad obuhvatala sljedeće župe: Bosna, Vidogošća, Vrhbosna, Lepenica, Lašva Brod² i Trstivnica.³ Srednjovjekovni grad Visoki podignut je na najistaknutijem visu među obroncima planinskoga vijenca, iako se navodi da je samo ime Visoki oronimijskoga porijekla, što nije isključeno (Anđelić, 1984: 158). Za pretpostaviti je da je ime grada Visoko došlo od oblika Visoki. Na pitanje zašto je dobio oblik sa značenjem srednjega roda, odgovor treba potražiti vjerovatno u tendenciji neutraliziranja roda ojkonima nastalih u procesu supstantivizacije jer je takav oblik nemarkiran i neutralan, a i znatno češći, osim toga on se nije odnosio samo na grad već i na šire područje oko samoga grada, tako da je vremenom i semantički postao razlikovan (Fekete, 1969: 109).

2.1.4. Sastav i izgled tla ili rudna nalazišta

Stjenice – дрѣжи u zeml̃nicê dvê celê Lip̃nicu i *Stênice* (P.5); **Srebrenica** – *Srebrenica* (Deb. Not. 12. G. XI. 1400 – 23. XI. 1405); **Pustarije** – *Pustarie* vse kupio trisku ot mee do mee (P.2); **Olovo** – *Olovo* vovode Petra Pavlovića i kneza Nikole (Div. Not. 46, fol. 78); **Suhodol** (*suh* – bez biljnog pokrova) – do *Suhodola* i Rapta o(t) mee do mee (P.2); **Suha** – a sie se svr̃ši na *Suhoi* na Prozračcuê (P.5)

Korijen *suh-* zajednički je za sve indoeuropske jezike: latinski *siccus*, engleski *sear*, francuski *sec*, što odgovara bosanskom, hrvatskom, slovenskom *suh*, srpskom *suv*, češkom i poljskom *suchy*, ruskom *сухой*, a sve slavenske

² Brod je starije ime Zenice, usp. JALIMAM, 1991: 17.

³ HADŽIJAHİĆ, 2004: 276, ANĐELIĆ, 1984: 106.

riječi potječu iz zajedničkoga praslavenskog oblika *suhъ*. U povelji bana Tvrtka iz 1353. godine, izdatoj knezu Vukosavu Hrvatiniću za naročite zasluge spominje se u Humskoj zemlji Suha na Prozračcu. To je prostor na jednom brežuljku koji je suh zimi kad poplavi Čitlučko polje i Čerinsko polje. Iz tog razloga prostor je i nazvan Suha, dok je Prozračac uski prostor koji odlikuju stećci među kojima se nalazi natpis knezu župe Broćno Pavla Komlinovića iz vremena iza 1323. godine.

Rudinice – u ime igъ bezъ izma Lipovici bezъ izma Rudinice (P.5)

Prasl. riječ **rōdina* označavala je crnicu ili humus, također u poljskome jeziku *rēdzina* u značenju plodne zemlje (Schutz, 1957: 56). Također, tradicija na terenu Bosne je podržavala imenovanje plodnosti zemlje prema njezinu koloritu. Npr. u Semberiji je najviše zemlje crnice, koju su još zvali i kruška, sionica ili ljuta, pri tome je obilježavala najplodniju zemlju za obradu, ali je ujedno bila i teška za rad jer se morala valjati i loše je podnosila sušu. Pljeskulja je bivala zemlja koju Drina potapa, pri tome je slabijega kvaliteta od crnice. Prahulja je zemlja slaboga kvaliteta i rodnosti, za koju se govorilo da devet godina bude maćeha, a jedne godine majka (Kajmaković, 1974: 50).

2.1.5. Vode i vodeni usjeci

Jezeri – pisano na *Ezeri* miseca frebara na deveti na desete danъ litъ gospodniъ (P.25); **Međuriječje** – na *Međurēčъiu* podъ Samoborom (P.26); **Podrinje** – mi Stefanъ Dabiša po milosti gda boga kralъ Srъblem, Bosni, Prēmōrēiu, Нлѣмъsci zemli, Dolъnimъ краемъ... *Podinyu*... (P.10); **Zavodi** – odъ *Zavoda* do Vrъhovine pristoi gradu Bistričkomu (P.14); **Ričica** – na svoioi zemli na [pl]jemenitoi [n]a *Rēčici* (Zb.4: 242); **Cripov potok** – i selo *Cripovъ* potokъ i selo Toponice (P.22); **Banjice** (topli izvori) – i peći Baničke s selomъ *Banicami* s pravimi meēmi (P.22)

Praslavenska riječ **banъa* u značenju *topli izvori*, *toplice* česta je kao toponim na slavenskom jugu gdje označava termalne izvore. Danas su zabilježeni toponimi Banja kod Priboja, Novog Pazara, Peći, Prizrena, Fojnice, Vrgorca te na više lokacija u Bugarskoj. Na slavenskom sjeveru (izvan bivše teritorije Rimskoga Carstva) *banja* se javlja u drugačijim značenjima: rudnik, okno, solana, kamenolom, kupola, obla posuda, duboko mjesto u rijeci (ERSJ, 2003: 169–170). U ruskom jeziku riječ *баня* – parno kupatilo, s obzirom na svoje značenje, nije našla većeg osnova u toponimiji (Loma, 2012: 23).

2.1.6. Fitonimi i zoonimi

Izrazito bogat i plodonosan bosanski teren i kontinuirana naseljenost od prahistorijske epohe do danas dali su doprinos stvaranju bogatoga i složenoga onomastikona. Topikalni prostor markiran je bogatom florom i faunom. S tim u vezi, značajan broj ekscerpiranih toponima ima dvostruk odnos denotata prema designatu, odnosno ciljnoj domeni.

- a) odnos denotata prema flori, pri tome je izražen fitonimom u osnovi
- b) odnos prema fauni, izražen zoonimom u osnovi.

2.1.6.1. Fitonimi u toponimijskim osnovama

U domeni flore, izuzev nekolicine stjeničavoga područja i litica, uglavnom nema pustoga, neobraslog terena. Flora bilježi dijapazon od samonikloga rastinja, drveća do trava i korova. Tipičnim slavenskim običajima i djelanjima i ovdje je, kao i u mnogim drugim slavenskim krajevima, biološka stvarnost preslikana u toponimiji, odnosno poslužila je u kontekstu motivike imenovanja. U srednjovjekovnom bosanskom onomastikonu moguće je prepoznati i takozvane kulturne fitonime, nazive nekih mjesta koja su prepoznatljiva po vrsti poljoprivrednih kultura koje se uzgajaju ili su se uzgajale. U kulturno-fitonimne toponime svrstavaju se imenovanja rezultata svjesnoga ljudskog napora i želje da se prirodni resursi stave u funkciju životnih potreba stanovništva, primjerice Smokovljani (P.12). U ovoj skupini prepoznaju se imena koja u osnovi sadržavaju fitonim. Pri tome je za pretpostaviti da motivacijske pobude nisu izazvane oblikom, veličinom ili zelenilom, već samim biljkama koje tamo rastu, pa su se dotični fitonimi metaforizirali i toponimizirali prenoseći se kao toponim na objekt gdje dotične biljke uspijevaju. Dakle, pored kulturnih postoje i tipizirani fitonimni toponimi koji su producirani po prirodno ustaljenim biljkama određenoga prostora, pri čemu najveću frekvenciju znaju bilježiti dendronimi, odnosno nazivi za drvenaste biljke (bukva, bor, drijen, dub, vrba, lipa), čija je važnost očita jer su jedan od preduvjeta opstanka čovjeka – od neophodnoga ogrijeva, preko građe do stočne hrane (Cicmil-Remetić, 2000: 1371–1380). Iako su plodonosni pašnjaci prekrivali veći dio srednjovjekovne Bosne, ipak ne impresionira broj toponima motiviranih prema vrstama trave.

Dubrave/Dubnice (stsl. *dǫbъ*; lat. *quercus* – hrast; usp. Loma, 2012: 83) – A sei leži knez[ъ] Radivoi Vlatkovićъ. U toi vrime naiboli mužъ u *Dubravahъ* bihъ. (Zb.1: 36), i selo *Dubnice* s pravimi meēmī (P.22); **Gvoznica** (riječi **gvozďъ* u značenju guste četinarske šume, šumom prekrivenoga terena ili teško prohodne stjenovite goleti; usp. Miklosich, 1874: 643) – i selo

Gvoznicu i drugu *Gvoznicu* i selo Cripovъ potokъ (P.22); **Lipovac/Lipovci** (lat. *Tilia*) – i selo *Lipovacъ* i selo drugi *Lipovacъ* s pravimi meêmi (P.22), i selo Hripavci i selo *Lipovci* (P.22); **Samobor/Zaborah** (lat. *Pinus*) – na Međurêčъiu podъ *Samoborom* (P.26), u moih dvorih u *Zaborah* a pisa Raško diakъ (P.8); **Smrčah** (lat. *Pinaceae*) – tolikoie u *Smrčahъ* tolikoie u Trubičiňhъ (P.14); **Topola** (lat. *Populus alba*) – *Topola* i ta sela zgora pisana (P.13); **Trska** (lat. *Phragmites*) – i selo *Trska* s pravimi meêmi (P.22); **Trnova/Trnovica** (lat. *Prunus spinosa*) – Slaano, *Trъnova*, Podъgora, Čepikuće (P.13), i *Trъnovica* estъ od dostoiêniê i od kotara rečenoga primorê, selъ (P.16); **Vrbovika/Vrbanj** (lat. *Salix*) – Skorovoi z *Vrъbiovika* prisegošeavidokuijce čisto i pravo (P.14), drъži u zemlъnicê dvê celê Lipъnicu i Stênice i u *Vrbani* (P.5); **Zabukovje** (lat. *Fagus*) – Liščane, *Zabukovne*, Sankoviće, Mlъnêne (P.14); **Papratno** (lat. *Filix*) – *Papratno* (Kovačević-Kojić, 1978: 171).

Srednjovjekovni grad Borač spominje se u povelji ugarskog kralja Bele IV iz 1244. godine. Bio je centar posjeda i stolni grad feudalne porodice Radenović-Pavlović, te su iz tog razloga tri kule Borača na njihovim pečatima. Grad je dobio ime po selu Borač, koje se nalazi jugoistočno, iznad ušća rijeka Prače i Rakitnice udaljeno oko pet kilometara zračne linije. Selo Borač ima srednjovjekovnu nekropolu i lokalitet Gradinu (kota 807) iz čega je jasno, da je tu u srednjem vijeku bilo stacionirano neko plemstvo. Karakteristično je da se u blizini nalazi i zaselak Podgrađe (*Subboracz*, *Sottoboraz*). Iz razloga što se oko 7 kilometara sjeveroistočno od sela Borač nalaze sela Kopjevići i Curovići, a ista u obliku prezimena je moguće posvjedočiti na dvoru Borču za života Radoslava Pavlovića i za koje je, dakle, moguće pretpostaviti da pripadaju istom bratstvu, vjerovatan je i zaključak da je i plemstvo u selu Borču bilo od bratstva Jablanića-Radinovića, odnosno Pavlovića. Selo Borač ima prirodnu podlogu za svoje ime, a to je borovina, što nije slučaj sa gradom Borčem jer ni na njemu, ni u bližoj okolini nema tragova boru. Ta činjenica ide u prilog hipotezi da su Jablanići-Radilovići, odnosno njihovi preci, kada im je dvor u selu Borču postao za gospodarstvo malen, a nije bio ni strateški ni komunikaciono na dobrome mjestu, podigli novi, veći dvor na današnjem Varošištu i dali mu ime po ranijoj utvrdi, odnosno po rodnome mjestu.

Ime Borač potvrđeno je u dvama dokumentima: in burgo de *Borac* (Lam. Crim. 23. Fol. 35. 8. VI. 1450) i *Borač* (Kovačević-Kojić, 1978: 171). U studiji *Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka* Đoko Mazalić (1941: 52–62) ističe zanimljivost da stanovništvo na prostoru nekadašnjega grada Borča i njegove okoline ne zna definirati riječ *borovina* jer ju miješa s pojmovima *borovac* i *borika*, koji su učestaliji u upotrebi ovoga kraja. Mazalić je pri tome zaključio da bi se na tom terenu *borovac* odnosio na brdo obraslo borovinom, a *borik* i *borika* bi bili isto što i *borov gaj*, odnosno manji lokalitet koji se u

ravnom ili brdovitom kraju ističe borovinom u šumi, grmlju ili golotinji. S obzirom na to da je Borač brdovit, manji predio u kojem se bilježi *specificum* rasta bora na golom kamenu, imenovanje bi postalo semantički opravdano. I u sjevernim slavenskim jezicima, semantika je bliska, npr. češ. i polj. *borek*, rus. *borok* u značenju šumica, ali ne nužno borova (usp. SP: 337).

Mnogi fitonimi su vremenom, stjecajem raznih okolnosti, ostajali bez motivacijskoga pokrića. Naime, sječe šuma, požari i drugi svjesni i nesvjesni faktori rezultirali su time da su neka područja bliska goletima ili urbaniziranjem iskrčena i izvještačena.

2.1.6.2. Zoonimi u toponimijskim osnovama

Kontinuirano uzgajanje domaćih i stalna nazočnost divljih životinja odrazilo se i na onomastikon korištenjem naziva životinja u toponimijskim osnovama. Međutim, prilično je iznenađujuća malobrojnost imenovanja ovoga tipa. Teško je objasniti očiglednu disproporciju između bogatstva faune i broja posvjedočenih zoonima. Motiv imenovanja nije se svodio na ono što je rijetko, diferencijalno, jer posvjedočeni primjeri toponima u svojim osnovama imaju ustaljene, uvriježene i svakodnevne zoonime, naročito ornitonim, iako isti ne ostavljaju trag prepoznatljivosti, ali se (hipotetički!) njihovo grupiranje na određenim mjestima odrazilo specifičnim i ostvarilo je značajan trag u toponimiji. Npr. općeslavenski ornitonimijski oblici *vran* i *golub* ostvarili su se kao toponomastičke osnove u srednjovjekovnome bosanskom toponomastikonu. Riječ *vranъ* znači i gavrana i vranu ako je imenica, ali ako je pridjev, onda je *vranъ* – crn. Gavran je također slavenska riječ (starosl. *gavranъ*) koja se zadržala i u savremenim slavenskim jezicima, npr. češki *havran*, rus. *voróna*, lit. *várnas*, bos., hr. i srp. *vrana*. Polazni latinski oblici (*cornix*, *corvus*) potvrđuju porijeklo imena od karakterističnoga i lako prepoznatljivoga graktanja vrane / gavrana. Međutim, ne preovladava opće slaganje s tim zaključkom, pa su prema tumačenjima evidentne tri mogućnosti: 1. prema boji perja (uglavnom crno ili tamnosivo), 2. prema krivini kljuna ili kandža, 3. prema glasu. Germanski jezici (engleski, njemački, staronordijski i skandinavski jezici) također potvrđuju onomatopejsku narav nastanka ptičijih nazivaka. Slavenski oblici *vran*, *vrana*, (*ga*)*vran*, uz ruski *vóron*, *voróna*, možda imaju ishodište u pridjevu kao ruski *voronój* – *crne masti, boje*, u značenju kao i staroslavenski *vranъ*. Tome je također srodan litavski oblik *varnas*, kao i staropruski *warnis* (Ladan, 2006: 253).

Vran (lat. *Corvus cornix*) – i selo Batunъ i selo Plitnane i selo Batarъ i selo *Vranu* i selo Šćabъnicu (P.22); **Golubača** (lat. *Columbide*) – legohъ na svoioi plemeni[ni]toi *Golubači*... (Zb.2: 62); **Smokovljani** – *Smokovlani* ošle i Topola i ta sela zgora pisana (P.12)

Ornitonim *smokvić* (lat. *Ficedula*), volić ili grmušica (lat. *Sylvia*) jeste vrsta drozga. Da se termin *smokvić* koristio na terenu Zapadnoga Balkana svjedoče i oblici *smokvar*, *smokvarica*, *smokvaric* za crnokapu grmušu (lat. *Sylvia atricapilla*), *smokvarka* za grmušu čevrljinku (lat. *Sylvia curruca*) u imeniku naučnih naziva životinja obrađenih u *Rječniku narodnih zoologičkih naziva* Miroslava Hirtza (Fink, 1956: 31; Hirtz, 1938–1947).

Čapli (lat. *Ardeidae*) – i selo Nova i selo *Čapli* i Кієвась i poda нь selo ki s pravimi meēmi i Kotari i svoimi zaselъi (P.22)

Hirtz u *Rječniku narodnih zoologičkih naziva* (Fink, 1956: 16) bilježi plavu, sivu i sivastu vrstu za čaplju, što indirektno znači da je ova vrsta ptica imala značajnu pojavnost na domaćem terenu. Od ostalih vrsta životinja u funkciji toponimske osnove potvrđeni su: miš, mačak, mrav, lisica i koza:

Miši (lat. *Mus*) – Vučilna Mratinovićъ izъ *Mišъ* (P.14); **Mačak** (lat. *Felis*) – i selo Gradišća i selo Popovacъ i selo *Mačakъ* (P.22); **Mravinac** (lat. *Formicidae*) – Мрѣчево, Врѣсечево, *Mravinacъ*, Дульго, Маљкове... (P.12); **Lisac** (lat. *Vulpini*) – a ti rečeni *Lisacъ*, Imotica i Трновица estъ od dostoiēniē i od kotara rečenoga primorъѣ, selъ i zemlъ (P.16); **Kozalj** (lat. *Capra hircus*) – *Kozalb* do Szhodola i Rapta ot mee do mee (P.2); **Kozica** – i selo *Kozicu* s pravimi meēmi (P.20)

Lisica je sveslavenska riječ, a staroslavenski oblik glasio je *lisъ*, što bi značilo i *lisica*, ali *lisac* i *lisjak* kao mužjak. Danas je oblik *lis* uglavnom zastarjela, pa u savremenim slavenskim jezicima srećemo sljedeće oblike: bos., hrv, srp., cg. *lisica*, rus., mak. *лисица*, češ., slovač. *liška* i polj. *lis*. Oblik *lisica* jest ženski, prema *lisu*, ali oblik na sufiks *-ca* označuje tu životinju bez obzira na rod, pa kad se on treba istaknuti, onda je opreka *lisica* – *lisac*, s jasno određenom razlikom između ženke i mužjaka (Ladan, 2006: 54). S druge strane, topografska osnova *koz-* ograničena je na središnji južnoslovenski prostor sa sljedećim potvrdama: dva danas iščezla sela u Makedoniji (Miklosich, 1874: 46; Stankovska, 2001: 208), u Bugarskoj *Gorna* i *Dolna Koznica*, i danas planina *Koznik* na Kosovu, dvije tvrđave istog imena, jedna na putu iz doline Rasine u dolinu Ibra, druga kod Pljevalja, obje posvjedočene u latinskim zapisima iz XV stoljeća kao *Koznik*. Svuda može biti u osnovi deverbativni prasl. pridjev **kozъnъ(jъ)* koji je u vezi sa *kozenjem*, tj. parenjem i razmnožavanjem (divljih) koza, s nijansom značenja *teško pristupačan, vrletan* (uporedi *(o)koziti se* – *(na)mučiti se*, ili su u pitanju sekundarne formacije koje nisu nastale univerbizacijom prvobitne atributivne sintagme, već prostim dodavanjem kompozitnih sufikasa **-bnikъ*, odnosno **-bicъ* na zoonim (Dinić, 1978: 76).

2.1.7. Metaforički toponimi

Pored imenovanja topografskoga karaktera kojim se upućuje izravno na objekt (vrh = Vrh), ostvaruju se i imena tvorena metaforizacijom koja upućuju na objekt procesom takozvanoga metaforičkog preslikavanja, odnosno upućuju na objekt s pomoću sličnosti i slike koja je u osnovi svake metafore. Zapravo, ulogu posrednika, koji pomjera ili potpuno mijenja leksičko značenje identifikatora u odnosu na denotat, moguće je objasniti kao najšire shvaćenu metaforičnost ili metonimičnost. Narav takva imenovanja traži od imenā da identificiraju i znače, da izraz bude kratak i prikladan i da sabiju u sebe bitna obilježja označenoga. Te osobine posjeduje metafora. Metafora je kratak i pogodan izraz pri imenovanju geografskih objekata. Ona se zasniva na slici kao skladu promatranja i odraza slikovnog sadržaja u jezičkom izrazu. Od mnoštva obilježja geografskoga objekta selekcioniraju se u imenu ona najbitnija. Gotovo ni u jednom imenu nije toliko značajki označenoga sadržano u označitelju kao u imenskoj metafori (Stamać, 1983: 191). Najraznovrsnije kreacije koje se postižu indirektnom onimizacijom, naročito angažiranjem metaforičnih posrednika, ostvaruju stilistički doprinos toponomastici. Toponomastičke metafore nastaju angažirano, sublimiraju karakteristike objekta slikom. Kako se takva motivacija brzo gubi u svijesti korisnika imena, metaforička imena se brzo desemantiziraju ili se sljubljuju uz geografske objekte, poopćuju i preuzimaju ulogu geografskih termina označavajući svaki topografski objekt takvih karakteristika. U ovoj skupini moguće je prepoznati metaforičke toponime koji svoj odraz nalaze u predmetima materijalne kulture, primjerice po oblini – *Jajce*, *Brod* ili po dominantnom koloritu predjela, odnosno njegovoj zagasitosti – *Vran*.

Brod/Brodar (prijelaz preko rijeke) – tada mi Вѣкъ Vlkoslavić uze trljski *Broď* skrozi to uzeħь moi gradь (P.2); na danь svetogo Mihoila na planini Bujaku přema našemь gradu *Brobaru* (P.21)

Brod se u južnoslavenskoj toponimiji može javiti kao motiv u procesu imenovanja obliha područja, dakle prema similaritetu oblika, ali također i kao označitelj plicaka u rijeci preko kojeg se prelazi. Oblik se izvodi iz prasl. glagola **brestī*, *brědq* – u značenju *gaziti kroz vodu* (Loma, 2012: 38). Mjesto na kome se danas nalazi Zenica spominje se u srednjem vijeku, kako tvrdi Skarić u *Popisu* (Skarić, 1930), samo jednom. Naime, među donacijama bana Matije Ninoslava navedeno je 1244. godine i mjesto *Belmapola in supa Bored* (Skarić, 1930: 12). U vezi s identifikacijom i ubikacijom ovoga mjesta mišljenja su različita. Skarić je u *Popisu* identifikovao srednjovjekovnu župu *Bored* sa župom *Brod*, kako se nekad vjerovatno nazivalo Zeničko polje i njegova okolina. Da se to mjesto moglo nazivati *Brod*, ima dosta argumenata, jer se tu

nalazio drum preko rijeke Bosne, tako da je apelativni naziv urastao u komunikaciju i počeo se upotrebljavati kao naziv mjesta gdje je prijelaz (Vujičić, 1973: 420). Dakle, moguće je, razmotrivši etimologiju riječi *brod*, zaključiti da ona označava *prijelaz preko rijeke*, i to tamo gdje se sijeku značajni putevi. Upravo je u Zenici postojao prijelaz preko rijeke Bosne, gdje se ukrštao važan put (raskrsnica). *Brod* je prvenstveno označavao prijelaz gazom (u plićaku), ali se kasnije tim imenom označavaju i prijelazi skelom, lađom, mostom i sl. Na mjestima gdje naročito značajni putevi prelaze rijeku, često se formiraju i naselja koja nose ime BROD. Takav je slučaj primjerice Brod na Savi, Brod na Drini, Martin Brod na Uni itd. U Zenici svega 500 metara od centra današnjega grada dva se naseljena mjesta, odnosno kvarta ili reona, nazivaju i sada Veliki i Mali Brod. Iz rečenog se daje zaključiti da je upravo ovaj Brod u Zenici dao ime cijeloj srednjovjekovnoj župi Brod (usp. Ibrahimpašić, 1973: 430).

Nozdrvca (uvala s dvjema lučicama poput nozdrva) – selo Vlasine done i gorne toiist Vlasine i *Nozdrvce* (P.25)

Postupak imenovanja referenta poredbom po sličnosti (similaritet) s nekim izvangeografskim, a ponekad i potpuno apstraktnim pojmom vrlo je čest u toponomastici. Prikladno odabrana metafora o izgledu i kvaliteti referenta može reći više od jedne riječi *Nozdrvca* (uvala s dvjema lučicama poput nozdrva), pa su zbog svoje ekspresivnosti omiljen i čest izbor imenodavaca.

Vran/ Vranduk (crn, taman) i selo Batunъ i selo Plitnane i selo Batarъ i selo *Vranu* i selo Šćabъnicu (P.22); pisan va lѣta gdna •čumf• lѣto mѣseca pгъvara •g• danъ na *Vranduku* (P.23)

U pisanim historijskim dokumentima ustanovljeno je da je također jedan od gradova koji je ulazio u sastav srednjovjekovne bosanske države bio grad – tvrđava Vranduk. Hipotetički, ime Vranduk dolazi od riječi *vrata*, jer se u starijim poveljama Vranduk piše kao *Vratnik*. Etimologija ojkonima *Vranduk* može se pretpostaviti i rekonstruirati kao složenica u kojoj je lako uočljiv (pra)slavenski pridjev *vran*. Ono što ostaje kao dio složenice jest neslavenski supstrat, imenica *duk*, koja čak ni nije česta u južnoslavenskoj toponomastici, a zasigurno vodi porijeklo od prijeslavenskoga naseljavanja Balkana, na čijem se prostoru srednjovjekovne Bosne nalazi i Vranduk, koji bi po nekim indicijama mogao biti stara ilirska utvrda (Kalajdžija, 2006: 140).

Kokošjeglavci – tolikoie u *Kokošieglavcihъ* tolikoie u Okuzlićihъ (P.14); **Kukan** – tisućia i četiri stai •k• i tretiie lѣto mѣseca dekembra •k• i •z• danъ u *Kukanu* (P.19); **Jajce** – pisanъ u *ѣicu* mсеca novebra •ke• danъ na lita roštva Hsvā (P.28); Pisano u našemъ slavnomъ stonomъ gradu *ѣaicu* miseca novemъbra (P.27); **Slano** – Malъkove, *Slano*, Тгънова, Родъгора, Черкуѣ... (P.12); **Dobro** – Vladko Klačićъ z *Dobroga* (P.14)

S obzirom na strukturu, prethodno istaknuta imena nastala su toponimizacijom geografskih termina i toponimijskih apelativa. Pretežno su jednočlana, a tek manji broj je dvočlanih i višečlanih. Dvočlana imena sastavljena su od pridjeva i imenice koja je obično geografski termin. Predmet poredbe većega broja metaforičkih termina su pojmovi vezani uz svakodnevni život. Nepresušno vrelo takvih poredbi su dijelovi ljudskoga tijela, tzv. *antropomorfne metafore*, te razni predmeti i artefakti iz svakodnevnoga života potvrđeni u toponimima *Glavica, Kukan, Nozdrvce*.

2.2. Toponimi koji izražavaju čovjekovu djelatnost

Stanovnik sela dugo je bio oličenje i simbol slavenske civilizacije bilo da se radi o Poljaku, Slovaku, Bosancu ili ruskom muškicu. Od početka nove ere Slaveni su se uglavnom bavili zemljoradnjom i na taj način obezbjeđivali ono što je potrebno za život, mada važnost gajenja stoke, lov divljači u šumama te razni zanati koji su omogućili zaokret u usavršavanju poljoprivrede i uslova života nisu bili manje značajni. Odlike njihova svakodnevnoga života, staništa, ratarske proizvodnje i sl. često su u podlozi procesa toponimijskoga imenovanja.

2.2.1. Agrikultura i iskorištavanje prirodnoga bogatstva

Dopasci – A se leži Dragilo [Mi]let[i]čъ na svoiei zemli plemenitoi [na] *Dop[as]cihъ*. (Zb.4: 234)

Karakteristično je da svi narodi indoeuropskoga porijekla upotrebljavaju jedinstven korijen iz pastirske kulture da označe osnovnu djelatnost iz života skupine – čuvanje stoke: *pasati, pasti*.

Grebaca – Iurai Sučečićъ izъ Orъrusъ, Utihêrčićъ z *Grebacъ*, Cvitimirъ izъ Kablićъ (P.14)

Toponimijska osnova *greb-* mogla bi se tumačiti praslavenskom izvedenicom **greb-ja* od glagola **grebti* u značenjima *kopati* ili *zgrtati*. U sjevernim slavenskim jezicima ona znači još rov, bedem, brazda, nasip, most nasut granjem i brvnima za prelaz preko močvare, brana (ustava) na rijeci i sl. (Loma, 2013: 69).

Kuril (*kirilo* – mjesto iskrčeno paljenjem šume) – ḡḡḡḡ kralъ i vsa Bosana namъ da vse Primorъe ot *Kurila* deri do Stona (P.16)

Prasl. oblik **kuridlo* označava *zemlju raskrčenu paljenjem*. Praslavenska riječ u osnovi je *nomen instrumenti* od **kuriti (se)* u značenju *paliti, dimiti*, kako se vidi i iz sljedećega: rus. dijalekatski oblik *kurila* upotrebljava se u značenju *izgorjela šuma, šuma iskrčena za njive, čurilo* u značenju *mjesto u*

šumi očišćeno od bunja, bugarski toponim *Kurilka* i oronim *Kurilo*, *Kurilata* od apofonske varijante glagola *čuriti, češ. oronim *Kuridlo*, *Kourilo* kod Dubrovnika, u turskom popisu iz 1571. *Kurila*, ime jednoj od prizrenskih mahala, danas *Kurila poqe* (Pešikan, 1986: 30), *Kurilo* je i selo kod Podgorice, a kao oronim se također javlja na devet mjesta u današnjoj Crnoj Gori.

Hlivno (prasl. *hlêvъ) – *Hlivno* i gradъ Bistrêčki odъ Zavoda počanše do Vrhovine nego tvoega prъvoga bilo i sade tvoie (P. 59)

Riječ *hlijev* obično se prosuđuje kao pozajmljenica iz njemačkoga (usp. praind. *hlaiwa), potvrđena i u gotskom *hlaiw*, u značenju gomila ili brežuljak. Međutim, ova se praslavenska riječ u kasnijim različitim nacionalnim slavenskim jezicima javljala u različitim značenjima, primjerice: bug. *hleŕ* – staja, *hlevina* – baraka, češ. *chlêv* – staja, *chlevina* – smrad iz staje, polj. *shlew* – staja, rus. *hlev* – šupa za stoku, *hlevina* – šupa, ukr. *hliv* – kućica za psa, *hlivina* – mala staja. Također, filolozi su različito tumačili ovaj pojam, pa se u literaturi javlja u značenju *dvorište* (Petrović, 1978: 151), *pojata* (Hamm, 1949: 43), *staja* (Skok, 1971: 365). Oblik *hlêv* potvrđen je još oko 950. godine Porfirogenitovim zapisom toponima χλῆβα = *ΧλῆββNo*, *Lijevno*, *Livno* (Ivić, 1998: 79). S obzirom da u interpretaciji i implementaciji pojma *hlijev* dominaciju ostvaruje tumačenje riječi u kontekstu *staja*, *štala*, *pojata*, *tor*, *vajat*, *sjenik*, *ostava za slamu*, *sijeno* ili *prostor za spavanje stoke*, i s obzirom na položaj i klimu koji karakterišu prostor srednjovjekovnoga (i današnjeg) Livna, i u ovome radu podržat će se navedeno tumačenje.

Srebrenik – a to ie pisano podъ gradomъ podъ *Srêbrъnikomъ* (P.4)

O imenu srednjovjekovnog grada Srebrenika i njegovom značenju u literaturi postoje određene dileme. Tako se u najstarijem poznatom spomenu imena grada od 15. februara 1333. godine, susreće naziv *Sr`brnik*, dok se u jednom dokumentu iz XV stoljeća piše *Srebrenik*. U latinskoj i talijanskoj transkripciji piše se *Srebrenich* dok se u mađarskim srednjovjekovnim dokumentima spominje kao *Srebranich* ili *Zrebernek* (1408. godine). U jednom dokumentu s početka XVI stoljeća koji je nastao u povodu tursko-mađarskog mira potpisanoga 28. marta 1509. godine, između ostalog je zapisano *Zrebernyk cum suis oppidis et villis* (Jalimam, 2004: 26–27). U literaturi je evidentno šarenilo pisanja današnjeg imena grada, tako Ćiro Truhelka, Marko Vego i Đuro Basler pišu *Srebrnik*, dok Hamdija Kreševljaković *Srebrenik*. Ime srednjovjekovnog grada Srebrenika je asocijacija na razvoj rudarstva. Iz Veselinovićeva teksta (1997: 699) se saznaje da Konstantin Jireček tvrdi kako Srebrenik u srednjem vijeku nije imao nikakvih rudnika. Ime grada se također može vezati za srebrenu kovanicu koja se proizvodila u vrijeme Stjepena Kotromanića, u kovačnici na području današnjeg Srebrenika (Truhelka, 1984: 389–410). Međutim, zahvaljujući raslojavanju feudalnoga sistema srednjovje-

kovne Bosne (vladarska sjedišta, administrativni provincijski centri i lokalni centri) kao vladarski centri istakli su se gradovi u kojima se nalazio kraljev dvor – Bobovac ili Visoki, dok su gradovi krupnijih vlastelina kao što je Borač porodice Pavlovića, Blagaj moćnih Kosača te Jajce Hrvatinića značili provincijske centre. I naposljetku, utvrđenja su mogla nastati zbog potrebe da se kontroliraju bogati bazeni ruda i važna trgovačka središta. Takvom recepturom mogao je nastati srednjovjekovni bosanski grad Srebrenik (dakle, i njegov toponim) kao izvjesni grad-kontrolor za rudarsko naselje Srebrenicu.

Soli – азъ Stipanъ Ostoê po milosti ġdā bġd̄ blagovêrni kralъ Sr̄blemъ, Bosnê... Usori, *Soli* (P.24)

O značaju soli u životu bosanske oblasti, naročito tuzlanske oblasti, u srednjovjekovnome periodu, i ne samo za lokalnu zajednicu nego i za znatno udaljenija područja, dosta govori toponimija i hidronimija toga kraja, kako srednjovjekovna, tako i savremena. U antici se naselje zvalo Salines. Ime rijeke Jale koja protiče kroz današnju Tuzlu izvodi se iz grčkoga *jalos* – sol, riječica Solina, srednjovjekovna župa Soli (prasl. *soltъ* – sol; stsl. *solīčьskъ* – pridjev slan), i sama Tuzla (tur. *tuz* – sol). Taj je prostor sudeći i po nalazima materijalne kulture u srednjem vijeku bio jače naseobinsko, populacijsko i političko središte u sjeveroistočnoj Bosni, ponajviše zahvaljujući značajnim naslagama soli, odnosno njezine eksploatacije kao esencijalne materije korisne čovjeku, čije je eksploatisanje davalo gospodarski, društveno-politički i strateški značaj široj tuzlanskoj okolini.

Kočerin – mene Vigna diode konъčina na svomъ plemenitomъ podъ Kočerinomъ (Zb.1: 1)

Ojkonim *Kočerin* (danas općina Široki Brijeg), zbog moguće povezanosti s mnogim južnoslavenskim toponimima – Kočarim Mahala (Višegrad), Kočarim (Konjic), Kočarin (Kladanj), Kočani, Kočanska Reka, Kočanski dol, Kočanski Rid, Kočani (Štip, Makedonija), Kočane (Niš, Srbija), Kočane, Kočansko polje, (Nikšić, Crna Gora), Kočanski Potok (Paraćin, Srbija) (Dodig, 2004: 176) – te zbog spomena na Kočerinskoj ploči privukao je pozornost mnogih lingvista. Prvi je o porijeklu njegova naziva pisao Jefto Dedić 1909. godine, napisavši da je Kočerin porijeklom iz romanskoga jezika (Dedić, 1909: 75). Dominik Mandić iznio je pretpostavku da je ime Kočerin postao od *Collis Ceresis*, odnosno *Cererin brijeg*, jer se tamo poštovala božica Cerera (Mandić, 1960: 130). Mate Šimundić u studiji *Slavenski ekonomi Kočer, Kočerin, Kočerinovi i sl.* podsjeća na dugo postojanje naselja Kočerin, ukazujući na njegov prvi pisani spomen, prije više od 600 godina, na natpisu Vignja Miloševića.

Kočerin se potom spominje u spisima Dubrovačkoga arhiva (Kraljević, 1990: 52) i u turskim defterima u XV stoljeću, prvo kao pusto selo, a zatim

kao maleno naselje sa sedam kuća (Aličić, 1970: 101). Pojedini istraživači pokušali su prvo semantički ogoljeti toponim *Čerin*, povezujući ga s Kočerinom, s objašnjenjem da je u Čerinu riječ o mjestu koje je vodoplavno i gdje rastu biljke pogodne za sječu (Kraljević, 1990: 54). Tu su hipotezu uobličili dovodeći u međuodnos oblike *Čerin* i *Čerjen* s obzirom na njihovo tumačenje u Etimologijskom rječniku Petra Skoka (Skok, 1971: 311), s ikavskim oblikom *čerin*, što označava *vrata ispletena od pruća*, ili pak da Kočerin jednostavno znači *mjesto kod Čerina* (Mikulić, 2004: 16). Mate Šimundić analizirajući toponim Kočerin u poredbi s drugim sličnim oblicima u genetski srodnim jezicima, prepoznaje osnovu *koč-* i sufikse *-er* i *-in*. Ističe da u bugarskom jeziku postoji riječ *kočer* (BER, 1979: 688) u značenju ograđeno mjesto u oboru (ograđeni dio u koji se smješta stoka nakon ispaše). Rezimirajući prethodne analize toponima Kočerin, Radoslav Dodig u studiji *Prodrijetlo toponima Kočerin* zaključuje da toponim Kočerin krije staru sveslavensku osnovu *koč-* koja je široko rasprostranjena u južnoslavenskim jezicima te u poljskom i ruskom jeziku, ali da se radi o višeznačnim osnovama. Najvjerojatnijim se čini mišljenje da je osnova *koč-* iz indoeuropske *kot-* (od čega je kotac i kotar), a ona iz glagola **qet-* / *qot-* u značenju *plesti*. Osnova *koč-* najuočljivija je u izrazima *kočak* – tor za domaće životinje, *kočina* – obor za svinje i *kočan* / *kočanj* – stabljika kupusa, duhana ili kukuruza. Kočerin bi prema tome bilo mjesto gdje su se nalazili kočaci, torovi ili pak štale (Dodig, 2004: 18).

Podgrad – pisanje na Bišči u *Podbgradiê* (P.7)

Prasl. **gordъ* u značenju *ogradom zaštićen prostor, utvrđenje*, u starobosanskome označava isključivo tvrđavu i naselje unutar gradskih zidina, dok se za neutvrđeno naselje oko tvrđave upotrebljava naziv *podgrađe*. Do XIX stoljeća ta distinkcija uspostavljala se hungarizmom *varoš*, pouzdano posvjedočenim u povelji Tomaša Ostojića od 22. augusta 1446. godine: *gradъ Klučъ i varošъ Podъklučъ* (P.22). U istoj povelji kao toponim javlja se i izvedenica *Gradišće*.

2.3. Toponimi koji imenuju ljude na određenom objektu

Antroponimni leksik u ojkonimima druge skupine karakteriziran je porodično-plemenskim imenima i prezimenima. Mahom su to imena neutralne tvorbe koja objektivno implicitno izražavaju značajke geografskih objekata (primjerice *Milodraž* je *Milodražov posjed*). Imena tih svojstava signal su ablacionoga omjera imenovatelja prema imenovanome objektu. Dakle, to je toponomastička skupina nastala na osnovu ličnih imena vlastelina ili lica koja su obrađivala posjed, i veoma je česta. Tako su na primjer na zeničkom području registrovani ovi nazivi parcela izvedeni od vlastitih imena: *Batalo-*

vine, Radakovo, Privil (Pribil), Novak, Radakovac, Radinova njiva, Radonja, Radak, Gradišće, Mišljen itd. Tepčija Batal poznat je iz natpisa sa stećka kod Travnika (Zb.4: 257), imenom Radonja zvao se pisar na dvoru Kulina bana, imenom Gradiša zvao se veliki sudija na dvoru Kulina bana, a Mišljen je ime starca, dostojanstvenika Crkve bosanske (Ibrahimpasić, 1973: 434). Ovakvi toponimi najčešće su specificirani terminom *nomina antroponymica*. Termin dakle *nomina antroponymica* izražava odnos čovjeka prema geografskom objektu, ističe vlasnost osobe ili kolektiva.

Boljesavac – i selo Pričišnica i selo *Bolesavacъ* i selo Tvrgdi s pravimi međmi (P.22); **Milodraž** – a pisano na *Milodraži* na lita rožstva Hrystova (P.18); **Ljubomir** – *Ljubomir* (Kovačević-Kojić, 1978: 171); **Tanorovo** – A se leži Vlatko Brančković s *Tanorova* (Zb.2: 84); **Rakovac** – i selo *Rakovacъ* s pravimi međmi (P.22); **Brsečevo** – Mrbčevo, *Brъsečevo*, Mravinacъ (P.12); **Mrčevo** – Trbšteno, *Mrъčevo*, Brъsečevo (P.12); **Cripov Potok** – i selo *Cripovъ potokъ* i selo Toponice (P.22); **Pomničino** – *Pomničino* gorъne i dolъne ot mee do mee (P.2); **Stipan polje** – na *Stipanu polu* pod Sokolomъ (P.17)

Posebna skupina geografskih imena odnosi se isključivo na naselja. To su pravi ojkonomi koji mogu označavati najprije ljude, zajednicu, mnoštvo, a tek onda mjesto njihova prebivališta. Sukladno mnoštvu na koje se ovi ojkonomi odnose, njihovi su oblici najčešće u množini. Prepoznatljivi su svojom imenskom strukturom koja je zadana određenim sufiksima u množinskim oblicima i njihovim odnosom prema osnovi koja je najčešće antroponimna. Dakle, s obzirom na značenje prepoznaju se kao patronimički, porodično-združeni, etnički, etnonimski i uslužni ojkonomi.

Čihovići – pisano na *Čihovičihъ* (P.9); **Čilovići** – Lulniče, *Čiloviće* i vsu Vrbhovin (P.14); **Gmići** – i selo *Gmići* u Uskoplu s pravimi međmi (P.22); **Hrbočani** i selo Sridica i selo Čarakъ i selo *Hrъbočani* i selo Siničići (P.22); **Hraštani** – i selo *Hraštane* s pravimi međami (P.20); **Popovi** – u *Popovi* od ovihъ trehъ mêtъ edno gdi bude hotinъe kneza Vlъkъsъ Hranića (P.16); **Okuzlići** – tolikoie u *Okuzličihъ* (P.14); **Kablići** – Cvitimirъ izъ *Kablićъ* (P.14)

U srednjem vijeku naročito učestali bili su toponimi s imenom nekoga sveca, svetitelja, kao hagiotoponimi, naročito u primorskim krajevima, nekad posjedima humskih i travunjskih knezova. U ovim primorskim krajevima bila je nekad intenzivna kristijanizacija. Jedan dio ovih kršćanskih toponima obradio je Konstantin Jireček (Jireček, 1897). Jireček je došao do uvjerenja da u IX stoljeću svetiteljska imena iščezavaju u unutrašnjosti, dok je u Dalmaciji situacija drugačija. Mnogi stari toponimi sa svetiteljskim imenima ustupili su mjesto novom bez skoro ikakva utjecaja bogumila i muslimana. Jedan od rijetkih toponima ove vrste, koji su svoj oblik zadržali do danas, jest *Sutorina* kod Herceg Novog (područje stare Hercegovine). Ime je nastalo od imena sv.

Irene. Spominje se u izvorima pod svojim današnjim imenom 14. 11. 1397. godine (Vego, 1980: 426–428).

3. Zaključak

Moguće je konstatirati da na srednjovjekovnome bosanskom terenu dominaciju ostvaruju topografski nazivi slavenskoga porijekla, kasnije su infiltrirani oni iz stranih jezika, naročito iz istočnih. Stariji sloj bosanske toponimije čine imena motivirana svojstvima tla, a drugi recentniji sloj čine imena motivirana vlasnošću određenoga objekta. U prvom sloju preovladavaju *nomina topographica*, a u drugom, mlađem sloju *nomina antroponymica*. Pri tome preovladavaju imena manjih naselja koja su najčešće rezultat transonimizacije i pluralizacije prezimena ondašnjih stanovnika.

Onomastičko-semantička analiza je zahtjevala najrazličitija jezička sredstva i mogućnosti da se izbjegnu homonimnosti i da se dovoljno jasno, ponekad figurativno, slikovito, označi ono što se htjelo i željelo označiti. Temeljem motiviranosti, toponimi su tumačeni iz ugla semantičke prozirnosti ili neprozirnosti. U radu su izdvojeni toponimi čiji su motivi postanja utvrđeni i klasificirani s obzirom na njihovo značenje. S druge strane, ostaju toponimi nejasne motivacije, čije su značenjske i tvorbene veze postale slabo prozirne, neprepoznatljive i slabo razumljive, a koji zbog toga nisu ušli u razvrstavanje.

Semantičko-motivacijskom klasifikacijom unutar skupine srednjovjekovnih bosanskih toponima utvrđena su 1. toponimijska imena koja odražavaju prirodna svojstva regije, 2. kulturni toponimi koji izražavaju čovjekovu djelatnost i 3. toponimi koji imenuju ljude na određenome objektu. Motivika starijih toponima svodila se na obilježja morfološke razvedenosti terena zbog čega je u nizu motiva moguće potvrditi nazivlje za brda i vrhove, ravna zemljišta i doline, različito nazivlje za položaj i oblik terena ili njegov sastav i izgled, nazivlje za vode, biljni i životinjski svijet koji je dominantno obilježje imenovanoga lokaliteta. Mnogi toponimi su vremenom, stjecajem raznih okolnosti, ostajali bez motivacijskoga pokrića. Naime, sječe šuma, požari i drugi svjesni i nesvjesni faktori rezultirali su time da su neka područja bliska goletima, da su rijeke, potoci premošteni ili klimatskim promjenama presušili, rudokopi neaktivni ili su tereni urbaniziranjem iskrčeni i izvještačeni.

Toponimi koji imenuju ljude na određenom objektu mlađega su postanja i rezultatom su procesa društvenoga usložnjavanja i povećavanja vlasništva, s kojima je rasla potreba za lakšom orijentacijom u prostoru – prirodi i svojini, svome, tuđem i zajedničkome zemljoposjedu. Ova je toponomastička skupina nastala na osnovu ličnih imena vlastelina ili lica koja su obrađivala posjed, pri čemu su ti toponimi najčešće specificirani terminom *nomina an-*

troponymica, koji izražava odnos čovjeka prema geografskome objektu, ističe vlasnost osobe ili kolektiva.

S obzirom na sve prethodno izloženo moguće je poantirati zaključkom da toponimija denotativno i konotativno svjedoči o čovjeku, predstavlja njegovu kulturno-povijesnu baštinu, zavičajnu prepoznatljivost i posebnost kroz etnolingvistički, društveno-ekonomski i fizičko-geografski element.

Izvori

a) Administrativno-pravna građa

- P.1. Stjepan Kotromanić oko 1322.
- P.2. Stjepan Kotromanić oko 1331.
- P.3. Ugovor bosanskoga bana Stjepana Kotromanića s Dubrovčanima, 23. listopad 1332.
- P.4. Ban Stjepan Kotromanić, 15. ožujak 1333. u Srebreniku
- P.5. Knez Vladislav, kneginja Jelena, ban Tvrtko Kotromanić i brat njegov Vuk knezu Vlatku Vukoslaviću 1353.
- P.6. Ban Tvrtko Kotromanić, 11. kolovoz 1366. pod Prozorom u Rami
- P.7. Tvrtko Kotromanić, 2. prosinac 1382.
- P.8. Radič Sanković, 15. svibanj 1391.
- P.9. Kralj Dabiša, 17. srpanj 1392. na Čihovićima
- P.10. Kralj Dabiša, 17. svibanj 1395.
- P.11. Kralj Stefan Ostoja, 15. siječanj 1399.
- P.12. Kralj Ostoja, 15. siječanj 1399. na Usori u Lišnici
- P.13. Bosanska kraljica Jelena Gruba, 5. ožujak 1399.
- P.14. Kralj Ostoja, 8. prosinac 1400.
- P.15. Hrvoje Vukčić Hrvatinić, veliki vojvoda bosanski i herceg splitski, 15. siječanj 1404.
- P.16. Stefan Tvrtko Tvrtković, 24. lipanj 1405.
- P.17. Sandalj Hranić, veliki vojvoda bosanski, 14. lipanj 1419.
- P.18. Stefan Tvrtko Tvrtković, 18. kolovoz 1421.
- P.19. Sandalj bosanski vojvoda, 27. prosinac 1423.
- P.20. Juraj Vojsalić, sinovac Hrvoja Vukčića, 12. kolovoz 1434.
- P.21. Vojvoda Ivaniš, sin Radosava Pavlovića, 29. rujan 1442.
- P.22. Tomaš Ostojić, 22. kolovoz 1446.
- P.23. Kralj Tomaš, 3. veljača 1449.
- P.24. Kralj Tomaš Ostojić, 18. prosinac 1451.
- P.25. Kralj Tomaš, 19. veljača 1459.
- P.26. Herceg Stjepan Kosača, 13. listopad 1461.

- P.27. Kralj Stjepan Tomašević, 23. studeni 1461.
- P.28. Stjepan Tomašević, 25. studeni 1461.
- Kovačević-Kojić, Desanka (1978). *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Veselin Masleša.

b) Stećkovna građa

- Zb. I–IV – Vego, Marko (1962–1970). *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I–IV. Sarajevo: Izdanja Zemaljskog muzeja.

c) Arhivska građa iz Dubrovnika

- Diversa Cancellariae, Državni arhiv u Dubrovniku, Fond Dubrovačke Republike i francuske uprave, serija 25, signatura: HR-DADU-15, knj. 234.
- Diversa Notariae, Državni arhiv u Dubrovniku, Fond Dubrovačke Republike i francuske uprave, serija 26, signatura: HR-DADU-9, knj. 147.
- Lamenta de criminali, Državni arhiv u Dubrovniku, Fond Dubrovačke Republike i francuske uprave, nova signatura: HR-DADU-21, knj. 334.

Literatura

- Alerić, Danijel (1985). „Porfirogenetovi zahumski toponimi“, *Rasprave ZJ*, 10–11, Zagreb, 27–48.
- Alerić, Danijel (1995). „Toponim Bosna kao slavistički problem“, *Rasprave ZHJ*, Sv. 21.
- Aličić, Ahmed (1970). „Lištica pod turskom vlašću u XV i XVI stoljeću“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo.
- Anđelić, Pavao; Bojanovski, Ivo; Čović, Borivoj; Marijanović, Brunislav (1984). *Visoko i okolina kroz historiju*, I, Prethistorija, antika i srednji vijek, Skupština opštine Visoko.
- Cicmil-Remetić, Radojka (2000). „Fitonimi i zoonimi u toponimiji durmitorskog sela Crne Gore“, *Jugoslovenski filolog*, SANU, knj. LVI/3–4, Beograd.
- Dedijer, Jefto (1909). *Hercegovina*, SEZ, XII, Naselja srpskih zemalja, SKA, Beograd.
- Dinić, Mihailo (1978). *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd.
- Dodig, Radoslav (2004). Podrijetlo toponima Kočerin, „Viganj i njegovo doba“, *Zbornik radova*, Kočerin – Široki Brijeg, str. 175–180.
- ERSJ (2003). *Etimološki rečnik srpskog jezika*, Beograd.

- Fekete, Egon (1969). „Mileševo ili Mileševa“, *Onomastica Jugoslavica*, Ljubljana.
- Fink, Nikola (1956). *Imenik znanstvenih naziva životinja obrađenih u „Rječniku narodnih zoologičkih naziva“ (vodozemci – ptice – ribe) prof. dr. Miroslava Hirtza*. Zagreb: HAZU.
- Hadžijahić, Muhamed (2004). *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*. Sarajevo: Preporod.
- Hadžimejlić, Jasna (1987). „Mikrotoponimija trebinjske Lastve“, *Onomastološki prilozi VIII*, Beograd, 63–215.
- Hamm, Josip (1949). „Štokavština Donje Podravine“, *Rad JAZU* 275, 3–70.
- Hirtz, Miroslav (1938–1947). *Rječnik narodnih zoologičkih naziva*, Knjiga druga: ptice (aves). Zagreb: JAZU.
- Ibrahimpašić, Fikret (1973). „Srednjovjekovni tragovi u toponomastici zeničkog kraja“, *Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica.
- Ivić, Milka (1998). *Ogledna sveska*, Institut za srpski jezik SANU, Biblioteka južnoslovenskog filologa, Nova serija, knj. 15, Beograd.
- Jalimam, Salih (1991). *555 godina Zenice, putopisne bilješke i zapisi o zeničkom kraju*, Zenica.
- Jireček, Konstantin (1942). *Die Romanen in den städten dalmatiens während des mittelalters*, II, Wien.
- Kajmaković, Radmila (1974). *Semberija – etnološka monografija*, sveska XXIX, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Kalajdžija, Alen (2006). „Etimologija pojedinih ojkonima u dolini gornjeg i srednjeg toka rijeke Bosne“, *Istraživanja*, časopis Fakulteta humanističkih nauka, br. 1, Mostar, 129–142.
- Kraljević, Ante (1990). „O nazivu mjesta Kočerin“, *Kršni zavičaj*, 23, Humac, 52–54.
- Ladan, Tomislav (2006). *Etymologicon*. Zagreb: Masmedia.
- Loma, Aleksandar (2012). *Toponimija Banjske hrisovulje*. Beograd: SANU.
- Mandić, Dominik (1960). *Bosna i Hercegovina*, sv. I. Chicago: Hrvatski povijesni institut.
- Mazalić, Đoko (1941). „Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka“, *Glasnik zemaljskog muzeja* LIII, str. 52–62.
- Miklosich, Franc (1874). *Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen II // Denkschriften der Kais. Akademie in Wien*, Phil-hist. Classe XXIII, 141–272.
- Mikulić, Drago (2004). „Prilog razmišljanju o podrijetlu imena Kočerin“, *Kočerin kroz stoljeća*. Kočerin: Autorska naklada, 12–18.

- Pešikan, Mitar (1986). „Stara imena iz donjeg Podrimlja“, *Onomatološki prilozi* 7, 1–119.
- Petrović, D. (1978). *Govor Banije i Korbuna*, Novi Sad – Zagreb.
- Šabić, I. (2017). *Antroponimija i toponimija bosanskoga srednjovjekovlja*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Saporov, A. (2003). „The alteration of place names and construction of national identity in Soviet Armenia“. *Cahiers du Monde russe* 44/1. 179–198.
- Schutz, Joseph (1957). *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*, Berlin.
- Skarić, Vladislav (1930). „Popis bosanskih spahija iz god. 1123. (1711)“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo.
- Skok, Petar (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU.
- Skračić, Vladimir; Jurić, A. (2004). „Krški leksik zadarske regije“, *Geoadria*, 9/2, 159–172.
- SP (1974). *Słownik prasłowiański*, red. Fr. Sławski, Krakow.
- Stamać, Ante (1983). *Teorija metafore*, Liber, biblioteka Znaci, br. 3.
- Stankovska, Lj. (2001). *Toponimite so sufiksot -ica vo Makedonija*, Skopje, Prilep.
- Tilley, C. (1994). *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Oxford.
- Truhelka, Ćiro (1984). „Bosanski, srpski i bugarski novci Zemaljskog muzeja u Sarajevu“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 389–410.
- Vego, Marko (1980). *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- Veselinović, Andrija (1997). *Dubrovačko malo veće o Srbiji*, SANU, 33. Beograd.
- Vujičić, Dragomir (1973). „Današnja jezička slojevitost onomastičkog materijala na području Zenice i njene okoline“, *Radovi sa simpozijuma: Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica.
- Казакова, Светлана Леонидовна (2009). Система урбанонимов и их прагматический аспект, Университетские чтения. – Пятигорск: ПГЛУ,– Ч. VI., 45–51.

Indira ŠABIĆ & Milica LUKIĆ

**MEDIEVAL BOSNIA NATURAL AND CULTURAL
ENVIRONMENT NAMES – SEMANTIC
ANALYSIS OF TOPONYMS**

This paper analyzes the toponyms of medieval Bosnia as sources for studying its history, culture and tradition. Excerpting examples from the administrative texts and tombstone inscriptions written in the period from 10th to 16th century, according to semantic-motivational criteria, identifies and describes toponyms and thematically classifies toponyms, according to more frequent thematic areas, defining groups of toponyms which: 1. reflect the natural properties of the region, 2. express human activity and 3. appoint people to a particular facility. In this way, toponymic categories were determined: names of settlements and private areas. In addition to the established types, the authors also describe the appearance of toponymic metaphor, since the naming of geographical objects often resorted to the process of metaphorization, by adding adjectives as noun components.

Keywords: *nomina topographica*, *nomina anthroponymica*, onomastics, medieval Bosnia, toponymy

Izvorni naučni rad

UDK 930.2:003.071(497.5Dalmacija)

Marina MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilište u Splitu

mmarasov@ffst.hr

DVA ILI VIŠE NASLOVNIKA RANOSREDNJOVJEKOVNIH CRKAVA U HAGIONIMSKOM KORPUSU U DALMACIJI

Prilikom lingvističke analize hagiofornih imena autorica se duž obale i zaleđa Dalmacije susrela s imenima crkava za koje se u ranom srednjem vijeku kao titulari javljaju dva ili više svetaca. Proučavajući natpise, povijesna vrela i literaturu, autorica bilježi crkve posvećene parovima zaštitnika. Posebno su obrađeni slučajevi kada se za jednu crkvu javljaju dva naslovnika u različitim vremenskim razdobljima, kao, na primjer, u Bijaćima gdje je ranosrednjovjekovna bazilika bila posvećena sv. Ivanu krstitelju, ali nakon njenog rušenja predromanička crkva sagrađena na njenom mjestu biva posvećena sv. Marti. U nekim crkvama u Dalmaciji povijesni izvori spominju tri naslovnika. Na zabatu crkve adaptirane poviše Zlatnih vrata Dioklecijanove palače u Splitu spominju se tri titulara: sv. Martin, Djevica Marija i sv. Juraj, papa. Na natpisu pronađenom na ranosrednjovjekovnom nalazištu u Otresu (Ravni Kotari, sjeverna Dalmacija) čak sedam zaštitnika je navedeno za istu crkvu: sv. Petar, Djevica Marija, sv. Juraj, sv. Stjepan, sv. Martin, sv. Grizigon, i sv. Križ. Autorica je istražila ulogu svakog titulara u kontekstu hagiografskog korpusa Dalmacije, uključujući i izričito lokalno štovanje (sv. Grizogon).

Ključne riječi: dva ili više naslovnika, ranosrednjovjekovne crkve, Dalmacija, hagiografska razmatranja

UVOD

Istraživanjem hagiografskog korpusa srednjovjekovne Dalmacije, potaknutim lingvističkim proučavanjem hagiofornih imena (Marasović-Alujević, M., 2003: 1987), susrela sam se u mnogim slučajevima s crkvama uz koje su vezana dva ili više naslovnika, naročito u razdoblju ranoga srednjeg vijeka.

U tom je razdoblju na prostoru Dalmacije¹ zabilježeno više od tri stotine predromaničkih i ranoromaničkih crkava (Marasović, T., 2008). Za određeni broj povijesno evidentiranih građevina nije uopće poznat titular, jer se čak izgubila i uspomena na naslovnika crkava koje su danas ili ruševine ili im se izgubio svaki materijalni trag.

Od ranosrednjovjekovnih crkava s poznatim naslovnici² ponegdje se javljaju dva, tri ili više svetaca. Razmotrit ćemo tu pojavu, prateći crkve s dvama, trima, četirima ili s više naslovnika, a osvrnut ćemo se i na crkve u kojima se dva ili više titulara ne javljaju istodobno nego su rezultat razvitka crkvene građevine u različitim povijesnim razdobljima.

Sakupljeni podatci bazirali su se na povijesnim vrelima, pri čemu su epigrafski spomenici za ranosrednjovjekovno razdoblje brojniji od pisanih, a njihova je autentičnost neupitna za razliku od diplomatskih vrela i drugih dokumenata koji su u nekim slučajevima smatrani krivotvorinama.

CRKVE S DVAMA NASLOVNICIMA

Na tridesetak crkava prati se pojava dvaju titulara, iz čega se može zaključiti da se u Dalmaciji u ranom srednjem vijeku javljaju:

- uobičajeni svetački parovi, poput svetaca Kuzme i Damjana, Petra i Pavla i dr.;
- različite kombinacije naslovnika vezanih uz Bogorodicu.

Među sačuvanim građevinama, naslanjajući se i na tradiciju iz starokršćanskoga razdoblja, na širem istočnojadranskom prostoru od Kvarnera do južnog Jadrana, najviše je zastupljen svetački par blizanaca Kuzme i Damjana. Prema legendi, ta su braća arapskog podrijetla iz III. stoljeća svoj život posvetili liječenju i ranarništvu pa su i zaštitnici liječnika (A. Badurina, 1979: 370–371). Na istočnom Jadranu od Raba do Dubrovnika do sada je poznato desetak ranosrednjovjekovnih crkava podignutih u čast tih zaštitnika, ali se ponegdje izgubilo u nazivu ime jednog od dvojice zaštitnika. Ponegdje su to samo ruševine, a ponegdje dobro sačuvane građevine poput sv. Kuzme i Damjana u Zablaću na Korčuli (Fisković, I., 1980: 159–173).

Uobičajeni svetački par Petar i Pavao, kao nositelji kršćanstva u glavnom gradu Rimskoga Carstva, zastupljeni su na istočnim Jadranu u ranom

¹ U ranome srednjem vijeku Dalmacija je imala najmanji opseg, u doba kada je njezin sastav obuhvaćao samo gradove i prigradska područja od Zadra do Kotora te kvarnerske i zadarske otoke (Marasović, 2008: 9).

² Ranosrednjovjekovne crkve u Dalmaciji registrirao je i opsežno obradio T. Marasović u monografiji *Dalmatia praeromanica* (2008) koja je najvećim dijelom, uz ostalu navedenu literaturu, poslužila kao registar za ovaj rad.

srednjem vijeku crkvama u Novalji na Pagu i u Koritama na Mljetu, ali su za predromaniku Dalmacije znakovite i druge svetačke kombinacije vezane uz sv. Petra. Tako natpis na porušenoj Crkvi sv. Petra na Lučcu u Splitu

(...cum coniu)GE MEA EDIFICAVI DOMUS DEI AD ONORE S(an)
C(t)I PETRI ET S(an)C(t)I ANDREA

otkriva da je i ta crkva bila posvećena dvojici braće apostola (Delonga, V., 1997: 9).

Zadarska Crkva sv. Petra Staroga vjerojatno je bila posvećena istom svetačkom paru, jer se u dokumentu iz XVII. stoljeća ona spominje i pod imenom sv. Andrije.

Za ranosrednjovjekovnu Dalmaciju znakovite su i svetačke kombinacije s dvama titularima vezane uz Bogorodicu. Zapadna vrata Dioklecijanove palače u Splitu simbolički je štitila crkva kojoj su poznata dva naslovnika: sv. Teodor (u narodu poznat kao *Todor*) i Bogorodica, koja je do danas prevladala kao titular, jer je Crkva poznata kao *Gospe od Zvonika*. Isti naslovnički par susreće se i u predromaničkoj crkvi u Bolu na Braču, gdje je za fragmentarni natpis na oltarskoj ogradi Bužančić predložio da se čita kao: *Mariae atque beati Theodori m(artyri)*³. Sv. Teodor, kršćanski mučenik iz Euhaite (današnja Turska) spada u krug svetaca bizantskog kulturnog kruga, znakovit i za područje Istre,⁴ a u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji zabilježen i kao samostalni naslovnik predromaničkih crkava. Kao „svetac“ vojnik, kome je povjerena zaštita, pridružen je kao naslovnik Bogorodici, glavnoj nebeskoj zagovornici.

Ime Bogorodice se javlja i u paru sa sv. Nikolom, primjerice u Poveljani na otoku Pagu. Tamo je prevladao kult sv. Nikole, ali je ipak u posveti sv. Marija na prvom mjestu (*Ad honorem omnipotentis dei et gloriose Virginis Marie sancti Nicholai in cuius honore hec ecclesia fundata est*).⁵ Razvitak pokazuje da je Crkva izvorno bila posvećena sv. Mariji, vjerojatno kao starokršćanska građevina, a da je krajem XI. stoljeća, kada se širi kult sv. Nikole nakon prijenosa svećevih moći u Bari, Crkva arhitektonski preoblikovana dogradnjom lezena i svodne konstrukcije i dodatkom imena novog naslovnika, koji je kasnije prevladao.

Bogorodicu kao naslovnicu nalazimo u paru sa sv. Stjepanom na poveljnim lokalitetima vezanim uz hrvatske vladare. Na solinskom otoku, gdje se nalazio Mauzolej hrvatskih vladara, poznati su naslovnici sv. Marija i sv.

³ R. Bužančić (1996), 342–345, bilj. 13.

⁴ Leksikon ISZK, 268.

⁵ R. Jurić: Istraživanja u Crkvi sv. Nikole u Poveljani na otoku Pagu, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, 245–252 D. D. Vrsalović, Prinos istraživanju srednjovjekovnih spomenika u Bolu na otoku Braču, SHP ser. III, sv. VII., Zagreb 1960., 215. protumačio je natpis kao: *Iohannis Baptistae atque beati Theodori m(artyri)*

Stjepan.⁶ Druga ranosrednjovjekovna crkva s istim naslovnicima nalazi se u Golubiću, gdje je izvorni titular ostao do danas sačuvan (čak i nakon obnove pravoslavne Crkve sv. Stevana), dok sv. Mariju kao naslovnicu dokazuje natpis na ulomku ukrašenom pleterom. Isti se naslovnici javljaju i u još jednoj starohrvatskoj crkvi, podignutoj u jednom od središta stare hrvatske države. Kninska ranosrednjovjekovna katedrala, otkrivena u selu Biskupiji (ranosrednjovjekovno Kosovo) na lokalitetu Crkvine, bila je posvećena, kako se navodi u povijesnom vrelu tim istim dvama naslovnicima (...*Mariae nec non et Sancti Stefani*...).

Vezivanje imena Bogorodice sa sv. Mihovilom susreće se na oratoriju otočica Mrkana blizu Cavtata, ali i na crkvi u splitskom Poljudu, izvorno posvećenoj sv. Mariji („santa Maria de Paludo“. CD, I., 42), u kojoj natpis na oltarskoj ogradi

(Mic)HAELI ARCHANGELI OC HORATORIUM D(e)O ADDIVANTE CONSTRU(xi)⁷

dokazuje sv. Mihovila kao sunaslovnika. Bogorodica se kao titular javlja i u paru s drugim svecima. U dvojnim crkvama u Starom Gradu na Hvaru povezana je sa sv. Ivanom. U Lepurima se kao naslovnica javlja u crkvi kojoj je poznat titular sv. Martin (Jakšić, N., 2000: 189–200). Bogorodica je na Krku naslovnica Katedrale, kojoj je u XII. stoljeću dograđena kapela sv. Kvirina pa se crkva katkada javlja i s tim sisačkim biskupom i mučenikom kao titularom (Žic-Rokov, I., 1971). Majka Božja je u Omišlju naslovnica crkve u kojoj se štuje i sv. Mavar.

Sv. Mihovil se također javlja kao sunaslovnik nekih crkava. Znakoviti je to titular polikohnih građevina, kojima je pojava možda vezana uz konačnu pobjedu pravovjernog kršćanstva nad arijanskom herezom. Zato se u Splitu javlja u crkvi koja nosi ime sv. Trojstva, oko čega su se vodile najveće dogmatske rasprave (Marasović, T., 2008: 235). Taj isti arhanđel bio je bez sumnje naslovnik šesterokohnne ruševine u Pridragi, kako dokazuje toponim Mijovilovac i natpis, ali se po nalazu fragmenta grede oltarne ograde može

⁶ Podijeljena su mišljenja istraživača o identifikaciji naslovnika na tom sklopu. Dok je u starijoj literaturi prevladavalo mišljenje da je veća crkva u kojoj na nađen sarkofag kraljice Jelene bila posvećena Mariji (Bulić), kasniji istraživači prepoznali su u njoj titulara sv. Stjepana (Dyggve, Karaman), smatrajući da je manja, južna crkva bila posvećena sv. Mariji. Rapanić i Jelovina (1971) osporili su ranosrednjovjekovno porijeklo južne crkve i predložili rješenje problema titulara na način da je crkva na otoku imala naslovnika sv. Stjepana, a Bogorodicu prepoznali kao naslovnicu obližnje crkve u „Gradini“. Konačno, istrživanjem R. Bužančića (1998) ponovno je vrednovama Dyggveova pretpostavka o južnoj predromaničkoj crkvi koja bi bila posvećena sv. Mariji.

⁷ D. Matetić (2002). N. Jakšić (2004) je izrazio mišljenje da luk s natpisom potječe iz Crkve sv. Trojice u Splitu.

naslutiti i drugi titular sv. Kuzma. Nije stoga isključeno da je jedan od triju oltara bio posvećen sv. Kuzmi.

.....MICHA(elis)... (archa)NGEL(i.....)PRO M(e...)EDMVS...
...S(an)C(t)I CO(smae.....) FUSCO.....

Dvojnog titulara moglo bi se naslutiti i u polikonhnoj crkvi u Škabrnji. Izvorni titular sv. Juraj dokazan je dokumentom, ali sama okolnost da je kasnija crkva posvećena sv. Mariji upućuje na mogućnost da bi u ovom slučaju sv. Marija bila sunaslovnica crkve, to više što je ona znakoviti titular za veliki broj građevina iste tipske skupine.

CRKVE S TRIMA NASLOVNICIMA

Ranosrednjovjekovna crkva sagrađena nad Sjevernim vratima Dioklecijanove palače poznata je pod imenom naslovnika sv. Martina, koji se spominje u povijesnim vrelima, a ostao je i do danas zadržan. Naslovnik je istaknut i u natpisu nadvratnika (SUB ONORE BEATI MARTINIS), ali njezina oltarska ograda iz XI. stoljeća izričito spominje trojicu naslovnika:

Osim glavnom titularu, zaštita gradskih vrata ranosrednjovjekovnoga Splita bila je povjerena Bogorodici i sv. Grguru papi.

Bogorodica se javlja i u natpisu predromaničke crkve u Pađenama gdje se na ulomcima liturgijskog namještaja prepoznaju kao titulari: Spasitelj ((.... Christ)I REGIS SALVAT(oris.....) te Bogorodica i sv. Jakov ((.....munera? par)VA GENITRIC(i) M(aria)E VIRGINIQVE + SAC(rum.... I(ACOB)I QV(e)....

Trojicu zaštitnika nalazimo i na natpisu Ljubomira Tepčije iz Kaštel staroga (Delonga, V., 1996: 211–214).

+ HEC AVLA HE(c) PORTAS CAELI HIC FESSIS REQVIE(s) SALV-SQVE

EGROTIS HIC SCELVS DELICTA PVRGANTVR ET CRIMINA CVNCTA

QVAM EGO LVBIMIRO TEPICI CONDIDIT DOMVM AD HONORE VIDELICET INVICTISSIMOR(um) S(an)C(t)OR(um) OR(um) PETRI SV(m)MI NICOLAI CONF(essoris) ET GERGII MAR(tyris) Uz prvog naslovnika sv. Petra javljaju se još sv. Nikola i sv. Juraj, što se može objasniti poljodjelskim značajkama kaštelanskoga područja i sklonošću prema pomorstvu dijela njegova stanovništva.

Ranosrednjovjekovna Crkva sv. Julijane, sagrađena u prvom nizu građevina zapadno od Dioklecijanove palače imala je također dvojicu sunaslovnika: sv. Vitala i sv. Luku, obojicu iz bizantskog hagiografskog kruga. Proizlazi to iz natpisa koji je dao izraditi splitski đakon Dabro (možda onaj isti koji

je poetski sročio natpis Petra Crnoga u Poljicima) zajedno sa svojom braćom (možda u monaškom, a ne krvnom smislu):

+ ECCLESIE SIGNVM DIACONUS DABRO CVM FRATER MEO
FVSCO ET CVM FRATER MEO DOMÇO EDIFICAVI ECCLESIAM AD
ONORE S(an)C(t)A IVLIANAS ET S(ancti) LVCAS ET S(ancti) BITALIS
AM(EN)

CRKVE S ČETIRIMA I S VIŠE NASLOVNIKA

Na oltarskoj ogradi predromaničke crkve u Ostrovici u Ravnim kotarima sačuvan je natpis po kojem se zaključuje da je Bogorodica bila glavni titular uz druge svece (sv. Anastazije, sv. Martin ili možda sveti mučenici), koji se također spominju na ulomcima natpisa liturgijskog namještaja (Delonga, V., 1996: 211–214.)

(...temp)LV(m) F(ecit ?...),(beat)I MAR(tyres... (ili: (sanct)I
MAR(tini)....)

(... M)ARIE (e)T S(ancti....), (...e)T S(an)C(t)I ANASTASI.....

Bogorodica je prva i najstarija naslovnica splitske Katedrale. Njoj se već u ranome srednjem vijeku pridružuje solinski biskup i mučenik sv. Dujam, koji postaje popularni titular splitske prvostolnice, a u pisanim se vrelima spominju još sv. Staš, i sveci Kuzma i Damjan.

Pet naslovnika susrećemo i u Morinju kraj Šibenika, gdje je glavni naslovnik bio sv. Lovre. Iz epigrafske građe, pronađene istraživanjem oko Crkve, proizlazi da je Crkva imala i druge naslovnike: sv. Kuzmu i Damjana, sv. Florijana i sv. Mihovila (Jakšić, N., Krnčević, Ž., 1997: 91–110).

Natpis na trabeaciji oltarske ograde u Otresu u Ravnim kotarima spominje čak sedam svetaca:

blaženi Petar i sveta Marija, sveti Juraj, sveti Stjepan, sveti Martin, sveti Krševan i sveti Križ.

+ IN N(omine) D(omi)NI TE(m)POR(e) DOMNO (Br)ANNI(mero)
DVCI

EGO C(ede)DRA(go) (ad ho)NORE(m) BEATI PETRI ET S(an)C(ta)
E MARIE S(an)C(t)I STEFANI S(an)C(t)I MARTINI S(an)C(t)I GRISOGO-
NI S(an)C(ta)E CRVCIS.....

Položaj sv. Petra u tom nizu upućuje na zaključak da je apostolski pravak bio glavni naslovnik Crkve (Delonga, V., 1996: 215–218), a pojava sv. Krševana može se objasniti kultom tog lokalnog zadarskog zaštitnika, koji se štovao i na cijelom području Ravnih kotara.

PROMJENA NASLOVNIKA

Epigrafska građa i drugi povijesni, arheološki i arhitektonski podatci otkrivaju u nekim slučajevima i promjene naslovnika.

Prvi naslovnik starokršćanske zadarske Katedrale bio je apostolski pravak sv. Petar. Kada je na samom početku IX. stoljeća biskup Donat donio iz Carigrada moći sv. Anastazije, postala je ta sirmijska mučenica (poznata u lokalnom govoru u hipokorističnom obliku kao *Stošija*) nova naslovnica zadarske prvostolnice i s tim nazivom je i do danas opstala. Njezin kult zahvaća šire sjevernodalmatinsko područje pa tako dolazi do pojave da se biogradska Katedrala, izvorno posvećena sv. Mariji, spominje u kasnijim povijesnim vrelima pod imenom sv. Anastazije.

U ovu bi skupinu valjalo svrstati i zadarsku Crkvu sv. Trojstva, kojemu je izravno bila posvećena monumentalna karolinška rotunda u Zadru iz VIII. stoljeća, obnovljena početkom IX. stoljeću po biskupu Donatu. Danas je poznata kao Crkva sv. Donata, iako nikada nije bila posvećena biskupu, niti je taj biskup ikada bio beatificiran, ali je u narodu prihvaćen kao titular koji je legendom pretvoren u sveca i graditelja Crkve, sasvim potisnuvši u novijim stoljećima Sveto Trojstvo kao izvornog naslovnika.

U Bijaćima, na zapadnom rubu kaštelanskog polja, koje je u antici pripadalo velikoj salonitanskoj metropoli, sagrađena je starokršćanska Bazilika sv. Ivana Krstitelja s krstionicom. Crkva je porušena vjerojatno u avarsko-slavenskom naletu sredinom VII. stoljeća, a stotinjak godina poslije na istom je mjestu podignuta predromanička crkva, koja je od starokršćanske bazilike koristila samo krstionicu. Umjesto prvobitnog titulara, predromaničkoj je crkvi naslovnica sv. Marta, koja pripada zapadno-europskom hagiografskom krugu, odražavajući na taj način franački utjecaj iz karolinškog doba razvitka prve hrvatske kneževine. Crkva je imala i svoj daljnji razvitak u visokom srednjem vijeku, a natpisi iz tog doba upućuju na zaključak da se kao glavni naslovnik crkve ponovno vratio sv. Ivan Krstitelj.

Promjene naslovnika možemo pratiti i u Dubrovniku, gdje je najstarija naslovnica prvog kaštela na hridinama Ragusiuma bila sv. Marija. Nakon što je postupnom izgradnjom prema istoku povećan ranosrednjovjekovni grad, sagrađena je stolna crkva koja je bila posvećena sv. Vlahu, zaštitniku grada. U doba romanike, poslije rušenja predromaničke katedrale, podignuta je nova stolna crkva, kojoj je naslovnica opet bila sv. Marija, a popularni zaštitnik sv. Vlaho – „parac“ dobio je krajem srednjega vijeka svoju novu crkvu nešto sjevernije od Katedrale. U velikom potresu 1667. godine porušena je romanička Katedrala sv. Marije pa je na istom mjestu u XVIII. stoljeću podignut novi katedralni sklop u kasnobaroknim formama, također posvećen Bogorodici (Peković, Ž., 1998).

Brojni su primjeri promjena naslovnika i u manjim crkvama širom Dalmacije.

U Splitu je predromanička Crkva sv. Andrije, podignuta na Dražancu, jednom od rtova splitske luke, poslije radikalne obnove u barokno doba, kada je pripadala bratovštini postolara, preimenovana u Crkvu sv. Filipa i Jakova i tako zabilježena u dokumentima od XV. do XVII. stoljeća (Marasović, T., 1998). Taj svetački par dvaju apostola nije uobičajen u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji pa crkva u Prvim Ponikvama na Pelješcu, kojima su oni naslovnici, nije mogla biti izvorno posvećena. Zato se pretpostavlja da je izvorni naslovnik bio Teodor ili možda već spomenuti sveci-blizanci Kuzma i Damjan.

U Kuli Atlagića poznata je ranosrednjovjekovna Crkva sv. Petra, ali se u povijesnim vrelima spominje još i Crkva sv. Matije pa se zaključuje da bi sv. Matija mogao biti izvorni naslovnik crkve u Tihliću (Jakšić, N., 2000: 13–14).

Na otočiću Ošljaku kraj Zadra naslovnik ranosrednjovjekovne Crkva sv. Marije kasnije postaje sv. Jerolim.

Ponegdje je još u okviru samoga ranog srednjeg vijeka došlo do promjena naslovnika, naročito u vezi sa širenjem kulta sv. Nikole kao zaštitnika pomoraca od kraja XI. stoljeća nadalje. Njemu posvećena predromanička crkva na groblju otoka Koločepa ranije je vjerojatno bila posvećena sv. Vidu (Žile, I., 2003). Na istom je otoku i Crkva sv. Đurđa preimenovana u Sv. Antuna Padovanskog nakon što se od XIV. stoljeća nadalje kult padovanskog čudotvorca raširio istočnojadranskim prostorom.

Premda se štovanje sv. Luke u Dalmaciji prati i u ranom srednjem vijeku na nekoliko predromaničkih crkava, taj se svetac-evanđelist javlja kao naknadni naslovnik. U Uzdlju kraj Knina, na položaju gdje je pronađen zabat s natpisom kneza Muncimira poznata je Crkva sv. Luke, ali je izvorni titular bio sv. Ivan (Gudelj, Lj., 2005). Također i u Biskupiji (ranosrednjovjekovno Kosovo) u kasnijim povijesnim vrelima, kada je izvorna Bazilika sv. Marije bila prostorno reducirana, spominje se kao novi naslovnik sv. Luka.

Iz izložene građe može se zaključiti da ranosrednjovjekovne crkve u Dalmaciji, osim vrijednosti za arhitektonska, povijesno-umjetnička, arheološka, epigrafska i druga proučavanja, predstavljaju dobru osnovu i za hagiografska razmatranja, u okviru kojih smo se ovom prilikom zadržali na fenomenu dvojice ili više titulara. U tom se razmatranju najviše ističe kult Bogorodice, koja je pojedinačno i u grupi s drugim svecima najviše zastupljena naslovnica u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji.

LITERATURA

Skraćenice

- MHAS = Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu
 - PPUD = *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu
 - SHP = *Starohrvatska prosvjeta*, Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu
 - VAHD = *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split, Arheološki muzej u Splitu
-
- Badurina, A. (1979). *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu.
 - Bužančić, R. (1996). „Rađanje srednjovjekovne arhitekture iz antičkih korijena na otocima srednje Dalmacije“. *Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6–8. listopada 1992, Zagreb, str. 339–348.
 - Bužančić, R. (1998). „Srednjovjekovne geminae na Otoku u Solinu“, *PPUD* 37, 1997/1998, str. 57–97.
 - Cambi, N. (1972). „The Cult of blessed Virgin Mary at Salona and Split, de culto Mariano seculis VI–XI“, *Acta Congressus Mariologici – Mariani internationalis in Croatia anno 1971 celebrati*, Vol. V, Romae, 43–47.
 - Cambi, N. (1974). „Kult Marije u Solinu i Splitu (IV–XI st.) u svjetlu arheološke evidencije“, *Bogoslovna smotra*, 44, Zagreb, 2–3, str. 273–292.
 - Delonga, V. (1996). *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Monumenta Croatiae Mdii Aevi, MHAS.
 - Delonga, V. (1997). *Ranoromanički natpisi grada Splita*. Split: MHAS.
 - Dyygve, E. (1996). „Povijest salonitanskog kršćanstva“, (izvorno izdanje: *History of Salonitan Christianity*, Oslo, 1951). Split: Književni krug – Biblioteka znanstvenih djela.
 - Fisković, C. (1960). „Ranoromaničke freske u Stonu“, *PPUD*, 12, str. 39–49.
 - Fisković, I. (1980). „Crkvice sv. Kuzme i Damjana u Zablaću na Korčuli“, *PPUD*, 21, str. 159–173.
 - Fisković, I. „Tri srednjovjekovne crkvice na Pelješcu“, *PPUD*, 19, str. 33–39.
 - Gudelj, Lj. (2005). „Ruševine crkve sv. Ivana u Uzdolju kod Knina“, *SHP*, III/32, str. 53–75.

- Jakšić, N. (2000a). „Arheološka istraživanja razorene crkvice Sv. Martina u Lepurima kraj Benkovca“, *SHP*, III/27, str. 189–200.
- Jakšić, N. (2000b). *Benkovac i okolica u srednjem vijeku*. Split: Kulturno-povijesni vodič, MHAS.
- Jakšić, N. (2004). „Reljefi Trogirske klesarske radionice iz crkve sv. Marte u Bijaćima“, *SHP*, III/26, str. 265–287.
- Jakšić, N. & Krnčević, Ž. (1997). „Predromanički reljefi iz crkve sv. Lovre u Morinju kraj Šibenika“, *SHP*, III/24, str. 91–110.
- Marasović, T. (1998). *Prva stoljeća grada Splita*. Split: Mala splitska biblioteka, 1.
- Marasović, T. (2008). *Dalmatia praeromanica*, 1. Split – Zagreb: Književni krug Split, MHAS – Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Marasović-Alujević, M. (1987). „Sanktoremski toponimi na području srednjovjekovnog Splita“, II. *Zbornik Šeste onomastičke konferencije*. Beograd: SANU.
- Marasović-Alujević, M. (2003). *Hagioforna imena u srednjovjekovnom Splitu i okolici*. Split: Književni krug.
- Matetić, D. (2002). „Pleterni ulomci iz predromaničke crkve sv. Marije na Poljudu“, *Zbornik Tomislava Marasovića*. Split: Sveučilište u Splitu, MHAS, str. 268–286.
- Peković, Ž. (1998). *Dubrovnik, nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada*. Split: MHAS.
- Rapanić, Ž. & Jelovina, D. (1977). „Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu“. *VAHD*, 70–71/1968–1969, Split, str. 107–135.
- Žic-Rokov, I. (1971). „Kompleks katedrale – sv. Kvirin u Krku“. Zagreb: Rad JAZU.
- Žile, I. (2003). *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*. Dubrovnik: Matica Hrvatska.

Marina MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ

**TWO OR MORE PATRONS OF EARLY MEDIEVAL CHURCHES
IN THE CORPUS OF SAINTS' NAMES IN DALMATIA**

Within the program of linguistic research of hagioforic names, the author has encountered several churches where two or more saints' names appeared as patrons in the early medieval period along the Dalmatian coast and hinterland.

Analyzing inscriptions and historic sources, as well as published bibliography, the author emphasized several churches consecrated to a pair of patrons common in the Christian hagiography such as saints Peter and Paul or Cosma and Damian.

Within this group particularly have been examined the cases where two different patron names for a single church appeared in different periods. Such a case appears in Bijaci, where an early Christian basilica was dedicated to St. John the Baptist, but after its destruction the preromanesque church, built at the same site, was entitled as Sta. Marta. In the early medieval Split a harbor church was dedicated to St. Andrew, but in the XVII. century it was renamed after St. Philip and St. Jacob.

In some Dalmatian churches historic sources mention three patrons. On the gable of the church adapted above the Norther Gate of the Diocletian's palace in Split, three patrons are mentioned: St. Martin, the Virgin and St. Gregory the pope. In Kaštel Stari near Split three patrons appeared for the same church: St. Petar, St. Nicholas and St. George.

On an inscription discovered at an early medieval site in Otres (Ravni Kotari-northern Dalmatia) no less than seven patrons are listed for the same church: St. Peter, the Virgin Maria, St. George, St. Stephan, St. Martin, St. Grisogonus and the Holy Cross. The author examined the position of each single patron in the context of the Dalmatian hagiographic corpus, including the presence of explicitly local worship (St. Grisogonus).

Keywords: *two or more addressees, early medieval churches, Dalmatia, hagiographic considerations*

Pregledni rad

UDK 811.161.2'42:659.131.2

Вікторія КУЛИКОВА (Київ)

Національного технічного університету України

„Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського“

koul.kiev@ukr.net

СТРАТЕГІЇ МОВЛЕННЕВОГО ВПЛИВУ В ДИСКУРСІ СОЦІАЛЬНОЇ РЕКЛАМИ (НА МАТЕРІАЛІ ФРАНЦУЗЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ)

У статті порушується проблема соціальної реклами як одного з різновидів впливової суспільно-інституційної комунікації. Зокрема у порівняльному аспекті встановлюються стратегії та засоби реалізації мовленнєвого впливу дискурсів французької та української соціальної реклами на реципієнта. Було виявлено, що соціальна реклама, яка відіграє важливу роль у формуванні норм та моральних цінностей суспільства, одночасно виконує низку функцій, а саме: інформативну, виховну, економічну, соціально-регулятивну тощо. Виявлення лінгвальних та паралінгвальних засобів впливу рекламних повідомлень на адресата дозволяє дійти висновку, що мовленнєвий вплив є базовою складовою дискурсу соціальної реклами, який змінює свідомість, поведінку, бажання і наміри реципієнта. Від структурування рекламного тексту, зокрема добору мовних засобів залежить рівень сприйняття, усвідомлення, запам'ятовування адресатом соціально важливої інформації.

Дослідження засобів реалізації прагматичного потенціалу дискурсів соціальної реклами у французькій та українській мовах дозволило виявити стратегії щодо досягнення мовленнєвого впливу, а саме подолання невпевненості, завоювання довіри, впливу на емоції, переходу на особистісне, вияву категоричності, миттєвого привернення уваги, наростання значення, запевнення, застереження тощо.

Було встановлено, що прагматичний вплив текстів реклами на реципієнта як в українській так і у французькій мовах здійснюється шляхом використання модальних

дієслів, особового займенника ти, окличних та питальних речень, присвійних займенників і прикметників твій, Ваш, неозначеної форми дієслова, вставних слів, експресивних прикметників, підсилювальних зворотів, тропів, невербальних засобів (шрифт, великі літери, зображення) тощо. У франкомовних текстах соціальної реклами було виявлено віршовану форму рекламного тексту.

Ключові слова: *соціальна реклама, стратегія, мовленнєвий вплив, французька мова, українська мова*

Постановка проблеми. Невпинний розвиток сучасного суспільства призводить, на жаль, до все більшого загострення соціальних проблем. Сьогодні головними темами для людства XXI століття постають питання хвороби, самогубства, насилля, війни, екології тощо. Велика увага у всьому світі приділяється пошуку нових шляхів вирішення цих проблем і створення умов максимального привертання уваги до проблематики. Виходячи з цього істотно підвищується роль і значення соціальної реклами, позначаються пріоритетні напрямки її подальшого розвитку.

Такий вид реклами є важливим інструментом морально-психологічної, економічної та політичної стабільності суспільства. Вона створюється у відповідь на певну потребу соціуму, має на меті сформулювати стійкі моральні принципи людини та об'єднати суспільство у вирішенні соціальних проблем.

Аналіз досліджень. Проблема соціальної реклами привертає увагу науковців з різних галузей знань: філософії, соціології, політології, економіки тощо. Не лишаються осторонь і вчені-мовознавці, що цікавляться такими аспектами соціальної реклами, як психолінгвістичний, соціолінгвістичний, когнітивний тощо. Так, українські дослідники висвітлюють різноманітні концептуальні підходи щодо визначення соціальної реклами, виявлення її функцій і ролі в сучасному суспільстві (М. Докторович, О. Бугайова, В. Слушасько, О. Сватенков), встановлюють лінгво-прагматичні особливості реклами загалом та соціальної зокрема (С. Гузенко, В. Зірка, Н. Лиса, В. Охріменко, С. Романюк тощо). Проте деякі проблеми залишаються поза увагою вчених, зокрема дослідження стратегій мовленнєвого впливу текстів французької та української соціальної реклами в їх порівняльному аспекті, чому і присвячено нашу наукову розвідку.

Постійно зростаючий інтерес до соціальної реклами як важливого суспільного явища обумовлює необхідність виявлення її прагматичного потенціалу, що і становить актуальність нашої наукової розвідки.

Зважаючи на зазначене, **мета статті** полягає у порівняльному дослідженні дискурсів французької та української соціальної реклами шляхом виявлення мовних засобів реалізації їх мовленнєвого впливу на реципієнта.

Виклад основного матеріалу. Рекламний дискурс є особливим видом медіа-дискурсу. Як зазначає Ф. С. Бацевич, дискурс є сукупністю мовленнєвих дій комунікантів, зокрема пізнанням презентації світу адресанта і осмисленням нової інформації слухачем (Бацевич, 2009: 154).

Різновидом рекламного дискурсу є дискурс соціальної реклами, під яким ми розуміємо впливову суспільно-інституційну комунікацію, що містить ідеї соціальної значимості та має на меті своєю формою, змістом і засобами вербальної, а також невербальної організації, сформувати в соціумі чітке уявлення про проблему, спонукати громадян до відповідних суспільно корисних дій.

Спираючись на наукові доробки Докторовича М. О. (Докторович, 2014) та Сватенкова О. В. (Сватенков, 2010), окреслимо головні функції соціальної реклами, а саме: 1) сигнальну, головною метою якої є повідомити про наявність суспільної проблеми, що потребує нагального вирішення; 2) інформативну, яка реалізується шляхом інформування громадян про суть та джерело проблеми, шляхи її подолання; 3) просвітницьку, яка передбачає пропаганду певних соціальних цінностей; 4) виховну, що пропонує моделі поведінки, які сприяють безконфліктному спільному проживанню людей, задоволенню їх моральних, фізичних і культурних потреб; 5) естетичну, головна ціль якої полягає у формуванні художнього смаку суспільства; 6) економічну, адже у довгостроковій перспективі усунення багатьох соціальних проблем призведе до добробуту держави; 6) соціально-регулятивну, яка спрямована на формування суспільної свідомості, на зміну поведінкової моделі індивіда щодо певної проблеми; 7) консолідації, оскільки виступає посередником між громадськими організаціями, державними установами та членами суспільства, сприяє об'єднанню зусиль та політичній стабілізації суспільства (Докторович, 2014: 71–72; Сватенков, 2010: 7).

Дослідження лінгвальних та позалінгвальних засобів реалізації прагматичного потенціалу рекламних повідомлень дозволило нам встановити, що мовленнєвий вплив є базовою складовою дискурсу соціальної реклами. Під мовленнєвим впливом розуміється втручання у свідомість адресата, що змінює його поведінку, бажання тощо. Так чи інакше адресант враховує особливості функціонування рекламного повідомлення, використовуючи мову як інструмент психологічного і мовленнєвого впливу на колективну та індивідуальну свідомість, прагне

змінити уявлення та наміри читача стосовно предмета реклами. Соціальна реклама є таким видом комунікації, що передбачає спрямований вплив на адресата певними мовними засобами та визначається двосторонньою орієнтацією – на адресата і на основний текст повідомлення (Бугайова, 2013: 123).

Дискурсивний аналіз соціальної реклами дозволяє виокремити в її структурі чотири компоненти: когнітивний, емоційний, комунікативний та мотиваційний (Докторович, 2014: 71). Когнітивний компонент представлений символами, що важливо усвідомити та закріпити. Емоційний включає в себе ілюстрації, колір, тембр та мелодію голосу, що має викликати душевний відгук адресата. Комунікативний компонент реалізується в словах, а саме в текстовому блоці, метою якого є створення у пам'яті певних „гачків“, що впливатимуть надалі на поведінку індивіда. І, нарешті, мотиваційний компонент, який активізує ціннісні установки й інтереси аудиторії, а відтак веде до розв'язання проблеми або до бажання їх вирішити.

Подібна структура дискурсу соціальної реклами сприяє, на нашу думку, реалізації прагматичного потенціалу, що обумовлює певні стратегії рекламних повідомлень, а саме подолання невпевненості, завоювання довіри, впливу на емоції, переходу на особистісне, вияву категоричності, миттєвого привернення уваги, наростання значення, запевнення, застереження тощо.

Розглянемо мовні засоби, які уможливлюють ці стратегії. Так, подолання невпевненості реалізується шляхом використання модальних дієслів, які виражають значення необхідності, можливості, ймовірності, бажаності. Автор нагадує читачеві про його здатність діяти, змінювати світ на краще, допомагати іншим. Також це може бути твердження, в якому немає жодних сумнівів, наприклад:

Le contact social peut faire peur aux personnes autistes.

Вона може бути чужою мамою.

Колір твоєї шкіри не повинен визначати твоє майбутнє.

Діти не повинні працювати замість вас.

Висвітлення конкретної, можливо навіть непомітної проблеми як глобально важливого і небезпечного явища, допомагає автору завоювати довіру читача, наприклад:

Contre la violence domestique envers les enfants.

Les dommages liés à l'alcool.

Вплив на аудиторію чиниться також за рахунок сильних емоцій, який реалізується за допомогою інтимізації комунікативного простору, такими засобами французької та української мов як:

– особовий займенник *ти*, присвійний прикметник *твій* і виявлення солідарності з адресатом (тобто ототожнення адресата з кожним іншим членом суспільства і з автором тексту зокрема), наприклад:

Aide – toi!

Жертви Тортур - такі ж люди як Ти і Я.

Твоя черга.

– окличні речення, що є особливим типом висловлювань, оскільки такі речення виражають перш за все різні емоції автора (радість, подив, жаж, іронію, розчарування тощо), наприклад:

Ensemble: Créons une vie accessible à tous!

У них було минуле. Давайте подаруємо їм майбутнє!

– персоніфікація, наприклад:

Les mégots de cigarettes écrasent notre écosystème.

Хвороба Паркінсона робить прості речі складними.

Рекламодавець намагається часто переходити на особистісне, що провокує появу хвилювання та навіть страху за своє життя у адресанта, зокрема шляхом використання в обох мовах:

– присвійних прикметників або займенників, наприклад:

Imagine que c'est le tien.

Сексуальні маніяки можуть ховатися у смартфоні вашої дитини.

Вирубка лісу і повітря, яким ми дихаємо. Допоки ще не надто пізно.

Мій „друг“ Діабет.

Категоричність та безапеляційність демонструється шляхом використання дієслова *falloir* у французькій мові та безособової форми *потрібно, треба* в українській, що виражає наказ, наприклад:

Il faut vous le dire en quelle langue? Protégez-vous! Je suis ton ami, I'm your friend, Ich bin dein Freund, Sono il tuo amico...

Les préservatifs, c'est comme le papier-toilette, il faut toujours en avoir d'avance.

Ролі першого плану змінились: лікарі, медсестри, санітари. У головних ролях звичайні люди, від яких раптом залежить усе, хочуть вони цього чи ні. Ми відступаємо на другий план, і все, що нам треба робити – бути свідомими та відповідальними, хочемо ми цього чи ні.

Важливою є і стратегія миттєвого привертання уваги, що реалізується завдяки наявності:

– вставних слів, наприклад:

De plus, chaque jour ce sont 2 rhinocéros qui sont tués pour leur corne, soit 548 par an.

Будь ласка, не втрачай контроль після споживання алкоголю!

– експресивних прикметників, наприклад:

Un océan sans requin: plus effroyable.

Він не повинен бути таким небезпечним.

Не купуйте дорогі екзотичні сувеніри, зроблені з тварин!

– підсилювальних зворотів, наприклад:

Trouvez l'erreur. Près de 100 éléphants sont tués chaque jour pour leur ivoire soit environ 35 000 par an. De plus, chaque jour ce sont 2 rhinocéros qui sont tués pour leur corne, soit 548 par an.

Quand un enfant ne lit pas, c'est son imaginaire qui disparaît. Fondation pour l'alphabétisation.

Саме вони щодня ходять на роботу, ризикуючи власним життям та здоров'ям, але розуміючи, що від них залежить.

– невербальних засобів (різний шрифт, великі літери, зображення), наприклад:

TROP VITE! On ne regrette de rouler trop vite que lorsqu'il est trop tard. Sécurité routière tous responsables.

Tu – Не Ескіз. Скажи анорексії ні!

Зупини Насильство: не сідай напідпитку за кермо.

Як видно з прикладів, шрифт, колір та розмір літер можуть варіюватися, бути нестандартними, як, наприклад, поєднання в українському тексті рекламного повідомлення кирилиці та латиниці, що ще більше акцентує увагу на конкретній ситуації, підсилює значимість тексту:

СТОПКОРОНАВІРУС.

Помітним є прийом наростання значення, що показує всю значущість ситуації, яка неначе в руках реципієнта, що підсвідомо відчуває відповідальність, наприклад:

Le nombre de pixels de chaque image correspond au nombre de ces espèces encore en vie sur la planète

1600 n'est pas assez.

325 n'est pas assez.

500 n'est pas assez.

440 n'est pas assez.

„Жінки повинні

жінки повинні залишатися вдома

жінки повинні бути рабинями

жінки повинні бути на кухні

жінки повинні не розмовляти у церкві

жінки повинні мати право приймати власні рішення“.

Іншим способом впливу є запевнення адресата шляхом наведення статистичних даних та реальних показників, наприклад:

Chaque année, 8 millions de tonnes de déchets sont déversées dans l'océan.

57% des jeunes hommes indiens et 53% des femmes indiennes croient qu'un mari a souvent raison de battre sa femme.

Забруднення повітря вбиває 60.000 людей щороку.

У наших океанах зараз ховається більше 150 мільйонів метричних тон пластику.

Крім того, така реклама містить застереження, що змушує зупинитися та замислитися, адже адресат усвідомлює небезпеку, яка, можливо, чатує і на нього, наприклад:

Le danger pourrait être invisible au début.

Niçто не застрахований від раку грудей.

В інтернеті деякі речі виявляються не тим, чим є насправді.

Комунікативний компонент реклами реалізується, зокрема, віршованою формою речення, яка легко читається та простіше запам'ятовується, наприклад:

Quand elle est à 86 décibels, une confidence n'a plus rien de confidentiel.

Qui roucoule au milieu du passage, crée forcément un embouteillage.

Qui saute pardessus un tourniquet, peut tomber sur un contrôle à quai.

Qui paresse aux heures de pointe, Risque 2 ou 3 plantes.

Цікавою виявилася стратегія прихованого впливу на адресата, яка здійснюється шляхом метонімічного та метафоричного перенесення, наприклад:

Vous êtes à deux doigts d'une crise cardiaque.

Tous les jours je lave mon cerveau avec la pub.

У наших океанах зараз ховається більше 150 мільйонів метричних тон пластику.

Рак, який ти сам собі закинув у легеню.

Тропи є досить емоційними та яскравими стилістичними засобами, що привертають увагу реципієнта, спонукаючи його до певних роздумів і дій.

Висновки. Отже, соціальна реклама відіграє важливу роль у формуванні норм та моральних цінностей суспільства, впливаючи на свідомість кожного індивіда та одночасно виконуючи низку функцій, а саме: інформативну, виховну, економічну, соціально-регулятивну тощо.

Дослідження засобів реалізації прагматичного потенціалу дискурсів соціальної реклами у французькій та українській мовах дозволило виявити стратегії щодо досягнення мовленнєвого впливу, а саме подолання невпевненості, вияву категоричності, привернення

уваги, застереження тощо. Було встановлено, що прагматичний вплив текстів реклами на реципієнта як в українській так і у французькій мовах здійснюється шляхом використання модальних дієслів, займенника ти, окличних речень, присвійних прикметників твій, Ваш, неозначеної форми дієслова, вставних слів, експресивних прикметників, невербальних засобів (шрифт, великі літери, зображення), підсилювальних зворотів, тропів. У франкомовних текстах соціальної реклами було виявлено віршовану форму рекламного тексту.

Виявлення лінгвальних та паралінгвальних засобів впливу рекламних повідомлень на адресата дало нам змогу дійти висновку, що мовленнєвий вплив є базовою складовою дискурсу соціальної реклами, який змінює свідомість, поведінку, бажання і наміри реципієнта. Соціальна реклама містить в собі прагматичний потенціал і є видом комунікації, що передбачає спрямований вплив на адресата певними засобами. Від структурування рекламного тексту, зокрема добору мовних засобів залежить рівень сприйняття, усвідомлення, запам'ятовування адресатом соціально важливої інформації, тобто досягнення перлокутивного ефекту.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у виявленні особливостей реалізації прагматичного потенціалу текстів французької соціальної реклами у перекладі українською мовою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бацевич, Ф. С. (2009). *Основи комунікативної лінгвістики: підручник*. Вид. 2-ге, допов. Київ: ВЦ „Академія“.
- Бугайова, О. І. (2013). „Соціальна реклама як особливий жанр“. *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*. Вип. 1. С. 123–128.
- Докторович, М. О. (2014). „Соціальна реклама: структура, функції, психологічний вплив“. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. Педагогічні науки*. Вип. 115. С. 70–73.
- Сватенков, О. В. (2010). Педагогічні умови захисту права дитини на сім'ю засобами соціальної реклами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Київ.

REFERENCES

- Batsevych, F. S. (2009). *Osnovy komunikatyvnoi linhvistyky: pidruchnyk* [Fundamentals of communicative linguistics]. Kyiv: VC „Akademyia“, [in Ukrainian].
- Buhaiova, O. I. (2013). „Sotsialna reklama yak osoblyvyi zhanr“ [Social advertising as a special genre]. *International Herald: Culturology. Philology. Musicology*, vol. 1. pp. 123–128 [in Ukrainian].
- Doktorovych, M. O. (2014). „Sotsialna reklama: struktura, funktsii, psykholohichni vplyvy“ [Social advertising: structure, functions, psychological influence]. *Herald of Chernihiv National Pedagogical University. Series: Pedagogical sciences*, vol. 115, pp. 70–73 [in Ukrainian].
- Svatentkov, O. V. (2010). Pedahohichni umovy zakhystu prava dytyny na simiu zasobamy sotsialnoi reklamy [Pedagogical conditions for protecting the child's right to a family through social advertising]. PhD Abstract. Kyiv, [in Ukrainian].

Victoria KULYKOVA

STRATEGIES OF SPEECH INFLUENCE IN THE DISCOURSE OF SOCIAL ADVERTISING (ON THE MATERIAL FRENCH AND UKRAINIAN LANGUAGES)

The article raises the problem of social advertising as one of the varieties of influential social and institutional communication. In particular, in a comparative aspect, strategies and means of the speech impact realizing of the French and Ukrainian discourses of social advertising on the recipient are established. It was found that social advertising, which plays an important role in the formation of norms and moral values of society, simultaneously performs a number of functions, namely: informative, educational, economic, social-regulatory, and the like. The identification of linguistic and paralinguistic means of advertising messages influence on the addressee allows us to conclude that speech impact is the basic component of the social advertising discourse, which changes the consciousness, behavior, desires and intentions of the recipient. The level of perception, awareness, memorization of socially important information by the addressee depends on the advertising text structuring, in particular on the selection of linguistic means.

The study of the means of the pragmatic potential realizing of the social advertising discourse in French and Ukrainian languages made it possible to identify strategies for achieving speech impact, namely, the self-doubt overco-

ming, the confidence achievement, the emotions influence, the categoricalness manifestation, the instant attention attraction, the reassurance, the warning etc.

It was found that the pragmatic influence of advertising texts on the recipient in both Ukrainian and French is attained by the use of modal verbs, the pronoun you, exclamation and interrogative sentences, possessive pronouns and adjectives yours, your, the indefinite form of the verb, the expletive words, expressive adjectives, tropes, non-verbal means (print, capital letters, images), the emphasis turns. In French social advertising texts, a poetic form was also found.

Key words: *social advertising, strategy, speech impact, French, Ukrainian*

Pregledni rad
UDK 81'23'27

Larysa KALMYKOVA (Pereiaslav)

Department of Psychology and Pedagogy of Preschool Education,
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Ukraine
klo377@ukr.net

Nataliia KHARCHENKO (Pereiaslav)

Department of Psychology and Pedagogy of Preschool Education,
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Ukraine
kharchenko.nataliia.v@gmail.com

Inna MYSAN (Pereiaslav)

Department of Psychology and Pedagogy of Preschool Education,
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Ukraine
mysan.iv79@gmail.com

**ТРАДИЦІЙНІ ТА ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО
ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ЕТНІЧНИХ МОВ
СВІТУ: ПРОБЛЕМИ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ – СУБ'ЄКТА
КОМУНІКАТИВНО-МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

У статті представлено результати аналізу національних мов світу, здійсненого за функціями, які виконуються ними в багатомірному психолінгвальному світі суб'єкта мовлення. Аналіз дав змогу виділити особливі, функціонально зумовлені різновиди мов у межах національних мов. Їх можна номінувати як функціонально-центровані або функціонально-орієнтовані мови. До них відносяться різні за функціями види мов: „рідна мова“, „друга мова“, „іноземна мова“, „ділова мова“ та багато інших видів мов. Існують малорозвинені у функціональному плані етнічні мови. Вони виконують переважно первинні – комунікативні, когнітивні й інші – функції. Є більш розвинені національні мови, спроможні окрім первинних функцій виконувати в мовленнєвих актах людини й інші – складніші – функції, наприклад: мови перекладу, метамови, мови науки, ділової мови, мови професії, міжнародної мови тощо. Погляд на мову як на мов-

ну компетентність (здатність) людини (психолінгвістичний підхід) є підставою для інноваційної класифікації мов світу з урахуванням різних функцій, які реалізуються суб'єктами мовлення в їхній життєдіяльності. Отже, функціональна класифікація мов може відбуватися не лише за соціолінгвістичними чи типологічними параметрами, а й загальнолюдськими – психолінгвістичними.

Ключові слова: *мова, класифікація мов, первинно функціональні мови, вторинно функціональні мови*

Вступ

Теоретико-методологічні засади проблеми природи, походження і використання мови, методологічно відносяться до галузі філософії мови, яка представлена в таких наукових аспектах, як: 1) природа значення, його походження, проблема смислу, способи побудови речень тощо; 2) функції мови у спілкуванні та способи використання мови в суспільстві; вивчення мови, створення мовленнєвих актів; 3) співвідношення мови й інтелекту мовця та перекладача; підстави для якісного перекладу слів і тексту; 4) з'ясування того, як мова і значення співвідносяться з істиною та світом (New World Encyclopedia, n.d.; Wolf, 2006). Згідно з „Британською енциклопедією дослідження проблем філософії мови“ в аналітичну філософію можуть включатися, окрім питань природи значень, ще й розвідки з інтенціональності, референції, складання речень, тлумачення понять, навчання й мислення (*Encyclopedia Britannica*, n. d.).

Результати аргументованих досліджень природи мови, співвідношення між мовою, її користувачами і світом широко представлені у фундаментальних довідкових роботах (Lepore & Smith, 2006; Lycan, 2008; Soames, 2010).

У межах філософської методології щодо мови (й відповідно у лінгвістиці) традиційно виокремлюють такі класифікаційні системи, якот: а) генетична (генеологічна); б) ареальна (географічна); в) типологічна (морфологічна); г) культурно-історична; д) функціональна.

Функціональна класифікація мов – це група мов світу, в основу якої закладені сфери їх функціонування. За тими ролями, які виконують мови у процесах комунікації, виділяють такі критерії функціональної класифікації, як: (а) існування мов у поточному живому використанні (живі та мертві мови); (б) зв'язок мов з етнічними спільнотами (племенні мови, мови народностей, національні мови); (в) поширення мов за межами етнічних територій (місцеві, регіональні, міжнародного спілкування, світові); (г) виконувані мовами ролі в сучасному світі; (д) наявність

у мові писемності; (е) способи походження мов (природні, штучні); (є) виконання мовами суспільних функцій; (ж) форми існування мов (територіальна, діалект, просторіччя, жаргонні, літературні мови) (Ferguson, 1968, 1973).

Завершеної й остаточно визнаної на сьогодні функціональної класифікації мов світу, спроможної задовольнити наукові інтенції більшості дослідників, не існує. Поширеною функціональною класифікацією вважається функціонально-типологічна, за якою розподіл мов світу здійснюється за певними таксономічними рубриками з урахуванням кількості виконуваних ними суспільних функцій.

Відповідно до функціонально-типологічної класифікації науковці представляють всі мови світу у вигляді піраміди, в основі якої лежать мови з мінімальним обсягом суспільних функцій, а на вершині – кілька „світових мов“, які обслуговують всі сфери спілкування, включаючи міжнародну (Ferguson, 1977; Stewart, 1968).

Бурхливий розвиток психолінгвістики спричинив появу інших можливостей щодо виокремлення підстав для функціональної класифікації мов.

Отже, *мета статті* – описати результати аналізу традиційних підходів, а також інноваційний підхід до класифікації мов світу, незалежної від їх етнічного походження та виконуваних ними функцій у мовленнємовній діяльності людей.

Методи дослідження

Для виокремлення підстав для групування національних мов світу і створення їх інноваційної функціональної класифікації з подальшим включенням її в метасистему використовувався комплекс методів дослідження, зокрема: а) системний аналіз лінгвістичної літератури й виділення підстав для класифікації національних мов світу; б) моделювання функціональної складової генеративної (породжувальної) системи користувачів національних мов; в) функціональний аналіз мов світу; г) класифікація етномов за функціями, які вони виконують у мовленні їх носіїв; д) узагальнення отриманих даних.

Результати дослідження

На перетині проблематики походження мови постає важливе антропологічне питання започаткування і функціонування у свідомості науковців лінгвістичних класифікаційних систем. Більшість лінгвістич-

них класифікаційних схем ґрунтується на розмовних – живих – мовах і належать певній мовній спільноті, які систематично використовуються у спілкуванні. мовах (Aikhenvald & Dixon, 2001).

Будь-яка мова, будучи живою, зазнає певних структурних, граматичних і функціональних змін під час її реалізації. Для розмовних мов має значення факт їх вживання в даний час, а не те, скільки за чисельністю людей користується ними.

Розмовні мови є натуральними звуковими мовами. Натуральні мови – це засоби мовленнєвого спілкування на відміну від формальних мов та інших знакових систем. Їх граматики і словники визначаються лише практикою застосування і не завжди метамовно зафіксовані. Натуральні мови ніколи не створюються цілеспрямовано, вони виникають у результаті комунікації людей. Вони як продукти (засоби) мимовільної, неусвідомленої, неавтоматичної мовленнєвої активності людини є природними, справжніми, оригінальними.

Штучні мови створюються усвідомлено, навмисно і довільно в специфічний – синтетичний – спосіб для невербального передавання будь-якої інформації через мову програмування, нотну грамоту, азбуку Морзе, цифровані системи, спеціально створену міжнародну мову „Есперанто“, жаргон та ін.). Деякі мови знаходяться на перетині штучності та природності (ретрогерманська мова у Швейцарії, чеська мова та іврит – відроджені мови). Чому натуральну мову називають звуковою? Цю номінацію вживають через те, що жива мова виникла стихійно в людському суспільстві як система дискретних звукових знаків, що постійно розвиваються. Звукова мова сприймається на слух і є засобом безпосередньої комунікації. Звук у натуральних мовах виступає „матерією“ мови, тими цеглинами, з яких утворюється жива, функціонуюча в мовленні людини мова. На противагу звуковій (натуральній) мові письмова мова є, в певному сенсі, штучною мовою, своєрідним кодом вже існуючих у свідомості людини живих звукових кодів. Отже, звукова мова є першим кодом – вербальним еквівалентом предметів і явищ, зв'язків між ними, замінником існуючих подій і ситуацій, а писемна мова – кодом кодів, тобто метакодом.

Класифікаційні схеми, побудовані на розмовних мовах, охоплюють не тільки живі мови, а й ті, що знаходяться під загрозою зникнення, а також мови, що зникли (вимерли). Передбачувана кількість розмовних мов у світі коливається в межах від 3000 до 10000. Є мови, на яких говорять кілька спільнот, але ці мови до цього часу залишаються невизначеними і неформалізованими. Окремі живі мови мають різні назви в різних культурах і є такі, що не мають назв узагалі. Інколи те чи інше суспільство використовує термін „діалекти“ як синонім слова „мова“. В окремих

національних спільнотах ім'я використовується для позначення мовної групи або однієї мови. Кілька мов мають форми знаків і є мовами жестів. Деякі з живих мов мають системи письма (Anthropology, n.d.). За такої кількості й різноманітності розмовних мов їх класифікація стає дедалі значно складнішою.

Різні підстави у традиційних класифікаціях мов зумовлені передусім тим, яку конкретну мету об'єднання мов у групи ставить її автор. Однією з таких цілей є реєстрація всіх мов світу. Інші цілі групування мов пов'язані з демонструванням культурних і міжкультурних моделей взаємодії. Так, наприклад, Ф. Паркер (Parker, 1997) здійснив статистичний аналіз 460 мовних груп у 234 країнах світу, пов'язавши мовні культури з дев'яти мовними проблемними областями (демографія, економіка та ін.) і ключовими змінними для кожної галузі (залізничні дороги, водні ресурси тощо). Деякі класифікації доконувалися відповідно до їх використання між культурами і між народами. Особливими класифікаціями мов є такі, що групуються на виокремленні їх авторами мовних змін, зникнення й відродження мов як підстав для класифікування. У цьому аспекті показовим виданням є „Атлас мов світу, які знаходяться під загрозою зникнення“ (Wurm & Heyward, 2001). Так, наприклад, у Папуа-Новій Гвінеї з 820 місцевих мов до 2001 року під загрозою нарахувалися 75 мов і 16 вимерлих мов.

Системний підхід до класифікації мов передбачає розподіл розмовних мов на „сім'ї“ і відстеження кожної мови за її можливим походженням або за географічною місцевістю, в якій історично задокументовано наявність відгалужень від батьківської мови (Anthropology, n.d.). Індоевропейська сім'я мов походить від батьківської „протоіндоевропейської“ мови. Мови в цій сім'ї були створені по всій Європі і частинах Південної Азії. Індоевропейська мовна сім'я розгалужується на підпорядковані субкатегорії (наприклад, германські, західногерманські, північногерманські), а також мови, наприклад (англійська, голландська).

У „Кембриджській енциклопедії мови“ (Crystal, 1997) перераховано 29 мовних сімейств світу. В ній також виокремлено мови під назвою „ізоляти“ на підставі лінгвістичного аналізу, який засвідчив відсутність особливостей, спільних для будь-якої конкретної схеми існуючих сімейств, як, наприклад, Баскська, австралійський абориген. Детальний аналіз класифікації розмовних мов, її цілей, зміни мов, їх вимирання, постійності розмовних мов (на кшталт мови Евев Того і Гане, якою розмовляють більше 4-х мільйонів людей, і яка є однією з двох мов корінних народів) міститься у фундаментальних довідкових і монографічних виданнях (Campbell, 2000; Garry & Rubino, 2001).

В „Енциклопедії мов та лінгвістики“ (Blake, 2006: 446) найбільш задовільним способом групування мов для професійних лінгвістів і читачів загального профілю названа генетична класифікація. В основі цієї класифікації лежить передбачення про спільне походження мов і використання базового словникового запасу, звукових відповідностей і, коли це можливо, граматичних (по суті, морфологічних) даних у якості критеріїв класифікації (Chirkova, 2013). На думку М. Ноонана (Noonan, 2008), генетична класифікація не завжди корисна для надання інформації про структуру мови, особливо на більш високих таксономічних рівнях, проте вона є значущою для історичної лінгвістики й теорії мовних змін. Водночас, учений наголошує: „Генетична класифікація виявилася благом для історичної лінгвістики, забезпечивши той фундамент, навколо якого протягом останніх двох сторіч розвивалися теорії зміни мови. Такі класифікації також потенційно забезпечують інформацію, яка має значну історичну цінність. Типологи використовують генетичну класифікацію для пояснення подібності між мовами і в якості фактору при побудові крослінгвістичних зразків. І, звісно, більшість з нас задовольняються класифікаціями знайомих речей: зазвичай перше, про що запитує лінгвіст, коли йому повідомляють про незнайому мову, це: ‘До якої сім’ї вона належить?’“ (Noonan, 2008: 4).

Крім генетичної лінгвістики існують ще дві основні (найпоширеніші) системи класифікації мов: ареальна і типологічна (Blake, 2006; Campbell & Poser, 2008).

Ареальна класифікація мов побудована на групуванні мов залежно від їх регіонального знаходження. Проте не завжди можна вписати кожен окрему мову в структуру сім’ї, як, наприклад, угорську, фінську, естонську, які не входять у структуру індоевропейської родословної з дев’ятьма гілками. Ці мови пов’язані з фінсько-угорською сім’єю. Є такі мови, як Euskara, якою говорять баски в Іспанії; вони ізольовані й не входять у жодну сім’ю мов. Однак деякі з них мають загальні риси, які можна віднести до таких явищ, як запозичення, яке відбувається через близькість або довготривалий вплив (Campbell & Poser, 2008).

На думку М. Дрейєра (Dryer, 2006), домінування генетичної класифікації мов над іншими типами класифікацій, можливо, впливає з того, що „класифікація, заснована на еволюції, яка, в свою чергу, відповідальна за існування і структуру природних мов, наділена пояснювальною силою. Через глибоко вкорінений зв’язок у науці між поясненням і теорією, пояснювальний (тобто теоретичний) аналіз цінується вище, ніж описовий“ (там само: 212–214).

Набули поширення й такі класифікації мов світу, як культурно-історична і функціональна.

Особливий інтерес для лінгвістики останнім часом представляє традиційна функціональна класифікація мов світу через існування багатофакторності підстав для їх розподілу на функціональні класи за спільними ознаками (Kalmukova, Kharchenko & Mysan, 2021). Проте багатофакторність при виборі критеріїв для групування мов викликає не лише зацікавленість у дослідників мови, а й створює певні перешкоди у творенні більш-менш закінченої функціональної класифікації.

Найбільший інтерес для подальшого успішного розвитку сучасної лінгвістики, як нам уявляється, може представляти *психолінгвістично-функціональна класифікація*, номінована нами через її спроможність відображати тісний зв'язок із людиною, її здатністю користуватися мовними засобами, використовувати арсенал індивідуальної мови в різних її функціях, що відтак стане *інноваційним підходом* у створенні мовних функціонально-класифікаційних систем.

Для того, щоб перейти до опису реальної розробки класифікації мов світу, об'єднаних за їх *функціональним призначенням з урахуванням інноваційних підходів*, доцільно передусім звернутися до висловлювання Ноєма Хомського, який концентрує увагу на тому, що є багато питань, які ми можемо ставити про мову, і найфундаментальніші з них: „Що таке мова?“, „Яким умовам має відповідати краща теорія мови?“ (Chomsky, 2015: 92).

Цитуючи видатних класиків-лінгвістів минулих століть (Bloomfield, 1926; Saussure, 1916) і подаючи „впливовий погляд“ сучасних науковців (Enfield, 2010; Neidle et al., 2000) на мову, Н. Хомський (Chomsky, 2015) з урахуванням проаналізованих ним положень під природною мовою розуміє „Я-мову“ („I-language“), внутрішній для людини біологічний об'єкт. Учений пише: „Під мовою я буду розуміти Я-мову, біологічний об'єкт, внутрішній та інтенційний для індивіда. Тобто нас цікавить фактична природа системи, а не тільки її зовнішні прояви. Адаптуючи термінологію Девіда Марра для систем обробки інформації, таке вивчення Я-мови може відбуватися на рівні розрахунків, алгоритмів або механізмів, які між собою, безперечно, пов'язані“ (Chomsky, 2015: 92).

Зрозуміло, що поняття „мова“ – багатозначне. Мова в її широкому абстрактному розумінні постає як універсальний засіб мовленнєвого спілкування, семіотична (знакова) система – система ієрархічно організованих одиниць, система знаків, звуків і букв, система кодів (звукових і писемних). Термін „мова“, як відомо, має два взаємопов'язаних значення: 1) мова взагалі як певний клас знакових систем; 2) конкретна, етніч-

на або (ідіоетнічна) мова. Проте дані дефініції мови безпосередньо не пов'язані з її носіями та їх мовними компетенціями. У „Словнику української мови в 20-ти томах“ (2010) термін „мова“ розкривається в шести значеннях, серед яких одне – семіотичне, пов'язане із звуковими знаками, а п'ять інших значень ототожнюються із здатністю людини говорити, висловлювати думки, з мовленням і манерою говорити, із змістом мовлення і чийось словами, висловами, із здатністю вести мову про когось, про що-небудь, із публічним виступом, промовою (Slovnyk..., 2010).

Приблизно в тих же значеннях тлумачиться мова у „Великому тлумачному словнику сучасної української мови“ (Бусел, 2014), а саме: як здатність людини говорити, висловлювати свої думки; сукупність довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираження думок; те, що говорять, чий-небудь слова (там само: 534).

Отже, як засвідчують приклади наведених визначень, мова ототожнюється у психолінгвістичних її тлумаченнях зі здатністю людини генерувати мовлення, використовувати у висловлюваннях засоби мови, здійснювати мовленнєве спілкування, користуючись звуковими і писемними кодами (знаками) тощо. Однією з таких здатностей людини є найскладніша серед усіх мовних здібностей – здатність користуватися етномовою (етномовами) в різних їх функціях. Тому і функціональну класифікацію мов світу доцільніше доконувати, виходячи насамперед не з позицій потреб суспільства, а природних потреб людини у мові в процесі її життєдіяльності в соціумі. Таким чином, перевага *інноваційної – функціонально-психолінгвістичної – класифікації мов світу* над функціонально-типологічною класифікацією є очевидною.

Отже, подальший зміст цієї статті відображатиме намір і задум авторів цього рукопису здійснити спробу функціонально класифікувати різні національні мови світу, вибравши для цього нові, раніше невідомі у лінгвістиці, підстави їх поділу. Такою підставою для реалізації авторської інтенції стали психолінгвістичні функції мов, пов'язані з комунікативно-мовленнєвою діяльністю людини у різних суспільних сферах. Родовим поняттям у цьому випадку виступає термін для позначення такого різновиду мов, як „функціонально-центровані мови“. Цей термін охоплює суму членів класифікації – різновидів функціонально-центрованих мов, – які дорівнюють обсягу цього родового поняття. У зв'язку з цим, подаємо інноваційний підхід до мови як індивідуального *біопсихолінгво-соціального* явища. Відповідно з інших теоретико-методологічних позицій, а саме: функціонально-мовленнєво-мовних – підходимо до вибору

підстав для здійснення функціонального групування етномов. Такою підставою стають їх функції в генеративній системі людини. Індивідуальні мови, які виконують багатоманітні функції в дискурсі індивідів, оформлюємо в самостійне психолінгвістичне поняття „функціонально-центровані мови“ та виділяємо його в окрему групу, в яку входять „первинно функціональні мови“ і „вторинно функціональні мови“ (Kalmykova, Kharchenko & Mysan, 2021). Пропонуємо використовувати терміни „первинно- і вторинно функціональні мови“ для номінації та групування всіх національних мов світу (абстрагуючись від конкретних етнічних мов) за їх функціональною роллю у психолінгвальному світі людини.

Таким чином, тлумачимо мови як компетенції (здатності) людини породжувати висловлювання, сприймати і розуміти інформацію будь-якою національною мовою, використаною в різних її функціях (психолінгвістичний підхід). З урахуванням цього підходу в якості підстави для створеної нами функціональної класифікації мов світу виділяємо функції, які можуть бути реалізовані тими чи тими носіями етномов у їхній життєдіяльності (Рис. 1).

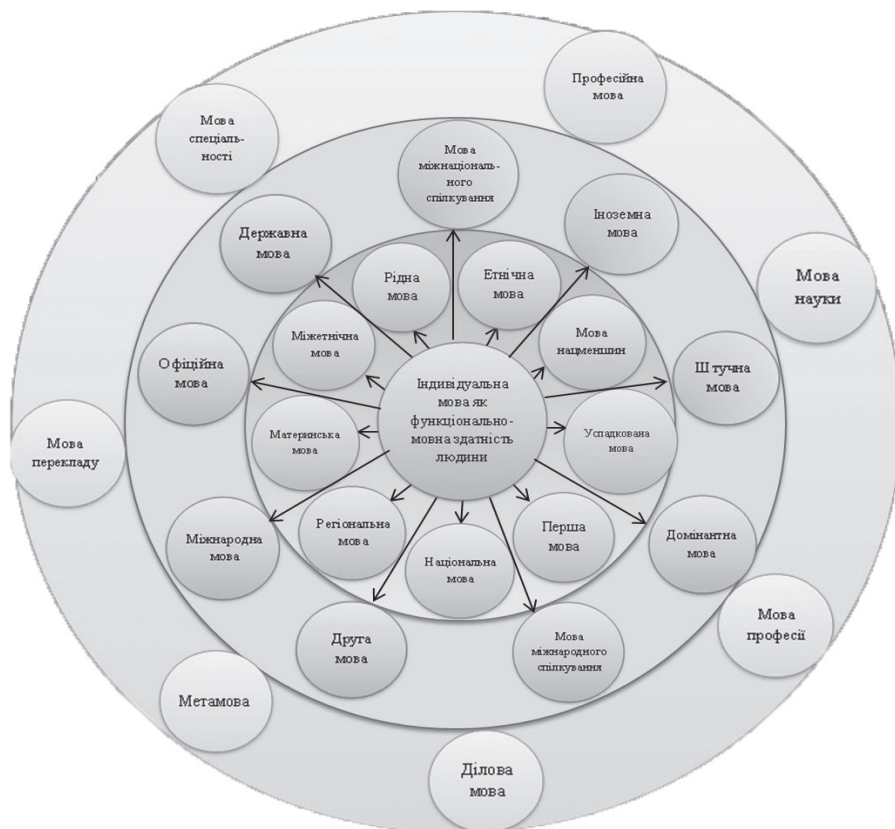

Рис. 1. Модель класифікації мов світу за функціонально-психолінгвістичним критерієм

Як засвідчує рис. 1, у центрі розробленої нами моделі функціональна мовленнєво-мовна здатність (компетентність) носія будь-якої національної мови. Ця властивість психіки зумовлює здатність людини використовувати етномови в різних функціях: простіших, представлених у першому концентрі, і складніших, поданих у другому та третьому концентрах.

Згідно з тими функціями, які виконуються етномовами в організації психічної активності людини в різних сферах її життя, виокремлюємо такі

первинно функціональні види мов: регіональна мова, рідна мова, міжетнічна мова; мови національних меншин, національна мова, материнська мова, успадкована мова, етнічна мова, перша мова. Вони реалізують переважно функції комунікації і пізнання, хоча мають і свої особливі, властиві тільки кожному конкретному виду мови, функції. До *вторинно функціональних мов* відносимо такі види функціонально-центрованих мов, які виконують складніші функції у комунікативно-мовленнєвій активності індивіда порівняно з первинно функціональними мовами. Це, зокрема, мова міжнародного спілкування, державна мова, офіційна мова, міжнародна мова, домінуюча мова, мова міжнародного спілкування, іноземна мова, штучна мова, друга мова. Функції, найскладніші за своїми когнітивними і комунікативними показниками, виконують наступні вторинно функціональні мови: ділова мова, мова професії, мова науки, метамова, мова перекладу, мова спеціальності, професійна мова. Внутрішня мова людини, яка використовується індивідом на імпліцитному внутрішньо-мовленнєвому (латентному) етапі генерації мовлення (говоріння, аудіювання, читання, письмо), інтимно й незримо пов'язана з кожним різновидом функціонально-центрованої мови (Kalmykova et al., 2020).

Номінації різних видів первинно- і вторинно функціональних мов презентують провідні для них функції. Всі види функціонально-центрованих мов, окрім провідних функцій, є ще й багато- і різнофункціональними. Ми об'єднуємо їх в одну типологічну групу за *вищими психічними функціями*, що dokonуються завдяки мовній компетенції і мовленнєвій компетентності людини в генеративній породжувальній системі її суб'єктів засобами індивідуальної мови незалежно від тієї чи тієї етнічної мови.

Отже, наукова новизна описаного дослідження та власний внесок авторів у світову лінгвістичну науку полягає в такому:

- в узагальненні традиційно існуючих класифікацій мов світу;
- у розумінні мови як індивідуального біопсихолінгвосоціального феномена;
- в обґрунтуванні потреби зміни підстав для функціональної класифікації мов світу;
- у виборі новітнього базису щодо функціональної класифікації етнічних мов – генеративної системи людини;
- у розробці інноваційної – функціонально-психолінгвістичної – класифікації національних мов;
- у введенні у науковий обіг нових понять: „функціонально центровані мови“, „первинно функціональні мови“, „вторинно функціональні мови“;

- у поділі функціонально центрованих мов на первинно- і вторинно функціональні мови залежно від складності функцій, які dokonуються носіями мов у мовленнєвих актах та спроможності етномов виконувати багатоманітні функції;
- у моделюванні інноваційної класифікації мов світу за функціонально-психолінгвістичним критерієм. В основу моделі покладена індивідуальна мова як функціонально-мовна здатність людини, реалізована в її мовленні завдяки мовленнєвій компетентності.

Висновки

Серед актуальних наукових проблем сучасної лінгвістики та психолінгвістики особливе місце посідає проблематика функціональної класифікації національних мов світу та безпосередньо пов'язане з нею питання функціонально центркованої мовленнєво-мовної компетенції, мовленнєвої компетентності й генеративної системи людини.

Новітнім підходом у виборі підстав для функціональної класифікації національних мов світу є запропонована нами парадигма, яка ґрунтується на генеративних (породжувальних) процесах – говоріння й аудіювання (Kalmykova, Kharchenko, Volzhentseva, Kalmykov, & Mysan, 2020). На перший план висуваються загальнолюдські критерії як основи для групування мов. *Людина-мовець, її мовленнєва здатність використовувати мови світу в різних функціях в індивідуальній повсякденній комунікативній практиці постає у ролі таких нових підстав для функціональної класифікації.* Відтак докорінним чином змінюється підхід до існуючої класифікації мов світу, який до цього часу не використовувався у світовій лінгвістиці. Суспільні функції мов, які раніше виступали базисом для функціонально-типологічної класифікації, відтепер ми пропонуємо замінити індивідуальними, суб'єктними, персоніфікованими, особистісними функціями цих мов. У центрі класифікаційного підходу поставити Людину як мовну особистість – суб'єктів комунікативно-мовленнєвої діяльності, в дискурсі яких реалізуються різні функції індивідуальної мови залежно від стану розвиненості їхньої мовної компетенції. Отже, функціональність мови, як ми стверджуємо, надає не суспільство, а конкретний користувач мови, носій мови. Саме тому психолінгвістичний фундамент для групування мов світу стають новою науковою реальністю у лінгвістиці, створюючи передумови для принципово іншого опису психологічного процесу використання людиною різних видів функціонально-зорієнтованих мов задля досягнення індивідуально значущих для неї конкретних комунікативних цілей і реалізації її певних

мовленнєвих інтенцій. Це стосується носіїв мови як в усьому сучасному полілінгвальному світі, так і окремих, особливо поліетнічних і полікультурних, суспільств.

Запропоновані нами психолінгвістичні – новітні – підстави для функціональної класифікації мов світу визначаємо як особливу – перспективну з огляду на вивчення функціонування мов у мовленнєвій поведінці людини – наукову проблему. Крім того, презентовані психолінгвістичні засади дають змогу пояснити багатоманітні можливості людської, вербально-конституційованої, психіки, зокрема не тільки її мовної компетенції, а й *функціональної* мовленнєвої компетентності використовувати у висловлюваннях мови світу у різноманітних, властивих їм, функціях, зокрема першої мови, другої мови, метамови, мови перекладу, доміантної мови, міжнародної мови, ділової мови, міжетнічної мови та в багатьох інших функціях (Калмикова, Харченко & Мисан, 2021).

Інноваційна функціональна класифікація мов, заснована на засадах психолінгвістики, є достатньою для вивчення і пояснення процесу опанування кожною людиною різних мов світу у багатоманітних функціях, індивідуально корисних, зручних і комфортних у її життєдіяльності.

Погляд на мову людини як на *біопсихолінгвосоціальне* явище дає змогу з функціонально-психолінгвістичних позицій класифікувати етномови за їх функціями в мовленнєвій діяльності її суб'єкта. Індивідуальні мови, які виконують багатоманітні дискурсивні функції у психічному світі кожного індивіда, потребують виділення в самостійне психолінгвістичне поняття та визначення його відповідно до кількості й когнітивної складності виконуваних ними функцій у психолінгвальному світі конкретної людини. Первинно функціональні мови виконують лише когнітивні, комунікативні та пов'язані з ними інші функції, необхідні для спілкування, розвитку та існування в соціумі. Вторинно функціональні мови – багатофункціональні.

Термін „функціональна мова“ традиційно пов'язувався лише з кібернетикою, де мова використовувалася для підтримки та заохочення програмування у функціональному стилі. Ми пропонуємо вживати терміни „первинно- і вторинно функціональні мови“ для номінації та групування різних мов за їх функціональною роллю в комунікативно-мовленнєвих актах людини.

Психолінгвістична парадигма в класифікації мов за їх функціональною спрямованістю створює передумови для гармонізації вербального планетарного соціуму і досягнення ефективної комунікації, забезпечення реалізації мовних прав і свобод кожної людини в межах її здібностей.

Література

- Aikhenvald, Alexandra & Dixon, Robert (Eds.). (2001). *Areal Diffusion and Genetic Inheritance: Problems in comparative linguistics*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Anthropology (n.d.). <http://anthropology.iresearchnet.com/classification-of-language/>
- Blake, Barry J. (2006). Classification of languages. In Brown, Keith et al. (Ed.), *Encyclopedia of Languages and Linguistics* (pp. 446–457). Amsterdam: Elsevier.
- Bloomfield, Leonard (1926). A set of postulates for the science of language. *Language*, vol. 2, pp. 153–164. [Reprinted in Hockett 1970: 128–138]. <https://doi.org/10.2307/408741>
- Busel, V. T. (Ed.) (2004). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. [Large Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language]*. Kyiv: Irpin: VTF „Perun“. [in Ukr.].
- Campbell, Lyle & Poser, William J. (2008). *Language Classification: History and Method*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486906>
- Chirkova, Ekaterina (2013). On principles and practices of language classification. In Guangshun Cao, Hilary Chappell, Redouane Djamouri, & Thekla Wiebusch (Eds.), *Breaking Down the Barriers: Interdisciplinary Studies in Chinese Linguistics and Beyond* 綜古述今 鉤深取極, 2, Taipei: Academia Sinica, Institute of Linguistics 中央研究院 語言學研究所, pp. 715–734. Language Linguistics Monograph Series 50 《語言暨語言學》專刊系列之五十. (hal-00484091)
- Chomsky, Noam. (2015). „Some Core Contested Concepts“. *Journal of Psycholinguist Research*, vol. 44, pp. 91–104. <https://doi.org/10.1007/s10936-014-9331-5>
- Crystal, David. (1997). *The Cambridge Encyclopedia of Language* (2nd ed.). New York: Cambridge University Press.
- Dryer, Matthew. (2006). Descriptive theories, explanatory theories, and basic linguistic theory. In Ameka, Felix, Alan Dench, & Nicholas Evans (Eds.), *Catching Language: Issues in Grammar Writing* (pp. 207–234). Berlin: Mouton de Gruyter.
- *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/philosophy-of-language>
- Enfield, Nick. (2010). „Without social context? (a review of W. Tecumseh Fitch’s the evolution of language)“. *Science*, vol. 329, pp. 1600–1601. <https://doi.org/10.1126/science.1194229>

- Ferguson, Charles A. (1968). Language development. In J. Fishman, C. Ferguson, & J. Das Gupta (Eds.), *Language Problems of Developing Nations* (pp. 27–35). New York: Wiley.
- Ferguson, Charles A. (1973). „Language problems of variation and repertoire“. *Daedalus*, vol. 102, issue 3, pp. 37–46.
- Ferguson, Charles A. (1977). Sociolinguistic Settings of Language Planning. In Rubin, Joan, Björn H. Jernudd, Jyotirindra Das Gupta, Joshua A. Fishman, & Charles A. Ferguson (Eds.), *Language Planning Processes*. The Hague: Mouton Publishers.
- Garry, Jane, & Rubino, Carl. (Eds.). (2001). *Facts about the World's Languages*. New York: H. W. Wilson.
- Kalmykova, L., Kharchenko, N., Volzhentseva, I., Kalmykov, H. & Mysan, I. (2020). „Aktualizatsiia problematyky vnutrishnoho movlennia v psykholinhvistytsi komunikatsii: rezultaty systematychnoho ohliadu i metaanalizu“ [„Actualization of the Internal Speech Problems in Psycholinguistics of Communication: The Results of a Systematic Review and Meta-Analysis“]. *Psycholinguistics*, vol. 28, issue 1, pp. 83–148. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-1-83-148> [in Ukr.].
- Kalmykova, L., Kharchenko, N., & Mysan, I. (2021). „Ya-mova“ i.e. „Indyvidualna mova“: problema funktsionalnoyi generalizatsiyi“. [„Individual language“ i.e. „Individual language“: The Problem of Functional Generalization“]. *Psycholinguistics*, vol. 29, issue 1, pp. 59–99. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2021-29-1-59-99> [in Ukr.].
- Kalmykova, L., Kharchenko, N., & Mysan, I. (2021). „Vazhlyvi teoretyko-metodolohichni problemy suchasnoi psykhologii“ [„Important Theoretical and Methodological Problems of Modern Psychology“]. *Habitus*, vol 25, pp. 42–51. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.25.7> [in Ukr.].
- Lepore, Ernest, & Smith, Barry. (Eds.). (2006). *The Oxford Handbook of Philosophy of Language*. Oxford: Clarendon.
- Lycan, William. (2008). *Philosophy of Language: A Contemporary Introduction* (2nd ed.). Routledge Contemporary Introductions to Philosophy. New York: Routledge.
- Neidle, Carol et al. (2000). *The syntax of American sign language: Functional categories and hierarchical structure*. Cambridge, MA: MIT Press.
- *New World Encyclopedia* (n.d.). <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&sxsrf=ALeKk018CTDSKqiOhEsUhsqj8IhwF8NgTg%3A1587672073310&ei=CfShXsfIEsilmwW20pSYBA&q=p-philosophy+of+language&oq=>
- Noonan, Michael. (2008). Genetic classification and language contact. Heidelberg: Bibliothek des Südasiens-Instituts der Universität Heidelberg.

- Online-Ressource. *Electronic publications by Michael Noonan*; 23. <http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/savifadok/volltexte/2008/215>.
- Parker, Philip. (1997). *Linguistic cultures of the world: A statistical reference*. Westport, CT: Greenwood.
 - Saussure, Ferdinand de. (1916). *Cours de Linguistique Générale*. In Charles Bally & Albert Sechehaye (Eds.). Lausanne – Paris: Payot.
 - *Slovnyk ukrayinskoyi movy u 20 tomakh [Dictionary of the Ukrainian Language in Twenty Volumes]*. (2010). <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=51912&page=1651> (in Ukrainian).
 - Soames, Scott. (2010). *Philosophy of Language*. Princeton Foundations of Contemporary Philosophy. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press.
 - Stewart, William A. (1968). Sociolinguistic Typology of Multilingualism. In Joshua Fishmanin (Ed.), *Readings in the Sociology of Language*. The Hague: Mouton Publishers.
 - Wolf, Michael P. (2006). Philosophy of Language. *Internet Encyclopedia of Philosophy*.
 - Wurm, Stephen, & Heyward, Ian. (2001). *Atlas of the World's Languages in Danger of Disappearing* (2nd ed.). Paris: UNESCO.

**Larysa KALMYKOVA &
Nataliia KHARCHENKO &
Inna MYSAN**

TRADITIONAL AND INNOVATIVE APPROACHES TO THE FUNCTIONAL CLASSIFICATION OF ETHNIC LANGUAGES OF THE WORLD: PROBLEMS OF LANGUAGE PERSONALITY – THE SUBJECT OF COMMUNICATIVE AND SPEECH ACTIVITY

The article presents the results of the analysis of the world's national languages, carried out according to the functions they perform in the multidimensional psycholinguistic world of the subject of speech. The analysis made it possible to identify special, functionally conditioned varieties of languages within national languages. They can be nominated as function-centered or function-oriented languages. These include different types of languages: „native language“, „second language“, „foreign language“, „business language“ and many other types. There are ethnically underdeveloped ethnic languages. They perform mainly primary – communicative, cognitive, and other functions. There are more developed national languages, capable in addition to the primary functions to perform in human speech acts and other – more complex – functions, such as languages of translation, metalanguages, languages of science, business language, the language of profession, international language and more. A look at language as a language competence (ability) of a person (psycholinguistic approach) is the basis for an innovative classification of world languages, taking into account the various functions that are implemented by the subjects of speech in their lives. Thus, the functional classification of languages can occur not only by sociolinguistic or typological parameters but also by universal-psycholinguistic ones.

Key words: *language, classification of languages, primary functional languages, secondary functional languages*

Izvorni naučni rad
UDK 81:242]:342.7

Suada A. DŽOGVIĆ (Peja)

University of Peja
suada.dzogovic@unhz.eu

Husnija BIBULJICA (Peja)

University of Peja
husnija.bibuljica@unhz.eu

Anita CUCOVIĆ (Peja)

University of Peja
anita.cucovic@unhz.eu

**LANGUAGE POLICY AND MINORITY LANGUAGE RIGHTS:
A CONSTRUCTIVE ANALYSIS OF THE APPLICATION OF MINORITY
LANGUAGES IN THE KOSOVO ACADEMIC COMMUNITY***

Linguistic rights protect the individual and collective right of minority groups to choose a language, which includes the right to use their mother tongue in legal, administrative and judicial acts, the right to education in their own language, and the right to broadcast in their own language. Any restrictions on language rights run counter to international obligations that protect the individual and collective identity and culture of minority groups, and participation in public life. Although Article 27 of the International Covenant on Civil and Political Rights ensures that linguistic minorities can use their own languages in their community, problems often exist at the national level. In this context, this article addresses the issues of (in) equality of the use of minority languages in the academic community of Kosovo and the role of its institutions in promoting inequality. We present the current situation in Kosovo's academic space and, based on selected statistics, identify opportunities for more successful progress in the educational process of minority groups. In addition to the data obtained by surveying members of linguistic minorities in the Kosovo academic community, in the continuation

* This paper is the result of research within a scientific project supported by the Ministry of Science, Education, Technology and Innovation of the Republic of Kosovo.

of the analysis we try to find an answer to the question of where the omissions were made, calling for respect for linguistic diversity as a fundamental value of the European Union.

Higher education in the mother tongue is the greatest achievement of minorities in Kosovo. Therefore, Kosovo universities where classes are taught in minority languages should play an avant-garde role in promoting the rights of the Bosniak as well as the Turkish community, as they educate future educators and the bearers of the economic and cultural life of these communities. In other words, since there are not national councils under the Constitution of Kosovo, higher education institutions should take on the role of coordinating institutions in resolving language restrictions and problems of minority groups, thus preventing the possibility of ethnocentrism and linguistic discrimination (linguistism) and thus loss of national identity.

Keywords: *academic community, cultural identity, ethnocentrism, Kosovo, language rights, minorities, official communication*

1. Introduction

Language is at the center of nature and human culture and is one of the most important expressions of identity. An example of its importance is that in addition to the basic means of communication, it is also the headquarters of the gathering of ethnic groups that applies a unique linguistic construct. Language issues are particularly sensitive and important for minority groups who want to preserve their cultural identity, sometimes in the context of marginalization, exclusion or discrimination. Therefore, any general guarantee of language rights, especially in the field of education, is inseparable from the concern for culture transmitted by the language in question. Academician Muratagić believes that taking away a person's language, especially their mother tongue, means excluding them from their identity, since they express themselves best in their mother tongue (Sandžacke, 2021). Languages do not exist by themselves, but by the groups that use them in everyday communication. According to Jahić, the mother tongue is not an idea or insistence on homeland, on preserving the roots or identity in the sense of something that happens in a different way in the modern world, but the mother tongue instead is a complete picture of a culture, a space, and in that sense – one nation (Hodžić, 2021). Jahić also points out that meddling with a language means meddling with the identity of an individual as a cultural being and the social community as a historical category, because the issue of denying a language is a matter of the existence of a nation (Živković, 2015). Reasons why some lan-

languages disappear in certain areas can be political, economic, or cultural- very often beyond control of the speakers of languages in question. Despite the fact that European and international legal documents have so far failed to eradicate minority problems and group antagonism, their provisions and mechanisms have nevertheless increased the level of tolerance and understanding (Kumrić, 2017: 348).

Regardless, the preservation of linguistic diversity, and consequently of certain languages, especially those that are considered endangered- as the heritage of humanity should be part of the shared responsibility of the community nations or society. Ideology and politics have conditioned the imposition of a certain language standard to Bosniaks, Montenegrins, Croatians and Serbs even at the time of the so-called Vienna Literary Treaty. Ideology and politics have also imposed a common (official) standard language in the time of the so-called Novi Sad agreement when both, Bosniaks and Montenegrins were deprived of separate standard variants within that language, and they were forced to adhere to Serbian and Croatian. We intentionally say that both agreements were 'so-called' because the application of contractual solutions, as a rule, does not require coercion, which in Bosnia and Herzegovina and Montenegro, even in a sophisticated way, was necessary in order to implement 'contractual' solutions (Čirgić, 2014: 351–352).

One of the most effective measures to preserve a language that is less used is its support by the educational institution. However, this form of action is not without posing a series of problems that are the subject of our research. Since each individual best expresses his opinion and best understands others in his mother tongue, hence the need for its mandatory use in general, and even in academic circles. Representation and respect for the right to use minority languages are often dealt with by many institutions, but from that starting point from 1999–2000 nothing significant has changed in Kosovo. All initiatives from Parliament, the Consultative Council for Communities (at the Office of the President), the Language Commission at the Office of the Prime Minister, and domestic and international NGOs ended up in the secretariat or possibly promoted in the media, and this was the ultimate goal because in practice no question is absolved into a concrete tangible result. In today's European, and therefore Kosovo's education, its quality is a current and important topic. The quality of educational institutions implies the provision of services, which largely meet the needs of students, academic staff, and other participants in the educational system from the immediate and wider environment. For these reasons, Kosovo's educational institutions are obliged to implement all rights under the European Minority Rights Code guaranteed by the Constitution of Kosovo in accordance with the Bologna Declaration,

which is the most significant higher education reform in Europe and reflects the intention of European countries to become centers of higher education and research (Džogović, 2014: 92). Given the fact that language is an essential element in preserving, strengthening and developing cultures, multiethnic states such as Kosovo need to ensure that the education, they offer their citizens achieves real, oral and written multilingualism, including minority languages. Therefore, the purpose of this paper is to examine some of the central issues related to the languages and education of Kosovo's minority groups and to present guidelines and principles in this regard.

The practice so far shows that Kosovo lacks a lot of work on creating conditions for full respect for the language rights of national groups in academic circles, but also concrete measures to eradicate language discrimination. It is clear that support for the official language is a legitimate public policy goal. In this context, a good knowledge of the official language can also benefit the representatives of national minorities themselves, promoting their involvement and participation in public life. However, this cannot be achieved to the detriment of the rights of speakers of other languages, especially representatives of national minorities. Consequently, unbalanced language laws and policies can be detrimental to certain groups in society and social cohesion in the long run.

Linguistic imperialism deals with the examination of interlingual relations in the context of their privilege or humiliation, that is, the domination of language or its subordination in society. This phenomenon also refers to linguistics, glotophobia and linguistic genocide as concepts of discrimination or unfair treatment of others in relation to the official use of language, language rights and the wider social status of the mother tongue (Hodžić, 2021).

Considering that many Bosniaks live in Kosovo and that they are the third largest ethnic community in Kosovo, as well as that they are autochthonous in this area, and that they have their own rich folk tradition and culture, their authentic language, literature, folklore and historical foundations, together with other people in Kosovo they must be equal in all forms of social, educational, cultural and social life. Members of the national communities of Kosovo have fought for universal rights guaranteed by the provisions of international documents (declarations and conventions), so these international legal standards also include the Bosniak National Community of Kosovo. Kosovo Bosniaks have exercised their right to use their native Bosnian language in all forms of public communication, the right to education in primary and secondary schools in Bosnian language, as well as in four faculty institutions (Faculty of Business and Faculty of Management in Tourism, Hospitality and Environment located in Peja; Faculty of Education and the Faculty of Compu-

ter Science in Prizren). Also, members of minority groups are enabled to study at all faculties of the University of Kosovo (under a certain quota, as well as to take exams in their mother tongue). However, in accordance with full equality with members of the majority community in Kosovo, students and professors of the Bosniak and Turkish national communities believe that other standards of national equality should be applied, which means equal access to information and documents in academic circles, as well as providing official responses of the competent educational institutions in their mother tongue, in accordance with the provisions of the Law on Information and Services in Minority Languages. In this discourse, legislation on the use of language should meet the real needs of society, for example, simplify the interaction of representatives of national minorities with state bodies, and enable them to preserve their language and culture, while remaining full members of society.

However, in reality a different picture is observed. Very often, laws and language policies are structured according to the principle of one ethnic and linguistic identity, behind which can stand an ethnocentric or simple populist ideology. For these reasons, countries aspiring to EU membership, including Kosovo, should create an environment in which all members of society can use their mother tongue equally. Such encouragement of multilingualism in key areas such as education could come significantly closer to achieving this goal. Therefore, this study seeks to initiate extensive activities for the translation and access to all relevant documents in the languages of minority groups at the University of Peja and the University of Prizren. Based on the recommendations derived from this research, the university administration should take further initiative in implementing the right of minorities to use their language in all segments of higher education, referring to relevant international documents (declarations and conventions); for example, the principles of the Bologna Convention¹ and the UNESCO Declaration adopted at the General Conference in Paris in 1999, where the decision was made to declare February 21 *International Mother Language Day*², which confirms the right of every nation to affirm its culture, language, literature and all components of their tradition, primarily to get education in their language at all levels.

In this context, the following objectives were set up in this study:

¹ See: Conference of European Ministers of Higher Education (2009). „The Bologna Process 2020 – European Higher Education Area in the next decade“, available at: <http://www.heagov.ba/dokumenti/bolonja/?id=38> [2021, August 17].

² In 1999, the UNESCO General Assembly declared Mother Language Day, in memory of the students who were killed on February 21, 1952, in Dhaka, East Pakistan (today's Bangladesh), because they protested because their mother tongue was not declared official.

- Addressing the unfavorable situation in the education of language minorities in Kosovo.
- Motivating the Kosovo academic community and all its subjects to, in principle, create conditions for better education of language minorities.
- Fulfilling the rights and requirements of parents that their children have equal access to information and documents as members of the majority national community, which primarily requires access in the mother tongue.
- Contribution to the training of Bosniak and Turkish academic staff, who will pass on their knowledge to younger generations.
- Necessary need to learn the correct and unique Bosnian (and Turkish) language in the corpus of the Bosniak (and Turkish) national community in Kosovo.
- Exercising rights in the field of higher education based on the Bologna Declaration, as well as other international documents on the education of linguistic minorities.
- Affirmation of the dignity and integrity of the entire Bosniak/Turkish academic staff, as well as confirmation of the affirmation of the Bosnian/Turkish language and the entire Bosniak / Turkish tradition and culture.
- Realization of one of the most important standards of Bosniak/Turkish identity – their linguistic and literary culture, as well as realization of equal rights with other national groups in Kosovo.

2. Nature of the problem – subject of research

The topic of this paper is complex and diverse. The subject of the research covers various aspects of the problem of the use of minority languages in higher education institutions in Kosovo. The paper investigates current communication problems of language minorities in the academic community, as well as their perception and impact on the quality of higher education. We believe that this issue is important because quality higher education of minority groups has multiple implications for the Kosovo academic community, but also for regional international relations, bringing new scientific, cultural, educational, and social relations in the context of the modern European community, which includes linguistic minorities.

The focus of the analysis is on determining the language rights of minority groups in Kosovo. The aim of the research is to correlate between the dominance of the national language in the Kosovo academic community and the special approach in exercising the right of Bosniaks and Turks to access

information and relevant documents in their language. The specific objective is to establish a correlation between the research problem and the language policy of the academic community, on the one hand, and the global Kosovo policy in relation to minority rights on the other hand.

As part of a research project supported by the Kosovo Ministry of Science, Education, Technology and Innovation, this research also aims to understand the needs and facilitate the construction of a more favorable environment in education, culture, and science, with particular emphasis on strengthening the language rights of minority groups in Kosovo. The effects of this research will significantly contribute to the regional inclusion and connection of minorities in the educational process, nurturing their own culture and mother tongue, which will further strengthen the political stability and democratic principles of the Republic of Kosovo. Certainly, there are no quick fixes, but it is worth noting that in any democratic society, the process is as important as the result.

This study shows several circumstances between the set hypotheses, main and auxiliary, caused by the gap between opinion and experience. First, it is based on representative experience, all with the aim of changing the attitude of the academic community in Kosovo towards linguistic minorities and their rights and the application of the principle of tolerant community. In this way, data analysis leads to new cognitive processes, with ideas and recommendations set out in international documents on minority rights. Of course, without practical knowledge, diversity cannot be achieved. Therefore, science is the answer to all these fundamental social questions. In this context, the primary goal and objectives of this research are to study the presented problems and, along with the proposed solutions, present them to the wider academic community, making them applicable in the social and cultural life of multinational Kosovo.

Extensive knowledge of international laws relating to minority rights, i.e., national and European normative frameworks, especially the language rights of minority communities in Kosovo, is adapted to the subject of scientific research, and the need for more thorough deepening and improvement of knowledge relevant to solving this problem. The educational staff is expected to provide the individual with knowledge that will make him competitive in the market, but also contribute to the preservation of minority culture and their identity. This task will be easier to accomplish if, above all, minorities are provided not only with education in their language, but also with access to all information and documents in their mother tongue. Kosovo's educational staff must therefore be open to the ethnocultural reality and needs of the economy and society, and mediate in knowledge and content important for the preservation of the identity of minorities.

3. Research questions or hypotheses

Considering the aim of the research, the following hypotheses were set:
Main hypothesis: The language rights of minority groups in Kosovo are well regulated by law, but there are serious problems in their implementation.

First Auxiliary Hypothesis: Implementing the language rights of minority communities at the universities where they study requires a comprehensive approach by Kosovo higher education institutions to ensure and improve the quality of their right to education in their mother tongue.

Second auxiliary hypothesis: The cause of language problems of members of minority groups in the academic community lies in the insufficient political engagement and indifference of their representatives.

Third auxiliary hypothesis: The non-implementation of the current laws, which affects the quality of higher education of minority communities, lies in their misunderstanding of the applicable laws.

Fourth auxiliary hypothesis: Language problems of minority groups in the academic community of Kosovo are a consequence of the lack of professional translators, but also the commitment and encouragement of relevant minority officials to a true language policy, in line with European language standards.

4. Legal framework of minority language rights

According to international legal standards, special universal-declarative interpretations of prescribed rights, in their special relationship to minority national communities, are linked to implementation and articulation through national legislation. Therefore, international documents of global and regional organizations, their documents and monitoring are a key determinant of the establishment, respect, but also the affirmation of minorities.

In the context of the implementation of the right to language and script, we will highlight: (on behalf of the UN) the UN Declaration on the Rights of Persons Belonging to National, Ethnic, Religious and Linguistic Minorities (1992) and the Covenant on Civil and Political Rights (1966); (on behalf of the Council of Europe): the European Charter for Regional or Minority Languages (1992) and the Framework Convention for the Protection of National Minorities (1995); and (on behalf of the OSCE): the Hague Recommendations on the Right of National Minorities to Education (1996) and the Lund Recommendations on the Effective Participation of National Minorities in Public Life with Explanations (1999).

Starting from the most important international documents, legally interpreting the constitutionality of obligations towards the signatory, we will list several key provisions that guarantee the rights and obligations towards members of national minorities and minority ethnic communities.

The Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, adopted and proclaimed at the 47th Session of the United Nations General Assembly on 18 December 1992 (Resolution 47/135, 1992), states that states will protect the survival and national or ethnic, cultural, religious and linguistic identity of minorities and promote the conditions necessary for the development of that identity (according to Article 1), and that persons belonging to national or ethnic, religious and linguistic minorities have the right to freely, without any interference and without any discrimination, enjoy their culture privately and publicly, to profess and practice their faith and to use their language (Art. 2).

According to the International Covenant on Civil and Political Rights, adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly Resolution 2200 A (XXI) of 16 December 1966, which entered into force on 3 March 1976 in accordance with Art. 49, states that in states where there are ethnic, religious or linguistic minorities, persons belonging to those minorities may not be deprived of the right to have, together with other members of their group, their own special cultural life, and to practice their own religion or to use their own language (Art. 27).

According to the European Charter for Regional or Minority Languages (1992), *inter alia*, Art. 7 and 8 state the obligations of states to recognize additional actions for the preservation, affirmation, and promotion of administrative and legal implementation of language rights of national minorities, and to remove any obstacles to the exercise of these rights, including exclusion, restriction or unfavorable treatment. Also, Art. 8. of this Charter treats, in particular, the education and application of the said measures.

According to the Framework Convention for the Protection of National Minorities (1995), *inter alia*, according to Art. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 and 14, respect for the rights of cultural and linguistic identity of persons belonging to national minorities is guaranteed, as well as taking certain measures against discrimination and endangering the right to use the mother tongue. At the same time, special importance is given to the education of national minorities in their mother tongue with the support of the competent ministries and other state administration bodies. According to the Hague Recommendations on the Right of National Minorities to Education and Explanation (1996), the emphasis is on the right to use language in the system of primary and secondary education for national minorities, in the system of vocational schools,

higher education and curriculum. The members of the Hague Recommendations rely on:

- Article 13 International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights
- Article 27 International Covenant on Civil and Political Rights
- Article 30 Convention on the Rights of the Child
- Article 5 UNESCO Convention against Discrimination in Education
- Paragraph 34 of the Copenhagen Meeting Document of the CSCE Human Dimension Conference
- Article 4 UN Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities
- Article 14 Framework Convention for the Protection of National Minorities.

And, finally, according to the Lund Recommendations (1999) on the effective participation of national minorities in public life with explanations, in Art. 18. states that the areas that could best be influenced by the establishment of such solutions (referring to the overall participatory basis for the participation of national minorities at all levels of governance, political, cultural and educational organization in the country, with special emphasis on the use of their mother tongue and script) include education, culture, use of the minority language, religion and other issues crucial to the identity or way of life of national minorities. Individuals and groups have the right to choose to use their names in the minority language and the right to receive official recognition of their name.

– Considering the responsibility of government bodies to set educational standards, institutions representing minorities may determine the curriculum in the areas of minority languages, culture or both. Also, minorities can identify and use their own symbols and enjoy other forms of cultural expression.

5. Research methodology

The following scientific research methods were applied in this research: constructivism, dialectical-analytical and synthetic method (content analysis), statistical method, as well as critical thinking. Research technique: survey. Certainly, through the analytical approach of all available documents and data, and the use of auxiliary scientific research methods, we try to determine the relevant facts of the treated problem, and then determine in which direction the problem could be solved, and with what repercussions on minority groups regarding the application of their language rights in the Kosovo academic community.

Primary data include the results of surveys of students and professors regarding the treated issues (at the University of Peja and the University of Prizren, where there are higher education programs for the Bosniak and Turkish national communities) and international documents. Relevant social, legal, and linguistic scientific literature was used as a secondary source.

6. Respondents, procedure and method

Statistical methods will be used to process individual data obtained by applying a survey technique that uses a questionnaire as an instrument for collecting empirical material, and this way, there will be attitudes and opinions in relation to the questions asked (issues). A 5-degree Likert-type scale will be used for measurement.

The sample consists of respondents from two universities in Kosovo that teach in minority languages. 121 respondents participated in the research. Of these 121 respondents, 97 were interviewed in Bosnian and 24 in Turkish. 63 males (52.1%) and 58 (47.9%) females were surveyed. The survey was conducted in May and June of the current year.

Respondents from the University „Haxhi Zeka“ in Peja and the University „Ukshin Hoti“ in Prizren participated in this research with their faculties, i.e., organizational units (Faculty of Business and Faculty of Management in Tourism, Hospitality and Environment in Peja; Faculty of Education and Faculty of Computer Science in Prizren). At these faculties, classes are also held in minority languages, i.e. in Bosnian and Turkish. All respondents completed the survey questionnaire online. They were asked to rate their level of satisfaction with specific issues on a scale of one to five for each of the 19 items, with the following categories: *unimportant (1), a little important (2), neutral (3), important (4), very important (5); or never (1), rarely (2), occasionally (3), often (4), very often (5).*

Data collection was performed through questionnaires prepared by the authors. The applied questionnaire of a total of 29 items was divided into three parts. The first with access to information on the profile of the respondent (9 items); second at the level of satisfaction in relation to 19 aspects related to language rights; and the third part (one item) on proposals for opportunities to improve language rights in Kosovo's academic circles.

Completing the questionnaire took 15 minutes. Participants approached the research voluntarily and anonymously. The processing of the obtained data was done in the SPSS program.

This research is part of an academic project duly evaluated and approved by the Ministry of Science, Education, Technology and Innovation of the Republic of Kosovo.

Research questions are presented through research results. Guided by this approach, we present the integrated results and discussion below.

7. Results and discussion

Descriptive statistics		
var_1		
N	Valid	121
	Missing	0
Mean		8.6529
Std. Error of Mean		.11952
Median		9.0000
Mode		10.00
Std. Deviation		1.31473
Variance		1.729
Skewness		-.876
Std. Error of Skewness		.220
Kurtosis		.949
Std. Error of Kurtosis		.437
Percentiles	25	8.0000
	50	9.0000
	75	10.0000

Table 1. *Descriptive indicators*

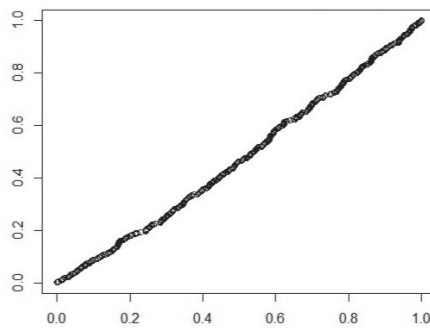
In Table 1. *Descriptive indicators* are obtained values of arithmetic mean, standard deviation, median, mode and some other parameters, the most important of which are Skewness and Kurtozis, because based on them the deviation of the empirical from the normal distribution can be checked. The value of Skewness $-.876$ and a statistical error of $.220$, and of course the value in Kurtozis $.949$ and a statistical error of $.437$ indicate that the distribution does not deviate from the normal curve.

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	Df	Sig.	Statistic	df	Sig.
var_1	.199	121	.015	.641	121	.016
a. Lilliefors Significance Correction						

Table 2. *Tests of Normality*

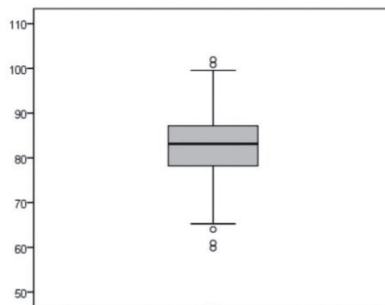
Table 2. *Tests of Normality* gives the results of the distribution normality tests invented by Kolmogorov and Smirnov. The Statistic column provides information on the extent to which the distribution deviates from normal. In our case 0.199, and the column Sig. speaks of the significance of the established deviation of 0.00. Because Sig. in SPSS is less than 0.01 it can be concluded that the distribution does not statistically deviate from the normal curve at the significance level of 0.01.

Histogram 1. *Normal Q-Q Plot*

The appearance of the normal probability curve, *Normal Q-Q Plot*, indicates that the observed values are close to the straight line, i.e., the expected values that a normal distribution would give.

Histogram 2. *Boxplot*

Another indicator of normal distribution is certainly Boxplot, which is visible.

Since the application of parametric statistical methods requires quantitative normally distributed variables, it is usually determined in any real research whether empirical distributions deviate statistically significantly from the normal distribution. Namely, empirical distributions always deviate to some extent from the theoretical normal distribution because research uses samples of respondents that never fully reflect the state of the population. Therefore, depending on the representativeness of the sample of respondents, it may happen that otherwise normally distributed variables in the population, more or less deviate from the theoretical normal distribution. Such deviations are the product of random variation of entities in the samples and are not considered statistically significant. On the other hand, if the deviations of an empirical distribution are so large that they exceed the level of random deviations, then they are considered statistically significant. Such deviations are not the result of random variations of entities in the sample but are variables whose actual distribution differs from the normal distribution.

The most used procedure for determining the normality of an empirical distribution is the Kolmogorov-Smirnov test (K-S test). The test was named after Andrei Kolmogorov and Nikolai Smirnov. The Kolmogorov Smirnov test (K-S test or KS test) is a statistical test that tests whether an empirical distribution deviated statistically significantly from the normal distribution. Vantifies the distance between the empirical sample distribution function and the cumulative distribution function of the reference distribution, or between the empirical distribution function of the two samples.

The analysis that will be used in our research for the most part is regression analysis. Regression analysis is a statistical procedure for estimating the relationship between variables. Relationships between phenomena can be:

- *Functional (deterministic)*
- *Statistical (stochastic)*

Functional or deterministic relations are stable, they express laws that are expressed analytically (by formula or equation). Each value of one phenomenon corresponds to exactly one specific value of another phenomenon:

$$y = f(x)$$

Statistical or stochastic relationships are weaker than functional ones. One value of one phenomenon corresponds to several different values of another phenomenon. Such deviations are more common in practice, and it is possible to write them in the form of a formula:

$$y = f(x) + e$$

Regression analysis is often used for prediction and forecasting. It is used to understand relationships independent of dependent variables and to explore the forms of those relationships. In certain circumstances, regression

analysis can be used to infer causal relationships between independent and dependent variables. However, this can lead to erroneous or false relationships since the correlation does not imply causality. Many regression analysis techniques have been developed, such as *simple, multiple, linear, and nonlinear*. The best-known methods are linear regression and the least squares method where the regression function is defined over a finite number of unknown parameters estimated based on data. Regression analysis involves many techniques for modeling and analyzing variables, where the focus is on the relationship between the dependent variable and one or more independent variables. More specifically, regression analysis helps to understand how the value of a dependent variable changes when any independent variable varies while other independent variables are fixed. Most often, regression analysis estimates the conditional expectation of a dependent variable with respect to independent variables, i. the average value of the dependent variable when the independent variables are fixed. The target estimate is the function of the independent variables, i.e., the regression function.

First Auxiliary Hypothesis: Implementing the language rights of minority communities at the universities where they study requires a comprehensive approach by Kosovo higher education institutions to ensure and improve the quality of their right to education in their mother tongue.

Correlation			
		var_2	var_3
var_2	Pearson Correlation	1	.724**
	Sig. (2-tailed)		.000
var_3	Pearson Correlation	.724**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)			

Table 3. *Pearson Correlation – The implementation of language rights requires a comprehensive approach by Kosovo's higher education institutions*

Statistical data processing in the SPSS package resulted in Table 3, which presents the correlation between the two mentioned variables. The table above represents the direction and strength of the connection. The amount of Pearson correlation is $r = .724$, which primarily represents a positive correlation, because the plus sign is in front of the value of the correlation coefficient. The amount of correlation $.724$ is according to the interpretation of Cohen (who gave guidelines for the size of the correlation) of high value, because he classifies the value in the range from 0.50 to 1.0 as large, which means that in

our case there is a large correlation between the two presented variables. In this way, we conclude that there is a connection between the language rights of minority communities at universities in Kosovo with the comprehensive approach of higher education institutions in Kosovo.

Model Summary ^b				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.724 ^a	.520	.493	27.98032

Table 4. *Correlation coefficient and determination coefficient*

In Table 4, the result R (correlation coefficient) and R² (determination coefficient) is very important. This table shows that R = .724. The value of R² (R Square) is R² = .530. Therefore, the implementation of the language rights of minority communities can be explained with 52% by the comprehensive approach of higher education institutions in Kosovo.

Model		Sum of Squares	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	25671.094	23451.094	32.201	.000 ^b
	Residual	23765.046	781.898		
	Total	43456.139			

Table 5. *ANOVA*

Table 5. ANOVA shows what the F coefficient is and its significance Sig. Its value is F = 32.201, and it is statistically significant at the level of inference $p < 0.01$, because its value is Sig. = 0.000. The table also shows that the overall regression is significant, that is, the comprehensive approach of higher education institutions in Kosovo has an impact on the implementation of the language rights of minority communities in universities.

Coefficients ^a						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	222.585	10.999		17.354	.000
	var_2	23.984	4.365	.724	4.999	.000

Table 6. *Beta coefficient*

Table 6. *Coefficient* gives the variable Beta (Beta coefficient), which by its size indicates what the predictor variable is. The value of the Beta coefficient is 0.724 and the t value for these coefficients shows statistical significance (at the level of $p < 0.001$). Therefore, we can reaffirm the previous conclusion.

Second auxiliary hypothesis: The cause of language problems of members of minority groups in the academic community lies in the insufficient political engagement and indifference of their representatives.

Correlation			
		var_4	jez_prob
var_4	Pearson Correlation	1	.814**
	Sig. (2-tailed)		.000
jez_prob	Pearson Correlation	.814**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)			

Table 7. *Correlation-Pearson Correlation – Insufficient engagement and indifference as a cause of language problems*

Statistical processing of data in the SPSS package resulted in Table 7, which represents the correlation between the two variables. The table represents the direction and strength of the connection. The amount of Pearson's correlation is $r = .814$, which primarily represents a positive correlation, because the plus sign is in front of the value of the correlation coefficient. The amount of the .814 correlation is of great value according to Cohen's interpretation, which means that in this case there is a large correlation between these two variables. Therefore, we conclude that there is a connection between the language problems of minority groups and the insufficient political engagement and indifference of their representatives.

Model Summary ^b				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.814 ^a	.620	.503	29.9899

Table 8. *Correlation coefficient and determination coefficient*

In Table 8, the result R (correlation coefficient) and R² (determination coefficient) is very important. This table shows that R = .814. The value of R² (R Square) is R² = .620. Therefore, the cause of the language problems of minority groups can be explained with 62% by insufficient political engagement and indifference of their representatives.

Model		Sum of Squares	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	31456.094	23952.094	12.988	.000 ^b
	Residual	11289.046	802.898		
	Total	43456.139			

Table 9. *ANOVA*

Table 9. ANOVA shows what the F coefficient is and its significance Sig. Its value is F = 22.988, and it is statistically significant at the level of inference $p < 0.01$, because its value is Sig. = 0.000. It also shows that the overall regression is significant, i.e. that the cause of the language problems of minority groups is the insufficient political engagement and indifference of their representatives.

Coefficients ^a						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	konst_1	231.481	11.004		16.994	.000
	var_4	21.001	3.365	.629	4.889	.000

Table 10. *Beta coefficient*

Table 10. *Coefficients* gives the variable Beta (Beta coefficient), which by its size indicates the predictor variable. The value of the Beta coefficient is 0.629 and the t value for these coefficients shows statistical significance (at the level of $p < 0.001$). Therefore, the previous conclusion can again be confirmed.

Third auxiliary hypothesis: The non-implementation of the current laws, which affects the quality of higher education of minority communities, lies in their lack of understanding of the applicable laws.

Correlation			
		var_5	var_6
var_5	Pearson Correlation	1	.921**
	Sig. (2-tailed)		.000
var_6	Pearson Correlation	.921**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)			

Table 11. Correlation-Pearson Correlation – *The non-implementation of the current laws lies in their misunderstanding*

Statistical processing of data in the SPSS package resulted in Table 11, which represents the correlation between the two variables. The table represents the direction and strength of the connection. The amount of Pearson's correlation because = .921, which primarily represents a positive correlation, because the plus sign is in front of the value of the correlation coefficient. The correlation amount of .921 is, according to Cohen's interpretation, of high value, which means that in this case there is a large correlation between these two variables. We conclude that there is a great connection between non-implementation of current laws and misunderstanding of the same.

Fourth auxiliary hypothesis: Language problems of minority groups in the academic community of Kosovo are a consequence of the lack of professional translators, but also the commitment and encouragement of relevant minority officials to a true language policy, in line with European language standards.

Correlation			
		var_7	jez_prob
var_7	Pearson Correlation	1	.849**
	Sig. (2-tailed)		.000
jez_prob	Pearson Correlation	.849**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)			

Table12. Correlation-Pearson Correlation – *Language problems of minority groups in the academic community of Kosovo – a consequence of the lack of professional translators, but also the commitment and encouragement of relevant minority officials to a true language policy*

Statistical processing of data in the SPSS package resulted in Table 12, which represents the correlation between the two variables. The table represents the direction and strength of the connection. The amount of Pearson correlation is $r = .849$, which primarily represents a positive correlation, because the plus sign is in front of the value of the correlation coefficient. The correlation amount of .849 is, according to Cohen's interpretation, a large value, which means that in this case there is a large correlation between these two variables. We conclude that there is a connection between language problems and the lack of professional translators.

Model Summary ^b				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.849 ^a	.590	.501	28.0009

Table 13. *Correlation coefficient and determination coefficient*

In Table 13, the result R (correlation coefficient) and R² (determination coefficient) is very important. This table shows that $R = .849$. The value of R² (R Square) is $R^2 = .590$. Therefore, the cause of the language problems of minority groups can be explained with 59% by the lack of professional translators and the lack of commitment and encouragement of relevant minority officials to a true language policy.

Model		Sum of Squares	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	29800.094	22252.094	13.001	.000 ^b
	Residual	11249.046	801.898		
	Total	43456.139			

Table 14. *ANOVA*

Table 14. ANOVA shows what the F coefficient is and its significance Sig. Its value is $F = 13.001$, and it is statistically significant at the level of inference $p < 0.01$, because its value is $\text{Sig.} = 0.000$. It also shows that the overall regression is significant, i.e., that the cause of language problems is also the lack of professional translators.

Coefficients ^a						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	198.002	9.994		15.994	.000
	var_7 pos	21.001	2.362	.569	2.889	.000

Table 15. *Beta coefficient*

Table 15. *Coefficients* gives the variable Beta (Beta coefficient), which by its size denotes the predictor variable. The value of the Beta coefficient is 0.569 and the t value for these coefficients shows statistical significance (at the level of $p < 0.001$). Therefore, the previous conclusion can again be confirmed.

A review of the interpretation of the obtained results shows that the first auxiliary hypothesis was confirmed, i.e., that the implementation of the language rights of minority groups in the universities where they are educated requires a comprehensive approach by Kosovo higher education institutions to ensure and improve the quality of their rights to education in their mother tongue. The same was confirmed by regression analysis, which was previously confirmed as possible.

Also, the second auxiliary hypothesis indicates that the cause of the language problems of members of minority groups in Kosovo's academic community lies in the insufficient political engagement and indifference of their representatives.

The correlation also confirmed the third auxiliary hypothesis, pointing out that the non-implementation of valid laws, which reflects on the quality of higher education of language minorities, lies in their misunderstanding of valid laws.

The fourth auxiliary hypothesis, confirmed by regression analysis, indicates that the cause of language problems of minority groups in the Kosovo academic community is due to the lack of professional translators, but also the commitment and encouragement of relevant minority officials to true language policy, in line with European language standards in Kosovo.

Given the above, it is evident that the language rights of minority groups in Kosovo are well regulated, but there are serious problems in their implementation, as evidenced by the confirmation of the aforementioned sub-hypotheses. Also, this statement confirms the main hypothesis of this paper.

8. Concluding remarks

The fact is that most countries do not generally accept cultural diversity in their territory because their political subjectivity is based on the idea of a homogeneous nation with a common identity, values and equal rights for all citizens. In this context, the authors point out that despite a democratically regulated legal framework, the exercise of rights contained in ethnic identity may be jeopardized or some of its characteristics, such as language, therefore, countries should protect national minorities in their territory and enable them to preserve their ethnic identity, including their language. However, the Bosnian language is a reality nowadays, the result of the culture, tradition and historical affirmation of Bosniaks – those living in the state of Bosnia and Herzegovina, Sandžak and Kosovo, including all others living beyond these regions³. The reality and historical affirmation of the Bosnian language have been confirmed by the well-known Charter of Ban Kulin back in 12th century and later tradition and historical documents, as well as the Charter on the Bosnian language proclaimed on March 21st, 2002 in Sarajevo⁴.

The Bosnian language has the right to exist, to have its own peculiarities, its historical specificities, and the identity reflecting the identity of the people who speak it. Because each nation names itself based on its language and its language based on itself and its culture (Džogović, 2006: 33–34). From this context natural and legal reasons arise for equality in the application of the Bosnian language with other languages in the region.

Analyzing the European Charter on regional or minority languages, and examining the language rights of national groups in general in relation to the perception of the state of Kosovo, and studying the case of the Kosovo academic community, we arrive at a positive legal status, but not in practice. The current way of working shows that members of language minorities in Kosovo faculties do not have equal access to information and documents compared to the students of the majority national community. Except for Kosovo Bosniaks, this deficiency is particularly acute for students from the region, as well as professors from B&H and Northern Macedonia.

The results of the survey conducted lead to a conclusion that the application of language rights in the Kosovo academic community shows a low level of satisfaction among students and professors of Bosniak and Turkish nationalities. Such a relationship is a result of various factors, primarily due to the problems in the application and misunderstanding of the existing laws,

³ See: Nikčević, V. (1993). *Montenegrin language. Vol. I: to 1360*. Cetinje: Matica Crnogorska.

⁴ See: Preporod (2002). „Bosnian language charter“, available at: <http://www.preporod.ba/povelja/> [2021, August 18].

inadequate access of higher education institutions towards minority education, lack of professional translators, insufficient political commitment and weak commitment and encouragement from relevant minority officials to genuine language policy in Kosovo in line with European language standards. Overall, Kosovo's academic community lacks a higher level of knowledge of language rights, at least general facts about the use of minority languages, particularly at „Haxhi Zeka“ University in Peja and „Ukshin Hoti“ University in Prizren, where classes are delivered in Bosnian and Turkish languages.

Translation of the necessary documents, and access to all university websites and other electronic systems not only in the official national language but also in Bosnian (in Prizren in Turkish as well) would be of special value, because it would prevent the possibility of ethnocentrism, and would also contribute to the preservation of cultural and language identity of national communities in Kosovo. At the same time, the quality of higher education in general would improve. Interculturalism, multilingualism and respect and preservation of cultural, religious and linguistic diversity are the values of the European Union. Some of these values are proclaimed in the founding documents thus forming an integral part of the Union's policy. As education and language rights are important to maintain the identity of minorities, without solving them, Kosovo will not have a European perspective.

It is worth noting that it would be useful to conduct additional research on the language rights of minority groups in Kosovo's academic community to compare values and views regarding these rights, and other sociolinguistic implications. The authors believe that this study should encourage further research in this field and help policy makers, government bodies and other stakeholders to consider a range of measures necessary for the implementation of international standards on languages and minority rights. In addition, this research should contribute to the adoption of more effective laws and policies to meet the educational needs and interests of different language groups in Kosovo.

9. Recommendations

Respect for language diversity is a fundamental value of the European Union. Article 3 of the EUT reaffirms that the European Union shall respect its rich cultural and linguistic diversity, and shall ensure that Europe's cultural heritage is safeguarded and enhanced (European Parliament, 2018), and that members of the minorities living in Europe for centuries contribute to this rich, unique and diverse heritage and are an integral part of European identity. (European Parliament, 2018). For years, the competent institutions in the Republic of Kosovo have been providing strategic, logistical and financial su-

port to special programs for national minorities regarding language, writing and information in their language.

However, our research shows that in implementation them, they should have a direct intermediary and generator in the implementation of the mentioned programs. The shortcomings in the current implementation of the program, which the state of Kosovo allows through its European, democratic, and progressive laws, can be avoided if instead of the representatives of minority communities, who generally have no affinity for this issue, or instead of other organizations and individuals, a special permanent body acting as an intermediary between members of minority groups and university management is established. Establishing such a Commission for national minorities within the universities, which, above all, would function professionally and independently, and would reaffirm the use of Bosnian and Turkish languages in the Kosovo academic community, thus confirming respect for the dignity and integrity of all Bosnian/Turkish education, and in particular for higher education. Furthermore, to solve the presented problems, we believe that higher education institutions/universities represent the most relevant active factors for the preservation of cultural tradition, national, cultural, and linguistic specifics, and the development of national identity.

Referring to minority rights, the issue of respect and use of minority community languages in higher education institutions cannot be viewed separate from the general situation in the society. Therefore, taking into account the research outcomes within the project supported by the Ministry of Science, Education, Technology and Innovation of Kosovo, we recommend the following to the management of the public Universities „Haxhi Zeka“ in Peja and „Ukshin Hoti“ in Prizren:

- Provide students with the opportunity to use the services in Bosnian and Turkish languages;
- Ensure that students and teaching staff feel comfortable during the provision of services;
- Create incentives to enable employability of a larger number of qualified language professionals whose mother tongue is Bosnian and/or Turkish;
- Increase the possibility of providing language training to employees and increase the representation of members of non-majority communities, with the aim of halting the trend of institutional monolingualism;
- Introduce in the training programs modules for learning another official language for civil servants, as well as languages in official use in the municipalities;

- Affirm the work of the institutions and individuals whose work contributes to the development of multilingualism in Kosovo, through public recognition, media attention and promotion;
- Undertake steps to ensure that students who study in Bosnian and Turkish receive documents in their mother tongue without spelling errors, through the improvement of translation units within the university;
- Ensure that official university websites, as well as their contents, are updated and available in all languages in accordance with the existing legislation;
- Establish a commission for national minorities in universities, which would, above all, act professionally and independently, and would promote the application of the Bosnian/Turkish language in the Kosovo academic community.

10. Bibliography

- Čirgić, A. (2014). „Jezik crnogorskih muslimana [The language of Montenegrin Muslims]“. *Matica crnogorska*, Vol. 59, pp. 351–352.
- Džogović, A. (2006). „Suočavanja i izazovi [Confrontations and challenges]“. *ALEM*, No. 160, pp. 32–33.
- Džogović, A. S. (2014). „Politički i obrazovni procesi Bošnjaka Kosova (nedostaci i moguće perspektive) [Political and educational processes of Kosovo Bosniaks (shortcomings and possible perspectives)]“. *Univerzitetska hronika: časopis Univerziteta u Travniku*, Vol. 6, No. 1, pp. 91–99.
- European Parliament (2018). „Izvještaj o minimalnim standardima za manjine u EU-u [Report on minimum standards for minorities in the EU]“, available at: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2018-0353_HR.html [2021, August 18].
- Hadžić, A. (2021). „U susret Međunarodnom danu maternjeg jezika: nužno je raditi i stvarati u korist bosanskoga jezika [Towards the International Mother Language Day: it is necessary to work and create for the benefit of the Bosnian language]“, available at: <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/ususret-me%C4%91unardnom-danu-maternjeg-jezika-nu%C5%BEno-je-raditi-i-stvarati-u-korist-bosanskoga-jezika/2151396> [2021, August 18].
- Hodžić, J. (2021). „Nad govornicima bosanskog jezika vrši se ‘jezički genocid’ [‘Language genocide’ is being committed against Bosnian speakers]“, available at: <https://stav.ba/vijest/nad-govornicima-bosanskog-jezika-vrsi-se-jezicki-genocid/1036> [2021, August 18].

- Konferencija evropskih ministara visokog obrazovanja [Conference of European Ministers of Higher Education] (2009). „Bolonjski proces 2020 – Evropski prostor visokog obrazovanja u sljedećoj deceniji [The Bologna Process 2020 – European Higher Education Area in the next decade]“, available at: <http://www.heg.gov.ba/dokumenti/bolonja/?id=38> [2021, August 17].
- Mazur-Kumrić, N. (2017). *Evropski sustav zaštite prava manjina – uz posebnu osvrt na Vijeće Evrope i Organizaciju za sigurnost i suradnju u Evropi [European system for the protection of minority rights – with special reference to the Council of Europe and the organization of security and cooperation in Europe]*. Zagreb: Školska knjiga.
- Nikčević, V. (1993). *Crnogorski jezik. Tom I: do 1360 [Montenegrin language. Vol. I: to 1360]*. Cetinje: Matica crnogorska.
- OSCE (1996). „Haške preporuke o pravu nacionalnih manjina na obrazovanje [The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities]“, available at: <https://www.osce.org/hcnm/hague-recommendations> [2021, August 17].
- OSCE (1999). „Preporuke iz Lunda o djelotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu sa objašnjenjima [The Lund Recommendations on the Effective Participation of National Minorities in Public Life]“, available at: <https://www.osce.org/hcnm/lund-recommendations> [2021, August 18].
- Preporod (2002). „Povelja o bosanskom jeziku [Bosnian language charter]“, available at: <http://www.preporod.ba/povelja/> [2021, August 18].
- Sandžacke (2021). „Matica bošnjačka promovisala Rezoluciju o bosanskom jeziku [Matica Bosniaks promoted the Resolution on the Bosnian language]“, available at: <http://sandzacke.rs/kultura/matica-bosnjacka-promovisala-rezoluciju-o-bosanskom-jeziku/> [2021, August 18].
- Ujedinjeni narodi [United Nations] (1966). „Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima [International Covenant on Civil and Political Rights]“, available at: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx> [2021, August 17].
- UN-ov Ured Visokog povjerenika za ljudska prava [Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights] (1992). „Rezolucija [Resolution] 47/135“, available at: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/minorities.aspx> [2021, August 17].
- Vijeće Evrope [Council of the Europe] (1992). „Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima [European Charter for Regional or Minority Languages]“, available at: <https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/text-of-the-charter> [2021, August 17].

- Vijeće Evrope [Council of Europe] (1995). „Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina [Framework Convention for the Protection of National Minorities]“, available at: <https://www.coe.int/en/web/minorities> [2021, August 17].
- Živković, Z. (2015). „Preostale bitke za podjele vode se oko jezika [The remaining battles for division are fought over language]“, available at: <https://www.slobodnaevropa.org/a/jezik-u-bih-izmedju-struke-i-politike/27308101.html> [2021, August 17].

**Suada A. DŽOGOVIĆ &
Husnija BIBULJICA & Anita CUCOVIĆ**

**JEZIČNA POLITIKA I MANJINSKA JEZIČNA PRAVA:
KONSTRUKTIVNA ANALIZA PRIMJENE MANJINSKIH
JEZIKA U KOSOVSKOJ AKADEMSKOJ ZAJEDNICI**

Lingvistička prava štite individualno i kolektivno pravo manjinskih skupina na odabir jezika, što uključuje pravo na korištenje maternjeg jezika u pravnim, administrativnim i sudskim aktima, pravo na obrazovanje na vlastitom jeziku, kao i pravo emitiranja medija na svom jeziku. Svako ograničenje jezičnih prava protivno je međunarodnim obavezama koja štite individualni i kolektivni identitet i kulturu manjinskih skupina, te sudjelovanje u javnom životu. Iako članak 27 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima osigurava da jezične manjine mogu koristiti vlastite jezike u svojoj zajednici, problemi često postoje na nacionalnoj razini. U tom kontekstu, ovaj članak se bavi pitanjima (ne)ravnopravnosti upotrebe manjinskih jezika u akademskoj zajednici Kosova i ulogom njenih institucija u promicanju nejednakosti. Predstavljamo trenutno stanje u kosovskom akademskom prostoru i, na temelju odabranih statističkih podataka, identificiramo mogućnosti za uspješniji napredak u obrazovnom procesu manjinskih skupina. Uz podatke dobivene anketiranjem pripadnika jezičnih manjina u kosovskoj akademskoj zajednici, u nastavku analize pokušavamo pronaći odgovor na pitanje gdje su napravljeni propusti, pozivajući se na poštivanje jezične raznolikosti kao temeljne vrijednosti Europske unije.

Visoko obrazovanje na maternjem jeziku najveće je postignuće manjina na Kosovu. Stoga bi kosovski univerziteti na kojima se nastava izvodi na jezicima manjina trebali imati avangardnu ulogu u promicanju prava bošnjačke, kao i turske zajednice, jer se na njima obrazuju budući prosvjetni djelatnici i nositelji ekonomskog i kulturnog života ovih zajednica. Drugim riječima, budući da prema Ustavu Kosova ne postoje nacionalna vijeća, visokoškolske

ustanove trebale bi preuzeti ulogu koordinirajućih institucija u rješavanju jezičnih ograničenja i problema manjinskih skupina, sprečavajući na taj način mogućnosti etnocentrizma i jezične diskriminacije (lingvicizam), a time i gubitak njihovog nacionalnog identiteta.

Ključne riječi: *akademska zajednica, etnocentrizam, Kosovo, jezična prava, kulturni identitet, manjine, službena komunikacija*

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.4-1.09 Kalajdžić S.

Alen KALAJDŽIJA (Sarajevo)

Univerzitet u Sarajevu

Institut za jezik

alen.kalajdzija@izj.unsa.ba

BOSNEVIJSKE PJESME U MEDŽMUI SALIHA KALAJDŽIĆA

U članku se razmatra problem do danas neriješenog statusa više zabilježenih bosnevijskih pjesama u medžmui Saliha Kalajdžića, Sarajlije, koji je živio na prijelazu između 18. i 19. st., od kojih su dvije predočene (naučnoj) javnosti u latiničnoj transkribiranoj formi. Medžmua (zbirka) u kojoj su se nalazile navedene pjesme u međuvremenu je nestala, tačnije 1992. godine nakon paljenja sarajevske Vijećnice u kojoj se u okviru rukopisne građe čuvala u Orijentalnom institutu, što je nepopravljiva činjenica s obzirom na to da se rukopisna verzija navedenih pjesama, kojih je zapravo bilo više a ujedno i drugih vrsta tekstova, ne mogu proučavati sa stanovišta izvorne rukopisne građe. To, međutim, ne može biti ograničavajuća okolnost u pokušajima filološke ekspertize mogućih aspekata sačuvanih i objavljenih tekstova dviju pjesama: *Garibić* i *Türkü bosnaça*.

Ključne riječi: *Salih Kalajdžić, medžmua br. 4273, bosnevijsko (alhamijado) pjesništvo, bosanski jezik*

Uvod

Bosnevijska literatura, odnosno bosanskoarebička pisana tradicija važan je segment bosanske pismenosti u kontekstu njezine historije i izvora za proučavanje književnojezičkog izraza. Međutim, općepoznata je činjenica da je nerijetko najveći problem ove literature u tome da se ne može doći do njezinih izvornih, arebičkih tekstova – prvenstveno zbog činjenice da je nemali broj ovih tekstova nestao u vihoru vremena. Tome upravo svjedoči slučaj s medžmuom Saliha Kalajdžića, koja je svojevremeno čuvana u Orijentalnom institutu u Sarajevu, a koja je nestala u vatrenoj stihiji čuvene sarajevske Vijećnice, koja je zapaljena specijalno zapaljivim granatama koje su ispalile snage Vojske Republike Srpske i JNA u noći sa 25. na 26. august 1992. godine.

Osnovni historiografski podaci

Prema dostupnim podacima, iz medžmue Saliha Kalajdžića sačuvane su i objavljene dvije bosnevijske pjesme – *Garibić* i *Türkü bosnaça*.

Prvi pokušaj utvrđivanja autorstva pjesme *Garibić* dao je Nametak (1981: 218) a nešto kasnije Trako (1985) objavljuje tekst u kojem obavještava da je pjesma *Türkü bosnaça* pronađena u medžmui čiji je vlasnik Salih Kalajdžić. Prilikom analize refleksa jata alhamijado pjesništva, dolazi se do zaključka da je Salih Kalajdžić autor, odnosno prepisivač navedenih dviju pjesama (up. Kalajdžija, 2013: 71–72). Naime, pokušaj utvrđivanja autorstva pjesme *Garibić* potječe od Nametka (1981: 218), koji, dajući osnovne biografsko-historiografske podatke o pjesmi, navodi: „Pretpostavljam da je autor ove pjesme Salih ibni Ahmed, el Hafizul-mukim bi medenijeti Sarajli Bosnevi, čiji se potpuni potpis nalazi ispod pjesme, a rukopis je identičan rukopisu pjesme. Na kraju knjižice, u kojoj se nalazi ova pjesma, uz gornje ime dodato je još Kalajdži zade, što znači Kalajdžić“¹. Na kraju, Nametak obavještava da se rukopis nalazi u Orijentalnom institutu, zaveden pod brojem 4273.

Salih Trako (1985) nešto kasnije objavljuje tekst o dvjema dvojezičnim pjesmama u Bosni te navodi dragocjene podatke o rukopisnoj medžmui u kojoj je našao pjesmu *Türkü bosnaça*, za koju daje osnovne podatke: da je medžmua nastala u prvoj polovini 19. st.; da sadrži raznovrsne književne sastave i druge tekstove – dužu pjesmu od 59 bejtova pjesnika Uveysija, jednu kasidu od 31 bejta pjesnika Nef'ija, nekoliko alhamijado pjesama, poslovice na turskom jeziku, bilješke iz hemije i matematike te niz službenih dopisa i privatnih pisama. Posebno je važan podatak koji se tiče problematike autorstva odnosno vlasništva medžmue, gdje se navodi: „Medžmua je ispisivao za sebe izvjesni Salih Kalajdžić, sin Ahmeda, iz Sarajeva i dovršio je 11. safera 1224 (18. III 1809) u Sarajevu. Neko je docnije dodao, opisao i unutar upisao dvadesetak novih listova koji su ispunjeni drugom rukom i novim sličnim sadržajem“ (Trako, 1985: 86). Također, vrlo bitan detalj iz navedenih podataka jeste i taj da se medžmua nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu pod br. 4273.

Ukoliko se obrati pažnja na navedene podatke, dolazi se do zaključka da je u obama slučajevima, odnosno u objema pjesmama, riječ o istoj, zajedničkoj medžmui u kojoj su pronađeni rukopisi, tačnije upravo onoj koja se nalazila u Orijentalnom institutu u Sarajevu, zavedenom pod brojem 4273. Iz podataka koje daje Trako, može se izvesti i taj zaključak da je očito među bosnevijskim pjesmama – za koje ne navodi decidnije podatke, upravo i pje-

¹ Na ovome mjestu može se iznijeti pretpostavka na osnovu koje se ovaj autor povezuje sa starinačkim sarajevskim prezimenom Kalajdžisalihović, čijem bi rodu eventualno mogao biti smatran svojevrsnim rođonačelnikom.

sma *Garibić*, ako se ima u vidu da se pod pojmom alhamijado pjesama podrazumijevaju u stvari bosnevijske pjesme, odnosno pjesme koje su zapisane na bosanskom jeziku arapskim pismom². Ono što se može još zaključiti jeste činjenica da je, dakle, u Kalajdžićevoj medžmui zabilježeno više bosnevijskih pjesama, ali da se do njih više ne može doći zbog toga što su rukopisi Orijentalnog instituta nestali u vihoru vremena. Između ostalog, na osnovu malog broja činjenica o medžmui, može se izvesti zaključak da je Salih Kalajdžić najvjerovatnije zapisivač navedenih pjesama, što ne mora isključivati mogućnost da je istovremeno bio i njihov autor, kako za pjesmu *Garibić* navodi Nametak (1981: 218), a što se može odnositi na činjenicu da je u njegovoj medžmui zabilježena jedna od rijetkih dvojezičnih bosansko-turskih, istovremeno veoma uspješnih pjesama, tim prije što je bilo za očekivanje da je Kalajdžić znao turski jezik, a možda i arapski – na što upućuje podatak da je prepisao nekoliko dužih pjesničkih formi na turskom jeziku, kao i službene dopise, ali i to da je u kolofonu pisao na arapskom jeziku, odnosno određenoj formi arapsko-turskog izraza. Nažalost, ostat će nepoznanica o tome kakav je sadržaj navedenih pjesama, a za bosnistiku posebno je važno to što se ne zna sadržaj ostalih pjesama, na temelju čega bi se onda moglo doći do zaključka da li su to eventualno njegove pjesme ili ih je on prepisao s drugih predložaka. Također, za naučnu ekspertizu ostat će nepoznato kojim je vrstom arebičkog pisma pisao Kalajdžić, kao i činjenica da se ne mogu vršiti direktna istraživanja na rukopisnoj građi jer je ona zauvijek izgubljena.³ Zbog svega iznesenog, ostaje potreba da se na osnovu sačuvanih latiničnih transkripcija pjesama *Garibić* (Nametka, 1981) i *Türkü bosnaça* (Trako, 1985), pokuša dati makar elementarni uvid u njihov sadržaj i imanentne jezičke crte, na osnovu čega se eventualno mogu donositi novi zaključci ili pak vršiti njihova rekonstrukcija. Istina, veliki je nedostatak nepostojanje sačuvanog izvornika.

² Zahvaljujući minucioznosti A. Nametka (1981), može se ustanoviti i to da je u navedenoj medžmui, pored pjesme *Garibić*, transliteriran tekst iste pjesme *Ah moje milo di si bilo* (Nametka, 1981: 346), odnosno *Türkü bosnaça* kako je imenuje Trako (1985). Iz spomenute medžmue Saliha Kalajdžića, br. 4273, Nametka (1981: 346) obavještava da je transliterirao i pjesmu *Džanam dildem sevmiş ildum*, za koju se može pretpostaviti da je bila ili na bosanskom jeziku, ili pak da je također dvojezična, koja je međutim uvrštena u skupinu transliteriranih neobjavljenih tekstova, o kojoj danas nažalost nema traga.

³ To, međutim, ne znači da se ovim sačuvanim transkribiranim tekstovima neće dati dostojna pažnja koju zaslužuju, makar oni bili sačuvani u formi koja danas uopće o njima postoji. Na to, naime, upućuju iznimno važna pitanja bosnevijskog stvaralaštva, na koja se trebaju dati odgovori koji se mogu ponuditi u datom trenutku.

O pjesmi *Garibić*

Pjesma *Garibić* očito je nastala 1727/1728, što se saznaje na osnovu početnih stihova istoimene pjesme: „Na tarihu bin juz krk...” – što na turskom jeziku znači „na datumu 1140. godine“ (po Hidžri), a što odgovara 1727/1728. po gregorijanskom kalendaru (up. Nametak, 1981: 215). Sastoji se od 17 strofa od po četiri stiha. Pjesma je sastavljena u sedmercu. Zanimljivo je također da je na kraju prvih triju stihova strofe prisutna formalna rima, npr. – krk / – mrk / – štrk; – junak / – nejak / – sadžak... (Nametak, 1981: 215). Struktura strofe od po četiri stiha, u kojima se u posljednjem stihu ponavlja određena sekvencija ili riječ, najbliža je poetskom stvaralaštvu tzv. turčija, koje su bile razgranata vrsta pjesničkih formi (up. Kalajdžija, 2019: 38), a što se može vidjeti čak i u primjeru najstarije bosnevijske sačuvane pjesme *Hırvat turkisi* (up. Nametak, 1981: 58–59), u kojoj se u posljednjim stihovima strofa, ponavlja sekvencija: „Daj mi se da se poveselim / obveselim“, kao što je to upravo slučaj i s pjesmom *Garibić*, u kojoj se na kraju strofe, u četvrtom stihu tj. refrenu ponavlja leksema „gospodo“, koja se kombinira s različitim sintaksičkim formama (up. Nametak, 1981: 215–218): „Na Zagorju, gospodo“; U zlo misto, gospodo“; „Ter ga kunu, gospodo“... (Nametak, 1981: 215). Kada se pogleda struktura strofa, pjesma je identična, upravo u toj formalnoj razini, jednoj starijoj bosnevijskoj pjesmi – *Duvanjskom arzuhalu*⁴, u kojoj je također prisutan obrazac sedmerca, pri čemu se u prvim trima stihovima javlja formalna rima u posljednjim riječima: – do Boga / – uboga / – ugoda; – Šuljage / – japage / – na noge... (Nametak, 1981: 172), pri čemu se, isto tako, upotrebljava krajnja leksema „gospodo“, koja se kombinira u različitim konstrukcijama: „Nami što je, gospodo“; „Gedže, gündüz, gospodo“; „Ov(o)liko, gospodo“... (Nametak, 1981: 172). Zanimljivo, i *Duvanjski arzuhal* također je upravo nastao oko 1727/1728. (up. Nametak, 1981: 183), baš kao što je to slučaj i s pjesmom *Garibić*: je li posrijedi puka slučajnost, ili je riječ o namjernoj aluziji na tu bosnevijsku pjesmu, ostaje otvoreno pitanje. Također, ostaje otvoreno pitanje je li moguće da je autor *Garibića* bio upoznat sa sadržajem *Arzuhala* – što je sasvim izvjesno s obzirom na činjenicu da je *Arzuhal* svojevremeno utočište našao čak u Gori na Kosovu, gdje je Abedin Zejnullahu prepjevao ovu pjesmu u svom lokalnom govoru (up. Balje, Idrizi, 2018: 9), ili je pak riječ o ustaljenom poetičkom obrascu bosnevijskog diskursa.

Sadržajno gledajući, pjesma govori o suspektnoj situaciji koja je zadesila mladića garibića – nevoljnika, siromaška – kako to tumači Nametak (1981: 218), koji se u mladosti „Ožego o sadžak / U zlo misto, gospodo“ (Na-

⁴ Treba istaći da su sadržaji, tematika pa i broj strofa u ovim pjesmama različiti.

metak, 1981: 215), zbog čega su nastale mahalske priče nakon što se oženio, jer: „Rodбина mu govore / Da to momče i more / (...) / Jer ga tvore, gospodo“ (Nametak, 1981: 215), pri čemu u navedenom slučaju nastaje olajavanje, upravo prisutno u patrijarhalnom kontekstu: „Dođe kuja sa sela / Jošder nije ni sjela / Je l vam mlada vesela...“ (Nametak, 1981: 216). Iako ne postoji eksplicitna leksika vulgarnoga karaktera, u pjesmi se pojavljuju primjeri koji sasvim direktno ili metaforički upućuju na seksualnu tematiku⁵: „Ko ne može utisnuti“; „Ko ne može zabiti“; „Je l vam mlada vesela“; „Dok li mačak u dolaf“ i sl. (Nametak, 1981: 216–217).

Zanimljivo je i to da se u pjesmi *Garibić* mogu eventualno izdvojiti dvije pjesničke cjeline.⁶ Naime, primjećuje se da početak pjesme počinje već navedenom sintagmom „Na tarihu bin juz krk“ – što označava broj 1140. Čini se kao da zaokruženost ovog dijela pjesme počinje u 11. strofi, u kojoj se opet daje jedan broj u kombinaciji s drugim turskim riječima, i to opet na turskom jeziku – „Bin alt juz laf kezaf“, što znači „1600 lažnih riječi“⁷ (Nametak, 1981: 217), na osnovu čega se na određeni način zatvara tematika „garibića“, nakon čega preostalih šest strofa – izuzimajući pretposljednju koja opet aludira na tematiku „garibića“ – upućuju na određene društveno-političke prilike i anomalije, kako to potvrđuje upravo 12. strofa koja uvodi u navedenu problematiku: „Vas je sandžak zlo volje, / Hoće da se pokolje, / Teške naše nevolje / S ugursuza, gospodo“ (Nametak, 1981: 217). Pjesme ovakve tematike nisu bile rijedak slučaj, pa stoga ne čudi činjenica da se ovaj dio pjesme priključuje plejadi pjesničkih ostvarenja u kojima se tretiraju društveno-politički odnosi. Na osnovu tog zapažanja moglo bi se eventualno govoriti o dvjema pjesma-

⁵ Ovo nije i jedina pjesma te vrste, uzme li se u obzir da su sa sličnom provenijencijom i pjesme *Hej moj dragi brate Suljače* nepoznatog autora (Nametak, 1981: 219–221), Bašeskičina *Ramo i Saliha* (Nametak, 1981: 222–223), zatim pjesme *Nejma hodže do mojega hala*, *Oči tvoje a obrve moje*, koje je objavio Alija Nametak (1965).

⁶ Također, i ova konstatacija nije usamljen primjer u poeziji alhamijado književnosti budući da se slični slučajevi javljaju i kod drugih autora: Ajvaz-dede, Abdulvehaba Ilhamije, u pjesmama *Drugi stihovi na bosanskom jeziku* i *Car Mutafta nestade* te kod autora koji pišu moralno-didaktične pjesme tipa abdjā i dr. Ta činjenica mogla bi signalizirati da su po porijeklu u pitanju različite pjesme koje su se našle u pojedinim međžmuama skupa u sklopu pojedinih prepisivačkih aktivnosti pojedinca.

⁷ Postoji opravdana mogućnost da je autor motiv broja preuzimao možda iz literature na turskom jeziku ili se pak radilo ne samo o navođenju određenih podataka kroz cifre već i o njihovoj simboličkoj ulozi i funkciji. Referirajući se na navedene brojeve u pjesmi: 1140 i 1600, navode se sljedeći podaci. Za broj 1000 tvrdi da se je „sveobuhvatan broj“ (Schimmel, 2012: 282). Za broj 100 tvrdi se da je to cijeli broj koji označava savršenstvo (Schimmel, 2012: 276). Za broj 40 Schimmel (2012: 251–258) navodi desetine različitih simboličkih značenja, posebno u monoteističkim religijama, a svakako i u islamskoj tradiciji, u kojima ovaj broj ima duboku mističnu vrijednost. Za broj 600 ne navode se posebna značenja.

ma, s napomenom da naslov odgovara prvoj i istovremeno dužoj pjesničkoj cjelini od jedanaest strofa, dok bi se za drugu cjelinu od šest strofa mogao tražiti novi naslov. Navedeni podatak upućuje na to da se može raditi o prijepisu navedene pjesme, a može upućivati i na to da sam Kalajdžić a priori ne mora biti autor nego i prepisivač.

U pogledu određenih jezičkih osobina zastupljenih u pjesmi treba istaći nekoliko bitnih odlika. Pjesma, posebno prvih 11 strofa, ne obiluje pretjeranom upotrebom osmanizama, izuzev samog početka pjesme koji počinje sintagmom „Na tarihu bin juz krk“. Među zastupljenim osmanizmima primjećuju se oni koji su u savremenom jeziku u statusu arhaizama ili historizama: *tarih*, *ahjan*, *hilaf*, *arluk*, *kezaf* i sl., dok je prisutan i onaj broj leksema koje i danas figuriraju u govornoj upotrebi: *garib*, *laf*, *sadžak*, *bula*, *sandžak*, *ugursuz*, *zinaluk* i sl.

Kad je riječ o tipičnijim jezičkim crtama, tu najprije treba istaći one osobine koje pripadaju jezičkom naslijeđu predstandardnog tipa koje proizlaze iz govornog idioma ili su dio pisanog bosnevijskog književnojezičkog naslijeđa. U pjesmi se pojavljuju različiti refleksi jata: ikavski – *misto*, *svidočće*, te ijekavski odnosno jekavski – *sjela*, *lijep*, *lijek* i *posjesmo*. Prema tome, dvije su lekseme ikavske: *misto* [U zlo misto, gospodo] i *svidočiti* [A jedni mu svidočće], te tri ijekavske odnosno jekavske: *lijep* [Al' nam čini liep nam], *lijek* [Lijek imađoh, gospodo] i *sjesti* [Joder nije ni sjela; Tuda hodić' posjesmo]. Pitanje udjela različitih refleksa jata u bosnevijskoj literaturi već je razmatran (Kalajdžija 2013), a temelji se kako na udjelu dijalektskog naslijeđa, tako i na književnojezičkoj tradiciji definiranoj kao naslijeđe bosanskog ikavskog manira – što je posebno zanimljivo s obzirom na mjesto nastanka pjesme – Sarajevu⁸, koje je svojevremeno bilo granična zona ijekavskih (južnih štokavskih) i ikavskih (zapadnih štokavskih) govora⁹. Među ostalim jezičkim osobinama koje su prisutne u pjesmi, treba istaći sljedeće:

- stabilna upotreba glasa h: *haljine*, *hodić*, *hoće* [I haljine raskopati; Tuda hodić posjesmo; Hoće da se odličće];
- upotreba partikule -r, što je dio starijeg jezičkog naslijeđa, kako to potvrđuju primjeri *ter* [Ter ga kunu, gospodo; Ter proklinju zlotvore]; *jošder*¹⁰ [Jošder nije ni sjela];

⁸ Dodatna problematičnost lokalizacije i izvornosti pjesme jeste toponim Zagorje u kojem se desio slučaj „garibića“, koje se očito odnosi na prostor jugoistočno od Sarajeva, na kojem se očekuje više „južnijih“ osobina.

⁹ Tako se u okolini Sarajeva, po 10-ak km udaljeno od ovoga grada, javljaju dva toponima koji upućuje na različite dijalekatske zone: *Onogošt* (na području današnjeg Mokrog – istočno od Sarajeva), što upućuje na južnoštokavski / istočnoštokavski štakavizam, te toponim *Vogošća*, u pravcu sjeverozapada, čiji oblik upućuje na zapadnoštokavsko područje – šćakavsko.

¹⁰ Oblik *jošder* analoški je izveden iz oblika *jošte* odnosno *jošter* (up. Jahić, 2011: 414).

- rotacizam: *more*¹¹ [Da to momče i more], *ne more* [Zaistinu ne more; To se sakrit ne more];
 - regresivna vokalska asimilacija: *uzrasto* [Uzrasto je al je štrk], *ožego* [Ožego se o sadžak];
 - upotreba zamjenice *sve* [Sve to će se pokriti], ali i stariji oblik *vas* [Vas je sandžak zlo volje];
 - oblici zamjenica *ko* [Ko ne može zabiti] i *što* [I što gubi ta, gospodo];
 - upotreba pokazne zamjenice za muški rod jednine: *ovi* [Ovo nam je oni nam];
 - sporadično fonetsko i etimologijsko pisanje: *raskopati* [I haljine raskopati]; *podbočiti* [Al se istom podboče]; *jošder* [Jošder nije ni sjela], *odkako* [Odkako smo od danas], *odkud* [Odkud znadu, gospodo], *odkad* [Odkud znadu, gospodo]; *nikda* [Nikda nikad, gospodo];
 - upotreba nekih morfološki neobičnih oblika: *hodić'* [Tuda hodić' posjesmo], *unići* [Ne uniđe, gospodo], *zaistinu* [Zaistinu ne more], *istom* [Al se istom podboče],
 - upotreba nekih sintaksički neobičnih konstrukcija: [Rodbina mu govore], [Vas je sandžak zlo volje], [S ugursuza, gospodo], [Hoće da se pokolje] itd.
 - pojedine leksičke jedinice: *štrk* (visok, dugih nogu); *tvoriti* (vršiti potvoru); *haljine* (odjeća); *kuja* (pejor. žena) i dr. [Uzrasto je al je štrk; Jer ga tvore, gospodo; I haljine raskopati; Dođe kuja sa sela].
- Upotreba pojedinih neobičnih sintaksičkih konstrukcija potječe od potrebe usaglašavanje rime.

O pjesmi *Türkü bosnaça*

Druga, istovremeno izuzetno zanimljiva pjesma zbog njezine dvojezične koncepcije u medžmui Saliha Kalajdžića jeste pjesma *Türkü bosnaça* (1809), koju Trako (1985: 88) prevodi sintagmom „Ljubavna pjesma na bosanskom“. Pojava pjesama ovakvog tipa u bosnevijskom diskursu predstavlja izuzetno vrijedan kulturni raritet, posebno stoga što do danas nema mnogo sačuvanih pjesama dvojezičke ili višejezičke koncepcije. Naime, sam Trako (1985) u navedenoj studiji predstavlja dvije tursko-bosanske, odnosno bosansko-turske pjesme, od kojih je *Türkü bosnaça* iz zbirke Saliha Kalajdžića, a pjesma *Çok severim canım seni* uzeta je iz jednog rukopisa Orijentalnog instituta pod brojem 817, list 58b. Ovu pjesmu u *Hrestomatiju* uvrštava Nametak (1981: 63–64), kao jednu od rijetkih dvojezičnih sačuvanih pjesama. Također,

¹¹ Nasuprot ovih triju oblika, pojavljuje se oblik i bez rotacizma [Ko ne može zabiti].

među višejezičkim pjesmama iz osmanske Bosne spominje se Muhlisijevo djelo, koje je ispjevano na trima jezicima: arapskom, perzijskom, turskom (Trako, 1985: 86), a O. Mušić (1963) predstavlja četverojezičku *Pjesmu o stanju u Bosni*, u kojoj se u šest strofa pjeva na arapskom, perzijskom, turskom i bosanskom jeziku.

Kad je posrijedi pjesma *Türkü bosnaça*, izraz *türkü*, koji se inače u arebičkom izvorniku bilježi kao *turki* – kako se to može vidjeti iz priloženog faksimila rukopisa (Trako, 1985: 87), odnosi se na leksemu kojom je nekada označavana pjesma, prema turskom izvorniku, a u bosanskom jeziku odomaćena u obliku *turčija* (up. Đindić i dr., 1997), što znači narodna, usmena pjesma. Prema tome, izraz *turčija* oznaka je za narodnu pjesmu, s tom napomenom da je Trako (1985) dodatno precizira pridjevom „ljubavna“, jer je zaista u datom slučaju upravo te tematike. Vraćajući se na definiranje turčije kao poetički zaokružene forme u kojima se posljednji stih u strofi od četiri stiha ponavlja s mogućim unutarnjim varijacijama – kako to potvrđuje i posljednji stihovi u strofama na turskom jeziku pjesme¹² *Türkü bosnaça* odnosno *Turki bosnaça*, ostaje zaključak da ova pjesma i u nominalnom i u poetičko-formalnom smislu jeste turčija, te je po određenim formalnim poetičkim pokazateljima bliska pjesmi *Garibić* – dakako ne po sadržaju, tematici ili umjetničkom dometu, već isključivo u poetičkom načinu generiranja stihova u strofama. Treba napomenuti da ova pjesma odnosno njezina posljednja strofa neodoljivo podsjeća na završne stihove u strofama pjesme *Nuto moje čuda i ljute nevolje* (Nametak, 1981: 60–61), u kojoj se završni stihovi s određenim varijacijama ponavljaju: Jere tebe nisam, zlato, vidio; Otkad tebe nisam, srce, vidio; Otkad tebe nisam, dušo, vidio... Ovakvi podaci zapravo otvaraju nove horizonte istraživanja bosnevijske poetske tradicije, iz čega se može vidjeti zajedničko poetičko naslijeđe koje je zajedničko u okvirima osmanskoturskog književnog kruga, među kojima su mjesto našle i pjesme na bosanskom jeziku. Referirajući se na fenomen turčije, treba istaći jednu zajedničku crtu koja se pojavljuje u ovdje spomenutim trima pjesmama: *Türkü bosnaça*, *Nuto moje čuda i ljute nevolje* i *Hirvat türkisi*. Naime, u svim trima pjesmama, koje poetički imaju zajedničke odrednice u ponavljanju refrena koji može biti djelimično promijenjen u nekom segmentu, najčešće zamjenom neke lekseme, događa se da u prvoj strofi u drugom stihu dolazi navedeni refren koji se kasnije pojavljuje u svakom četvrtom stihu strofe, počev od prve pa do posljednje. Primjer toga pokazuju strofe spomenutih pjesama:

¹² Npr. *Hajli zaman oldu görmedin seni* (Odavno nisam vidio tebe); *Hajli zaman oldu öpmedin seni* (Odavno nisam poljubio tebe); *Hajli zaman oldu kocmandim seni* (Odavno nisam zagrlio tebe); itd. (Trako, 1985: 86–88).

Türkü bosnaça (Trako, 1985: 86, 88): [1. Ah moje milo, gdi si mi bilo / 2. Hajli zaman oldu görmedin seni (Odavno nisam vidio tebe) / 3. Bogme si milo candan ziyade (draža od života) / 4. Hajli zaman oldu öpmedin seni (Odavno nisam poljubio tebe)] ili:

Nuto moje čuda i ljute nevolje (Nametak, 1981: 60): [1. Nuto moje čuda i ljute nevolje / 2. Otkad tebe nisam, gospo, video. / 3. Nije meni suze ronit po volju / 4. Jere tebe nisam, zlato, video...] ili

Hirvat türkisi (Kraelitz, 1911: 613): [1. Ah nevista duša moja / 2. Daj mi se da obveselim / 3. Doklam ne izišlo duša / 4. Daj mi se da poveselim].

Po svemu sudeći, može se pretpostaviti da ovakva struktura prve strofe turčije služi za to da skrene pažnju na to kakva je posrijedi pjesnička tvorevina.

Ono što je zanimljivo i sa stanovišta i tvorbe i oblika pjesme *Türkü bosnaça* jeste izraz *bosnaca*, koji se odnosi na „bosanštinu“, tj. na bosanski jezik, kako je autor odnosno prepisivač imenuje u izvorniku na turskom jeziku. Sama pjesma koncipirana je na način da se određeni segmenti, dijelovi stihova i strofa na turskom ili na bosanskom jeziku, značenjski i poetičko-versifikacijski nadopunjuju, kako to npr. pokazuju početni stihovi: „Ah moje milo, gdi si mi bilo / Hayli zaman oldu görmedin seni“ (Trako, 1985: 86). U smislu procjene, ova je pjesma, odišući stiliziranim izrazom i artificijelnošću, na visokom stepenu umjetničke vrijednosti u odnosu na većinu bosnevijskih pjesama, koje se većinom oslanjaju na narodnu fakturu ili pjesničke individualne sposobnosti.

Za bosansku filologiju poseban segment predstavljaju dionice teksta na bosanskom jeziku, zbog čega će pažnja biti usmjerena u tom pravcu. Na osnovu prisutnih dijelova bosanskog teksta ove dvojezičke pjesme, mogu se istaći sporadični prisutne jezičke i leksičke osobine:

- ikavski refleks jata: *gdi* [Ah moje milo, gdi si mi bilo];
- čuvanje glasa h: *vehnuti* [Vehnem kano listak, dušo, za tobom];
- očuvanje skupine -dn-: *jadna* [Bogme ja sam tvoja jadna sirota];
- upotreba deminutiva: *dušica, stručak, ružica, sunašce, listak* [Sana derim moja draga dušice / Kano i stručak ružice / Kaçma benden moje žarko sunašce; Vehnem kano listak, dušo, za tobom];
- leksičke jedinice: *bogme, sirota* [Bogme ja sam tvoja jadna sirota].

U pogledu ostalih osobina, one uglavnom ne odstupaju kako od tradicije književnojezičkog naslijeđa, tako i u domenu narodne jezičke upotrebe.

Zaključak

Na osnovu iznesenih podataka, može se zaključiti da je Sarajlija Salih Kalajdžić vlasnik medžmuae u kojoj je bilježio različite sadržaje a koju su na različite načine tretirali naučnici. Za bosnističku filologiju posebno su važne dvije sačuvane transkribirane pjesme zabilježene u njegovoj medžmui – *Garibić* i *Türkü bosnaça*, koje su javnosti predočili Nametak (1981) i Trako (1985). U pogledu pojedinih poetičko-jezičkih pokazatelja, dolazi se do zaključka da su pjesme zapravo posebna vrsta pjesničke forme – turčije, koje su specifične po svome obliku i sadržaju i označene tačno određenim poetičkim postupcima, što je pokazatelj izgrađene poetičke i jezičke fizionomije bosnevijske literature, s jedne strane, a istovremeno pokazatelj umješnosti samog pisara odnosno zapisivača – Kalajdžića, za koga ne znamo je li uistinu i njihov autor. Pjesma *Garibić*, prema jezičkim pokazateljima, ne odvađa se posebno od ostalih bosnevijskih pjesama predstandardnog perioda, uklapajući se u specifičnu književnojezičku koine tog doba. Pjesma *Türkü bosnaça* posebno je zanimljiva jer je posrijedi dvojezička pjesma, koja je u poetičkom smislu uspjelija od pjesme *Garibić*, čemu je zasigurno razlog njezina jača utemeljenost u osmanskoj divanskoj tradiciji. Pjesma se u smislu postojanja bosanskih jezičkih osobina također uklapa u bosnevijski predstandardni kontekst, s prefinjenom strukturom i konstrukcijom. Posebno je važno naglasiti i to da se ova pjesnička tvorevina s drugim bosnevijskim pjesmama jasno i nedvosmisleno uklapa u poetički koncept turčija, zahvaljući kojima se jasnije vidi struktura takve vrste pjesama.

Izvori i literatura

- Đinđić, Slavoljub; Teodosijević, Mirjana; Tanasković, Darko (1997). *Türkce-sirpca sözlük*. Ankara: Atatürk kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kürümü, Türk Dil Kürümü.
- Idrizi, Sadik; Balje, Mustafa, (2018). *Antologija poezije Gore*. Priština: Grafoprint.
- Jahić, Dževad (2011). *Rječnik bosanskog jezika*, Tom 3, G–J. Sarajevo: Bošnjačka asocijacija 33.
- Kalajdžija, Alen (2013). *Refleksi jata u bosanskom alhamijado pjesništvu. Ikavski poetski manir*, Edicija Radovi, knjiga 18. Sarajevo: Institut za jezik.
- Kalajdžija, Alen (2019). *Predstandardni idiom bosanske alhamijado literature*, Edicija Radovi, knjiga 24. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik.

- Kraelitz, von Friedrich (1911). „Kleine Mitteilungen“, *Archiv für slavische Philologie*, band XXXII, Berlin.
- Mušić, Omer (1963). „Anonimni pjesnik Sarajlija o stanju u Bosni 1057/1647. godine“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo.
- Nametak, Abdurahman (1981). *Hrestomatija alhamijado književnosti*. Sarajevo: Svjetlost.
- Nametak, Alija (1965). „Nov prilog bosanskoj aljamiado literaturi“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XII–XIII / 1962–1963, Sarajevo.
- Trako, Salih (1985). „Dvije dvojezične pjesme nastale na tlu Bosne“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 34/1984.
- Schimmel, Anna Maria (2012). *Misterija brojeva*, Treće izdanje. Sarajevo: Libris.

Alen KALAJDŽIJA

BOSNIAN SONGS IN THE *MEJMUA* OF SALIH KALAJDŽIĆ

The article discusses the problem of the still unresolved status of several recorded Bosnian poems in the *mejmua* of Salih Kalajdžić, a Sarajevan who lived at the turn of the 18th and 19th centuries, two of which were presented to the (scientific) public in Latin transcribed form. In the meantime, the *Mejmua* (collection) containing the above-mentioned poems disappeared, more precisely in 1992, after the burning of the Sarajevo City Hall, where were kept in the Oriental Institute within the manuscripts, which is an irreparable fact given that the manuscript version of the above-mentioned poems, of which there were actually more, and at the same time other types of texts, cannot be studied from the point of view of the original manuscript. This, however, cannot be a limiting circumstance in attempts at philological expertise of possible aspects of preserved and published texts of two poems: *Garibić* and *Türkü bosnaça*.

Key words: *Salih Kalajdžić, mejmua no. 4273, Bosnewian (alhamijado) poetry, Bosnian language*

Izvorni naučni rad

UDK 371.3:811.163.42]:008

Kristina DILICA (Osijek)

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

kristina.dilica@gmail.com

Emina BERBIĆ-KOLAR (Osijek)

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

eberbic@foozos.hr

BAŠTINSKE TEME U UDŽBENICIMA I ČITANKAMA NASTAVNOGA PREDMETA HRVATSKI JEZIK ZA PETI I ŠESTI RAZRED OSNOVNE ŠKOLE

Radom je analizirana zastupljenost baštinskih tema u okviru predmeta Hrvatski jezik u 5. i 6. razredu osnovne škole, analizirana je zastupljenost i pojavnost nematerijalnih baštinskih tema u udžbeničkim kompletima vodećih izdavačkih kuća, čitankama i jezičnim udžbenicima, odobrenih od strane MZO-a nakon provedbe reforme „Škola za život“. Cilj je rada utvrditi zastupljenost baštinskih tema u navedenim udžbenicima te na temelju dobivenih rezultata dati smjernice za daljnje aktivnosti kojima bi se baštinski sadržaji u okviru predmeta Hrvatski jezik povećali te kojima bi se dao jači naglasak na nužnosti postojanja ovakvih sadržaja u temeljnom predmetu koji potiče promišljanje o jeziku, narodu i identitetu.

Ključne riječi: *baštinske teme, nematerijalna baština, predmet, Hrvatski jezik, osnovna škola, „Škola za život“*

1. UVOD

Republika Hrvatska je zemlja iznimno bogata materijalnom i nematerijalnom kulturnom baštinom. To bogatstvo Republika Hrvatska može zahvaliti dugoj, burnoj i raznolikoj povijesti od doseljenja Hrvata u 7. stoljeću pa sve do utjecaja austrijske, mađarske, osmanske i talijanske kulture. Takav je mozaik povijesnih prilika i razdoblja kroz stoljeća ostavio brojne neizbrisive tragove koje danas nazivamo baštinom, tradicijskom kulturom i simbolom nacionalnoga identiteta. Tradicijsku kulturu i baštinu predstavljaju svi mate-

rijalni i nematerijalni narodni ostvaraji i djelovanja koja čine bogatstvo kulturnoga identiteta. Kulturna baština, kao univerzalna vrijednost u kontekstu šire definicije kulture obuhvaća autentična duhovna i materijalna dobra koja je čovjek stvorio u svojem društveno-povijesnom djelovanju (Kušević, Dobrota, 2008, citirano u Žalac, 2017: 4). Kulturnu baštinu i tradicijsku kulturu treba proučavati i o njoj poučavati buduće generacije kako bi se što uspješnije očuvala i njegovala kao posebnost nacionalnoga identiteta, ujedno promičući i poštovanje kulturne raznolikosti i ljudsku kreativnost.

2. NEMATERIJALNA KULTURNA BAŠTINA I VAŽNOST POUČAVANJA O NEMATERIJALNOJ KULTURNOJ BAŠTINI

Baština se dijeli na materijalnu i nematerijalnu, a ovaj rad poseban naglasak stavlja na nematerijalnu baštinu koja obuhvaća prakse, predstave, izraze, znanja, vještine, kao i instrumente, predmete, rukotvorine i kulturne prostore koji su povezani s tim, a koje zajednica ili skupina prihvaća kao dio svoje kulturne baštine. Republika je Hrvatska, kao sedamnaesta zemlja, u srpnju 2005. ratificirala Konvenciju o očuvanju nematerijalne kulturne baštine, a ona je izglasana 2003. na 32. zasjedanju Opće skupštine UNESCO-a. Ta je konvencija stupila na snagu 2006., nakon što ju je prihvatilo trideset zemalja (<https://jezik.hr/jezik-kao-bastina.html>).

Republika Hrvatska dugi niz godina intenzivno provodi aktivnosti valorizacije, popisivanja, dokumentiranja i promidžbe nematerijalne kulturne baštine, a dosadašnji popis dobara prikazuje i dokazuje bogatstvo nematerijalne baštine.

„Sukladno članku 9. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN 69/99, NN 151/03; NN 157/03, Ispravak), nematerijalno kulturno dobro mogu biti razni oblici i pojave duhovnog stvaralaštva što se prenose predajom ili na drugi način, a osobito: jezik, dijalekti, govori usmena književnost svih vrsta, folklorno stvaralaštvo u području glazbe, plesa, predaje, igara, obreda, običaja, kao i druge tradicionalne pučke vrednote te tradicijska umijeća i obrti“ (Carek, 2004: 69).

Škola, kao institucija koja ima odgojno-obrazovnu zadaću, u svojim kurikulumima i realizacijama nastavnih planova i programa treba poticati učenike na razvijanje znanja o vlastitoj domovini, jeziku, kulturi, povijesti i vjeri ili, zajedničkim nazivom, u razvijanju ljubavi, znanja i poštovanja prema kulturnoj baštini.

„Obrazovna funkcija podržava, nastavlja i podiže kulturu. Kulturna funkcija zahtjeva obrazovanje. Sadržaji kulture organizirano se uče u školi, odnosno u odgojno-obrazovnom procesu. Zato govorimo o školi kao o mjestu kulture“ (Vrgoč, 2005: 12).

Prema tome, škola poučavanjem o kulturi vlastitoga naroda ima važnu ulogu u formiranju nacionalne svijesti učenika, a treba težiti da ono uvijek bude na onoj pozitivnoj razini, koja će kod učenika razvijati ljubav prema svojoj domovini, jeziku, narodu, kulturi i kulturnoj baštini, ali će isto tako doprinijeti razvijanju tolerancije i uključenosti drugih i drugačijih.

3. NEMATERIJALNE BAŠTINSKE TEME, MEĐUPREDMETNI KURIKULUM I KURIKULUM PREDMETA HRVATSKI JEZIK

Međupredmetna tema Osobni i socijalni razvoj obuhvaća u svome kurikulumu povezivanje učenika i njegova odnosa prema sugrađanima i društvu u kojemu živi.

„Vrijednosti učenja i poučavanja ove teme usko su povezane sa svim vrijednostima kojima ONK pridaje osobitu pozornost: znanje, solidarnost, identitet, odgovornost, integritet, uvažavanje, poduzetnost. Pridonosi razvoju osobnoga, kulturnoga i nacionalnoga identiteta, ali i identiteta osobe kao člana globalne zajednice, koji uvažava različitosti i vidi ih kao priliku za učenje“ (Ministarstvo znanosti i obrazovanja, Kurikulum za međupredmetnu temu Osobni i socijalni razvoj za osnovne škole i gimnazije, 2019. MZOO).

Unutar navedene teme se u domeni C – Ja i društvo posebno stavlja naglasak na poučavanje o nacionalnom identitetu, a to ujedno obuhvaća i poučavanje o baštinskim temama te poticanje razvoja kulturnog i nacionalnog identiteta. *Svrha domene C jest razvoj svijesti o pripadanju i vlastitoj ulozi u društvu, razumijevanje odnosa pojedinca i društva. Učenici se potiču na aktivan i konstruktivan doprinos skupini, školi i zajednici te prihvaćanje društvenih normi i pravila. Učenici razvijaju svijest o svojoj kulturi te poštuju kulturu svoje i drugih zajednica (Ministarstvo znanosti i obrazovanja, Kurikulum za međupredmetnu temu Osobni i socijalni razvoj za osnovne škole i gimnazije, 2019. MZOO).* Korelacija s drugim predmetima i interdisciplinarnost, a time i realizacija međupredmetnih tema zahtijevaju dodatni angažman učitelja i njihovu međusobnu suradnju što je često, bez obzira na preporuke kurikuluma međupredmetnih tema, u praksi teže ostvarivo upravo zbog nedostatka suradničkih odnosa. Time dolazimo do nastavnog predmeta Hrvatski jezik.

Jedan od odgojno-obrazovnih ciljeva predmeta Hrvatski jezik je:

„učenik razvija vlastiti jezično-kulturni identitet komunikacijom na jednom ili više djelatnih jezičnih idioma hrvatskoga jezika, poštuje različite jezične i kulturne zajednice i njihove vrijednosti, jača nacionalni identitet i pripadnost narodu i državi upoznavanjem i njegovanjem kulturno-povijesne baštine te izgrađuje vlastiti svjetonazor i njeguje moralne i estetske vrijedno-

sti“ (*Ministarstvo znanosti i obrazovanja, Kurikulum nastavnoga predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije, 2019. MZOO*).

Predmet Hrvatski jezik u osnovnoškolskom obrazovanju jedan je od predmeta s najvećom satnicom, točnije, u petom i šestom razredu 5 je nastavnih sati tjedno, a u sedmom i osmom razredu 4 su nastavna sata tjedno. Ta je satnica svakako premala za poučavanje materinskoga jezika te bismo se trebali ugledati na europske zemlje koje materinskom jeziku posvećuju veću satnicu i pozornost, no i ovaj broj sati pruža prostora za spominjanje baštinskih tema, kako izravno na nastavi Hrvatskoga jezika tako i međupredmetnim temama i korelacijom s drugim predmetima ukoliko za to postoji mogućnost. Nastavni predmet Hrvatski jezik također zahtijeva nastavnički angažman pri obradi baštinskih tema jer poticanje zanimanja učenika za navedene teme ovisi o kreativnosti učitelja koja se često svodi samo na udžbeničke lekcije i gotove pripreme izdavačkih kuća kao popratnih materijala tih udžbeničkih kompleta. Kurikularna reforma određuje tri obvezne sastavnice predmeta Hrvatski jezik – Hrvatski jezik i komunikacija, Književnost i stvaralaštvo, Kultura i mediji. Unutar tih sastavnica propisani su ishodi koje učitelji i učenici moraju ostvariti. Zadani ishodi pružaju mogućnost dodatnoj kreativnosti i proširivanju znanja ukoliko za to postoji interes.

Tabličnim prikazom u nastavku navedeni su ishodi povezani s baštinskim temama unutar svake sastavnice, za peti i za šesti razred osnovne škole prema Kurikulumu za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne i srednje škole (*Ministarstvo znanosti i obrazovanja, Kurikulum nastavnoga predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije, 2019. MZOO*).

SASTAVNICA KURIKULUMA PREDMETA HRVATSKI JEZIK	ODGOJNO- OBRAZOVNI ISHOD	RAZRADA ISHODA
HRVATSKI JEZIK I KO- MUNIKACIJA	OŠ HJ A.5.6. Učenik uočava jezičnu raznoli- kost hrvatskoga jezika u užem i širem okružju	- objašnjava službenu ulogu i uporabu hrvat- skoga jezika i latiničnoga pisma u Republici Hrvatskoj - razlikuje hrvatski standardni jezik od materinskoga jezika, drugoga jezika, jezika nacionalnih manjina te navodi primjere - uspoređuje vlastiti mjesni govor i narječje s hrvatskim standardnim jezikom - prepoznaje i izdvaja riječi mjesnoga govora i narječja, razgovornoga jezika te ih zamjenju- je riječima hrvatskoga standardnog jezika - razlikuje vlastiti mjesni govor i narječje od drugih govora i narječja - razvija zavičajni identitet kao dio hrvatske jezične baštine Dio sadržaja ishoda ostvaruje se u školskoj knjiž- nici i izvanučioničkoj nastavi, kao što su posjeti tribinama, susretima, zavičajnim muzejima i festivalima na kojima se njeguje zavičajna riječ.
KNJIŽEV- NOST I STVA- RALAŠTVO	OŠ HJ B.5.4. Učenik se stva- ralački izražava prema vlastito- me interesu po- taknut različi- tim iskustvima i doživljajima književnoga teksta.	stvara na narječju / mjesnome govoru, improvizira ili dramatizira tekst i priprema za izvedbu, izražava se pokretom i plesom, crta slikovnicu, ilustrira priču i druge uratke prema vlastitoj zamisli
KULTURA I MEDIJI	OŠ HJ C.5.3. Učenik posje- ćuje kulturne događaje u fizičkome i virtualnome okružju	- posjet institucijama: knjižnice, muzeji, ateli- jeri, umjetničke radionice, instituti, zavodi - posjet festivalima: književni, filmski, znan- stveni, obrazovni, tradicijski - posjet tribinama i susreti s književnicima i autorima različitih područja djelovanja - sudjelovanje u radionicama različitih sadr- žaja i posjet izložbama

Tablica 1: Ishodi povezani s baštinskim temama u petome razredu osnovne škole

SASTAVNICA KURIKULUMA PREDMETA HRVATSKI JEZIK	ODGOJNO-OBRAZOVNI ISHOD	RAZRADA ISHODA
HRVATSKI JEZIK I KOMUNIKACIJA	OŠ HJ A.6.6. Učenik uočava jezičnu raznolikost hrvatskoga jezika kroz hrvatsku povijest.	• prepoznaje hrvatska narječja i govore • upoznaje se s pojmovima trojezičnosti (staroslavenski, starohrvatski i latinski) i tropismenosti (glagoljica, hrvatska cirilica/bosančica, latinica) kroz hrvatsku povijest • upoznaje se sa spomenicima hrvatske srednjovjekovne pismenosti i Prvotiskom
KNJIŽEVNOST I STVARALAŠTVO	OŠ HJ B.6.4. Učenik se stvaralački izražava prema vlastitoj interesu potaknut različitim iskustvima i doživljajima književnoga teksta.	• oblikuje uratke u kojima dolazi do izražaja kreativnost, originalnost i stvaralačko mišljenje na temelju jezičnih vještina • snima fotografije prema motivima, snima kratke filmove (isječke), osmišljava kostime i scenografiju, organizira kvizove, oblikuje glagoljično pismo različitim likovnim tehnikama i stvara druge uratke prema vlastitoj zamisli
KULTURA I MEDIJI	OŠ HJ C.6.3. Učenik posjećuje kulturne događaje u fizičkome i virtualnome okružju	• posjet kazalištu: kazališne predstave; programi kojima se predstavlja organizacija rada kazališta, rad na predstavi i njihovi sudionici • odlazak u kino i kinoteke • posjet medijskim kućama (radijske i televizijske postaje, novinske i izdavačke kuće) • posjet institucijama: knjižnice, muzeji, ateljeri, umjetničke radionice, instituti, zavodi • posjet festivalima: književni, filmski, znanstveni, obrazovni, tradicijski • posjet tribinama i susreti s književnicima i autorima različitih područja djelovanja • sudjelovanje u radionicama različitih sadržaja • posjet izložbama • posjet predavanjima u fizičkome i digitalnome okružju • sudjelovanje u projektima • posjet internetskim sadržajima: internetske izložbe, internetske učionice, kulturni portali

Tablica 2: Ishodi povezani s baštinskim temama u šestome razredu osnovne škole

4. NEMATERIJALNE BAŠTINSKE TEME U UDŽBENIČKIM KOMPLETIMA NASTAVNOGA PREDMETA HRVATSKI JEZIK

Donošenjem novog kurikulumu, izdavačke kuće izdale su nove udžbeničke komplete za predmet Hrvatski jezik. Reforma je donijela i važnu promjenu pri odabiru udžbenika. Udžbenički komplet za Hrvatski jezik sastoji se od čitanke i od udžbenika u kojem se obrađuju jezične jedinice. Do reforme učitelji su mogli kombinirati čitanke i udžbenike različitih izdavača, a nakon reforme i novog kurikulumu biraju se isključivo kompleti jedne izdavačke kuće. Ta je odluka poprilično ograničila odabir učitelja i na neki način uvjetovala odabir polaznih tekstova te načine obrade pojedinih jedinica. Ovaj rad analizira udžbeničke komplete za nastavni predmet Hrvatski jezik i književnost te utvrđuje pojavnost nematerijalnih baštinskih tema, kulture i običaja hrvatskih krajeva. Utvrđuje pojavnost nematerijalnih baštinskih tema na razini lingvometodičkih i literarnih predložaka te na razini metodičkog instrumentarija predloženog za obradu ili interpretaciju pojedine nastavne jedinice. Također, utvrđuje kvalitativnu i kvantitativnu pojavnost sadržaja koji se odnose na nematerijalnu baštinu, kulturu i običaje Hrvatske. Analizirana su četiri udžbenička kompleta (četiri čitanke i četiri udžbenika jezika) koji se primjenjuju u predmetnoj nastavi Hrvatskoga jezika za peti i šesti razred, a koji su odobreni od strane Ministarstva znanosti i obrazovanja 2019. godine. To su udžbenički kompleti izdavačkih kuća Školska knjiga, Profil Klett, Alfa, Ljevak.¹ Tabličnim prikazom navedeni su nazivi pojedinih udžbenika po razredima te su navedena imena autora.

IZDAVAČ	NAZIV UDŽBENIKA I AUTORI	AUTORI
Školska knjiga	• Snaga riječi 5, hrvatska čitanka za peti razred osnovne škole	• Anita Šojat
	• Naš hrvatski 5, udžbenik hrvatskoga jezika u petome razredu osnovne škole	• Anita Šojat

¹ U dosadašnjoj literaturi temu zastupljenosti baštinskih tema, odnosno zastupljenosti dijalektalne književnosti u udžbenicima Hrvatskoga jezika obradile su Petrović, Brač (2008), Berbić-Kolar, Matić (2012), Berbić-Kolar (2015), Berbić-Kolar, Čorković (2017).

Profil Klett	- Petica, čitanka iz hrvatskoga jezika za peti razred osnovne škole - Hrvatski za 5, udžbenik iz hrvatskoga jezika za peti razred osnovne škole	D. Greblički-Miculinić, D. Grbaš Jakšić, K. Matošević E. Družijanić-Hajdarević, D. Greblički-Miculinić, K. Matošević, Z. Romić
Alfa	- Hrvatska riječ 5, čitanka iz hrvatskoga jezika za peti razred osnovne škole - Hrvatske jezične niti, udžbenik iz hrvatskoga jezika za peti razred osnovne škole	- Bežen, L. Vešligaj, K. Dilica, A. Katić, I. Randić-Đorđević S. Miloloža, R. Cikuša, D. Šimić, B. Petrović
Ljevak	- Hrvatska čitanka 5, čitanka iz hrvatskoga jezika za peti razred osnovne škole - Hrvatska krijesnica 5, udžbenik iz hrvatskoga jezika za peti razred osnovne škole	M. Jukuć, S. Kovač, I. Kraševac S. Kovač, M. Jukić

Tablica 3: ANALIZIRANI UDŽBENIČKI KOMPLETI ZA PETI RAZRED OSNOVNE ŠKOLE

IZDAVAČ	NAZIV UDŽBENIKA I AUTORI	AUTORI
Školska knjiga	- Snaga riječi 6, hrvatska čitanka za šesti razred osnovne škole - Naš hrvatski 6, udžbenik hrvatskoga jezika u šestome razredu osnovne škole	- Anita Šojat - Anita Šojat
Profil Klett	- Šestica, čitanka iz hrvatskoga jezika za šesti razred osnovne škole - Hrvatski za 6, udžbenik iz hrvatskoga jezika za šesti razred osnovne škole	D. Greblički-Miculinić, K. Matošević, L. Sykora-Nagy, D. Tavas E. Družijanić-Hajdarević, N. Jurić-Stanković, G. Lovrenčić-Rojc, V. Lugomer, L. Sykora-Nagy, Z. Romić

Alfa	• Hrvatska riječ 5, čitanka iz hrvatskoga jezika za peti razred osnovne škole • Hrvatske jezične niti, udžbenik iz hrvatskoga jezika za peti razred osnovne škole	• L. Vešligaj, A. Katić, K. Dilica, D. Mirt • S. Miloloža, I. Randić-Đorđević, D. Šimić, B. Petrović
Ljevak	• Hrvatska čitanka 5, čitanka iz hrvatskoga jezika za peti razred osnovne škole • Hrvatska krijesnica 5, udžbenik iz hrvatskoga jezika za peti razred osnovne škole	• M. Jukuć, S. Kovač, I. Kraševac • S. Kovač, M. Jukić

Tablica 4: ANALIZIRANI UDŽBENIČKI KOMPLETI ZA ŠESTI RAZRED OSNOVNE ŠKOLE

5. ANALIZA UDŽBENIČKIH KOMPLETA ZA PETI I ŠESTI RAZRED OSNOVNE ŠKOLE

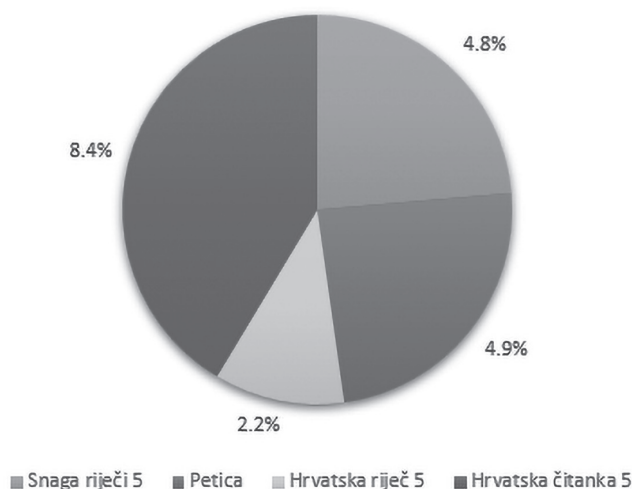
Analiza udžbeničkih kompleta donosi usporedbu čitanki i usporedbu udžbenika kojima se obrađuje jezično gradivo. Prilikom analize čitanki posebna se pozornost posvetila udjelu tekstova dijalektalne književnosti prema ukupnom broju tekstova. Analizirala se pojavnost ostalih nematerijalnih baštinskih tema u tekstovima te radionicama i zadacima. Pri analizi udžbenika za hrvatski jezik analizirala se pojavnost nematerijalnih baštinskih tema u lingvometodičkim predlošcima te način obrade jedinica hrvatski dijalekti i narječja te povijest hrvatskoga jezika, izravno povezanih s hrvatskom nematerijalnom baštinom.

5.1. ANALIZA ČITANKI ZA PETI RAZRED OSNOVNE ŠKOLE

5.1.1. ZASTUPLJENOST DIJALEKTALNIH TEKSTOVA

NAZIV ČITANKE	UKUPAN BROJ TEK- STOVA	BROJ DIJALEK- TALNIH TEKSTOVA	POSTOTAK DIJALEK- TALNIH TEKSTOVA	POPIS DIJALEKTALNIH DJELA I KNJIŽEVNI ROD
Snaga riječi 5	62	3	4,8%	Miroslav D. Dravski: Moja Podravina (lirika) Fran Galović: Višnje (lirika) Mate Balota: Pramaliće (lirika)
Petica	61	3	4,9%	Dragutin Domjanić: Tičica i ja (lirika) Drago Gervais: Pipa (lirika) Mate Zlatko Damjanović: Koleba (lirika)
Hrvatska riječ 5	131	3	2,2%	Drago Gervais: Na ribah (lirika) Dragutin Domjanić: Božić (lirika) Mirko Sanković: Ličanin u prirodi (epika)
Hrvatska čitanka 5	71	6	8,4%	Marija Novak: Noć (lirika) Tonči Petrasov Marović: Puka sirotinja (lirika) Mirko Sanković: Zima (lirika) Dragutin Domjanić: Kaj (lirika) Vanja Raduš: Prva rič što sam je čuo (lirika) Zlata Kolarić-Kišur: Kad knjige udare u glavu (dra- ma, igrokaz)

Tablica 5: Tablični prikaz zastupljenosti dijalektalnih tekstova prema ukupnom broju tekstova u čitanci

Slika 1: Grafički prikaz postotka zastupljenosti dijalektalnih tekstova prema ukupnom broju tekstova u čitanci

Analiza zastupljenosti dijalektalnih tekstova pokazuje mali postotak tekstova, a najveći broj tekstova pripada lirskom izričaju. U čitankama su najčešće lirske dijalektalne pjesme obrađene usporedno s ciljem uspoređivanja razlika u dijalektima i govorima. Pri interpretaciji dijalektalnog lirskog pjesništva definiran je i pojam dijalektalne književnosti u svim čitankama s minimalnim razlikama u konstrukciji definicije.

5.1.2. POJAVNOST NEMATERIJALNIH BAŠTINSKIH TEMA U OSTALIM TEKSTOVIMA

U čitankama svih izdavača obrađuju se lirske vrste, a jedna od njih je i himna. Sve čitanke imaju definiciju himne te kao književni predložak himnu Republike Hrvatske (Antun Mihanović, Lijepa naša domovino). Čitanka *Petice* (Profil Klett) uz tekst himne ima i fotografiju Spomenika hrvatskoj himni u Zelenjaku koji je podignut 1935. godine dok ostale čitanke imaju ilustracije nekih od simbola Hrvatske.

Čitanke pod zajedničkim nazivom *Snaga riječi* (Školska knjiga) poznate su po svojim mjesečnim projektima koji potiču kreativnost i dodatni rad učenika ovisno o temi. U čitanci *Snaga riječi 5* jedan od projekata nosi naslov Lijepa naša. U tom projektu učenici odabiru jednu od zemalja svijeta koju će prezentacijom predstaviti s posebnim naglaskom na kulturu i običaje. Jedna

od odabranih zemalja unutar razreda mora biti i Hrvatska te se tim zadatkom pruža mogućnost samostalnog istraživanja baštinskih tema. Dijalektalne pjesme navedene u tabličnom prikazu obrađuju se usporedno s definiranjem dijalektalne lirike, ali bez dodatnih istraživačkih zadataka.

Čitanka pod nazivom *Petica* (Profil Klett) sadrži poglavlje *Dani i blagdani* u kojem se nalazi lirska pjesma Josipa Prudensa, *Stoljetni kalendar*. Pjesma je povezana s neknjiževnim tekstom *Vučedolski kalendar – najstariji kalendar u Europi*. Jedno poglavlje neknjiževnih tekstova naziva se *Tradicionalni božićni običaji*. Kratki neknjiževni tekstovi s popratnim fotografijama opisuju poznate običaje iz svih krajeva Hrvatske – sjeverna Hrvatska (kolač bidra i ukrašavanje stola), Slavonija (unos slame u kuću s tradicionalnim riječima koje se govore za trajanja obreda), Hvar (običaj postavljanja tri maslina badnjaka). U poglavlju Mjesni govori u pjesmi uspoređuju se tri dijalektalne pjesme s detaljnim rječnikom nepoznatih riječi, tekstom o hrvatskim narječjima i manjom kartom koja prikazuje zastupljenost narječja na teritoriju Republike Hrvatske. Čitanka ima i posebnu stranicu posvećenu hrvatskome jeziku u kalendarima dana i blagdana pa se kratkim neknjiževnim tekstovima spominje Međunarodni dan materinjeg jezika (21. veljače), datum tiskanja prve hrvatske knjige (22. veljače 1483.), datum objave Hrvatske domovine u Danici hrvatskoj (14. ožujka 1835.) te datum objavljivanja Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnoga jezika (17. ožujka 1967.). Uz te tekstove stoji i definicija materinskog jezika sa zadacima koji potiču na kreativno obilježavanje navedenih dana i datuma.

Hrvatska riječ 5 (Alfa) na početnim stranicama ima lirsku pjesmu Zvonimira Baloga, *Plitvička jezera* i uz nju popratni neknjiževni tekst o Nacionalnom parku Plitvička jezera. Taj se neknjiževni tekst veže na niz kraćih neknjiževnih tekstova koji učenike upoznaju sa svih osam nacionalnih parkova u Republici Hrvatskoj s naglaskom na njihovom očuvanju, na ekološkoj dimenziji kao i na kulturološkoj dimenziji takvoga bogatstva. Neknjiževni tekstovi pod zajedničkim nazivom *Blagdani u svijetu – baštinska multikulturalnost* opisuje blagdanske običaje raznih naroda i religija uključujući i hrvatske običaje. Tim se tekstom njeguje nacionalna baština, ali i razvija poštovanje i prihvaćanje tuđih narodnih običaja i kultura. Ranije navedene dijalektalne pjesme obrađuju se zasebno, samostalnim, a ne usporednim interpretacijama. Ova čitanka sadrži i prozni tekst na štokavskom dijalektu (Mirko Sanković, Ličanin u prirodi) s detaljnim rječnikom nepoznatih izraza. Jedan od zanimljivih zadataka je istraživački zadatak kojim se potiče na otkrivanje ugroženih biljnih i životinjskih vrsta te takav zadatak pruža izvrsnu mogućnost korelacije hrvatskoga jezika i prirode, a ujedno spominje dio baštine povezan s prirodom. U poglavlju *Istražujemo i razlikujemo medije i kulturne događaje*

učenici upoznaju folklorni ansambl Lado u neknjiževnom tekstu *Lado – putujući muzej*. Nekoliko manjih tekstova o povijesti i nastanku ansambla, o zanimljivostima i značenju same arhaične slavenske riječi *lado* okružuje niz fotografija na kojima su prikazane različite narodne nošnje. Zadatci potiču na dodatna istraživanja folklorne tradicije u Hrvatskoj, ovisno o mjestu u kojem se učenik nalazi. To poglavlje sadrži i tekst *Kako je nastala Ivanina kuća bajke* kojim se učenici upoznaju s kućom Ivane Brlić-Mažuranić uz mogućnost virtualnog posjeta muzeju.

Hrvatska čitanka 5 (Ljevak) na samom početku ima poglavlje *Identitet i multikulturalnost* u kojem se uz kraći tekst nalaze brojne fotografije (zastava, sportaši, nošnja, zvončari, čipka, alka) te potiče učenike na samostalno zaključivanje što je identitet. Dijalektalne pjesme se u ovoj čitanci interpretiraju usporedno te se zaključuju posebnosti pojedinog dijalekta uz zadatak izrade rječnika. Pri interpretaciji lirske pjesme Dragutina Domjanića, *Kaj*, koja je u čitanci samostalna, zadaje učenicima napisati prijevod pjesme na književni standardni jezik. U ovoj čitanci nalazi se i dramski tekst na razgovornom kajkavkom narječju (Zlata Kolarić-Kišur: Kad knjige udare u glavu) što predstavlja odmak od dijalektalne lirike, a svakako predstavlja izazov učenicima ukoliko se dramski tekst izvodi u razredu.

5.1.3. POJAVNOST NEMATERIJALNIH BAŠTINSKIH TEMA U UDŽBENICIMA IZ HRVATSKOGA JEZIKA ZA PETI RAZRED OSNOVNE ŠKOLE

Udžbenik *Naš hrvatski 5* (Školska knjiga) počinje nastavnom jedinicom u kojoj se definira hrvatski standardni jezik te spominje da hrvatski jezik tvore standardni jezik, razgovorni jezik, jezik književnosti i hrvatska narječja te govori. Nabrojana su narječja i govori (ikavski, (i)jekavski i ekavski). Navedeno je oprimjereno vrlo skromnim izborom riječi. U ostalim udžbeničkim jedinicama nema niti tekstualne niti slikovne povezanosti s nematerijalnom kulturnom baštinom.

Udžbenik *Hrvatski za 5* (Profil) u poglavlju *Hrvatski jezik* učenike upoznaje s dijalektima i govorima hrvatskoga jezika. Svaki je dijalekt oprimjeren jednom rečenicom ispod kojih se nalazi karta Hrvatske s prikazom zastupljenosti pojedinog dijalekta. Učenici pred sobom imaju i kratki istraživački zadatak koji od njih traži imenovanje predmeta na fotografijama na njihovom mjesnom govoru. Uz to poglavlje dodana je stranica s fotografijama i nazivima nekih hrvatskih običaja i mjesta za koja su karakteristični – zvončari (Matulji), izrada drvenih igračaka (sjeverna Hrvatska), Zeleni Jura (okolica Bjelovara), izrada čipke (Pag), Ljelje (Gorjani), Sinjska alka (Sinj), Moreš-

ka (Korčula). Ovaj udžbenik jedini ima tako bogati slikovni prikaz nematerijalne baštine kojim potiče na razmišljanje o nacionalnom identitetu i daje mogućnost zadavanja brojnih kreativnih istraživačkih zadataka koji se mogu povezati s početnom jedinicom u kojoj se obrađuju hrvatski dijalekti. Jedan od kreativnih zadataka na kraju poglavlja je izrada rječnika mjesnih govora. U nastavnoj jedinici *Padeži* polazni lingvometodički predlošci nose zajednički naslov *Zanimljivosti o Hrvatskoj*, a podnaslovi tih neknjiževnih tekstova su: *Najmanji grad na svijetu*; *Fenolinga, otok dinosaura*; *Hrvatski točkasti ljepotan*; *Morske orgulje*; *Čokolada s rižom*. Iako nisu službeno dio nematerijalne baštine, ove zanimljivosti potiču učenike na upoznavanje bogatstva Republike Hrvatske. Motivacija na početku nastavne jedinice započinje rečenicom kojom se često opisuje Hrvatska: „Tako mala, a tako velika.“ Ta je rečenica odlična za poticanje kritičkog mišljenja o važnosti učenja o vrijednostima nacionalnog identiteta i kulturne baštine.

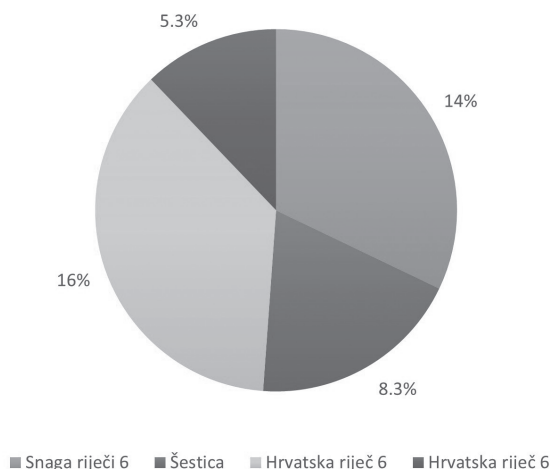
Udžbenik *Hrvatske jezične niti 5* (Alfa) razlikuje se od ostalih jezičnih udžbenika po tome što su svi lingvometodički predlošci autorski. Autorica je kreirala likove, Klaru i Filipa, a njihove su dogodovštine i istraživanja temelj polaznih tekstova. Takav način kreiranja polaznih lingvometodičkih predložaka pruža drugačiju mogućnost spominjanja nematerijalnih i općenito baštinskih tema. Tako na samom početku Filip i Klara istražuju hrvatsku baštinu terenskim istraživanjem pod nazivom *Tragom UNESCO-a u Hrvatskoj*. Ovo je jedini udžbenik koji spominje i definira pojam UNESCO, navodi primjere zaštićene materijalne i nematerijalne baštine, a njihova je usporedba prikazana i Vennovim dijagramom. U lekciji *Jezične djelatnosti i bilješke* Filip i Klara vode bilješke o zanimljivim hrvatskim mjestima, a posebno se spominje Starogradsko polje na Hvaru. Lekcija *Raznolikost hrvatskoga jezika*, u kojoj se obrađuju dijalekti i mjesni govori, započinje tekstom *I borša i ceker su torba*. Filip i Klara na plaži upoznaju prijatelje iz raznih dijelova Hrvatske, a tako upoznaju i njihove mjesne govore razgovarajući međusobno na njima. Tekst je popraćen rječnikom, ali i zanimljivim zadacima koji potiču na istraživanje mjesnih govora. U lekciji *Hrvatski jezik i dvojezičnost* spominje se Baranja i mađarska nacionalna manjina te čardaš kao dio manjinske baštine. Filip i Klara plešu čardaš, ali potiču i na upoznavanje običaja ostalih nacionalnih manjina. U lekcijama koje obrađuju sklonidbu imenica Filip i Klara odlaze na razne izlete tako da se u lekcijama spominje Park prirode Papuk, otok Lastovo i lastovski fumari, dimnjaci koji su dio baštine. Odlaze i na Brač i na Zlatni rat te u Lonjsko polje. U jednoj se lekciji spominje i manifestacija tj. škola stvaralaštva *Novigradsko proljeće*.

5.2. ANALIZA ČITANKI ZA ŠESTI RAZRED OSNOVNE ŠKOLE

5.2.1. ZASTUPLJENOST DIJALEKTALNIH TEKTOVA

NAZIV ČITANKE	UKUPAN BROJ TEKSTOVA	BROJ DIA- LEKTALNIH TEKSTOVA	POSTOTAK DIJALEKTALNIH TEKSTOVA	POPIS DIJALEKTALNIH DJELA I KNJIŽEVNI ROD
Snaga riječi 6	63	9	14%	Drago Gervais: Moja zemlja (lirika) Vanja Raduš: Prva rič što sam je čuo (lirika) Gustav Krklec: Zagorski vinograd (lirika) Jure Batinić: Dalmacija moja (lirika) Dobriša Cesarić: Slavonija (lirika) Pere Ljubić: None (lirika) Drago Ivanišević: Moj did (lirika) Dragutin Domjanić: Kaj (lirika) Miroslav D. Dravski: Starinske šege (lirika)
Šestica	60	5	8,3%	Ivan Goran Kovačić: Beli most (lirika) Dragutin Domjanić: Kaj ne? (lirika) Vesna Milan: Moje selo (lirika) Daniel Načinović: Burrra (lirika) Vladimir Nazor: Orač Dragočnja (epika)
Hrvatska riječ 6	61	10	16%	Drago Gervais: Tri Nonice (lirika) Vlatko Pavletić: Ikavico, naša diko (lirika) Dragutin Domjanić: Kaj (lirika) Tin Ujević: Bura na Braču (lirika) Duško Paro: Sušačanka, moja nona (lirika) Viktor Vida: Zbogom, kućo bijela (lirika) Usmena narodna: Zeleni Juraj (lirika) Usmena narodna: O, more duboko (lirika) Usmena narodna: S onu stranu Orljavice (lirika) Mate M. Miloradić: Hrvat u Gradišću (lirika)
Hrvatska čitanka 6	75	4	5,3%	Drago Gervais: Moja zemlja (lirika) Ivan Goran Kovačić: Mali pot (lirika) Drago Ivanišević: Moj did (lirika) Ivan Ernoić: Mamičina jedinica (drama, igrokaz)

Tablica 6: Tablični prikaz zastupljenosti dijalektalnih tekstova prema ukupnom broju tekstova u čitanci

Slika 2: Grafički prikaz postotka zastupljenosti dijalektalnih tekstova prema ukupnom broju tekstova u čitanci

Analiza zastupljenosti dijalektalnih tekstova pokazuje veći postotak tekstova nego u petome razredu. Najveći broj tekstova pripada lirici kao književnoj vrsti, a nerijetko iste lirske pjesme možemo pronaći u različitim čitankama. Pri interpretaciji dijalektalnog lirskog pjesništva ponavlja se definicija i pojam dijalektalne književnosti, a fokus interpretacije je doživljaj pjesme te bogaćenje vokabulara dijalektalnim izrazima.

5.2.2. POJAVNOST NEMATERIJALNIH BAŠTINSKIH TEMA U OSTALIM TEKSTOVIMA

U čitankama svih izdavača obrađuju se povjestice kao jedna od književnih vrsta propisana ishodima. U svim se čitankama tako obrađuje August Šenoa i određeni stihovi iz povjestice *Kameni svatovi*. Svim čitankama je zajedničko i nadovezivanje na udžbenike u kojima se obrađuje povijest jezika pa raznim popratnim tekstovima o glagoljičnoj baštini dopunjuju udžbenike.

Čitanka *Snaga riječi 6* (Školska knjiga) u poglavlju *Naša zemlja* predlaže provedbu projekta *Glagoljični sajam*. Cilj je izrada raznih suvenira inspiriranih glagoljicom te njihova prodaja na nekoj od školskih manifestacija. Ovaj

projekt, osim što njeguje hrvatsku baštinu, potiče kreativnost i poduzetnički duh. U tom se poglavlju nalaze ranije nabrojane pjesme pisane dijalektima, ali i pjesme Augusta Šenoe, *Zagrebu* i Jure Batinića, *Dalmacija moja* koje nisu pisane dijalektima. Sve su lirske pjesme popraćene bogatim fotografijama prirodnih ljepota Hrvatske. U tom poglavlju nalaze se i dva neknjiževna teksta koja se bave poviješću hrvatskoga jezika. To je tekst Darka Žubrinića, *Bašćanska ploča* te tekst Josipa Bratulića i Stjepana Damjanovića, *Počeci tiskarstva i inkunabule*. Brojne poveznice na mrežne stranice potiču učenike na dodatno istraživanje o povijesti hrvatskih pisama, a kreativni zadatci uključuju pisanje glagoljicom. Prozni tekstovi ne spominju i ne tematiziraju baštinske teme, a u poglavlju Kultura i mediji nema nikakve poveznice s kulturnom baštinom. Dodatni zadatak pri interpretaciji lirske pjesme Božice Jelušić, *Dobrodošlica Božiću* spominje narodne običaje kraja i poziva na istraživanje istih u krajevima gdje se učenici nalaze.

Čitanka *Šestica* (Profil Klett), osim navedenih dijalektalnih djela, sadrži dva prozna teksta koji spominju tradiciju (slavenska vjerovanja i bogove te legende o nastanku nekih istarskih imena), ali ne i službenu nematerijalnu baštinu. U šestome razredu obrađuju se mitovi i legende pa su autori odabrali naše područje i naše legende kao polazne tekstove što je svakako adekvatan odabir s obzirom na kulturno bogatstvo mitova, legendi i priča usmene književnosti koje su kasnije ili zapisane ili prepričane. Tekst Tomislava Matića: *Perunovo svetište na Učki, sjena gromovnika* govori o starim slavenskim bogovima te mitovima i legendama o njima. Poglavlje *Otkrij svoju baštinu* potiče na dodatno istraživanje i čitanje legendi i predaja Republike Hrvatske tako što je navedena legenda uz crtež ili fotografiju, a učenici sami istražuju sadržaje – *Zmaj iz Klanječkog jezera u Hrvatskome zagorju*, *Div iz Paklenice na Velebitu*, *Vedi – bilogorski divovi*, *Legenda o zmijama i izgubljenome blagu*, *Picoki*, *Div Klek*, *Svjećice i Polnoćnjak*, *Dragojlov brijeg u Baranji*, *Kako su nastala Plitvička jezera*. Legende, iako nisu službeno na listi nematerijalne baštine, svakako su bogatstvo hrvatske usmene književnosti i dokaz da se jedinica legende i mitovi može obrađivati književnim predlošcima naše nacionalne književne ostavštine.

Čitanka *Hrvatska riječ 6* (Alfa) ima najveći broj dijalektalnih djela. Važno je izdvojiti usmene narodne lirske pjesme (*Zeleni Juraj*; *O, more duboko*; *S onu stranu Orlovice*) koje se obrađuju usporedno te tako potiču učenike na promišljanje o narodnim usmenim lirskim pjesmama iz raznih dijelova Hrvatske i usporedbu mjesnih govora. Tekst Vanje Pleše, *Županja – kolijevka tenisa i nogometa*, upoznaje učenike s tradicijom nogometa i tenisa u Županji uz fotografiju županijske lopte kao suvenira. Kreativni zadatci uz ovaj tekst potiču učenike na osmišljavanje suvenira svoga kraja i izradu turističke ra-

zgleđnice mjesta u kojem žive, a koja može biti prezentacija ili video uradak. Dva prozna teksta tematiziraju početke hrvatske pismenosti s nekoliko istraživačkih zadataka – jedan je ulomak iz biografije Konstantina Ćirila, *Na vodi se ne može pisati*, a drugi je neknjiževni znanstveni tekst o glagoljici, nastanku i tradiciji glagoljaštva te nastanku tiskara u Hrvatskoj (*U početku bijaše kamen*). Jedna od stvaralačkih radionica nosi naziv *U svijetu glagoljice* i predlaže razne kreativne zadatke kojima učenici upoznaju i upotrebljavaju glagoljično pismo. Dio radionice je i poglavlje – *Putujte, doživite, naučite* – u kojem su nabrojane lokacije na kojima učenici diljem Hrvatske mogu upoznati povijest glagoljice (Zagreb – HAZU, NSK, Zagrebačka katedrala; Krk – Jurandvor, Bašćanska staza glagoljice, Franjevački samostan n Košljunu, Vrbnik; Istra – Aleja glagoljaša; Slavonija – Lovčić kod Slavonskog Broda, Brodski Drenovac). Spominje se i Dan glagoljice i glagoljaštva, a učenike se potiče na kreativne ideje za obilježavanje. Iduća zanimljiva stvaralačka radionica nosi naziv *Za hrvatskim stolom – radionica o hrvatskim narječjima*. Ta radionica pruža malu kulinarsku putovnicu hrvatskim krajevima te na fotografijama prikazuje specijalitete pojedinih područja, ali i recepte pisane mjesnim govorima. Učenike se potiče da razvrstaju recepte prema dijalektima i prisjete se obilježja pojedinog narječja što su obrađivali ranije. Nadalje, poziva ih se na upotpunjavanje kuharice vlastitim mjesnim receptima koje mogu ispisati ili pak snimiti izradu navedenog jela. U čitanci se nalazi i usmena narodna pjesma *Radujte se, narodi* sa istraživačkim zadacima o božićnim običajima te pjesma *Uskrs* s tekstom o uskršnjim običajima hrvatskih krajeva. Zanimljiv odabir koji nije viđen u ostalim čitankama je pjesma Mate Meršića Miloradića, *Hrvat u Gradišću* te kratki uvodni tekst o Hrvatima u Gradišću. Tako učenici upoznaju gradišćanske Hrvate, njihov jezik i kulturu, a potiče ih se i na dodatno istraživanje. Treba izdvojiti i tekst Luke Paljetka, *Luka*, koji opisuje Dubrovnik uz fotografije turističkih točaka Dubrovnika. Učenike se potiče na istraživanje dubrovačke političke i književne povijesti. Kao prijedlog posjete muzeju, uživo ili virtulano, autorice predlažu posjet Kući Šenoa uz poratne književne i neknjiževne tekstove.

Hrvatska čitanka 6 (Ljevak) sadrži tri dijalektalne pjesme koje se interpretiraju zajedno, a zanimljiv je i kajkavski igrokaz *Mamičina jedinica*. Igrokazi pisani dijalektima zanimljivi su učenicima jer im predstavljaju izazov ukoliko se igrokazi izvode u razredima. U čitanci se nalazi ulomak iz romana Krunoslava Mikulana, *Zmaj ispod staroga grada*. To je roman koji tematizira pronalazak tajnog prolaza u zidinama Staroga grada Zrinskih u Čakovcu. Osim što tematizira legendu o zmaju, potiče na istraživanje glagoljičkih natpisa, runa, ali i na otkrivanje značenja imena glavnih likova (Vatroslav, Morana). Poglavlje *Ja i mi počnjinje temom za razgovor – Naša je baština naše*

zajedničko mi. Poticaj za razgovor o baštini i kulturi je i fotografija murala s motivom lepoglavske čipke autorice NeSpoon koji se nalazi u Sisku. Učenike se potiče na proučavanje baštinskih motiva kojim bi predstavili svoju baštinu i zamišljanje crtanja motiva u obliku murala. Tekst Nade Mihaljević, *Priča Bašćanske ploče*, govori o povijesti pismenosti i nastanku glagoljice te donosi tekst Bašćanske ploče koji se inače češće nalazi u jezičnim udžbenicima. Glagoljicu tematizira i tekst Daniela Načinovića, *Putovanje u Roč*, u kojem učenici upoznaju žakana Jurijsa i Aleju glagoljaša. Uz pjesmu Druge Gervaisa, *Moja zemlja*, nalazi se i neknjiževni tekst o Parku prirode Učka.

5.2.3. POJAVNOST NEMATERIJALNIH BAŠTINSKIH TEMA U UDŽBENICIMA IZ HRVATSKOGA JEZIKA ZA ŠESTI RAZRED OSNOVNE ŠKOLE

Povijest hrvatskoga jezika, početci pismenosti i prvi spomenici pismenosti u Hrvata te narječja hrvatskoga jezika kurikulumom su propisane teme u šestome razredu osnovne škole. Dok čitanke te teme obrađuju raznolikim tekstovima, u udžbenicima za jezik nema velike razlike u oblikovanju lekcija. Razlika je u broju stranica posvećenim tim temama. Udžbenik *Hrvatske jezične niti 6* (Alfa) posvetio je 30 stranica zadanim temama, udžbenik *Šestica* (Profil Klett) posvetio je 16 stranica, a udžbenici *Hrvatska krijesnica 6* (Ljevak) i *Naš hrvatski 6* (Školska knjiga) 10 stranica. Sva četiri udžbenika nude zanimljive tekstove i fotografije kojima nastavnik može ostvariti zadane ishode i potaknuti učenike na dodatni istraživački rad. Osvrt na glagoljicu u sadašnjosti kratkim tekstom ima udžbenik *Šestica* u kojem se spominju novčanice i videoigrica, ali, nažalost, ne i rukotvorine ili svijet mode koji su popularizirali glagoljicu. Tekstovi u udžbenicima *Naš hrvatski 6* i *Šestica* su enciklopedijskog tipa s nizom činjenica koje su oduvijek zastupljene u udžbenicima te nema posebne inovativnosti u obradi nastavne jedinice. U udžbeniku *Hrvatska krijesnica 6* fokus je na vizualnoj obradi lekcije te se u njemu nalaze lente vremena i fotografije spomenika objavljene u formatu objave društvene mreže Instagram. Prilikom obrade hrvatskih narječja u *Hrvatskoj krijesnici 6* posebno se naglašava razlika materijalne i nematerijalne baštine tabličnim prikazom te fotografijom drvene igranke i Plitvičkih jezera. Polazni tekstovi u udžbeniku *Hrvatske jezične 6* autorskim tekstovima i avanturama Filipa i Klare prepričavaju povijest jezika ili putuju hrvatskim krajevima gdje upoznaju razne govore i narječja. Ovaj udžbenik posvetio je najveći broj stranica povijesti jezika i glagoljaštvu – stranica na kojoj je prikazan način pisanja slova, velike fotografije spomenika Aleje glagoljaša, tekst Bašćanske ploče u originalu, transliteriran i preveden. Hrvatska narječja i mjesni govori prikaza-

ni su na velikoj i detaljnoj karti dijalekata i mjesnih govora. Filip i Klara i ove godine putuju Hrvatskom pa tako obilaze neka poznatija mjesta (Medvednica, Visovac). Zaštićeni govori spominju se u čitankama *Hrvatske jezične niti 6* uz kartu i u *Hrvatskoj krijesnici 6* koja i zadaje slušni zadatak, točnije, slušanje emisije na bednjanskom govoru. Udžbenik *Šestica* sadrži zadatak kojim se potiče učenike na istraživanje uporabe narječja u svakodnevnom govoru i posjet virtualnom festivalu povezanom s dijalektima i baštinom.

6. ZAKLJUČAK

Analiza udžbeničkih kompleta za peti i šesti razred osnovne škole pokazala je da su baštinske teme nedovoljno zastupljene. Tekstovi koji tematiziraju baštinu usmjereni su na ostvarenje određenih ishoda, a izvan tih okvira baština se spominje vrlo rijetko. Baštinske teme mogu se spominjati u neknjiževnim tekstovima, projektima i dokumentarnim videozapisima te raznim istraživačkim radovima. Takvi oblici su zastupljeni u udžbenicima, ali ne u dovoljnoj mjeri. Također, samo jedan udžbenički komplet definira pojam UNESCO te pojmove materijalne i nematerijalne baštine, no, moguće da se te definicije ostavljaju za više razrede osnovne škole. Nematerijalnu baštinu treba upoznavati postupno od početka školovanja raznovrsnim tekstovima i zadacima.

Dijalektalna književnost također nije dovoljno zastupljena, učitelji i učenici bi trebali imati veći izbor dijalektalnih djela, a svakako bi dijalektalna književnost u čitankama trebala biti raznovrsnija. Analiza je pokazala da najveći broj dijalektalnih tekstova pripada lirici kao književnom rodu, a tek ponegdje nailazimo na epski ili dramski primjer. Dijalektalni tekstovi trebali bi biti i prozni, čak i noviji, moderniji kako bi učenici upoznali govorni jezik i razne mjesne govore. Svi dijalektalni tekstovi trebali bi imati kvalitetne zvučne zapise i bogate popratne rječnike.

Baštinske teme trebaju biti zastupljenije, a učitelje i učenike treba poticati na dodatni istraživački rad. Teme su spomenute u kurikulumu međupredmetnih tema te upravo taj kurikulum daje prostora raznim kreativnim idejama, suradnjama i istraživačkom radu. Ta se tematika može uvrstiti i kao izborni predmet, kao što postoji izvannastavna radionica glagoljice u nekim školama i priručnik u izdanju kuće Ljevak. Ukoliko se baštinske teme ne obrađuju onoliko važnošću kolikom je potrebno, učenici će temu i nacionalnu kulturu olako shvatiti, a prihvatiti neke pogrešne vanjske utjecaje. Naša je zemlja bogata baštinom i to bogatstvo učenici moraju upoznati u potpunosti jer na taj način to bogatstvo mogu i poštivati, cijeniti i njegovati.

IZVORI – ANALIZIRANI UDŽBENICI

- Družijanić-Hajdarević, E., Greblički-Miculinić D., Matošević, K., Romić, Z. (2019). *Hrvatski za 5*, udžbenik iz hrvatskoga jezika za peti razred osnovne škole. Zagreb: Profil Klett.
- Družijanić-Hajdarević, E., Jurić Stanković, N., Lovrenčić-Rojc, G., Lugomer, V., Sykora-Nagy, L., Romić, Z. (2020). *Hrvatski za 6*, udžbenik iz hrvatskoga jezika za šesti razred osnovne škole. Zagreb: Profil Klett.
- Greblički-Miculinić, D., Grbaš Jakšić, D., Matošević K. (2019). *Petica*, čitanka iz hrvatskoga jezika za peti razred osnovne škole. Zagreb: Profil Klett.
- Greblički-Miculinić, D., Matošević, K., Sykora-Nagy, L., Tavas, D. (2020). *Šestica*, čitanka iz hrvatskoga jezika za šesti razred osnovne škole. Zagreb: Profil Klett.
- Jukuć, M., Kovač, S. (2019). *Hrvatska krijesnica 5*, udžbenik iz hrvatskoga jezika za peti razred osnovne škole. Zagreb: Ljevak.
- Jukuć, M., Kovač, S. (2019). *Hrvatska krijesnica 6*, udžbenik iz hrvatskoga jezika za šesti razred osnovne škole. Zagreb: Ljevak.
- Jukuć, M., Kovač, S., Kraševac I. (2019). *Hrvatska čitanka 5*, čitanka iz hrvatskoga jezika za peti razred osnovne škole. Zagreb: Ljevak.
- Jukuć, M., Kovač, S., Kraševac I. (2020). *Hrvatska čitanka 6*, čitanka iz hrvatskoga jezika za šesti razred osnovne škole. Zagreb: Ljevak.
- Katić, A., Vešligaj, L., Dilica, K., Mirt, D. (2019). *Hrvatska riječ 5*, čitanka iz hrvatskoga jezika za peti razred osnovne škole. Zagreb: Alfa.
- Katić, A., Vešligaj, L., Dilica, K., Mirt, D. (2020). *Hrvatska riječ 6*, čitanka iz hrvatskoga jezika za šesti razred osnovne škole. Zagreb: Alfa.
- Miloloža, S., Randić-Đorđević, I., Šimić, D., Petrović, B. (2019). *Hrvatske jezične niti 5*, udžbenik iz hrvatskoga jezika peti razred osnovne škole. Zagreb: Alfa.
- Miloloža, S., Randić-Đorđević, I., Šimić, D., Petrović, B. (2020). *Hrvatske jezične niti 6*, udžbenik iz hrvatskoga jezika šesti razred osnovne škole. Zagreb: Alfa.
- Šojat, A. (2019). *Naš hrvatski 5*, udžbenik hrvatskoga jezika u petom razredu osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga.
- Šojat, A. (2019). *Snaga riječi 5*, hrvatska čitanka za peti razred osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga.
- Šojat, A. (2020). *Naš hrvatski 6*, udžbenik hrvatskoga jezika u šestom razredu osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga.
- Šojat, A. (2020). *Snaga riječi 6*, hrvatska čitanka za šesti razred osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga.

LITERATURA

- Berbić-Kolar, Emina i Matić, Marija (2012). „Slavonski dijalekt u udžbenicima hrvatskoga jezika u višim razredima osnovne škole“. U: *Zbornik radova Znanstvenoga skupa Slavonski dijalekt „Šokačka rič“*, ur. Anica Bilić. Vinkovci: Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije, 223–239.
- Berbić-Kolar, Emina (2015). „Zavičajni idiomi u nastavi Hrvatskoga jezika (na primjeru slavonskoga dijalekta)“. U: *Nestandardni hrvatski jezik prema standardnom hrvatskom jeziku*, ur. Anđa Suvala i Jasna Pandžić. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje, 75–80.
- Berbić-Kolar, Emina i Ćorković, Josipa (2017). „Načelo zavičajnosti u nastavi hrvatskoga jezika od prvoga do četvrtoga razreda osnovne škole“. U: *Šokačka rič 14, slavonski dijalekt izvan hrvatskih državnih granica*, Vinkovci: ZAKUD Vukovarsko-srijemske županije.
- Bežen, Ante (2002). *Udžbenik književnosti kao književnoznanstveno, metodičko i društveno pitanje*. Zagreb: Napredak.
- Bežen, Ante (2005). „Zavičaj i zavičajnost u znanosti i obrazovanju“, *Školski vjesnik*, 54, 183–192.
- Botica, Stipe (1995). *Biblija i hrvatska kulturna tradicija*. Zagreb: Vlast. nakl.
- Carek, Rut (2004). „Nematerijalna kulturna baština – UNESCO i njegova uloga“. U: *Informatica museologica* 35, 69.
- Ministarstvo znanosti i obrazovanja (2019). *Kurikulum nastavnoga predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije*. Zagreb: MZOO.
- Ministarstvo znanosti i obrazovanja (2019). *Kurikulum za međupredmetnu temu Osobni i socijalni razvoj za osnovne škole i gimnazije*. Zagreb: MZOO.
- Petrović, Bernardina i Brač, Ivana (2008). „Slavonski dijalekt u udžbenicima hrvatskoga jezika i književnosti“, *Hrvatski*, god. VI, br. 2, Zagreb.
- Visinko, Karol (2014). *Čitanje – poučavanje i učenje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Vrgoč, Hrvoje (2005). „Uloga škole u očuvanju i jačanju nacionalnog identiteta“. U: *Škola i obilježja hrvatske nacionalnosti: jezik, povijest, kultura, vjera*, ur. Vrgoč Hrvoje. Hrvatski pedagoško književni zbor, 12–15.
- Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi (2008). *Narodne novine*, 87/08.
- Žalac, Ana (2017). *Običaji i kultura hrvatskih krajeva u udžbeničkoj literaturi za Hrvatski jezik*. Diplomski rad. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.

MREŽNE POVEZNICE

- <https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/kulturna-bastina/kulturna-bastina-na-unesco-ovim-popisima/17251> (pristupljeno 8. 4. 2021).
- <https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/kulturna-bastina/vrste-kulturne-bastine/nematerijalna-kulturna-bastina/nematerijalna-dobra-upisana-na-unesco-ov-reprezentativni-popis-nematerijalne-kulturne-bastine-covjecanstva/5337> (pristupljeno 8. 4. 2021).
- <https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/kulturna-bastina/nepokretna-kulturna-bastina/nepokretna-kulturna-dobra-upisana-na-unesco-ovu-listu-svjetske-bastine/7244> (pristupljeno 10. 4. 2021).
- <https://croatia.hr/hr-HR/doziviljaji/kultura-i-bastina> (pristupljeno 10. 4. 2021).
- <https://www.istriasun.com/istra/unesco> (pristupljeno 10. 4. 2021).
- UNESCO. Konvencija za zaštitu nematerijalne kulturne baštine.
- <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/132540e> (pristupljeno 9. 4. 2021).
- Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara.
- <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/271022.htm> (pristupljeno 9. 4. 2021).

Kristina DILICA & Emina BERBIĆ-KOLAR

HERITAGE TOPICS IN TEXTBOOKS AND TEXTBOOKS OF THE SUBJECT CROATIAN LANGUAGE FOR THE FIFTH AND SIXTH GRADE OF PRIMARY SCHOOL

The paper analyzes the representation of intangible heritage of Croatia within the subject Croatian language in the 5th and 6th grade of primary school, analyzes the representation and occurrence of intangible heritage topics in literature textbooks and language textbooks, approved by the Ministry of Science and Education after the reform of education. The aim of this paper is to determine the representation of heritage topics in these textbooks and based on the results to provide guidelines for further activities that would increase heritage content within the subject Croatian language and which would give stronger emphasis on the need for such content in the basic subject. language, people and identity.

Keywords: *intangible heritage of Croatia, Croatian language, primary school, reform of education*

Izvorni naučni rad

UDK 316.723

Lejla KODRIĆ-ZAIMOVIĆ (Sarajevo)

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Odsjek za komparativnu književnost i informacijske nauke

lejla.kodric-zaimovic@ff.unsa.ba, lejla.kodric.zaimovic@gmail.com

„MALE KULTURE“ I „MALI JEZICI“ U OKRUŽENJU DRUŠTVENIH MEDIJA I PARTICIPATORNE KULTURE

Trendovi prevazilaženja tradicionalnih opozicija „visoka kultura“ / „niska kultura“, „velika kultura“ / „mala kultura“ te znatno proširenje opsega pojma kulture u pravcu unutar kojeg se pod kulturom podrazumijevaju i forme svakodnevnog života i tzv. „popularna kultura“ način su viđenja kulture u posljednjim desetljećima. Ovakvo što posebno se intenzivira s UNESCO-vim angažmanom na prevazilaženju evropcentričnog koncepta kulture u pravcu njezina šireg, globalnog razumijevanje te relativiziranja odnosa na relaciji dominantnih vs. subordiniranih kulturnih grupa i formi. U skladu s otvorenošću savremene ideje kulture, na scenu globalne kulture legitimno i u skladu sa svojim kapacitetima izlaze i tzv. „male kulture“ te s njima povezani „mali jezici“, kao i ostale kulturne prakse putem kojih i ovakve kulture bivaju vidljivije te prepoznatljivije u globalnoj kulturnoj mreži. Rad, na nov i inovativan način, propituje ulogu i potencijale aktuelnog kulturnog okruženja, posredovanog sve više tzv. *društvenim medijima*, kakvi su wiki, blogovi, virtualni svjetovi, društvene mreže te uopće i drugi alati web tehnologije. Analizira se uloga participativnih kulturnih platformi koje transformiraju kulturu u pravcu tzv. *participatorne kulture*, kao rezultata upotrebe raznolikih društvenih medija za proizvodnju i dijeljenje informacija na način koji nije uvjetovan ranijim, privilegiranim društvenim pozicijama moći. Na taj način društveni mediji i participatorna kultura argumentiraju se kao korisni mehanizmi deinstitutionaliziranog, neposredovanog uključivanja „malih kultura“, „malih jezika“ te s njima povezanih kulturnih formi i praksi u globalnu kulturu današnjice. Pritom, posebna pažnja posvećuje se kritičkoj analizi utjecaja tzv. *kulture amatera* te *javne, kolektivne mudrosti* na prakticiranje kulture danas.

Ključne riječi: „male kulture“, „mali jezici“, UNESCO, društveni mediji, participatorna kultura, kultura amatera, javna, kolektivna mudrost

Ideja i praksa kulture početkom 21. st. kompleksnija je nego što je to ikada prije bila, što je, između ostalog, posljedica postmoderne okrenutosti aktuelizaciji marginaliziranih perspektiva, marginaliziranih kultura, jezika te i ostalih kulturnih formi. U skladu s postmodernističkom sumnjom u konačnost, objektivnost i jedinstvenu istinu, i kultura je danas viđena kao nešto krajnje nedefinirano, otvoreno za značenja koja joj pojedinci pridaju te kao pojam pod stalnom konstrukcijom. Kulturu kao pojam postaje nemoguće dokraja artikulirati, s obzirom na to da je već taj čin privilegiranje izvjesnih diskursa naspram drugih, što je u suprotnosti s otvorenošću savremene ideje kulture. Upravo stoga, na scenu globalne kulture legitimno i u skladu sa svojim kapacitetima izlaze i tzv. „male kulture“ te s njima povezani „mali jezici“, kao i ostale kulturne prakse putem kojih „male kulture“ bivaju vidljivije te prepoznatljivije u globalnoj mreži kulture.

Kao posljedica navedenih promjena u poimanju ideje kulture, i sam opseg ovog pojma u posljednjim desetljećima, a nakon višestoljetne tradicije oponiranja „visoke“ naspram „niske“ kulture, širi se na način da, kako smatraju B. Fielden i J. Jokilehto u koncept kulturne baštine mogu stati „svi znakovi koji služe kao pokazatelji ljudske djelatnosti i dostignuća u određenom vremenskom periodu“ (Kajberg, L. & Lørring, L., 2005: 41) Na sličan način o opsegu pojma kulturne baštine, a opet potvrđujući da je to pojam koji je u posljednjim desetljećima doživio svojevrsno probijanje vlastitih granica razumijevanja, promišlja i P. Howard u knjizi *Baština: upravljanje, interpretacija, identitet*, kazujući da „baštinu čini sve što ljudi žele sačuvati, počev od čistog zraka do morris plesa, uključujući materijalnu kulturu i prirodu“ (2003: 1).

O probijanju granica pojma kulture svjedoči i UNESCO-va definicija kulture, koja, u jednu ruku, očito prevazilazi restriktivne i sužene definicije kulture u prethodnim periodima, ali, ipak, u određenoj mjeri izdvaja izvjesne kulturne diskurse na račun drugih. Kako se navodi u *UNESCO-voj univerzalnoj deklaraciji o kulturnoj raznolikosti* iz 2001. godine, kultura je:

„skup duhovnih, materijalnih, intelektualnih i emocionalnih distinktivnih obilježja društva ili društvene skupine koja, uz književnost i umjetnost, obuhvata način života i suživota, vrednosne sisteme, tradicije i vjerovanja“.

Iako navedena definicija očito zrcali opće trendove prevazilaženja tradicionalne opozicije „visoka“ – „niska“ kultura i znatno proširuje opseg pojma kulture razumijevajući pod kulturom i forme svakodnevnog života i tzv. „popularnu“ kulturu, te iako se svi ti oblici kulture u definiciji pojavljuju kao bitni, ipak su predstavljeni kao „dodatak“ umjetnosti i književnosti kao privilegiranim diskursima „prave“ kulture. Takvo što, zapravo, pokazuje da je proces usvajanja izvjesnih značajki i obilježja kao „kulturnih“ nešto složeniji i duži nego njihovo nominalno određenje, a sam proces razumijevanja kulture

još uvijek duboko uvjetovan prije svega evropocentričnim konceptima i idejama kulture iz prethodnih stoljeća.

Ipak, transformiranje *značenja*, *opsega* i *ideja kulture* odigrava se kontinuirano kroz prethodna stoljeća, posebno kroz cijelo 20. st., čemu u prilog govori i mnoštvo autorskih opusa posvećenih ovom problemu, kao i veliki broj kulturno orijentiranih akademskih škola i pravaca. Također, svaki od proteklih perioda uspostavljao je svoj odnos prema značenju, razumijevanju, a samim tim, i prema definiranju pojma kulture. Kultura se smatra „jednom od dvije ili tri najkompleksnije riječi u engleskom jeziku“ (Tredinnick, 2008: 3), a sam pregled rječničkih značenja pojma *kultura*, ili s njim usko povezanog pojma *kulturna baština*, ukazuje na znatna redefiniranja, tačnije – širenja opsega pojma u posljednjim desetljećima 20. st., što je, svakako, posljedica dubljih konceptualnih promjena prema samoj *ideji kulture*, koje se već stoljećima razvijaju. Stoga i pojam kulture odlikuje povijesni razvoj ideje i definicija kulture, posebno u posljednjim stoljećima i, još važnije, desetljećima, s obzirom na to da je u aktivnom odnosu prema tim zasadama uspostavljena i aktualna ideja *digitalne kulture*, u kojoj sudjelujemo i čiji smo svjedoci.

Za samu ideju kulture posebno su određujuće promjene unutar industrijskog i postindustrijskog konteksta, a njihovo tumačenje svakako pomaže razumijevanju ideje kulture i u digitalnom dobu. Okupiranost idejom kulture započinje još od druge polovine 19. st., te s jednakim intenzitetom traje sve do danas. Kako još 1948. godine ustvrđuje T. S. Eliot, „moderne konotacije pojma *kultura* nemaju dugu historiju“ (Tredinnick, 2008: 6). Latinska riječ *colere* izvorno se odnosila na rast ili razvoj u agrikulturnom smislu, dok je tek 16. st. u suštinskom smislu donijelo proširenje opsega pojma na *humanum* i na ideju ljudskog progresa i razvoja. I L. Tredinnick upućuje na to da se moderna ideja kulture postepeno oblikovala u susretu s neočekivanim društvenim transformacijama, odnosno sa „širenjem nauke, razvojem gradova, rastom radničke klase, ekspanzijom obrazovanja i pismenosti, mehanizacijom rata i pojavom medija masovne komunikacije“ (2008: 7–8).

Za M. Arnolda, autora koji se najeksplicitnije oglašava u vezi s idejom kulture krajem 19. st., „kultura je sredstvo suprotstavljanja dehumanizirajućim utjecajima industrijalizacije“ (Tredinnick, 2008: 6). U periodu industrijalizacije kultura je viđena kao suprotstavljena „idolatriji mašinerije“ (Tredinnick, 2008: 6). Ovakva ideja kulture dio je liberalno-humanističkog pogleda na svijet i kao takva donekle idealizirana s obzirom na to da, kao ona koja pripada vremenu industrijalizirane štampe u Evropi, istovremeno podriiva vlastite osnove, ali, samim tim, posve nesvjesno govori o kompleksnosti i ambivalentnosti ideje kulture uopće, kao one koja istovremeno postaje objekt kritike, ali i prostor borbe za očuvanje identiteta. Na općepoznatu i odveć

kritiziranu marksističku ideju kulture kao duhovne nadgradnje naslanja se i neomarksistička frankfurtska škola, s radovima M. Horkheimera i T. Adorna, kao najutjecajnijim autorima ovog teorijskog i kritičkog pravca. Ovdje se ideja stvarne djelatne kulture suprotstavlja ideji industrije kulture, prije svega one „generirane medijima masovne komunikacije, a koja zapravo uvlači ‘potrošača’ u beskrajni svijet lažnih želja koje uporno propušta da zadovolji“ (Tredinnick, 2008: 9).

Doprinos neomarksističkih promišljanja ideje kulture u okviru frankfurtske škole svakako se ogleda i u intenzivnijem suodnošenju pojma kulture spram aktuelnog tehnološkog okruženja, a tek je druga polovina 20. st., potaknuta najprije antropološkim, a poslije i strukturalno-semiotičkim istraživanjima, pluralizirala i proširila pojam kulture više nego ikada do tada. Kroz temeljne radove francuskog antropologa C. Lévy-Straussa¹ aktuelizira se značaj krajnje raznolikih kulturnih formi, tradicionalno neprihvaćenih unutar opsega pojma kulture, počev od najraznolikijih arhajskih do savremenih društvenih praksi, pri čemu su svi ravnopravno viđeni kao „simbolički sistemi“, iskazani preko „mreže tekstova“, odnosno znakovnih sistema. Slijedeći strukturalističke ideje C. Lévy-Straussa, francuska strukturalističko-semiotička škola s R. Barthesom² kao najreprezentativnijim predstavnikom ustrajala je u prepoznavanju kulturnih formi u raznolikim društvenim praksama, vjerovanjima i običajima kao onima koji definiraju identitete određenih društvenih grupa, čime kultura prestaje biti, u skladu s ranijom idejom kulture, „najbolje od mišljenog i rečenog“, kako je to tvrdio M. Arnold. Održanju ovakve ideje kulture pridonosi i utjecajni britanski neomarksist R. Williams, tvrdeći da je kultura „cjelokupan način života“³.

Svi spomenuti procesi i autorski opusi doprinose probijanju tradicionalnog opsega pojma kulture na način dovođenja u vezu ovog pojma, ne samo s tradicionalno prihvaćenim konceptima kulture, već i sa svakodnevnim društvenim praksama, uvjerenjima i vjerovanjima, što potvrđuju i kasnija UNES-

¹ Usp. Claude Lévy-Strauss (1966). *The Savage Mind*. London: Weidenfeld & Nicholson; Claude Lévy-Strauss (1968). *Structural Anthropology*. London: Allen Lane; Claude Lévy-Strauss (1969). *The Row and the Cooked*. New York: Harper & Row.

² Usp. Roland Barthes (1972). *Mythologies*. New York: Hill and Wang; Roland Barthes (1976). *The Pleasure of the Text*. New York: Hill and Wang; Roland Barthes (1977). *Roland Barthes by Roland Barthes*, New York: Hill and Wang; Roland Barthes (1987). *Criticism and Truth*. Minneapolis: U of Minnesota P.

³ Usp. Raymond Williams (1974). *Television: Technology and Cultural Form*. London: Fontana and Collins; Raymond Williams (1976). *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. London: Fontana; Raymond Williams (1980). *Problems in Materialism and Culture: Selected Essays*. London: Verso; Raymond Williams (1981) *Culture*. London: Fontana; Raymond Williams (1984). *Writing in Society*. London: Verso.

CO-va definiranja kulture. Kulturna sekcija UNESCO-a sažima dugi razvojni put od *Konvencije o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine* (UNESCO-va konvencija o svjetskoj baštini) iz 1972. godine, u kojoj se koncept baštine uglavnom vidi kroz spomeničko i prirodno naslijeđe, do razumijevanja kulturne baštine kao koncepta koji postepeno u sebe uključuje nematerijalno, etnografsko i industrijsko naslijeđe, odnosno koncepta baštine koji je otvoren i na taj način da se odnosi na živuće kulture jednako kao i na one koje pripadaju prošlosti. Prepoznavanje aktuelnog ili naslijeđenog skupa vrijednosti u onome što je donedavno definirano kao trivijalno u pejorativnom smislu karakterizira razumijevanje, a samim tim i definiranje pojma kultura u posljednjih nekoliko desetljeća. Uz proširenje opsega pojma kulture, prihvaćeni su i novi mediji i načini reprezentiranja i medijacije značajki baštine, pa se i tipologija kulturne baštine ili podjela na vrste baštine usložnila.

Dakle, posljednja desetljeća donijela su usložnjavanje ideje, definicija, mogućih medija-nosilaca, a samim tim i mogućnosti taksativnog nabiranja i razlikovanja kulture i kulturne baštine viđene kao jedinstveno i cjelokupno ljudsko dobro u pojedinačne, posve zasebne kategorije. Takvo što nerijetko se čini nužno ograničenim pokušajem iz cijelog niza razloga. Jedan od njih je i opći poststrukturalistički i postmoderni trend djelimičnog relativiziranja svih disciplinarnih granica, pa u skladu s tim i očitijeg zbližavanja disciplina, područja ljudskog interesa i pojmova, a što je u sektoru kulture posljedovalo zbližavanjem ne samo onih sektora koji gotovo svugdje, barem na neformalnom nivou, kroz protekla stoljeća ostvaruju saradnju (kakvi su npr. arhivski, bibliotečki i muzejski), već i tradicionalno dugo razjedinjenih sektora unutar baštine, odnosno zbližavanjem „kulturnog“ (engl. *cultural heritage*) i „prirodnog“ (engl. *natural heritage*) baštinskog sektora.

Mogućnosti univerzalne i konačne tipologije kulturne baštine onemogućuje i činjenica da je sam koncept baštine, pa i njezina tipologija, nužno lokalni, nacionalni, a zapravo kulturalni konstrukt. Takvo što posebno se jasno očituje u razlikama u poimanju i doživljavanju baštine između kultura i civilizacija istočnog i zapadnog kulturno-civilizacijskog kruga. Izlišno je, pritom, i napominjati da je dominantni konsenzus o baštini, posredovan preko međunarodnih organizacija koje skrbe za svjetsku kulturnu baštinu, s vodstvom UNESCO-a, uglavnom obojen zapadnoevropskim poimanjem kulture i baštine, iako se u posljednjim desetljećima osvješćuje ovaj mehanizam dominacije / subordinacije u definiranju i poimanju kulture, te se odnosi moći pokušavaju relativizirati.

Kao što je to već općenito razvidno, kroz povijest razvijano je mnoštvo taksonomskih aparata za tipologiju ili određenje vrsta baštine. Ti pojmovni aparati svakako su bili uvjetovani i samom idejom kulture u izvjesnom perio-

du, pa su se mijenjali, i to mahom širili, kroz proširenje opsega pojma kulture, ali i kroz pojavu novih medija-nosilaca baštinskih značajki. Od već spomenutog akcentiranja „visokih“ oblika kulture, odnosno „umjetnosti i književnosti“ (UNESCO, 2001), preko interesa za spomeničko naslijeđe, pa sve do novijeg, znatno šireg razumijevanja koncepta kulture u koji gotovo može ući sve što je „prepoznati i naslijeđeni skup vrijednosti“ (Maroević, 2004: 33), u međunarodnim, prvenstveno UNESCO-vim dokumentima o kulturi, pređen je dug put. Ipak, najkonvencionalnija i još uvijek, na neki način, najfunkcionalnija podjela kulturne baštine, ili barem ona koja izaziva najmanje nedoumica, jeste njezina podjela na materijalnu (engl. *tangible*) i nematerijalnu (engl. *intangible*).

Svakako nije slučajno to da se interes za nematerijalnu i digitalnu baštinu u okrilju UNESCO-a značajnije i istovremeno manifestira iste, 2003. godine, donošenjem za kulturu strateški važnih dokumenata. Naime, u oktobru 2003. godine, na 32. zasjedanju Generalne konferencije UNESCO-a, usvojena je UNESCO-va *Povelja o očuvanju digitalne baštine*, a istom prilikom usvojena je i *Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine*. Razmatranje mogućnosti deklarativnog proširenja opsega baštine na nematerijalnu kulturu ima dugu historiju unutar Kulturne sekcije UNESCO-a, znatno dužu u odnosu na digitalnu baštinu, te je na prihvatanje digitalne baštine kao dijela baštine utjecalo razumijevanje i prihvatanje nematerijalne baštine kao takve, ali je sasvim moguć i djelimično obratan utjecaj. Zapravo, oba ova dokumenta odražavaju izmijenjen odnos prema konceptu baštine, pri čemu je jasno da se baština ne ogleda samo u strogoj materijalnosti i opipljivosti predmeta već se manifestira kroz najraznolikije nosioce značenja. Suodnošenje nematerijalne i digitalne kulture već sad jasno indicira da digitalni mediji imaju značajnu ulogu pri „zapisivanju“ i prezentiranju nematerijalne baštine te – što je još važnije – kreiraju nove oblike nematerijalne baštine kroz sposobnost mijenjanja društvenog okruženja. Dakle, prihvatanje kulture kao *procesa*, ne isključivo finalnog *proizvoda*, a što je u temelju razumijevanja nematerijalne kulture, utjecalo je i na prihvatanje i razumijevanje izvjesnih „nematerijalnih“ i digitalnih objekata kao baštinskih objekata.

Posljedično, redefiniranje koncepta kulture uvjetovalo je i retipologiju baštine pokazujući, ipak, da nijedan analitički alat pojedinačno nije konačan i sveobuhvatan pri razumijevanju složenog fenomena baštine te pri razlikovanju njezinih sastavnica. Kako je danas općeprihvaćeno to da se baština može utjeloviti i u stvarnoj osobi i u običajima, odnosno kako je koncept *living heritage* postigao svojevrсно opće priznanje, jasniji su procesi dominacije „velikih“ kultura, „velikih jezika“ i njihovih kulturnih praksi u odnosu na „male kulture“, „male jezike“ i njihove prakse.

Međutim, aktuelno kulturno okruženje, posredovano sve više i tzv.

društvenim medijima, kakvi su wiki, blogovi, virtualni svjetovi, podcasti, društvene mreže te uopće i mnoge druge participativne platforme, transformiraju i kulturu u pravcu tzv. *participatorne kulture*, kao rezultata upotrebe raznolikih društvenih medija za proizvodnju i dijeljenje informacija na način koji nije uvjetovan ranijim, privilegiranim društvenim pozicijama moći. Na taj način, hipotetski, kultura se neposredovano, brže i lakše otvara prema svima, a svaki korisnik *mreže* ima jednaku priliku značenjski učestvovati u tzv. *produsageu*. Participatorna kultura rezultat je općih društvenih promjena potaknutih, između ostalog, promjenama u tehnološkom sektoru, prije svega u sektoru internetske tehnologije, dok je, istovremeno, participatorna kultura i takva da sama generira ili intervenira u društvene promjene povezane s politikom, ekonomijom, obrazovanjem, kulturom i sl.⁴ Lahkoća kreiranja, dijeljenja, dopisivanja i komentiranja kulturnih sadržaja, bez ranije potrebnih usko specijaliziranih znanja i vještina, bez potrebe poznavanja *tajne posvećenosti*, prije svega one povezane s tehničkim kompetencijama, uz slobodne sadržaje i programe dostupne zajednici online korisnika, čini i kulturu demokratskom formom komuniciranja, na jednoj strani, ali i izloženijom te, uvjetno govoreći, ugroženijom, na drugoj strani. Očito je, uz participatorne sadržaje i platforme i kultura te ustanove baštine postaju personaliziranije nego ikad prije, ali i takve da sve više žive od tzv. *kulture amatera* (Van Dijk, 2011), od „uključivanja u konverzaciju“ (Proctor, 2010) nebrojeno mnogo glasova, mijenjajući tradicionalne temelje i vrijednosti kulturnih ustanova tipa autoriteta, pouzdanosti, provjerenosti, tačnosti i sl. Začetak je to i masovnije te cjelovitije društvene participacije u prostoru usluga kulturnih i obrazovnih ustanova, što je proces koji će kulminirati s učešćem korisnika u sukreiranju i dijeljenju jedinica građe, a što je naredna, naprednija faza participacije u ustanovama kulture. Očito je, početkom 21. st. djelatnosti, prakse, ali i očekivanja zajednice korisnika ustanova kulture, nakon perioda fokusiranosti na izgradnju i distribuciju digitalnih zbirki, pod pritiskom su korisničke potrebe za dizajniranjem djelotvorne korisničke platforme – prije svega one povezane s tzv. *participatornim modelom kulture*.

Pritom, pojam participatorne kulture, kao oblika kulture koji se suprotstavlja pojmu pukog, jednosmjernog korisničkog konzumiranja kulture, a u pravcu njezina konzumiranja sa strane tzv. *prosumersa*⁵, po principu tzv.

⁴ Usp., npr., promjene koje su mobilna i internetska tehnologija povezana s participatornim medijima unijele u društveno-političke događaje, kakvi su Arapsko proljeće, rat u Ukrajini, online pokret za spašavanje arhitektonskog naslijeđa Bliskog i Srednjeg istoka, ali i globalna dešavanja s očitim reperkusijama po kulturu i praksu kulturnih ustanova, kakva je zdravstvena pandemija uvjetovana virusom COVID-19.

⁵ U aktualnoj interpretaciji, tzv. *prosumer* osoba je koja istovremeno i proizvodi i koristi

*produsagea*⁶, postaje određujući i za kulturu te za kulturne ustanove današnjice, naslanjajući se i na neke ranije prakse, istina znatno ograničenije korisničke participacije u ustanovama baštine. Promjena od čiste produkcije, na jednoj, i korištenja, na drugoj strani, važna je i zahvata raznolike, ne samo kulturne djelatnosti, a u tehnološkom smislu osigurana je upotrebom i afirmiranjem raznolikih alata web tehnologije. Jasno je da raznoliki oblici korisničke participacije rastu i razvijaju se s razvojem kulturnih ustanova te postoje i odranije, ali učešće korisnika u dizajniranju i diseminiranju kulturnih objekata i praksi danas izrasta do razine zasebne kulture, takve koja se određuje kao participatorna kultura. Nasuprot tome, participatornost nove generacije kulturnih ustanova podrazumijeva tzv. „kulturu konvergencije“, transformirajući participaciju iz „nečeg ograničenog i nefrekventnog u nešto dostupno bilo kada, za bilo koga i bilo gdje“.⁷ Web alati poput wikija, blogova, podcasta, društvenih mreža i sl. čine kulturu participativnijom, otvorenijom, ali istovremeno i izloženijom, što preispituje tradicionalnu ulogu baštinskih ustanova kao „autoritativnog čuvara“ informacija i znanja, mijenjajući dosadašnja razumijevanja misije, uloge i vrijednosti ne samo ustanova baštine, već i korisničke zajednice.

medije, a pojam se izvodi po principu „proizvodnje od strane korisnika“. Termin je kovanica američkog futurista Alvina Tofflera, a prvi put pojavljuje se u njegovoj knjizi *The Third Wave* iz 1980. godine, na tragu tumačenja iz njegovih ranijih knjiga, npr. knjige *Future Shock* iz 1970. o pucanju granica između proizvođača i potrošača u okruženju masovnih medija i komunikacije, kao i knjige *Take Today* (1972) Marchalla McLuhana i Barringtona Newitta, sa sličnom interpretacijom o tome da će s elektrotehnologijom potrošač istovremeno postati i proizvođač informacija. Uprkos činjenici da je pojam u upotrebi već nekoliko desetljeća, svoju punu teorijsku elaboraciju dobija tek u novije vrijeme, počevši od knjige Dona Tapscotta *The Digital Economy* iz 1995. godine, a posebice od kulturnog teksta Georga Ritzera i Nathana Jurgensona *Production, Consumption, Prosumption* iz 2010, u kojem je pojam označen kao određujući i za web 2.0 tehnologije.

⁶ Pojam *produsage* kovanica je riječi „proizvodnja“ i „upotreba“, i to australijskog medijskog stručnjaka Axela Bruns. Ovaj neologizam populariziran je u njegovoj knjizi *Blogs, Wikipedia, Second Life and Beyond: from Production to Produsage* iz 2008. godine. Tzv. *produsage* referira na korisnički generiranu kreaciju sadržaja, koja je danas odlika raznolikih online okruženja, tipa *Wikipedije*, slobodnih softvera, blogosfere i dr. Koncept označava pucanje granica između pasivne potrošnje i aktivne proizvodnje na način da se gubi granica između proizvođača i potrošača ili korisnika sadržaja, s obzirom na to da i korisnici igraju aktivnu ulogu proizvođača, bilo da su svjesni, bilo nesvjesni te uloge. Samim tim, termin *producer* odnosi se na pojedinca koji je uključen u aktivnosti *produsagea*. Otvoreni softver i *Wikipedia*, za Bruns, najeklatantniji su primjeri procesa o kojima govori.

⁷ Odlikama i potencijalima participatorne kulture, posebno unutar građanskog aktivizma, bavio se naučnik u oblasti medija Henry Jenkins, a koautorska studija *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century* iz 2006. godine dotad najcjelovitije elaborira i sažima odlike participatorne kulture. Usp. Henry Jenkins et al. (2006). *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century*.

Očito je to da se širi dijalog između kulture i njezinih korisnika, ustanove kulture sve više profitiraju od tzv. *javne mudrosti*, ali moraju pružiti i adekvatan odgovor na zahtjeve participatorne kulture, i dalje se starajući o svojim temeljnim poslanjima. Odgovori su novi i prilagođeni participatornim potrebama korisnika, ali i dalje strateški, takvi da afirmiraju trajna poslanja. Stoga je promišljeno, strategijsko i konstruktivno dizajniranje adekvatne korisničke platforme prilagođene potrebama participatorne kulture u cjelini nezaobilazna tačka upravljanja kulturnim ustanovama danas. Stoga se za ustanove baštine kao sve važniji imperativ nadaje osiguranje uvjeta u kojima će korisnici učestvovati u „aktivnostima od ličnog značaja“, čemu adekvatno dizajnirana participatorna platforma svakako doprinosi.

Kulturne ustanove proživljavaju razvojnu fazu koju je N. Proctor (2010) okarakterizirala kao „transfer s Acropolisa ka Agori“, ka „iskorištavanju potencijala kolektivne inteligencije mase“ (Liew, 2013) te kao prijelaz komunikacije s „jednog na mnoge“ ka komunikaciji „mnogi na mnoge“ (Liew, 2014). Digitalna zajednica korisnika očekuje da bude uključena, prateći promjene od vremena tzv. masovnih medija kao „upakiranih medija“ ka participatornim medijima kao „konverzijskim medijima“ (Jenkins, 2006). S obzirom na to da se proizvodnja kulture otvara prema mnogima, postavlja se pitanje nove prirode objekta kulture, ali i izmijenjene uloge ustanove koja skrbi o kulturi. Unutar participatornog online okruženja očito se mijenja paradigma kulturnih ustanova, koje se od „pouzdatih čuvara“ sve više kreću ka „facilitatorima pristupa“ (Liew, 2014).

Participatorna kulturna ustanova u interpretaciji N. Simon (2010), imajući u vidu prije svega savremeni muzej, ali i ostale pojavne oblike ustanova baštine „mjesto je gdje korisnici kreiraju i dijele sadržaje te se povezuju oko određenog sadržaja. *Kreirati* znači da korisnici doprinose svojim idejama, objektima i kreativnim ekspresijama kako ustanovi, tako i jedni drugima. *Dijeliti* znači da ljudi diskutiraju, nose kući, remiksiraju, redistribuiraju i ono što vide i ono što prave prilikom svoje posjete. *Povezivati se* znači da se korisnici socijaliziraju jedni s drugima – i osoblje i korisnici – na način da dijele zajedničke interese. *Oko sadržaja* znači da se korisnička konverzacija i kreacija fokusira na činjenice, objekte i ideje koje su od značaja za ustanovu koja je u pitanju.“

Participatorna kulturna ustanova poziva korisnike da dopunjavaju te da odgovaraju na prikazane objekte kulture. Ona osvjetljuje različita mišljenja i raznolike kreacije, i to, što posebno valja naglasiti, *nestručnjaka*. Ljudi koriste kulturnu ustanovu kao mjesto susreta za dijalog u vezi s predstavljenim sadržajima. Umjesto da su kulturne ustanove „o nečemu“ ili „za nekoga“, participatorna ustanova kreirana je i upravljana „sa“ korisnicima (Simon, 2010).

Usvajanje obilježja participatorne kulture unutar baštinskog sektora valja razumijevati ne kao zamjenu tradicionalne baštinske ustanove participatornom već, prije svega, kao njezino kontinuiranje i unapređenje u skladu s novim načinima razumijevanja i korištenja kulture.

Jasno je, participatorna kultura svekoliki je fenomen današnjice, koji prevazilazi okvire prakse kulturnih ustanova u užem smislu, te se pojavljuje, pored ostalog, i kao nov način korištenja informacija unutar raznolikih sektora, s povezujućom odrednicom redefiniranja odnosa na relaciji proizvođač – korisnik informacija, a u pravcu njihove hibridizacije te uz očito redefiniranje pojmova pouzdanosti, autoriteta, pozicije moći i sl. Ujednačavanje kulturnih usluga i praksi s ostalim poslovnim, obrazovnim, privatnim i drugim online zajednicama u kojima korisnici svakodnevno učestvuju postaje imperativ, kao i novo viđenje kulturne ustanove koja postaje bolja što je veći broj ljudi koristi, i dalje uz svijest da participatornost ne ugrožava već kontinuiri i obogaćuje kulturnu ustanovu. Participatorna kultura kakvu svjedočimo danas, posredovana najčešće putem raznolikih društvenih medija te alata web tehnologije uopće, vrhunac je procesa relativiziranja granica između „velikih“ i „malih kultura“, njihovih jezika i drugih obrazaca kulture. Ona je, što posebno valja naglasiti, demokratska prilika neposredovanog, nekomercijaliziranog učešća na svjetskoj kulturnoj sceni, osobita prilika za višeglasje kultura te za vidljivost „malih“ kultura, za koje je višestoljetna subordiniranost bila uvjetovana odsustvom prilike da se predstavi u svijetu zasnovanom na ekonomskoj moći te pristupu centrima informiranja. S besplatnim društvenim medijima, posredstvom participatorne kulture, „male kulture“ i „mali jezici“ dobijaju dosad najcjelovitiju mogućnost povećanja vlastite vidljivosti i utjecaja na globalnoj kulturnoj sceni.

Polazeći od ideje da su „ljudi oduvijek željeli pričati priče o svojim iskustvima i povezivati se s onima koji dijele iste vrijednosti“ (Van Dijk, 2011), kulturne ustanove danas koriste nove, participatorne medije, angažirajući korisnike i publiku u korištenju i interpretaciji kulture u opsegu i na načine koji prevazilaze ranije granice ekonomske moći i statusa. Iskorištavanje kreativnih sposobnosti publike i angažiranje njihovog doprinosa u vidu vlastitih fotografija, videozapisa, uspomena, dojmova, komentara, i to s „lica mjesta“, s otvorenog kulturnog lokaliteta, prepoznaje se kao dodatna vrijednost u praksi ustanova kulture, ali i kao svojevrsno „društveno ljepilo“ (Liew, 2014), kao sredstvo društvene kohezije te osnaživanja uloge baštinskih ustanova kao prostora u kojem se korisnici mogu povezivati, dijeleći vlastita iskustva i doživljaje.

Ideja participatornog projekta i otvorene participatorne kulture je „povezati ljude i zbirke na način da pojedinci prepoznaju sebe i svoja iskustva kao dio historije, prije nego kao puke posmatrače zbivanja. Povezanost platforme s društvenim medijima tipa *Twitter*, *Facebook* i *Flickr* strateški usmjerava ustanovu prema iskorištavanju korisnički generiranog sadržaja unutar vlastitog fonda – sabirajući i prezentirajući, recimo, tweet-diskusije o razvoju kulture u okruženju aktuelne globalne finansijske krize i sl.“ (Van Dijk, 2011).

Participatorna kultura, društveni mediji i kulturna baština danas su ne-razdvojne teme u promišljanju novog koncepta tzv. *zajedničke baštine* (engl. *shared heritage*), a što je sintagma koja upućuje na sve izvjesniji kraj elitističkih konceptata u sektoru kulture, u pravcu pucanja granice između tzv. visoke kulture i javnosti, na tragu činjenice da

„ono što je ranije bila privilegija naučnika danas je otvoreno cijeloj publici (...), pri čemu ove promjene ne doprinose samo javnosti već i baštinskim ustanovama, s obzirom na to da i one profitiraju od tzv. javne mudrosti“ (Gaitan, 2014).

Važan aspekt djelotvornosti kulture jeste i njezina sposobnost identifikacije s korisnicima/publikom, što je proces kroz koji se kultura kontinuirano održava i prepoznaje kao vrijedna očuvanja. U formalnom i zvaničnom smislu, očuvanje baštine u nadležnosti je državnih i vladinih tijela, baštinskih ustanova, finansijera i dr., ali, sve više posredstvom društvenih medija, u aktivnosti ne samo promoviranja, već sad i očuvanja te kontinuiranja baštine uključuje se i javnost, posebno tamo gdje javnost prepoznaje baštinu kao dio svojeg neotudivog identiteta. Uz participatorne platforme i društvene medije, građanski aktivizam u susretu s objektima baštine dobija nove perspektive, takve koje nisu ograničene lokalitetom, regijom, nacijom ili bilo kojom drugom „granicom“, već se realizira kroz internacionalnu mrežu građana zainteresiranih za očuvanje određenih objekata baštine sa kojima se na bilo koji način identifikira ili prepoznaje.

Na ovaj način posmatrani, društveni mediji i participatorna kultura snažna su protuteža elitističkim koncepcijama kulture, te su podesan okvir zahvaljujući kojem „male kulture“, „mali jezici“ te ostale kulturne forme bivaju kontinuirane u savremenom svijetu, upravo zahvaljujući njihovoj povećanoj vidljivosti i dostupnosti. Stoga su društveni mediji i participatorna kultura danas jedni od prepoznatljivih, već uspješno oprobanih mehanizama promocije i očuvanja kulture u svijetu globalizacije i konvergiranih medija te su, zbog svega ovoga, i preporučeni model upravljanja kulturom danas.

Izvori i literatura:

- Gaitan, M. (2014). „Cultural Heritage and Social Media“. *e-Dialogos: annual Journal on Conservation and Cultural Heritage*. No. 4, str. 39–45, <dostupno na: https://www.academia.edu/36679981/CULTURAL_HERITAGE_AND_SOCIAL_MEDIA> [3. 2. 2021.]
- Howard, P. (2003). *Heritage: Management, Interpretation, Identity*. London; New York: Continuum.
- Jenkins, H. et al. (2006). *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century*. <dostupno na: https://mitpress.mit.edu/sites/default/files/titles/free_download/9780262513623_Confronting_the_Challenges.pdf> [3. 2. 2021.]
- Kajberg, L. & Lørring, L. (2005). *European Curriculum Reflections on Library and Information Science Education*. Copenhagen: The Royal School of Library and Information Science.
- Liew, C. L. (2013). *Digital cultural heritage 2.0: a metadesign consideration*. <dostupno na: <http://informationr.net/ir/18-3/colis/paperS03.html#.YGCEAa8zZPY>> [3. 2. 2021.]
- Liew, C. L. (2014). „Participatory Cultural Heritage: a Tale of Two Institutions Use of Social Media“. *D-Lib Magazine*. Vol. 20, No. 3–4. <dostupno na: <http://www.dlib.org/dlib/march14/liew/03liew.html>> [3. 2. 2021.]
- Maroević, I. (2004). *Baštinom u svijet: muzeološke teme, zaštita spomenika, arhitektura*. Petrinja: Matica hrvatska, Ogranak.
- Tredinnick, L. (2008) *Digital Information Culture: The Individual and Society in the Digital Age*. Oxford: Chandos Publishing.
- Proctor, N. (2010). *The Museum is Mobile: Cross-platform Content Design for Audiences on to Go*. <dostupno na: <https://www.archimuse.com/mw2010/papers/proctor/proctor.html>> [3. 2. 2021.]
- Simon, N. (2010). *The Participatory Museum*. <dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/277090601_Nina_Simon_The_Participatory_Museum_Santa_Cruz_CA_Museum_20_2010> [3. 2. 2021, 3. 2. 2021.]
- UNESCO (2001). *UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity*. <dostupno na: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13179&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html> [29. 1. 2021.]
- UNESCO (2003). *Charter on the preservation of the digital heritage*. <dostupno na: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17721&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html> [30. 1. 2021.]
- UNESCO (2003). *Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage*. <dostupno na: <https://ich.unesco.org/en/convention>> [30. 1. 2021.]

- UNESCO (1972). *UNESCO World Heritage Convention*. <dostupno na: <https://whc.unesco.org/en/convention/>> [29. 1. 2021.]
- Van Dijk, D. (2011). *Exploring Heritage in Participatory Culture: The MuseumApp*. <dostupno na: http://www.museumsandtheweb.com/mw2011/papers/exploring_heritage_in_participatory_culture_th.html> [3. 2. 2021.]

Lejla KODRIĆ-ZAIMOVIĆ

**„SMALL CULTURES“ AND „SMALL LANGUAGES“
IN THE ENVIRONMENT OF SOCIAL MEDIA AND
PARTICIPATORY CULTURE**

Trends of overcoming traditional oppositions „high culture“ / „low culture“, „big culture“ / „small culture“ and the significant expansion of the scope of concept of culture in the direction within which culture means forms of everyday life but also the so-called „popular culture“ have been a way of seeing culture in the recent decades. This is especially intensified with UNESCO's commitment to overcoming the Eurocentric concept of culture in the direction of its broader, global understanding and relativization in the relation of dominant vs. subordinate cultural groups and forms. In accordance with the openness of the contemporary idea of culture, the so-called „small cultures“ and related „small languages“, as well as other cultural practices through which such cultures are becoming more visible and more recognizable in the global cultural network, are coming to the scene of global culture legitimately and in accordance with their own capacities. The paper, in a new and innovative way, questions the role and potentials of the current cultural environment, mediated more and more by the so-called *social media*, such as wikis, blogs, virtual worlds, social networks and other web technology tools in general. The role of participatory cultural platforms that transform culture in the direction of the so-called *participatory culture* is been analysed, as a result of the use of diverse social media to produce and share information in a way that is not conditioned by earlier, privileged power social positions. In this way, social media and participatory culture are argued as useful mechanisms of deinstitutionalized, direct inclusion of „small cultures“, „small languages“ and related cultural forms and practices in today's global culture. In doing so, special attention is paid to a critical analysis of the so-called *amateur culture* and *public, collective wisdom* impact on practicing culture today.

Keywords: „small cultures“, „small languages“, UNESCO, social media, participatory culture, amateur culture, public, collective wisdom

Izvorni naučni rad

UDK 323.12(=411.16):050(497.16)

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost

boban.batricevic@fcjk.me

MOŠA PIJADE I TITO U ANTISEMITSKOJ PROPAGANDI CRNOGORSKIH KOLABORACIONISTA U DRUGOME SVJETSKOM RATU

U radu se predstavljaju narativi o Mošu Pijadi i Josipu Brozu Titu koje je objavljivala kolaboracionistička štampa u Crnoj Gori u Drugome svjetskome ratu. Pijade i Tito bili su glavne mete antisemitske propagande koja je crnogorske i jugoslovenske partizane nastojala predstaviti kao sluge „svjetske jevrejske zavjere“.

Ključne riječi: Moša Pijade, Tito, antisemitizam, propaganda, Drugi svjetski rat, Crna Gora

Antisemitska propaganda u Crnoj Gori tokom čitavog Drugoga svjetskog rata uložila je ogromne napore da u svojim narativima o Komunističkoj partiji Jugoslavije i partizanskome, narodnooslobodilačkom pokretu posebno negativno istakne ulogu Moše Pijade.¹ Ubrzo nakon kapitulacije kraljevine Jugosla-

¹ „Pijade Samuila Moša – Čika Janko, publicista i akademski slikar iz Beograda, rođen 1890. U gimnaziji u Beogradu bio je jedan od osnivača literarnog društva ‘Rad’. Od 1906–1910. studirao je likovnu umetnost u Minhenu i Parizu. Po povratku u Beograd posvetio se novinarskom radu, prevodenju romana i kritici. Godine 1913–1914. bio je nastavnik crtanja u gimnaziji u Ohridu. Vratio se u Beograd gde se posvetio isključivo novinarstvu. Godine 1918. izdao je prvi broj lista ‘Pravda’, a 1919. pokreće list ‘Slobodna reč’, koji je kasnije stavio na raspolaganje Socijalističkoj radničkoj partiji Jugoslavije (komunista). Na prvom kongresu jugoslovenskih novinara koji je održan 1920. izabran je za generalnog sekretara Udruženja novinara. Član KPJ postao je 1920. Godine 1922. učestvovao je kao delegat KPJ na drugoj konferenciji Balkanske komunističke federacije u Sofiji. Nakon objave ‘Obznane’ bio je pohapšen najveći broj članova CK KPJ, pa je Pijade izabran za člana Zameničkog odbora, koji je delovao do izbora novog rukovodstva CK KPJ. Po direktivi Partije, Pijade je organizovao ilegalnu partijsku štampariju 1924. u Beogradu u kojoj je štampan list ‘Komunist’ (organ CK KPJ) i bio je urednik tog lista. Prilikom jedne izdaje policija je otkrila 1925. njegov rad i uhapsila ga. Sud za zaštitu države osudio ga je na 12 godina robije, koja mu je kasnije produžena za još 2 godine zbog organizovanja štrajka političkih zatočenika u robijašnici. Po dolasku u robijašnicu u Sremskoj Mitrovici držan je 9 meseci u samici.

vije Pijade je, bježeći iz Srbije koju su okupirali Njemci, đe mu je najveći dio porodice tokom nekoliko narednih mjeseci pobijen, spas potražio bjekstvom u Crnu Goru. Ubrzo se povezao s crnogorskim komunističkim prvacima i počeo pomagati ustanak crnogorskoga naroda protiv fašizma. Uz Milovana Đilasa, a kasnije Ivana Milutinovića, Pijade je bio jedna od najviše rangiranih ličnosti u partijskoj hijerarhiji komunista na prostoru Crne Gore u prvome dijelu rata, s obzirom na to da je bio član Centralnog komiteta KPJ. Pored političkoga rada, Pijade se u Crnoj Gori brinuo i o organizovanju partizanskih bolnica za ranjene borce, kao i o uspostavi pomoćnog aerodroma na Njegovuđi kod Žabljaka, koji bi prihvatio obećanu pomoć iz SSSR-a, koja crnogorskim partizanima nikada nije došla.² Poznato je da je četnička komanda planirala Pijadino ubistvo.³ Moša Pijade pratio je i koordinisao farmama na oslobođenom prostoru Crne Gore koje su služile za prehranu boraca i bile dio sistema partizanske intendature.⁴ Na nekima od tih farmi radili su Jevreji koji su se sklonili u Crnu Goru nakon kapitulacije Jugoslavije, od kojih treba pomenuti brojnu porodicu Benvenisti, čiji su gotovo svi članovi kasnije izginuli u borbama s četnicima i okupatorima.⁵

Činjenica da je Moša Pijade bio Jevrej i da je u KP imao zapaženu ulogu poslužiće antikomunističkoj propagandi da kompletan partizanski pokret u Crnoj Gori predstavlja kao pokret zavedenih koji predvodi „bjelosvjetski pustolov i Jevrejin Moša Pijade“ u korist „međunarodnog jevrejstva“. Pijadina ličnost i djelovanje postaće svojevrsan poligon za oprobavanje raznoraznih stilskih antisemitskih sposobnosti crnogorskih kolaboranata koji će njegovu

Zbog pojave frakcionaštva među političkim zatočenicima u robijašnici, CK KPJ imenovao je Mošu Pijade za mandatora Partije sa zadatkom, da raskrinka frakcionaše i isključi ih iz Partije. Zadatak je uspešno izvršio. U vreme izdržavanja kazne preveo je sa Rodoljubom Čolakovićem Marksov 'Kapital', a zatim 'Kritiku političke ekonomije' i 'Bedu filozofije'. Godine 1939. izišao je sa robije, ali je već 1940. interniran u koncentracioni logor u Bileće. Kao organizator otpora protiv uprave logora zbog njenog nepravilnog postupka prema internircima, odveden je u zatvor u Bileće, gde je zverski mučen i isprebijan. Na V zemaljskoj konferenciji koja je održana 1940. godine izabran je za člana CK KPJ. Po kapitulaciji Jugoslavije upućen je od Partije u Crnu Goru radi pomaganja tamošnjem rukovodstvu u organizovanju ustanka. Izabran je za člana Vrhovnog štaba na početku ustanka. Od posebnog značaja je bio njegov rad u vezi sa izradom uredaba o izgradnji narodne vlasti na oslobođenim teritorijama ('Fočanski statuti'). U toku NOR-a obavljao je sledeće dužnosti: šef Ekonomskog odseka VŠ-a; šef Upravnog odseka VŠ-a. Na I i II zasedanju AVNOJ-a izabran je za većnika, odnosno potpredsednik AVNOJ-a. Godine 1953. proglašen je za Narodnog heroja Jugoslavije, a nešto kasnije za Junaka socijalističkog rada. Nosilac je Partizanske spomenice 1941.“ Izvor: Romano, 460–461.

² Grupa autora, *Hronologija narodnooslobodilačkog rata 1941–1945*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1964, str. 173 i 208.

³ Isto, str. 248.

⁴ Isto, str. 261 i 279.

⁵ Romano, 333.

biografiju i misiju prikazivati u najnegativnijem svijetlu. I tokom talijanske i tokom njemačke okupacije Moša Pijade biće glavna meta antisemitskih ispada, idealni i generalizovani stereotip sazdan od svih karakteristika „jevrejske rase“. Sažet opis stereotipije u kontekstu antisemitizma načinio je srpski historičar Milan Koljanin, pozivajući se na radove Victora Ottatija (*Viktor Otati*), Yueha Ting Leeja (*Jueh Ting Li*), Marvina Karlinsa, Thomasa L. Cottmana (*Tomas Kotmen*) i Garyja Waltersa (*Geri Volters*). On kaže: „Predstave o pripadnicima drugih kolektiviteta formiraju se na različite načine i stoga su podložne najraznovrsnijim uticajima, među njima uticaju društvenih predrasuda koje se izražavaju i u obliku stereotipa. U definisanju društvenih stereotipa (hetero-stereotipa), koje treba razlikovati od ličnih (auto-stereotipa) ne postoji opšta saglasnost. Društvene stereotipe odlikuje preterana generalizacija, pogrešno opažanje, krutost, pojednostavljivanje i netačno saznanje (...) Društveni stereotipi se definišu i kao generalizovani utisci o grupama koje je osoba stekla na osnovu različitih izvora uključujući i direktno iskustvo sa članovima stereotipne grupe. Savremena istorija pokazuje da stereotip, kao sažeti izraz društvenih predrasuda, postaje veoma pogodno sredstvo, modus operandi, za ostvarivanje određenih ciljeva. Masovna mobilizacija za ostvarivanje određenih političkih ciljeva vrlo često se u savremenim društvima, pogotovo onim totalitarnim, zasnivala na propagandnim manipulacijama predrasudama i stereotipnom mišljenju o drugome.“⁶ Piktorišući Pijadu kao zločinca, pohotljivca, ubicu, lopova, zapravo samu emanaciju sotone, crnogorski kolaboranti su sve te negativne epitete direktno pripisivali svojoj suprotstavljenoj grupi – Narodnooslobodilačkome pokretu u Crnoj Gori. Važno je primijetiti da u prvoj fazi rata, dok Titov kult još nije bio zaživio, kolaborantski propagandisti predstavljaju Pijadu kao vođu partizana. Kao i u mnogo čemu, crnogorski antisemiti nijesu bili originalni. Moša Pijade bio je univerzalni stereotip o Jevrejima i partizanima na širem jugoslovenskom prostoru. U ustaškoj propagandi o njemu je ispredana slika da „poput svog učitelja Marxa, ‘mrzi Hrvate... jer mu je ta mržnja usađena u srce, jer su Hrvati narod, čiji se idejni pogledi nisu mogli naći na istoj liniji sa židovskim. Mrzi ih, jer su se Hrvati suprotstavili onome, što želi Pijade i tisuće drugih Pijada krivonose rase, jer su se izjasnili za novi europski poredak, koji je suprotan i mrzak ideologiji, koju on zastupa i rasi kojoj pripada’.“⁷ Ustaše su Pijadu predstavljale kao krvoloka koji svoju

⁶ Koljanin, Milan, „Antisemitski stereotipi u Srbiji 1941–1942. godine“, dostupno na: <http://elmundosefara.com/printer--friendly//antisemitski-stereotipi-u-srbiji-1941-1942-1>

⁷ Zuckerman, Boško, „Prilog proučavanju antisemitizma i protužidovske propagande u vodećem zagrebačkom ustaškom tisku (1941–1943)“, *Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 42, Zagreb, 2010, str. 381–382.

jevrejsku žeđ gasi krvlju, a partizanski pokret direktno dovodile u vezu sa srpstvom i jevrejstvom. Nedićevska i četnička propaganda iznosile su preokrenutu Pijadinu sliku. Beogradski kolaborantski listovi krivili su Pijadu da u interesu jevrejstva i komunizma s pokretom će ima i Hrvata uništava srpski narod. Ustanak u Crnoj Gori 13. jula 1941. godine i veliki broj žrtava srpski okupacioni mediji pripisivali su Pijadi.⁸ S druge strane, četnička propaganda na prostoru Bosne i Hercegovine iznosila je slične kvalifikacije na njegov račun, potencirajući Pijadinu ulogu u antisrpskom pokretu u kome se pored „Čivuta“ bore razni „Turci“ i Hrvati, a sve s ciljem da destragaju srpstvo.⁹ Bosna je zanimljiv primjer stereotipizacije Jevreja putem lika Moše Pijade, budući da su i ustaška glasila u Sarajevu primjenjivala isti metod. Bosanskohercegovački historičar antisemitizma Eli Tauber uviđa: „Partizanski pokret otpora i Tito se tako usko vežu sa ‘Jevrejskom zavjerom’ i Moše Pijadom kao onim koji dirigira Titom i koji povlači sve konce. Besmislenost ovakve antisemitske propagande nije upitna, ali je ona pronašla put do širokih masa.“¹⁰

Prema riječima poznatoga crnogorskog i jugoslovenskog historičara Branka Petranovića, partizanske „preventivne likvidacije“ u toku druge polovine 1941. i prve polovine 1942. godine pružile su četničkoj strani široku argumentaciju da krene u ozbiljnu propagandnu akciju protiv Narodnooslobodilačkog pokreta.¹¹ Odraz te akcije u Crnoj Gori koju je pratio veliki teror okupatorskih i kolaborantskih formacija nad porodicama članova partizanske vojske, bilo je izdavanje publikacije *Pakao ili komunizam u Crnoj Gori*, koju

⁸ Stojanović, Aleksandar & Zec, Dejan, „‘Jazbina iz koje su potekla sva zla i nesreće’: antisemitska i antimasonska propaganda na stranicama kolaboracionističke štampe u Srbiji 1941–1944“, In: Stojanović, Aleksandar (ur.), *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944*, knjiga I, Filip Višnjić, Beograd: 2015, str. 277–278; Videti još: Koljanin, Milan, „Antisemitski stereotipi u Srbiji 1941–1942. godine“. Koljanin o tome kaže: „Generalizacija za stereotip o jevrejskim vođama komunističkih ‘bandi’ imala je osnovu u stvarnim činjenicama o učešću Jevreja u partizanskim redovima. Da bi dobio na popularnosti i uverljivosti ovaj stereotip je ponekad plasiran u obliku sličnom srpskoj deseteračkoj narodnoj poeziji: ‘Navališe hrabri sokolovi, sve po mraku da ih ne poznadu, sve na srpske ljude i domove, sve na srpsko blago i imanje, ko će prije nesreću naneti... srpskom narodu. I istakoše dva divna junaka, dr Levi i Pijade Moša, i osvetlaše obraz viteškom srpskom narodu. Zapališe sela i naselja, razoriše pruge i drumove, udesiše Srbinovo ime, na veliku radost Moskve i Londona’. Ovakvo iznošenje antisemitskih stereotipa treba posmatrati i u okviru jedne šire propagandne projekcije koja je imala i ideološku i praktičnu dimenziju.“

⁹ Hoare, Marko, „The Chetniks and the Jews“ (extract from book *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and Chetniks, 1941–1943*), dostupno na: <http://znaci.net/00001/177.pdf>

¹⁰ Tauber, Eli, *Holikaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za proučavanje zločina protiv čovječnosti, Sarajevo, 2014, str. 522.

¹¹ Dokumentarna emisija „Jugoslavija u ratu“, epizoda 10 – Preventivne likvidacije. Dostupno na platformi YouTube. Link: <https://www.youtube.com/watch?v=Xb4TbesHt2M>

su četnički propagandisti distribuirali širom zemlje. Ukupno je izašlo osam svesaka, a publikacija se promovisala i dijelila i preko *Glasa Crnogorca*, čije je uredništvo stajalo iza čitavog izdavačkog poduhvata u kome su se našli spiskovi, fotografije i tekstovi o komunističkim zločinima na crnogorskom prostoru. Upravo u prvoj svesci te publikacije nalazimo prvu opširniju biografiju Moše Pijade napisanu u antisemitskom i antikomunističkom ključu u kolaborantskoj propagandi. Pijadin životopis ispraćen je njegovom velikom fotografijom. Za njega se kaže da je rođen u Beogradu 22. decembra 1889. godine od oca i majke Jevreja, da je vrlo inteligentan i svestrano obrazovan, da zna više stranih jezika, ali da u njemu „nije mogla mirovati rušilačka i podmukla jevrejska krv“ zbog čega je skoro dvadeset godina proveo na robiji.¹² O njegovu dolasku u Crnu Goru piše da je za vrijeme kapitulacije Kraljevine Jugoslavije ovde „doskitao“ sa znatnim brojem „svojih saplemenika“ i postao organizator, duhovni vođa i otac zala koja su se zbila za vrijeme partizanske vladavine. Pijadini saborci okarakterisani su kao „poluobrazovani primitivci“ koji su u njemu videli mesiju i više biće.¹³ U petoj svesci pomenute publikacije partizani su nazvani propalim sinovima koje predvode „jevrejski gadovi“ Tito i Moša, koji su pljunuli na „vjeru i sve naše svetinje“ te kao aveti oskrnavili porodičnu čast i „nalokali“ se krvi svojih roditelja.¹⁴

Jako negativan i izrazito antisemitski portret Moše Pijade nalazimo i na stranicama glasila *Glas Crnogorca* u tekstu „Moša Pijade“ potpisan pseudonimom Argus, koji je koristio međuratni novinar Steva Rajković, inače urednik publikacije *Pakao ili komunizam u Crnoj Gori*. Argus je Pijadu nazvao bjelosvjetskim pustolovom, lažnim trgovcem, lažnim posrednikom i lažnim novinarom koji se više nalazio u zatvoru, nego na slobodi, a koji je svoju vjeru, boravište i odijelo više puta promijenio.¹⁵ Aludirajući na Pijadino jevrejsko porijeklo, autor je napisao da je Pijade, „vjeran navici svojih predaka“, ocijenio da u Crnoj Gori ima puno prilika za pljačku i bogaćenje. Kroz cijeli tekst provlači se pogrdan naziv za Pijadu – „Čiva“, što je skraćena varijanta od „Čivut“ ili „Čivutin“, kako su crnogorski antisemiti običavali nazivati Jevreje i Mošu Pijadu. Argus je pored navedenih karakteristika Pijadi pripisao proždrljivost, hiperseksualnost i krvožednost:

¹² Petrović, V., „Moša Pijade“, In: „Pakao ili komunizam u Crnoj Gori“, sveska br. 1, *Glas Crnogorca*, Cetinje, 1943, str. 6.

¹³ Petrović, V., „Moša Pijade“, In: „Pakao ili komunizam u Crnoj Gori“, sveska br. 1, *Glas Crnogorca*, Cetinje, 1943, str. 6.

¹⁴ *Pakao ili komunizam u Crnoj Gori*, sveska br. 5, str. 11. Partizanima je u nastavku teksta priprečeno: „Narodna osveta progoni ih kao divlje zvjerove. Za njih nema opstanka u Crnoj Gori, Srbiji, Hercegovini i Bosni. Za njih nema utočišta nigdje sem u jame zajedno sa njihovim žrtvama.“

¹⁵ Argus, „Moša Pijade“, *Glas Crnogorca*, br. 16, 1942, str. 3.

Voli da jede sir i skorup sa Lukavice, a naročitu sklonost ima prema staroj pršuti, suhoj slanini i masnim domaćim kobasicama. Ne izbjegava ni masna svinjska rebra sa zeljem i krtolom iako mu sve to zabranjuje njegova čivutska vjera (...) Sa svojim partizanima osnovao je harem na Gostilje, i već do sada imaju tamo njih osam bremenitih¹⁶ drugarica (...) To je nova vjera i nov poredak!... Drugarica drugu i drug drugarici ne može uskratiti nijednu želju, i mora mu dati sve što ima!¹⁷

Moša je u pomenutome napisu optužen da voli pomalo i hrišćanske krvi, naročito ako je u pitanju kakav pravoslavni pop ili viđeniji Crnogorac u čije grudi saspe „stotinu i više metaka“, a čije leševe ponekad i opljačka. U tekstu je korišćen i klasičan antisemitski stereotip o jevrejskom nosu, jer je Argus zapisao kako Mošin „čivutski nos“ odmah intuitivno oseti kada mu se neka opasnost približava.¹⁸

Sljedstveno logici ta dva Mošina portreta, objavljen je i veliki broj proglašenja, objava, letaka i novinskih članaka u kojima se crnogorski partizanski pokret prikazivao kao pokret Moše Pijade. Autor P. M. Lazina pisao je proljeća 1942. godine kako su se u partizanskom pokretu okupile svemoguće pro-palice iz Crne Gore i inostranstva te vrhovnu komandu i sud predali „židovu“ Pijadi.¹⁹ Kako bi se partizani dodatno prikazali kao neautohton pokret ovoga prostora, antikomunistička propaganda često je znala prigovoriti za prisustvo muslimana u Narodnooslobodilačkom pokretu. Tako i pomenuti autor navodi kako je Moša za svoje doglavnike pored ponekog Crnogorca postavljao hercegovačke muslimane „koji su klali hercegovačko-srpski živalj pa pobjegli ispred četnika“.²⁰ Nedićevsko glasilo u Crnoj Gori *Glas nacionalista* koje je nakratko izlazilo u Nikšiću tokom 1942. godine objavilo je svojevrstu prijetnju crnogorskim muslimanima, upozorivši ih na posljedice ukoliko nastave da podržavaju „antisrpske“ akcije komunista koje predvode „čivutski agenti Moša Pijade“.²¹ Za komuniste je kolaborantska propaganda govorila da na čelo Crnogoraca žele dovesti Jevreja kako bi „ta jevrejština“ i dalje mogla „da eksploatiše, kinji i ubija“.²² Povlačenjem glavnine partizanske vojske iz Crne Gore u Bosnu sredinom 1942. godine, završava se boravak i misija Moše

¹⁶ Bremenita = trudna.

¹⁷ Argus, „Moša Pijade“, *Glas Crnogorca*, br. 16, 1942, str. 3–4.

¹⁸ Isto, str. 4.

¹⁹ Lazina, P. M., „Zadnji trzaji crnogorskog komunizma“, *Glas Crnogorca*, 1/14. april 1942, br. 12, str. 3.

²⁰ Isto.

²¹ P. B., „Muslimani i nacionalistički pokret“, *Glas nacionalista*, 22. april 1942, br. 1, str. 3.

²² D-r Hajduk Veljković, „U front protiv komunizma“, *Glas Crnogorca*, 12/25. april 1942, br. 14, str. 4.

Pijade među Crnogorcima budući da se on ubrzo pridružio centrali. To antisemitima nije smetalo da nastave s pisanjem optužbi na njegov račun, što će do izražaja posebno doći nakon uspostave njemačke okupacije. Pored toga, vrijedno je navesti da Moša Pijade tokom boravka u Crnoj Gori ne samo da nije imao nikakvih harema, gostionica i hedonističkih satisfakcija već je upravo dok je bio na Žabljaku doživio nervni slom nakon saznanja da mu je porodica pobijena u Srbiji.

Pronacistička propaganda crnogorskih kolaboracionista nastavila je i u mnogom većem broju štampala napade na Mošu Pijadu i Jevreje. Glavno glasilo Narodne uprave *Crnogorski vjesnik* na početku svoje propagandne i političke misije upućivalo je apele Crnogorcima da ne izdaju svoju tradiciju, čojstvo i junaštvo i ne primaju strance i strane agente među sobom – naročito ne Jevrejina Mošu Pijadu koji „propovijeda novu vjeru, da narod može živjeti bez Otadžbine, da se čovjek može ploditi bez porodice, da se može živjeti bez rada“ i koji vjeruje da se hram može pretvoriti u bludnicu, a škola u ludnicu.²³ Narodna uprava obraćala se posebno ženskoj populaciji da pazi svoju čast i kloni se komunista koje predvodi Jevrejin Pijade jer: „Židovi bi svoju degenerisanu rasu sakrili, misle da sruše porodicu (...) da zasade svoju bolesnu klicu iz koje će nići (...) Judino drvo koje će svojim korijenom posisati najbolje životne sokove ove planete.“²⁴ Upućujući žensku čeljad da se ugledaju na žene iz crnogorske istorije koje su imale pamet, čednost i poslušnost, ženama koje budu pomagale „bečara Moša“ da skrnavi „svetinje i čistotu“, kao „otpadnica-ma i beštijama“ pripriječeno je Narodnim sudom i narodnom kletvom.²⁵

Ličnost Moše Pijade i njegovo jevrejsko porijeklo posebno su bili na udaru u lecima koje je rasturala kolaboracionistička propaganda. Krajem 1943. godine, kada su Saveznici na Teheranskoj konferenciji priznali Titovu vojsku kao savezničku i kada su Drugim zasijedanjem AVNOJ-a u Jajcu udareni temelji nove, poslijeratne Jugoslavije, na dijelu okupirane teritorije u Crnoj Gori dijeljen je letak u kome su kritikovane odluke Saveznika i odluke Antifašističkog vijeća.²⁶ U njemu je pisalo kako je po diktatu „moskovskih i

²³ M. S. D., „Neizbježni znaci čuđenja“, *Crnogorski vjesnik*, Cetinje, 1. decembar 1943, br. 10, str. 1.

²⁴ Gorštak, „I žene digoše hajku“, *Crnogorski vjesnik*, 8. decembar, br. 12, str. 4.

²⁵ Isto.

²⁶ Letak je zasigurno nastao po ugledu na letke iz propagandnog odjeljenja kolaborantske vlade Milana Nedića u Srbiji. Pored ovog letka i *Crnogorski vjesnik* je komentarisao formiranje jugoslovenske vlade Ivana Lola Ribara na osnovu izvještaja Radio Beograda i tom prilikom pominjao Mošu Pijadu i Paulinu Albalu. Između ostalog tamo piše: „...a za predsjednika te vlade dao je postaviti jednoga Hrvata, Ivana Ribara, a kao pomoćnika mu postavio je pravog ‘Srbina rodoljuba’ Mošu, koji će nas učiti nacionalizmu, kao što to radi jedna ‘prava Srkinja’ iz Amerike, Paula Albala.“ Videti: *Crnogorski vjesnik*, 8. decembar

londonskih Jevreja“ osnovana banditska vlada u kojoj srpski narod predstavlja „Mošo Pijade bivši robijaš, Čivutin“, a kojega srpska zemlja po zlu poznaje.²⁷ Potom je kritikovana i podrška koju je antifašistima Jugoslavije iz Njujorka pružila poznata srpska teoretičarka književnosti, Jevrejka Paulina Lebl Albala, koja je nazvana „Čivutkom i komunistkinjom“ te „oštokondžom tuđe vjere, krvi i jezika“. Za kolaboracioniste nije bilo sumnje da su savezničke i odluke AVNOJ-a uperene protiv srpskoga naroda i da iza svega stoji igra međunarodnoga jevrejstva, ali da Srbi nikada neće dozvoliti da padnu u ruke komunista „i pod vlast Čivuta, pa makar to zahtijevao cio svijet“.²⁸

Pažnju detaljnije analize zaslužuje još jedan kolaboracionistički letak iz 1944. godine koji je direktno upućen Crnogorcima. Radi se o dokumentu koji u potpunosti dehumanizuje ličnost Moše Pijade i poziva na njegovo uništenje i raspeće.²⁹ U letku su za Pijadu korišćene najprizemnije i najvulgarnije riječi, nazivan je sotonom, vragom, razbojnikom, a naročito je potenciran sintagmem „obrezani jevrejin PIJADA“, koji se u ionako kratkom letku spominje na čak devet mjesta. Letak se obraća Crnogorcima, njegov diskurs potpuno je tradicionalistički i nabijen istorijskom patetikom, vapi za slavnom prošlošću, dobom serdara i vojvoda, vladike Rada, istorijom koja je poništena i pogažena dolaskom komunista predvođenih Mošom Pijadom koji je „vilu crnogorsku zaveo (...) osramotio za vjekova pred istorijom Crnogorski Narod i Njegov svijetli obraz i odveo u propast i smrt“. Zbog tih Mošinih „nedjela“ u letku se Crnogorci pozivaju da ga unište:

„Neka je prokletstvo narodno obrezanom jevrejinu PIJADI, a Slava i Čast Junaku koji ga kazni za sva nedela, i nebojte se Braćo Crnogorci – Sokolovi, još nije kasno. Ubijmo sotonu, koja povede, zavede i osramoti plemena naša i naš svijetli obraz za vjekova, obrezanog jevrejina PIJADU! Raspnimo sina judina obrezanog Pijadu! Smrt mu i prokletstvo!“³⁰

Narodna uprava u sklopu svoje pronacističke i antisemitske djelatnosti trudila se iskonstruisati tezu o Crnoj Gori kao bedemu narodne čistote i pravoslavlja protiv jevrejskih plaćenika – komunista koje predvodi Moša Pijade. Njeni propagandisti tvrdili su da gorštački duh i ponos njenog nacionalnog življa oličavaju četnički oficiri poput Đorđija Lašića, Pavla Đurišića, Jakova

1943, br. 12, str. 5.

²⁷ DACG, AOP, NOB, „Oni su izdali i prodali srpski narod“ od 10. decembra 1943. (letak), br. 4497/IX 1 a – 24 (43)

²⁸ Isto.

²⁹ DACG, AOP, NOB, „O Crnogorci!“, 1944. godina (letak), br. 4771/X 1 g – 17 (17).

³⁰ DACG, AOP, NOB, „O Crnogorci!“, 1944. godina (letak), br. 4771/X 1 g – 17 (17).

Jovovića, Voja Lukačevića, Petra Baćovića, Ivana Ružića, Zaharija Vuksanovića i drugih, naspram kojih stoje „italijanski i hrvatski dezertteri koji sa Mošinom čivutarijom pljačkaju i onako zlehudu imovinu crnogorskih seljaka“.³¹ Pominjanje Talijana kao novoga neprijatelja desilo se kao posljedica prelaska gotovo 5.000 negdašnjih talijanskih okupacionih vojnika nakon kapitulacije njihove zemlje na stranu crnogorskih i jugoslovenskih partizana, od kojih je formirana divizija Garibaldi. Kolaboracionisti su tvrdili da u partizanskim jedinicima sada nema Crnogoraca budući da su svi izginuli te da srpske vitezove iz Crne Gore ne može zavesti otrovna propaganda Radio Londona, „jevrejska Mošina žgadija“, masonerija i komunistički ološ pošto Crnogorci misle svojom glavom i krenuli su putem Boga, Svetoga Save, Lovčena i putem nacionalnim. Jedan anonimni autor je pisao: „Crnu Goru s toga puta niko neće moći skrenuti, a najmanje bjelosvjetski ološ okupljen oko Jevrejina Moše i raznih nesrba i srpskih neprijatelja...“³² Ministar u kolaborantskoj vladi Milana Nedića u Srbiji, M. Spalajković, koji je posetio Crnu Goru tokom njemačke okupacije, pisao je u *Crnogorskom vjesniku* o Crnoj Gori kao najsvjetlijem alem-kamenu srpstva i tvrdio da „svaki pravi Crnogorac smatra Tita i njegove bandite, Moša Pijadu i jevrejsko-italijanske uljeze za ‘nikogoviće’ i prezire ih“.³³ „Mošova jevrejska žgadija“ optuživana je za uništenje pravoslavlja i crkava i odricanje od boga čiju su sahranu, govorili su, kolaboracionisti – komunisti organizovali tokom 1942. godine u Gornjem Polju kod Nikšića.³⁴ U jednom nekrologu poginulom bogoslovu i simpatizeru nacionalista koji je objavio *Crnogorski vjesnik* napravljena je paralela između Hristovih i Marksovih sljedbenika. Prvi su viđeni kao heroji jer čuvaju boga i tradiciju, dok su ovi drugi tretirani kao najveći izdajnici pošto su otišli pod „skut Čivutina Moša“.³⁵ „In memoriam“ je zanimljiv jer se paralela između Hristovih i Marksovih sljedbenika pojašnjava Njegoševim stihovima – „ne složi se Bajram s Božićem“, iako se zna da ni Marks ni Moša Pijade nijesu bili muslimani. Vankontekstna upotreba najvećeg crnogorskog pjesnika XIX vijeka nije bila strana nijednoj domaćoj zaraćenoj strani.

Pored Moše Pijade, važno mjesto u karakterisanju partizanskog kao jevrejskog pokreta zauzela je ličnost Josipa Broza Tita. Kako je njegov kult

³¹ Neimenovani autor, „Doprinos Crne Gore u borbi srpskog naroda protiv komunista“, *Crnogorski vjesnik*, 18. mart 1944, br. 25, str. 5.

³² Isto.

³³ Spalajković, M., „Misija Crne Gore među Srbima“, *Crnogorski vjesnik*, 27. februar 1944, br. 16, str. 1.

³⁴ Bokan, N., „Naš imperativni zahtjev, ne titule i zvanja, već jedinstvo snaga“, *Crnogorski vjesnik*, 20. februar 1944, br. 14, str. 2.

³⁵ Radošević, Todor, „In memoriam – iz liste palih heroja – Povodom dvogodišnje junačke smrti Petra Grdinića, bogoslova“, *Crnogorski vjesnik*, 8. april 1944, br. 34, str. 3.

jaćao unutar partizanskog pokreta i kako je njegov međunarodni ugled dobijao na snazi, tako su antisemitske interpretacije na njegov račun postajale sve učestalije. „Moša i Tito“ postali su omiljeni dvojac za negativnu propagandu svojih neprijatelja. U mnogim propagandnim objavama uz pomen Moše Pijade počeo se javljati i „tobožnji“ maršal Tito. Ako su za Mošino ime često bile vezane atribucije „bjelosvjetska ološ, čivutin Moša“, za Tita je bilo rezervisano „objiač crkvi i kriminalac“ koji radi u interesima međunarodnog jevrejstva. Crnogorske kolaboracioniste posebno je intrigiralo Titovo porijeklo. U tekstu „‘Tito’ ili Josip Broz?“ objavljenom u kolaboracionističkoj štampi kolumnista Milovan Labović potrudio se čitalaštvu otkriti Brozovo porijeklo. U petparačko-mistifikatorskom stilu ovaj je autor „nedvosmisleno“ utvrdio da je propaganda Radio Londona, Moskve i partizanskih objava o Josipu Brozu lažna te da on zapravo zna njegove korijene. Iščitavao je, kako kaže, detaljno partizansku štampu i na osnovu podataka iz nje utvrdio da je Tito zapravo Rus, boljševik i agent III internacionale.³⁶ Na jednom drugom mjestu u istome tekstu pak kazuje da je Tito „misteriozni tip jevrejskoga porijekla, koji nema ničeg zajedničkog sa: duhom, tradicijama, vjerom i pregnućima srpskoga naroda“.³⁷ Da bi dodatno dokazao koliko je Tito Jevrejin i koliko voli Jevreje, Labović se pozvao na „pouzdate izvore“, koje naravno nije naveo, a koji svjedoče da je najuži savjetodavni forum oko Tita „sastavljen od Židova: Jevreja i Jevrejki“ te da njegovu tjelesnu gardu čine vojnici strane narodnosti – „jevrejskog porijekla“. Po kazivanjima, kako tvrdi Labović, „jedne osobe“ u čijoj je kući u Goranskom Tito navodno smjestio svoj štab 1942. godine, saznaje se da je Tito „imao naročitu pohlepnost za jelima i začinima jevrejskog običaja“.³⁸ Odakle u Goranskom 1942. godine začini i jela jevrejskog običaja Labović nije otkrivao, ali je dalje pisao da činjenica što je Moša Pijade Brozov najbliži saradnik i najuticajnija ličnost u štabu te potpredsjednik Titove vlade u Jajcu, najbolje potkrepljuju njegovo mišljenje da je Tito „židovskog porijekla“. Čitav pomenuti tekst imao je za cilj prikazati Titovu vojsku kao pokret koji predvode Jevreji kako bi uništili Srbe, odnosno da bi se pokazalo što su „Tito i njegova garda učinili od maloga srpskoga naroda“.³⁹

Titovo antisrpstvo u korist jevrejstva potencirano je u više novinskih članaka. Crnogorci su u tim napisima prekorijevani što su primili Jevrejina Mošu Pijadu i „nekoga Tita, čije se pravo ime i porijeklo ne zna“, a koji su im zapovijedali da brat može ubiti brata, sin oca, komšija i plemenik komšiju i plemenika, da pale kuće i najbolje kopaju u „pasje groblje“, a koji se bore

³⁶ Labović, Milovan, „‘Tito’ ili Josip Broz?“, *Crnogorski vjesnik*, 4. mart 1944, br. 43, str. 2.

³⁷ Isto, str. 1.

³⁸ Isto, str. 2.

³⁹ Isto, str. 1.

„za neki novi svijet bez Domovine i narodnosti u kome vladaju Jevreji“.⁴⁰ Kolaborantske novine *Bokeški vjesnik*, koje su tokom 1944. godina izlazile u Kotoru za vrijeme njemačke okupacije, a koje su uređivali ljudi bliski Narodnoj upravi, objavljivale su i neke antisemitske govore i tekstove generala Milana Nedića. U jednome od njih Nedić je isticao kako srpski narod pati od odmetnika od boga, predvođenih „jevrejsko-boljševičkim ološem Titom, Singerom, Pijadom“ koji pale žito, domove, mostove, gradove, „sve što je Srbin teškom mukom stvarao i stekao“.⁴¹ Titov pokret Nedić je nazvao crvenom nemani „koja nosi na čelu petokraku jevrejsku zvezdu“ i da je zbog toga srpskome narodu suđeno da se bori protiv nekrsta: „Prvo je odolijevao azijskoj osmanlijskoj navali i branio Evropu i njenu kulturu na polju Kosovu. Sad mu je suđeno da se brani od Sovjeta udruženih s Jevrejima“, smatrao je taj sprovoditelj „Konačnog rješenja“ u Srbiji.⁴²

Izuzetno antisemitski tekst o Josipu Brozu Titu i njegovoj vojsci pod naslovom „Reklama oko Tita! Židovi se igraju ‘oslobodioca naroda’“ objavio je u *Crnogorskom vjesniku* „ratni izvestitelj“, izvjesni Dr. Gruber. On je tvrdio da se jevrejska priroda Narodnooslobodilačkoga pokreta vješto skriva korišćenjem nejevrejskih konspirativnih imena komunističkih vođa, a da se upravo „komunistički banditi zapadnog Balkana“ ističu po „židovskom vođstvu“.⁴³ Komuniste u redovima NOB-a nazvao je „djeca Izraela“. Posebno se bavio statistikom jevrejskog prisustva među oficirima saniteta. Pozivajući se na „bilten br. 28“ Titova štaba, Gruber je crnogorsku javnost upoznao da se u rangu majora ili kapetana „pojedinih brigada bandi“ nalazi ukupno 30 oficira, od čega je 18 ljekara „punokrvnih Židova“ i 7 „polužidova“. Potom je u pokušaju da bude duhovit dodao: „Najinteresantnija je možda ta okolnost da ima među njima i 7 židovki, koje su kao ‘drug major’ ili ‘drug kapetan’ u službi Moskve“.⁴⁴ Način na koji komunisti vrbuju ljude za svoj pokret autor je objašnjavao na osnovu slučaja s „jadranskih ostrva“, đe je za komandanta artiljerije tamošnjeg „sektora“ postavljen čovjek koji je zavrbovan „od jedne rastavljene gostioničarke i polužidovke“. Gruber je u nastojanju Narodnooslobodilačkoga pokreta da se prikupe dokazi o zločinima okupatora i njegovih saradnika kako bi im se moglo suditi nakon rata vidio „židovski lik nasilja“.⁴⁵

⁴⁰ M. S. D., „Neizbježni znaci čuđenja“, *Crnogorski vjesnik*, Cetinje, 1. decembar 1943, br. 10, str. 1.

⁴¹ „G. Nedić poziva Srbe u boj protivu crvene nemani“, *Bokeški vjesnik*, Kotor, 21. oktobar 1944, br. 18, str. 1.

⁴² Isto.

⁴³ Dr. Gruber, „Reklama oko Tita! Židovi se igraju oslobodioca naroda“, *Crnogorski vjesnik*, 8. decembar 1943, str. 5.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

Toliko negativnih slika o partizanskoj vojsci koju je kolaborantska propaganda personifikovala u likovima Jevreja Moše Pijade i Tita mogu se tumačiti i kao signaliziranje narodu što mu se može desiti ukoliko komunisti pobijede. Jer kako je upozorovao jedan kolaborantski dopisnik, borba protiv komunizma nije samo borba protiv Titovih brigada, iza Tita stoje „ubitač-nije okolnosti“: međunarodno jevrejstvo, masonerija, internacionala, Staljin, SSSR i zapadne demokratije.⁴⁶ Narodna uprava makar propagandno nije sumnjala u pobjedu „hrišćanske Evrope“ nad Titom i Čerčilom (*Winston Churchill*), „čiji su ratni planovi inspirisani čivutskim duhom“. Ona je smatrala da će pobijediti Tita i njegovu „šumsku jevrejštinu“,⁴⁷ jer je njen saveznik „Bog, ‘Srbini Bog’“ koji će pomoći njihovu pravednu borbu. U slučaju pobjede „Moše, Tita i bandita“ prognozirao je crni scenario jevrejske zavjere koji je zadesio SSSR nakon revolucije 1917. godine. Zato je u *Crnogorskom vjesniku* i ostalim kolaborantskim novinama objavljeno na desetine tekstova o životu u SSSR-u u kojima su posebno analizirane sadističke tehnike tajne sovjetske policije NKVD, koju su, prema riječima crnogorskih autora, uspostavili Jevreji kako bi slomili pravoslavni i nacionalni duh ruskoga naroda.

Negativne predstave o Moši Pijadi i Titu u kolaborantskoj propagandi nijesu ostavile dubokoga traga među crnogorskim stanovništvom niti uticale na rast antisemitizma, budući da je poslijeratni sistem koji su uspostavili komunisti proklamovao internacionalizam. I Tito i Moša Pijade dobili su u Crnoj Gori spomenike koji i danas krasi glavni crnogorski grad.⁴⁸ Čini se da uzaludnu funkcionalizaciju negativnih stereotipa o Moši i Titu najbolje svjedoči stih bivšega ratnog četničkog stihoklepeca i narodnog pojca Radovana Bećirovića, koji je kao poratni pritvorenik komunističkog režima spjevao: „Molim Tita i Moša Jevreja / da oprostite što sam do sad bleja“.⁴⁹

⁴⁶ Radošević, Teodor Alfa, „Da se razumijemo, gospodo!“, *Crnogorski vjesnik*, 29. jun 1944, str. 1.

⁴⁷ Sintagmem je preuzet iz teksta: „Crnogorska kerenština“, *Crnogorski vjesnik*, 29. jun 1944, str. 1.

⁴⁸ U posljednje vrijeme oba spomenika bila su na meti vandala. Na Mošinu spomeniku ispisan je „Smrt komuni“ i ucrtana 4 ocila. Detaljnije: <https://www.pobjeda.me/clanak/oskrnavljena-spomen-bista-mose-pijade-na-bulevaru-ivana-crnojevic>

⁴⁹ Vujović, Đuro, *Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1997, str. 181.

Citirana bibliografija:

- „G. Nedić poziva Srbe u boj protivu crvene nemani“, *Bokeški vjesnik*, Kotor, 21. oktobar 1944, br. 18.
- Argus (1942). „Moša Pijade“, *Glas Crnogorca*, br. 16.
- Bokan, N. (1944). „Naš imperativni zahtjev, ne titule i zvanja, već jedinstvo snaga“, *Crnogorski vjesnik*, 20. februar 1944, br. 14.
- Dr Gruber (1943). „Reklama oko Tita! Židovi se igraju oslobodioca naroda“, *Crnogorski vjesnik*, 8. decembar 1943.
- D-r Hajduk Veljković (1942). „U front protiv komunizma“, *Glas Crnogorca*, 12/25. april 1942, br. 14.
- Gorštak. „I žene digoše hajku“, *Crnogorski vjesnik*, 8. decembar, br. 12.
- Grupa autora (1964). *Hronologija narodnooslobodilačkog rata 1941–1945*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Hoare, Marko. „The Chetniks and the Jews“ (extract from book *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and Chetniks, 1941–1943*), dostupno na: <http://znaci.net/00001/177.pdf>
- Koljanin, Milan, „Antisemitski stereotipi u Srbiji 1941–1942. godine“, dostupno na: <http://elmundosefarad.wikidot.com/printer--friendly//antisemitski-stereotipi-u-srbiji-1941-1942-1>
- Lazina, P. M. (1942). „Zadnji trzaji crnogorskog komunizma“, *Glas Crnogorca*, 1/14. april 1942, br. 12.
- M. S. D. (1943). „Neizbježni znaci čuđenja“, *Crnogorski vjesnik*, Cetinje, 1. decembar 1943, br. 10.
- Neimenovani autor (1944). „Doprinos Crne Gore u borbi srpskog naroda protiv komunista“, *Crnogorski vjesnik*, 18. mart 1944, br. 25.
- P. B. (1942). „Muslimani i nacionalistički pokret“, *Glas nacionalista*, 22. april 1942, br. 1.
- Petrović, V. (1943). „Moša Pijade“, In: *Pakao ili komunizam u Crnoj Gori*, sveska br. 1, Glas Crnogorca, Cetinje, 1943.
- Radošević, Teodor Alfa (1944). „Da se razumijemo, gospodo!“, *Crnogorski vjesnik*, 29. jun 1944.
- Radošević, Todor (1944). „In memoriam – iz liste palih heroja – Povo-dom dvogodišnje junačke smrti Petra Grdinića, bogoslova“, *Crnogorski vjesnik*, 8. april 1944, br. 34.
- Spalajković, M. (1944). „Misija Crne Gore među Srbima“, *Crnogorski vjesnik*, 27. februar 1944, br. 16.

- Stojanović, Aleksandar & Zec, Dejan (2015). „‘Jazbina iz koje su potekla sva zla i nesreće’: antisemitska i antimasonska propaganda na stranicama kolaboracionističke štampe u Srbiji 1941–1944“, In: Stojanović, Aleksandar (ur.), *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944*, knjiga I. Beograd: Filip Višnjić.
- Tauber, Eli (2014). *Holikaust u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za proučavanje zločina protiv čovječnosti.
- Vujović, Đuro (1997). *Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.
- Zuckerman, Boško (2010). „Prilog proučavanju antisemitizma i protu-židovske propagande u vodećem zagrebačkom ustaškom tisku (1941–1943)“, *Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 42, Zagreb.

Boban BATRIĆEVIĆ

MOŠA PIJADE AND TITO IN THE ANTI-SEMITIC PROPAGANDA OF MONTENEGRIN COLLABORATORS IN THE SECOND WORLD WAR

The paper presents narratives about Moša Pijade and Josip Broz Tito published by the collaborationist press in Montenegro during the Second World War. Pijade and Tito were the main targets of anti-Semitic propaganda that tried to depict Montenegrin and Yugoslav partisans as servants of the „world-wide Jewish conspiracy“.

Keywords: *Moša Pijade, Tito, anti-Semitism, propaganda, Second World War, Montenegro*

Izvorni naučni rad

UDK 26(497.16)“1918/1941“

František ŠÍSTEK (Prag)

Institut za istoriju Češke akademije nauka

Historický ústav Akademie věd ČR, Prag

frantsistek@volny.cz

JEVREJI U CRNOJ GORI U MEĐURATNOM PERIODU (1918–1941)¹

U međuratnoj Crnoj Gori, prema zvaničnim statistikama živjelo je 35 (1921) – 56 (1931) osoba jevrejske vjeroispovijesti. Jevreji su tada uglavnom dolazili iz drugih krajeva jugoslovenske države i bili su teritorijalno disperzirani, dok se jednim dijelom radilo o potomcima jevrejskih porodica nastanjenih u Boki Kotorskoj već od 19. vijeka. Pored komparativne analize demografskih podataka, članak razmatra pitanje vjerske jurisdikcije nad crnogorskim Jevrejima, koji su smatrani za pripadnike Dubrovačke jevrejske opštine. Na kraju prikazuje neke karakteristične životne i profesionalne trajektorije pojedinih Jevreja i Jevrejki koji su živjeli u međuratnoj Crnoj Gori i ostavili tragove u istorijskim izvorima.

Ključne riječi: Jevreji, Crna Gora, međuratni period 1918–1941, demografija, Kraljevina SHS, Jugoslavija, vjerske i nacionalne manjine, judaizam

Nakon raspada Austro-Ugarske i prisajedinjenja Crne Gore Srbiji, odnosno Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, krajem 1918. prostor današnje Republike Crne Gore našao se u jednoj državnoj cjelini, iako bez vlastitog političkog subjektiviteta. Pored dominantnih populacija pravoslavne, islamske i katoličke vjeroispovijesti, u Crnoj Gori živjeli su u međuratnom periodu (1918–1941) takođe malobrojni, teritorijalno disperzirani i u istorijskim izvorima gotovo neprimjetni Jevreji. S obzirom na kasnije događaje i tendencije vezane za Drugi svjetski rat – holokaust, antisemitizam, proganjanje i spaša-

¹ Ovaj tekst je nastao kao rezultat standardnog grantovskog projekta br. 20-02699S „Jevreji u Crnoj Gori: od nevidljivosti do zajednice“, finansiranog Grantovskom agencijom Češke republike (GA ČR) / Tento text vznikl v rámci standardního grantového projektu č. 20-02699S „Židé v Černé Hoře: od neviditelnosti k obci“, financovaného Grantovou agenturou České republiky (GA ČR).

vanje Jevreja, kao i aktivno učešće mnogih od njih u Narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije pod vođstvom komunista – važno je da odgovorimo na nekoliko pitanja vezanih za međuratni period koja do sada nisu sasvim razjašnjena. Da li je bilo domaćih Jevreja u Crnoj Gori koji su u toj zemlji bili trajno nastanjeni? Koliko ih je bilo, u kojim mjestima su živjeli? Ko su bili ovi Jevreji, odakle su došli, da li su pripadali nekoj od zvaničnih jevrejskih vjerskih zajednica? Kako su živjeli i čime su se bavili? Koliko Jevreja se nalazilo u Crnoj Gori u vrijeme okupacije Kraljevine Jugoslavije na proljeće 1941? Kakva je bila njihova dalja sudbina?

Ukoliko zanemarimo dugo rašireno opšte uvjerenje da u međuratnoj Crnoj Gori Jevreja jednostavno nije bilo, što bi opravdavalo tezu o „antisemitizmu bez Jevreja“² u vrijeme italijanske i njemačke okupacije, podatke o broju crnogorskih Jevreja u godinama prije Drugog svjetskog rata u dosadašnjoj literaturi nalazimo vrlo sporadično. Prema historičaru balkanskih genocida u 20. vijeku Paulu Mojzesu, koji svoj zaključak bazira na zvaničnim podacima jugoslovenske provenijencije iz 50-ih godina 20. vijeka, „samo oko trideset Jevreja živjelo je u Crnoj Gori prije Drugog svjetskog rata. Taj broj se povećao kad su neki Jevreji iz Srbije i Bosne i Hercegovine izbjegli u Crnu Goru. Italijanske okupacione snage nisu dirale lokalne Jevreje, ali su pohapsile izbjeglice i deportirale ih u logore Kavaja i Sijak u Albaniji, odkud su kasnije prevezeni do logora u Italiji“ (Mojzes, 2011: 93, prema *Zločini fašističkih okupatora*, 1952: 131).

Najkonkretnije podatke o broju Jevreja u Crnoj Gori uoči Drugog svjetskog rata kao i broju onih koji su tokom rata nastradali nalazimo u cjelovitom pregledu ove problematike Jaše Romana *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata* iz 1980. godine. Napomenimo da ovaj istraživač, koji se sudbinom jugoslovenskih Jevreja u Drugom svjetskom ratu bavio dugo i sistematično, i sam upozorava da su podaci koje prezentira uprkos svim naporima ipak samo približno tačni: „Potpuna evidencija o broju jugoslovenskih Jevreja, koji su stradali kao žrtve genocida, ne postoji. U sledećem pregledu dat je prikaz žrtava po pokrajinama, koji je sastavljen na osnovu posleratnih publikacija, malog broja sačuvanih dokumenata i izjava preživelih (...)“ (Romano, 1980: 201). Jaša Romano prikazuje podatke o nastradalim Jevrejima iz Crne Gore komparativno u kontekstu drugih regija Jugoslavije. U čitavoj Jugoslaviji živjelo je 82.242 Jevreja, od kojih je tokom Drugog svjetskog rata poginulo 67.248, dakle, 81,76% ove populacije. Imajući u vidu opšte rašireno uvjerenje koje smo već pominjali – da

² Kovanica „antisemitizam bez Jevreja“ koristi se inače uglavnom kao karakteristika antisemitizma u zemljama Srednje i Istočne Evrope nakon holokausta (Lendvai, 1971).

u Crnoj Gori nije bilo Jevreja – podaci o Crnoj Gori koji slijede izgledaju na prvi pogled gotovo nevjerovatno i neminovno izazivaju istraživačku pažnju. U Crnoj Gori do rata živjelo je prema J. Romanu 30 Jevreja, od kojih je 28 nastradalo, što znači da je procenat žrtava genocida u odnosu na ukupnu populaciju dostigao 93%. Ovaj statistički podatak dobija punu težinu u upoređenju s drugim krajevima zemlje. Po broju Jevreja nastradalih u holokaustu u odnosu na cjelokupnu populaciju, najviše žrtava je Drugi svjetski rat odnio u Bački i Baranji (84,4%), Sloveniji, Međimurju i Prekomurju (86,6%), Sandžaku (86,6%), Srbiji (88%), Makedoniji (90%), Banatu (92,8%) i – Crnoj Gori (93%) (Romano, 1980: 201). U svjetlu ovih podataka, očito je da Crna Gora ne samo što nije bila zemlja bez Jevreja, nego je, ukoliko su ove informacije tačne, upravo u Crnoj Gori holokaust odnio najviše žrtava od svih regija Jugoslavije u odnosu na predratnu jevrejsku populaciju! Ipak, pristupamo ovim statističkim podacima svjesni njihovih ograničenja i nužnosti dalje istoriografske provjere.

Jevreji Crne Gore kao pripadnici Dubrovačke vjerske opštine

Nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ujedinio je u jednoj državi dvije velike grupe Jevreja sa posebnim istorijskim, kulturnim, jezičkim i liturgijskim tradicijama: sefardske Jevreje s prostora nekadašnje Osmanske carevine i aškenaske Jevreje iz južnih provincija Habsburške monarhije. U Bosni i Hercegovini, koju je Austro-Ugarska okupirala 1878, suživot domicilnih sefardskih Jevreja sa novopridošlim aškenaskim Jevrejima sa sjevera započeo je već nekoliko decenija ranije (Freidenreich, 2001: 5). Hariett Pass Freidenreich u svojoj monografiji o jugoslovenskim Jevrejima upoređuje razlike između Sefarda i Aškenaza sa razlikama između Srba i Hrvata u istoj državi. Među Jevrejima, zaključuje ova istraživačica, kao uostalom i među njihovim jugoslovenskim sugrađanima, postojale su značajne međusobne specifičnosti i regionalne varijacije (Freidenreich, 2001: 7–8).

Samo nekoliko mjeseci nakon nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1. jula 1919. u Osijeku održan je Osnivački Kongres Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština (SJVO), koji je trebalo da ujedini u mnogo čemu vrlo različite jevrejske opštine na teritoriji nove države i postane krovna organizacija svih jugoslovenskih Jevreja, prilagođena novim vremenima (Popović, 1997: 44). Na početku svog postojanja SJVO okupljao je 117 lokalnih organizacija (jevrejskih vjerskih opština) od kojih su 12 činile zasebne organizacije ortodoksnih Jevreja (Barišić, 2006: 74). Pravila SJVO-a Ministarstvo vjera Kraljevine SHS odobrilo je tek nakon dvije godine, 25. avgusta 1921. Za sjedište Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština u Kraljevini Srba, Hrvata

i Slovenaca određen je glavni grad Beograd, koji je istovremeno predstavljao jedan od tri grada nove države (zajedno sa Zagrebom i Sarajevom) sa najvećim i najaktivnijim jevrejskim zajednicama (Popović, 1997: 45).

Sve do Vidovdanskog ustava izglasanog u skupštini Kraljevine SHS 28. juna 1922. u novoj ujedinjenoj državi zadržan je privremeno dosadašnji status vjerskih zajednica koji je bio na snazi u pojedinim krajevima prije ujedinjenja. Vidovdanskim ustavom garantovana je ravnopravnost svih konfesija, od kojih ni jedna nije bila privilegovana ili državna, ali je istovremeno osiguravao da vjerske zajednice budu čvrsto vezane za državu. Zakon o vjerskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji proglašen je 13. decembra 1929. Urađen je po ugledu na Zakon o organizaciji izraelitske vjerske zajednice u Hrvatskoj iz 1906. godine, kada je Hrvatska sačinjavala sastavni dio Habsburške carevine (čitav tekst zakona iz 1929. donosi Freidenreich, 2001: 232–238). Na osnovu zakona iz 13. decembra 1929. formirane su dvije posebne organizacije – pored glavnog Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština uspostavljeno je takođe Udruženje ortodoksnih jevrejskih vjeroispovjednih opština (Popović, 1997: 123–4). 1930. godine u Jugoslaviji postojalo je 114 jevrejskih vjerskih opština: 70 aškenaskih-neoloških (od kojih se 76 nalazilo u Hrvatskoj ili Vojvodini), 38 sefardskih (od kojih 35 u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Dalmaciji) i 6 aškenaskih-ortodoksnih opština (sve osim jedne u Vojvodini) (Freidenreich, 2001: 70).

Zakon o vjerskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji regulisao je istovremeno prilike za jevrejsku vjersku nastavu u svim državnim školama i problematiku slavljenja jevrejskih praznika za državne službenike, pripadnike vojske i studente. Vlada je donošenjem ovog zakona u pravnom smislu priznala legitimitet Saveza jevrejskih opština na nivou Jugoslavije kao i svih njegovih organizacionih komponenata. Jevreji su njime dobijali zaštitu kao vjerska manjina i dobili sve privilegije u kojima su uživali i pripadnici ostalih zvanično priznatih konfesija (Freidenreich, 2001: 71). Ipak, glavnu ulogu u svakodnevnom životu jugoslovenskih Jevreja imale su lokalne jevrejske zajednice. Zajednicu su obično sačinjavali svi Jevreji koji su živjeli u nekom gradu i njegovoj okolini. U nekim slučajevima se dešavalo da su u istom mjestu funkcionisale i koegzistirale dvije ili čak tri različite jevrejske zajednice (sefardska, aškenaska i ortodoksna). Svaka jevrejska zajednica predstavljala je iz pravnog gledišta zvanično priznatu instituciju, čije je funkcionisanje regulisano vlastitim statusom koji je morao biti odobren od strane države. „Članstvo u jednoj takvoj zajednici bilo je po zakonu obavezno za sve pripadnike jevrejske vjere nastanjene u državi. Učlanjenje u zajednicu nije se moralo naplaćivati. (...) Napuštanje zajednice bilo je moguće samo u slučaju konverzije prema drugoj religiji ili preseljenja na drugo mjesto. (...) Svi članovi morali

su da zajednici plate godišnji vjerski porez, kao i razne druge takse za ritualne potrebe. (...) Obavezan karakter članstva u zajednici i plaćanja nije predstavljao nikakvu specifičnost jevrejske zajednice u Jugoslaviji, nego je više reflektovao preovladajuću situaciju svih priznatih vjerskih zajednica zemlje u kojoj je vjerska pripadnost važila za opšte pravilo. U međuratnoj Jugoslaviji bilo je doduše moguće da se čovjek izjasni da ne pripada ni jednoj konfesiji, ali do toga je dolazilo vrlo rijetko. Prema popisu iz 1921, 1381 osoba u cijeloj Jugoslaviji bilo je zvanično „bez konfesije“, uključujući 93 takvih slučajeva u Zagrebu, 65 u Beogradu i 16 u Sarajevu“, rezimira Hariett Pass Freidenreich (Freidenreich, 2001: 71). Jugoslovenska jevrejska zajednica predstavljala je iz formalnog gledišta vjersku strukturu priznatu sa strane države, izgrađenu prema srednjoevropskom modelu kako se oblikovao u zemljama nekadašnje Habsburške monarhije. Članstvo je bilo obavezno za svakog Jevreja. Svi koji su bili ekonomski sposobni morali su redovno naplaćivati vjerski porez (Freidenreich, 2001: 96).

Iz svega gore navedenog, očito je da su i Jevreji koji su živjeli na teritoriji današnje Crne Gore u vrijeme međuratne jugoslovenske monarhije morali makar formalno pripadati nekoj lokalnoj jevrejskoj zajednici ili zajednicama. Međutim, poznato je da u Crnoj Gori, sve do početka 21. vijeka kada je nekoliko godina nakon obnove samostalnosti na majskom referendumu o državnom statusu iz 2006. osnovana Jevrejska zajednica Crne Gore, nije u moderno doba nikad ranije postojala posebna jevrejska zajednica sa sjedištem u nekom od crnogorskih gradova. Istraživanja hrvatskog historičara Bernarda Stullija, objavljena u monografiji *Židovi u Dubrovniku*, pokazala su da su malobrojni Jevreji Boke Kotorske, Crnogorskog primorja i značajnog dijela kontinentalne Crne Gore s gradovima poput Cetinja, Podgorice i Nikšića kontinualno spadali pod jurisdikciju dubrovačke jevrejske opštine, i to ne samo u međuratnoj Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji, nego i u poslijeratnoj socijalističkoj federaciji, sve do njenog raspada početkom 90-ih godina 20. vijeka.

Podsticaj za formiranje jedne moderne vjerske opštine, koja je obuhvatala najjužniji dio primorskih posjeda Habsburške monarhije na Jadranu i više nije predstavljala tradicionalnu gradsku opštinu u uskom smislu riječi nego je obuhvatala znatno veću teritoriju na kojoj su živjele pored samog gradskog centra manje grupe Jevreja ili pojedinci u broju manjih mjesta, pružio je austrijski zakon o jevrejskim vjerskim zajednicama od 21. marta 1890. (Stulli, 1989: 62). U pokrajini Dalmaciji, pomenuti zakon je regulisan posebnom naredbom od 8. februara 1892. Na osnovu ove naredbe teritorija Dalmacije u smislu jurisdikcije jevrejskih vjerskih opština podijeljena je između samo dvije zajednice. Dubrovačka jevrejska zajednica obuhvatala je kotare Dubrovnik, Korčula i Kotor, dok

je zadarskoj jevrejskoj zajednici pripao čitav ostali prostor sjeverno s kotarima Metković, Split, Šibenik i Zadar (Stulli, 1989: 62). „Time je Dubrovačka židovska općina i zakonski prestala biti lokalna dubrovačka općina i potvrđena je njena šira teritorijalna jurisdikcija“ (Stulli, 1989: 64).

Tokom 19. i početkom 20. vijeka, broj Jevreja nastanjenih u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju postepeno se povećavao. Radilo se o efektu šireg procesa, koji je prema Stulliju bio karakterističan za čitavo razdoblje habsburške vladavine. Dalmatinski Jevreji sve su manje bili koncentrisani u nekoliko važnijih gradova poput Dubrovnika, Splita i Zadra. Nakon sticanja punih građanskih prava kao i zbog otvaranja novih trgovačkih i drugih poslovnih mogućnosti u nizu manjih gradova na jadranskoj obali, Jevreji su se počeli nastanjivati i u mnogim drugim mjestima. Stulli donosi sljedeće podatke koje zbog historijskog konteksta navodimo u cijelini, uključujući i mjesta izvan današnje crnogorske teritorije: „Prema popisu iz 1880. g. bilo je Židova u Benkovcu 1, Budvi 3, Hercegovom 4, Kotoru 17, Metkoviću 6, Splitu 155, Šibeniku 4, te u Zadru 26. Prema popisu iz 1910. g. bilo ih je u Blatu (na otoku Korčuli) 8, Budvi 20, Hercegovom 20, Kotoru 72, Perastu 12, Makarskoj 5, Metkoviću 4, Sinju 6, Splitu 159, Trogiru 1, Supetru (na otoku Braču) 2, Šibeniku 35, Visu 5, te u Zadru 55. Uočljiva je znatna koncentracija na najjužnijem dijelu pokrajine Dalmacije, tj. u Boki Kotorskoj i u Crnogorskom primorju, gdje je skupina narasla na 124 osobe, prestigavši brojčano Dubrovnik“ (Stulli, 1989: 69). Melita Švob stavlja ovaj migracijski proces u sljedeći kontekst: „Naseljavanje Židova u Dalmaciji od početka je bilo vezano za gradove, za razliku od sjeverne Hrvatske i Slavonije. Tek se kasnije nalaze i u nekim manjim mjestima, ali nikada u velikom broju. Jedino je neko vrijeme bio povećan broj Židova na jugu tadašnje Dalmacije, u Boki Kotorskoj i Crnogorskom primorju. Na to su utjecale migracije iz Bosne i Hercegovine i dobre trgovačke veze“ (Švob, 2004: 62). Nakon nekoliko decenija u kojima je ova populacija u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju bila u porastu tako da je njihov broj prema zadnjem popisu iz vremena Austro-Ugarske bio veći u odnosu na broj Jevreja u samom tradicionalnom središtu zajednice – Dubrovniku, tektonske političke, ekonomske i druge promjene nakon završetka Prvog svjetskog rata uzrokovale su markantnim demografskim padom. Većina Jevreja napustila je ovaj dio jadranske obale nakon raspada Austro-Ugarske 1918, vratila se u zavičaj ili preselila u druge krajeve Kraljevine SHS.

Zahvaljujući recentim, do sada najiscrpnijim istraživanjima moderne historije Jevreja u Boki Kotorskoj (voditelji projekta Marija Kušović i Bogdan Novaković), čiji su rezultati objavljeni u studiji *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku* iz 2021. godine, danas već raspoložemo naučno obrađenim podacima o jevrejskom stanovništvu Kotora i okoline u

vrijeme habsburške vladavine, uključujući prilično detaljne podatke o jednom broju jevrejskih porodica i pojedinaca koji su se na ovom području trajno ili privremeno nastanili. Među porodice koje su ostavile dublji istorijski trag spada porodica Finzi (Finci) koja se u Kotor doselila iz Trsta prije 1835. godine (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 16). „Finzi, značajan kao suosnivač jevrejskog groblja u Škaljarima, posjedovao je kuću u starom gradu Kotoru pod katastarskim br. 314 sve do 1912. godine. Jevrejska porodica Mandel potom kupuje tu istu kuću i u njenom vlasništvu će ostati sve do 1926. godine. Mauricio Moše Mandel, veoma sposoban trgovac, u Kotor se doselio prije 1853. iz Češke. Imao je desetero djece, a bio je i suosnivač jevrejskog groblja u Škaljama. Od splitskih Jevreja koje je sudbina vezala za Kotor, bili su i Jesuruni. (...) Porodica Janni se doselila u Kotor takođe iz Dubrovnika. (...) Od ostalih jevrejskih porodica cijelog XIX vijeka, u Kotoru se pominju sljedeće: Andauer, Tedeschi, Tolentino, Herzer, Linenberger, Löwenschuss, Steiner, Valenzin, Winkler, Werner, Pardo i Popper“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 17). Pored sefardskih imena kao što su Finzi i Tolentino (najveća dubrovačka jevrejska porodica, čiji pripadnici su se u Kotor doselili iz Splita), u Kotoru su se, dakle, tokom habsburške vladavine nastanjivali i aškenaski Jevreji iz raznih pokrajina srednjovropske carevine poput pripadnika porodice Herzer (iz okoline Zagreba), Linenberger (iz Gradiške u tadašnjoj zapadnoj Ugarskoj, danas austrijska savezna zemlja Burgenland) ili Löwenschuss (iz Černovca u Bukovini, danas Ukrajina). Pored pojedinaca i porodica koji su pripadali jevrejskoj vjeri, bilo je ponekad i konvertita jevrejskog porijekla koji su prešli na katolicizam, dominantnu i uprkos formalnoj ravnopravnosti, društveno ipak najprestižniju konfesiju Habsburške carevine. Potomci jednog dijela ovih porodica živjeli su u Boki Kotorskoj i u međuratnom periodu.

Iz izvora dubrovačke provenijencije koje je istražio Bernard Stulli, proizlazi da u Boki Kotorskoj u kasnoj Habsburškoj monarhiji nije bilo sinagoge, ali je u Kotoru ipak u zadnjim decenijama austro-ugarske vladavine postojao prostor koji su ovdašnji Jevreji koristili za ritualne potrebe. Autori istraživanja o Jevrejima Kotora u 19. vijeku iz 2021. navode prema „usmenom predanju Jevreja Boke Kotorske“ da su se jevrejski vjerski obredi održavali u improvizovanoj sinagogi u starom gradu Kotoru, koja se nalazila na današnjem Trgu od zatvora (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 17). U međuratnom periodu, pored Kotora postojala je takođe filijala dubrovačke jevrejske opštine u Herceg Novom (Fischer, 1929: 235). Vjerovatno su već u posljednjim godinama habsburške vladavine i u Herceg Novom održavani jevrejski praznici i obredi na nekoj gradskoj lokaciji koja nam je za sada nepoznata. Sigurno možemo na osnovu dostupnih izvora zaključiti da nije postojala funkcija samostalnog rabina za područje Boke i Crnogorskog primorja.

Kao što je već rečeno, nakon nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, dosadašnja struktura vjerskih zajednica ostala je netaknuta, što znači da su Boka Kotorska i Crnogorsko primorje dalje smatrani za oblast koja pripada dubrovačkoj jevrejskoj zajednici, isto kao u vrijeme habsburške vladavine. U momentu donošenja novog zakona iz 1929, u Kraljevini Jugoslaviji bilo je ukupno 99 jevrejskih vjerskih opština uz 12 filijala tih opština. Svaki pojedinačni statut jevrejskih opština moralo je odobriti Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije. Statut Dubrovačke jevrejske opštine (Pravila izraelske bogoštovne opštine u Dubrovniku) privremeno je odobren 3. septembra 1930. Godine 1938. dolazi do normiranja teritorijalne nadležnosti jevrejskih opština u okviru generalnog arondacionog plana. U slučaju Dubrovačke opštine predloženi su kotari Dubrovnik, Korčula, Ston, Trstenik, Cavtat, Herceg Novi, Budva, Bar, Ulcinj, Kotor, Cetinje, Podgorica, Nikšić, Danilovgrad, Bileća, Trebinje i Ljubinje. „Dubrovačka opština također je inisistirala da je „odvajkada“ vodila matične knjige za većinu tih mjesta, a da joj je navedeno područje dodijeljeno i definitivnim „Pravilima“ što ih je Ministarstvo pravde odobrilo 8. VII. 1936. (Stulli, 1989: 75–6). „Generalno arondacioni raspored“ odobren od Ministarstva pravde 1938. g., a koji je stupio na snagu 1. I. 1939, odredio je da područje Židovske općine Dubrovnik obuhvaća „Dubrovnik, te srezove dubrovački, ljubinski, bilećski, trebinjski, bokokotorski, cetinjski, danilovgradski, nikšićki, barski i podgorički“ (Stulli, 1989: 77).

Godine 1921. Dubrovačka jevrejska opština prema podacima koje je sama zabilježila brojala je ukupno 47 članova i 101 „duša“ (za članove u punom smislu se ovdje očito smatraju osobe koje su plaćale vjerski porez). „Kao tadašnje filijale Dubrovačke općine zabilježene su one u Kotoru, Herceg Novom i Korčuli“ (Stulli, 1989: 78). U statističkim podacima o jevrejstvu Kraljevine SHS iz 1929, koje je u *Jevrejskom almanahu za godinu 5690 (1929–1930)* objavio Leopold Fischer, takođe se pominju filijale u Kotoru, „Ercegnovom“ i Korčuli (Fischer, 1929: 235). U originalu izvještaja Dubrovačke jevrejske opštine upućenog centrali jevrejskih opština u Beogradu 20. februara 1930. navodi sa da opština „broji 95 duša, od kojih 32 plaćaju porez.“ Prema definitivnim rezultatima državnog popisa od 31. marta 1931, objavljenim tek 1938, na teritoriji pod nadležnošću Dubrovačke vjerske opštine bilo je 120 Jevreja u Dubrovniku, 35 u Kotoru, 6 u Trebinju, 19 u Bileći, 13 na Cetinju, 1 u Podgorici, 1 u Kolašinu i 3 u Nikšiću (dakle, ukupno 53 na teritoriji današnje Crne Gore) (Stulli, 1989: 79).

Jevreji u međuratnoj Crnoj Gori u svjetlu popisa stanovništva i drugih statističkih podataka

Dalje statističke podatke o Jevrejima na teritoriji Crne Gore nalazimo u međuratnim jugoslovenskim popisima i nekim zvaničnim publikacijama u izdanju države. Prema prvom popisu stanovništva organizovanom u novoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921, Jevreja po vjeroispovjesti („Izraelićana“) u novoj državi bilo je ukupno 64.746 (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1932: 2). Ne smijemo zaboraviti da je nakon bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom u novembru 1918. Crna Gora prestala da postoji u političkom smislu, što je reflektovala teritorijalna raspodjela prostora bivše crnogorske monarhije u okviru nove jugoslovenske države. Novoosvojeni krajevi na kontinentalnom sjeveru koje je Kraljevina Crna Gora dobila u balkanskim ratovima iz 1912–13. godine (crnogorski dio Sandžaka, plavsko-gusinjska oblast, Metohija) u administrativnom smislu odvojeni su od Crne Gore i tretirani zajedno s južnim krajevima poput Kosova i Makedonije („Južne Srbije“) koje je u istim ratovima osvojila Srbija. Istovremeno, Boka Kotorska i Crnogorsko primorje takođe su tretirani posebno, još uvijek u sastavu Dalmacije u istim granicama koje je ova provincija imala u okviru Habsburške carevine. Na sjeveru današnje Crne Gore, prema popisu stanovništva iz 1921. živio je jedan Jevrej u opštini Berane (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1932: 85) i dva Jevreja u opštini Pljevlja (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1932: 106). Najbliže jevrejske vjeroispovjedne opštine nalazile su se u susjednom srpskom dijelu Sandžaka: u Novom Pazaru (207 na nivou opštine, odnosno 225 u istoimenom okrugu) (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1932: 110) i Sjenici (18) (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1932: 112). U samoj Crnoj Gori popis iz 1921. bilježi sljedeće podatke o broju pripadnika pojedinih vjerskih zajednica: od ukupno 199.227 stanovnika, bilo je 167.499 pravoslavnih, 8319 rimo-katolika, 32 grko-katolika, 55 evangelika, 23.300 muslimana, 20 izraelićana, 1 drugih, 1 bez konfesije. U Andrijevići živio je jedan Jevrej, u barskom okrugu osam (sedam u gradu Baru, jedan u Mrkojevićima). U Podgorici bilo je šest Jevreja (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1932: 122), u okrugu Cetinje takođe šest, od čega pet u gradu Cetinju i jedan u Rijeci Crnojevića (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1932: 128). U knjizi Nebojše Popovića *Jevreji u Srbiji 1918–1941*. susrijećemo se s podatkom da u Crnoj Gori u gore navedenom užem smislu koji je korespondirao s tadašnjom administrativnom podjelom i političkom realnošću nije živjelo 20 nego samo 17 Jevreja, koji su sačinjavali svega 0,008% stanovništva (Popović, 1997: 28). Ovu sitnu razliku možemo pripisati činjenici da se Popović ovdje oslanjao na

preliminarni popis stanovništva iz 1921. umjesto gore citiranog definitivnog koji je izašao sa znatnim zakašnjenjem tek 1932. godine (*Prethodni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1921: 2–3). U Dalmaciji, koja je uključivala, kao što smo pomenuli, i današnji dio crnogorske jadranske obale između Spiča i Prevlake, popis iz 1921. godine bilježi ukupno 620.432 stanovnika, od čega 314 „Izraelićana“ (*Prethodni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1921: 246). U srezu Kotor, od ukupno 35.305 stanovnika, stanovalo je jedanaest Jevreja: pet u Dobroti, četiri u „Ercegnovom“ i dva u gradu Kotoru (*Prethodni rezultati popisa stanovništva 1921*, 1921: 248). U odnosu na posljednje podatke iz vremena austro-ugarske vladavine (1910), prema kojima je u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju jevrejsko stanovništvo brojalo preko 120 osoba, prelazak ovih oblasti pod vlast Beograda umjesto Beča očito je rezultirao jednim naglim demografskim slomom i bukvalnim desetkovanjem ove jevrejske populacije koja je do tada bila u usponu. Da rezimiramo, na teritoriji današnje Republike Crne Gore prema rezultatima prvog jugoslovenskog popisa stanovništva iz 1921. godine živjelo je ukupno 35 Jevreja po vjeroispovijesti.

Prema odredbi o podjeli Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na 33 oblasti od 28. aprila 1922. dotadašnja Crna Gora (bez krajeva pripojenih nakon balkanskih ratova i bez Boke Kotorske) nazvana je Zetska oblast. 3. oktobra 1929, nakon što je kao odgovor na krizu parlamentarnog političkog sistema uvedena lična diktatura kralja Aleksandra, Zetska oblast postaje Zetska banovina. Kao jedna od ukupno devet banovina uspostavljenih u okviru administrativnog preuređenja države dobija znatno proširene granice. Pored čitave predratne teritorije Kraljevine Crne Gore iz 1914, Zetskoj banovini su takođe pripale Boka Kotorska s Crnogorskim primorjem, južna Dalmacija s Dubrovnikom sve do Kleka, dio Hercegovine do rijeke Neretve s gradovima Trebinjem, Gackom, Bilećom, Nevesinjem, Stocem, Ljubijom i Čapljinom, fočanski srez sa Fočom i Kalinovnikom, srbijanski dio Novopazarskog sandžaka sa gradovima Prijepolje, Priboj, Nova Varoš, Sjenica i Novi Pazar, Raška, Kosovska Mitrovica i Ivanjica koja je prije balkanskih ratova pripadala Srbiji (*Almanah-šematizam Zetske banovine*, 1931: 53).

Sljedeći popis stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji, kako se dotadašnja Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca zvala od 3. septembra 1929. godine, obavljen je 31. marta 1931. Definitivni rezultati objavljeni su zvanično tek 1938. godine. Prema ovom popisu u Zetskoj banovini, od ukupnog broja 925.516 stanovnika, bilo je 610 Jevreja, od čega 507 sefardskih Jevreja, 100 aškenaskih i 3 ortodoksna, koji su zajedno sačinjavali 0,065% stanovništva (Popović, 1997: 32). U Kraljevini Jugoslaviji, živjelo je 68.405 pripadnika „izraelitske (jevrejske) vjeroispovijesti“, što je sačinjavalo oko 0,5% cjelokupne popu-

lacije. Podatke posvećene Jevrejima nalazimo na samom početku knjige, uz sljedeću napomenu: „Zanimljivo je istaći da stanovništvo izraelitskih konfesija živi skoro isključivo u gradskim opštinama, odnosno u većim mestima“ (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931*, 1938: VIII). U okviru Zetske banovine, znatniju koncentraciju Jevreja koja je brojala više od sto ljudi popis je zabilježio samo u srezovima Deževa (Novi Pazar) (249), Dubrovnik (120) i Kosovska Mitrovica (109). Izvan teritorije današnje Crne Gore, u Zetskoj banovini su Jevreji još živjeli u Bileći (19), Đakovici (6), Foči (4), Nevesinju (1), Peći (2), Priboju (1), Sjenici (28), Studenici (3), Štavicima (6) i Trebinju (6). Na teritoriji današnje Crne Gore popis iz 1931. bilježi prisustvo Jevreja u cetinjskom srezu (13 od ukupno 27.496 stanovnika), kolašinskom (1 od 15.826), kotorskom (35 od 38.989), nikšićkom (3 od 37.196), pljevaljskom (3 od 33.196) i podgoričkom (1 od 42.904) – ukupno 56 Jevreja (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931*, 1938: XII). Za razliku od prethodnog popisa iz 1921, u glavnom dijelu objavljenog popisa Jevreji nisu više za razliku od pravoslavniha, rimokatolika, evengelika, ostalih hrišćana i pripadnika islamske vjeroispovijesti tretirani kao posebna kategorija nego su svrstani u rubriku „drugo, bez konfesije i nepoznato“. Teško se branimo subjektivnom osjećaju da ovakvo svrstavanje Jevreja uz „druge, bez konfesije i nepoznate“ na neki način nagovještava buduće poistovjećivanje Jevreja sa ateistima, komunistima, Ciganima i drugim nepoželjnim grupama do kojeg će doći samo nekoliko godina kasnije tokom Drugog svjetskog rata, sa nama već poznatim tragičnim posljedicama. S obzirom na prethodne podatke vezane za Jevreje u Crnoj Gori i njenoj geografskoj okolini, zaključujemo da su upravo Jevreji sačinjavali znatan ili najveći dio „drugih“ iz pomenutih statističkih tablica. Iako je Crna Gora bila poznata po visokom broju pripadnika komunističkog pokreta, ipak su slučajevi da se neko otvoreno deklarirao kao ateist i bio zabilježen kao takav bili vrlo rijetki. U međuratnoj Jugoslaviji, iz formalnog gledišta, bez obzira na stepen religijske identifikacije, subjektivne osjećaje i nivo učešća u vjerskom životu, gotovo svi građani smatrani su za pripadnike jedne od priznatih vjerskih zajednica. U cijeloj Zetskoj banovini u martu 1931. živjelo je ukupno 639 „drugih“, od čega 18 u glavnom gradu Banovine, Cetinju (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931*, 1938: 116). U deževskom srezu (Novi Pazar) nalazimo 249 „drugih“ – ovaj broj je identičan broju Jevreja, slično kao u slučaju Sjenice (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931*, 1938: 121). U Kotorском srezu nalazimo 39 „drugih“, od čega 1 u Budvi, 18 u Hercegovom, 10 u samom Kotoru, 1 u Lušnici, 2 u Muo, 2 u Prčnju (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931*, 1938: 118), 1 u Risnu i 3 u Tivtu. U Nikšiću susrijećemo troje „drugih“ (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931*, 1938: 119), u Pljevljima takođe troje, dok je u Podgorici samo jedan čovjek bio zabilježen

kao „drugi“. Ovi podaci se tačno poklapaju sa posebnom statistikom o broju pripadnika izraelitske konfesije s početka iste knjige koju smo već razmatrali (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931*, 1938: 120).

Neke druge podatke o broju i boravištu Jevreja na teritoriji Zetske banovine (navodno prema stanju zatečenom 1. maja 1931) koji se doduše više poklapaju sa rezultatima popisa iz 1921. nego 1931. nalazimo u publikaciji *Ilustrovani zvanični Almanah – šematizam Zetske banovine* u izdanju Kraljevske banske uprave Zetske banovine na Cetinju (dalje ćemo za ovu publikaciju koristiti uobičajeni skraćeni naziv *Šematizam*). Zetska banovina imala je površinu 30.741 kilometra kvadratnih sa 782.972 stanovnika, od čega 450.691 pravoslavnih, 109.469 rimokatolika, 93 grkokatolika, 154 evangelika, 221.686 muslimana i 508 Jevreja. Pripadnika drugih konfesija bilo je prema popisu 368, dok samo 3 osobe (2 u Boki i 1 na Cetinju) zvanično nisu pripadale ni jednoj konfesiji (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 54). Podjela po srezovima opet pokazuje da je većina Jevreja Zetske banovine živjela izvan teritorije Crne Gore, posebno u deževskom srezu (Novi Pazar) – 207, u dubrovačkom (109) i kosovsko-mitrovičkom srezu (104). Na teritoriji današnje Crne Gore nalazimo 8 Jevreja u barskom srezu, 1 u beranskom, 2 u pljevaljskom, 6 u podgoričkom, 6 u cetinjskom i 11 u bokokotorskom srezu, ukupno 34 Jevreja. Pada u oči da se radi o praktično identičnom broju pripadnika ove konfesije ukupno i po srezovima koji je pokazao prvi popis nakon ujedinjenja održan deset godina ranije, sa izuzetkom jednog Jevrejina iz Andrijevice koji se u *Šematizmu* više ne pominje. Nameće se pitanje da li su ovdje jednostavno reciklirani podaci iz popisa 1921. ili se do ovoga broja došlo nekim drugim metodom. Izvan teritorije Crne Gore u današnjim granicama i tri već pomenuta sreza sa najvećom koncentracijom jevrejskog stanovništva, Jevreji su u okviru Zetske banovine prema *Šematizmu* iz 1931. godine takođe živjeli u nekim mjestima Hercegovine i Sandžaka: gatačkom srezu (6), korčulanskom (2), nevesinjskom (3), sjeničkom (18), stolačkom (5), trebinjskom (12) i fočanskom srezu (8) (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 54). Podaci o maternjem jeziku ne pružaju nikakve indikacije vezane za Jevreje, koji su mogli govoriti raznim maternjim jezicima, prije svega dominantnim „narodnim“ jezikom (pod ovim pojmom su ovdje zajedno tretirani srpskohrvatski i slovenački), vjerovatno i njemački, neki mađarski... *Šematizam* pored već navedenih jezika takođe posebno bilježi broj govornika češkog ili slovačkog, rusinskog (ukrajinskog), „arnautskog“, turskog, rumunskog i italijanskog. Podaci o broju korisnika jidiš i ladino, tradicionalnih jezika značajnog dijela aškenaskih i sefardskih Jevreja, nisu posebno obrađeni. Korisnika drugih jezika pored onih koji su nabrojani po imenu bilo je u Zetskoj banovini ukupno 1871 (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 55).

Šematizam za Zetsku banovinu iz 1931. pored statističkih pruža i neke dragocjene podatke o Jevrejima koji su bili zapošljeni u državnoj administraciji, školstvu i drugim važnim segmentima za funkcionisanje Zetske banovine. Međuratna jugoslovenska država uvažavala je jevrejske vjerske običaje i praznike i izlazila je u susret njihovim potrebama u slučaju državnih službenika i pripadnika vojske. Na osnovu jugoslovenskog zakona o praznicima iz 17. januara 1929, država je i na nivou banovine priznavala pravo na vjerske praznike državnim službenicima pravoslavne, rimokatoličke, grkokatoličke, evangeličke, muslimanske i jevrejske vjeroispovijesti. Jevreji u državnoj upravi Zetske banovine (pisani sa malim „j“ – jevreji u vjerskom smislu) imali su pravo da praznuju praznik Pasha (prva dva i posljednja dva dana), Roš-Ašana (jevrejska Nova godina, dva dana), Jom Kipur (dan i po) i Ševuot (dva dana) (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 394). U odjeljku posvećenom vjerezakonskim vlastima, nalazimo podatke o ustrojstvu srpsko-pravoslavne, rimo-katoličke i islamske zajednice. Struktura manjih vjerskih organizacija čiji su pripadnici, iako u prilično malom broju, takođe živjeli na teritoriji Zetske banovine, kao što su pored Jevreja bili na primjer evangelici, nije u *Šematizmu* razmatrana (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 503).

Životne i profesionalne trajektorije pojedinih Jevreja u međuratnoj Crnoj Gori

U *Šematizmu* nalazimo takođe nekoliko nesumnjivo jevrejskih imena, što nam nakon neophodnih ali ipak bezličnih statističkih podataka omogućava da upoznajemo fragmente životnih i profesionalnih trajektorija pojedinih Jevreja u međuratnoj Crnoj Gori. Hariett Pass Freidenreich u monografiji *The Jews of Yugoslavia* sumirizira problematiku jevrejskih prezimena u Jugoslaviji u prvoj polovini 20. vijeka. Repertoar sefardskih imena, što posebno važi za prezimena, bio je relativno mali, stabilan i prepoznatljiv (Altarc, Papo, Levi, Albahari, Danon, Kabiljo, Kamhi itd.). U slučaju aškenaskih Jevreja, broj prezimena je bio znatno veći, ali su ipak imale neke zajedničke crte. Većinom se radilo o prezimenima njemačkog (ili jidiš) i mađarskog porijekla, uz neke slovenske, pretežno češke i poljske primjese. U jugoslovenskom kontekstu postojao je, dakle, pored sefardskog poseban i prepoznatljiv repertoar „tipičnih“ jevrejskih aškenaskih prezimena (Freidenreich, 2001: 23). Do mijenjanja jevrejskih imena i njihova prilagođavanja južnoslovenskoj jezičkoj okolini u međuratnom periodu za razliku od nekih drugih evropskih država praktično nije dolazilo (Freidenreich, 2001: 39). To omogućava da u *Šematizmu* identifikujemo nekoliko osoba jevrejskog porijekla, što nam u nekoliko slučajeva pruža „odskočnu dasku“ za dalja istraživanja.

U dijelu posvećenom novčanim zavodima, na mjestu predsjednika Upravnog odbora Novopazarske banke nalazimo Samuela Konfortija, sa prezimenom tipičnim za novopazarske Jevreje (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 410). U okviru Okružnog suda u Kotoru, kao jedan od četiri sudije pominje se Abram Tolentino, nosilac imena otprilike toliko tipičnog za dubrovačke Jevreje kao što je prezime Konforti bilo tipično za Jevreje Sandžaka (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 411). Ogranak ove porodice doselio se sredinom 19. vijeka u Kotor preko Splita. Pretpostavljamo da se u ovom slučaju najverovatnije radilo o Abramu Tolentino, rođenom 1. jula 1857. godine, koji je u vrijeme habsburške vladavine radio kao carinski agent u Kotoru, gdje je i umro 22. aprila 1935. Njegov brat Izak Sabato, rođen 1845. u Dubrovniku, bio je u Austro-Ugarskoj sekretar na kotorskom Sudu (Isacco Tolentino, segretario di consiglio presso I.I.R. Tribunale di Cattaro) (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 24–5).

U okviru Tehničkog odjeljenja banovinske uprave na Cetinju, kao tehnički savjetnik Otsjeka za mostove, putove i željeznice pominje se Emil I. Kon (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 480). Njegovo ime lako je povezati sa nastavnicom Cetinjske gimnazije, prof. dr Marijom Kon (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 458). Dr Marija Kon ostavila je primjetan trag u istoriji. Rođena je kao Marie Bergmann u Hadžićima kod Sarajeva 15. januara 1894. Njen otac, aškenaski Jevrej iz Beča, bio je u habsburškoj Bosni i Hercegovini zaposlen u Upravi željeznica. Marija i njena sestra Berta bile su prve djevojke koje su upisane na mostarsku Veliku gimnaziju i nekoliko godina kasnije prve koje su u Bosni i Hercegovini završile srednju školu. Nakon studija slavistike i germanistike na Univerzitetu u Beču, Marija je 1916. godine postala druga žena iz Bosne i Hercegovine koja je na nekom univerzitetu odbranila doktorsku disertaciju.³ Udala se za inženjera Emila Kona. U međuratnom periodu predavala je u gimnazijama u Mostaru, na Cetinju i u Sarajevu. Početak Drugog svjetskog rata zatekao ju je u Sarajevu. Nakon internacije na ostrvu Rab, 1943. pristupila je Narodnooslobodilačkom pokretu. Postala je direktorica gimnazije u Glini na partizanskoj teritoriji. Nakon rata predavala je ponovo u gimnazijama u Mostaru i Sarajevu do 1950, kada postaje suosnivačica Katedre za njemački jezik i književnost na Univerzitetu u Sarajevu. Do penzionisanja 1967. radila je kao profesorica moderne njemačke književnosti. Smatra se za utemeljivačicu bosanskohercegovačke germanistike. Umrla je 9. augusta 1987. godine u Sarajevu u 93. godini života. Cetinjska gimnazija, glavna srednja škola u nekadašnjoj prijestonici male ali nezavisne

³ Neki autori navode da je Marija Bergmann bila uopšte prva žena iz Bosne i Hercegovine koja je dobila doktorsku titulu. Međutim, Zofie Kavecka (Kawecka), rođena u Tuzli 1888, doktorirala je već 1911. u Krakovu na Jagielonskom univerzitetu (Lis, 2021: 74).

kraljevine koja je nakon 1929. postala sjedište relativno prostrane banovine, bila je široko poznata po kvalitetnom nastavničkom kadru. Mnogi crnogorski intelektualci, kulturni stvaraoci, revolucionari, vođe partizanskog pokreta, političari i diplomate kasnije Titove Jugoslavije stekli su formativan dio svog obrazovanja upravo u ovoj ustanovi. Jedan od nekadašnjih studenata Cetinjske gimnazije, kasniji komunistički revolucionar, visoki partijski i državni funkcioner Svetozar Vukmanović Tempo (1912–2000), zabilježio je pozitivnu uspomenu na profesoricu Kon, koja mu je predavala srpski jezik i književnost, u svojim memoarima *Revolucija koja teče* (Tempo, 1971: 20–22).

Među ljekarima aktivnim u Zetskoj banovini 1931, u *Šematizmu* pominje se dr Izidor Georgenberger u Herceg Novom (*Almanah – šematizam Zetske banovine*, 1931: 498). Georgenberger je tokom svoje karijere služio na više mjesta širom Jugoslavije. To je bio slučaj i kod nekih drugih ljudi jevrejskog porijekla, koji su u crnogorske gradove došli privremeno i proveli ovdje nekoliko godina, prije nego što su opet premješteni ili su se sami preselili. Dodatne informacije o dr Georgenbergeru nalazimo zahvaljujući činjenici da je kasnije službovao u Banjaluci. Iz članka Bojana Stojnića *Banjalučki ljekari u Kraljevini Jugoslaviji (1929–1941): Ljekari aktivni na oslobođenoj teritoriji* iz 2017, koji sumarizira neke rezultate istraživanja djelovanja ljekara u ovom gradu i njegovoj okolini u prvoj polovini 20. vijeka (Stojnić i Stošić, 2011) saznajemo da je Georgenberger završio Medicinski fakultet 1911. (članak nažalost ne navodi ni mjesta ni godine rođenja i smrti ove ličnosti). „Vojnu službu je počeo kao kontraktualni vojni ljekar prve klase: upravnik Privremene vojne bolnice u Podgorici (1920–21), trupni ljekar Podgoričkog garnizona (1921–22) i trupni ljekar Sarajevskog garnizona (od januara 1922). Godine 1922. preveden je u aktivnu službu u činu sanitetskog kapetana I klase. Radio je kao ljekar Škole za rezervne pješadijske i artiljerijske oficire, kao upravnik Privremene vojne bolnice u Travniku od 24. februara 1925, kao upravnik Stalne vojne bolnice Boke kotorske i referent saniteta Komande Boke kotorske u Herceg Novom i kao upravnik Potiske stalne vojne bolnice. Godine 1935. postavljen je za vršioca dužnosti referenta saniteta Štaba Vrbaske divizijske oblasti u Banjaluci u činu sanitetskog potpukovnika. U činu sanitetskog pukovnika odlikovan je 1939. Ordenom jugoslovenske krune trećeg reda“ (Stojnić, 2017). S obzirom na činjenicu da se članak primarno fokusira na sudbine ljekara koji su tokom Drugog svjetskog rata bili aktivni u Narodnooslobodilačkom pokretu, Georgenberger je vjerovatno stupio u redove jugoslovenskih partizana. Iz navedenih informacija, izvjesno je da ga rat nije zatekao u Crnoj Gori već nakon nekoliko godina službe u Bosni.

Evidentno je da je dio Jevreja koji se pominju u statistici ili čak po imenu u *Šematizmu* za 1931. godinu pripadao jednom mobilnom sloju sta-

novništva vezanom za državnu administraciju. Neki od njih, poput dr Marije Kon i dr Izidora Georgenbergera, nisu više živjeli i radili u Crnoj Gori deset godina kasnije, na početku Drugog svjetskog rata i okupacije. Znamo i za neke druge ljude jevrejskog porijekla koji su u Crnoj Gori u međuratnom periodu proveli jedno određeno vrijeme ali se nisu zadržali sve do 1941, poput porodice Tibora Sekelja (Székely), rođenog u Spišskoj Soboti u Slovačkoj (tada sjevernoj Ugarskoj) 1912, koji je pohađao gimnazije u Kikindi i Nikšiću (*Židovski biografski leksikon*, Sekelj, Tibor). Budući svjetski putnik, pisac, poliglota i esperantista u Nikšić je došao zajedno s roditeljima 1926. (njegov otac je radio kao veterinar). Tokom nekoliko godina koje je tamo proveo, proputovao je Crnu Goru uzduž i poprijeko, da bi se kasnije preselio u Zagreb gdje je studirao prava (Drugi svjetski rat je proveo u Južnoj Americi odakle se u Jugoslaviju vratio tek sredinom 50-ih godina. Umro je u Subotici 1988. godine). Maturant Sekelj je u Nikšiću 1928. dao ključan podsticaj da se u tom gradu osnuje prva izviđačka jedinica u Crnoj Gori. Zbog njegovog doprinosa razvoju crnogorskog skautizma, jedna izviđačka četa u Nikšiću danas nosi ime „Tibor“. 2020. godine pokrenuta je inicijativa da se ulica koja u tom gradu vodi prema gimnaziji nazove njegovim imenom (Mandić, 2020).

Iako ne posjedujemo statističke podatke niti druge zvanične informacije o Jevrejima koji su živjeli u Crnoj Gori neposredno prije napada na Jugoslaviju u aprilu 1941, jednog od njih pominje jedan od jevrejskih izbjeglica iz bombardovanog Beograda koji su potražili utočište u Boki Kotorskoj. U dnevniku Samuila Alkalaja, pisanog za vrijeme Drugog svjetskog rata, koji je objavljen u ključnoj zbirci svjedočanstava o sudbinama jugoslovenskih Jevreja *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, pominje se po prezimenu ljekar iz Herceg Novog koji je imao rođake u Beogradu: „21/7/41. Sve vreme pristižu izbeglice i pričaju da Jevreji u Beogradu moraju na prinudni rad. Saznadoh da je obešen moj kuzen Alfred Hason mlađi, čiji je brat lekar u Herceg Novom. Preklinjao sam ljude da mu ne kažu ništa“ (Alkalaj, 2007: 239–40). U tekstu Arona Albaharija, Save (Saula) Šaronjića i Slavoljuba Šaronjića, posvećenom istoriji Jevreja grada Kruševca u Srbiji, nalazimo biografske podatke o Isaku Hasonu. Možemo ga sa sigurnošću poistovjetiti sa ljekarom kojeg pominje Samuilo Alkalaj u svome dnevniku: „Isak Hason je rođen 5. februara 1904. godine u Beogradu, a umro je 22. februara 1983. godine u Kraljevu. Bio je sin beogradskog trgovca „lionskom“ svilom na Dorćolu, baš kod Kalemegdana. Samo što je stasao kao dečak došla je Austrougarska okupacija i familija se sklonila u Solun. U Solunu 1918. godine završava osnovnu školu. 1927. godine polaže ispit zrelosti u Beogradu, da bi posle otišao u Beč na studije. Diplommu medicine stekao je u Bolonji 1933. godine. Službovao je u Debru, Skoplju, Banja Luci, Herceg Novom, Kruševcu i Kraljevu. U Herceg Novom

upoznaje učiteljicu Radmilu Ćirić, koja je bila rodom iz Užica i sa njom se kasnije ženi. 1941. godine Isaka Hasona zarobljavaju Italijani i interniraju u logor u Rijeci („Dijaz“). Iz logora ga Nemci odvođe u Nirberg pa u Folkenau i Hamelburk. Preživljava rat, nastanjuje se u Beogradu i od 14 članova porodice nikog svog živog ne zatiče. U Kruševac dolazi 1954. godine, gde radi kao doktor – otorinolaringolog. Odličan poznavalac šaha, miran i skroman, posle svađe sa doktorom Matićem, napušta Kruševac 1960. godine, odlazi za Kraljevo gde ga zatiče i smrt“ (Albahari & Šaronjić & Šaronjić, 2019: 21).

U redovima Narodnooslobodilačkog pokreta iz Crne Gore, nalazimo jednu jedinu učesnicu jevrejskog porijekla koja je na početku rata živjela u Crnoj Gori: Jolandu Levinger, profesoricu gimnazije u Bijelom Polju. Levinger je rođena u Vojvodini, u to vrijeme još u okviru Austro-Ugarske (zato pretpostavljamo da je prvobitna transkripcija njenog imena vjerovatno bila *Löwinger*). Za sada nemamo tačan podatak od kada je radila u bijelopoljskoj gimnaziji. Spadala je među Jevreje koji su se u Crnu Goru doselili zbog karijere iz drugih krajeva jugoslovenske države. Osnovne podatke o njoj donosi Jaša Romano: „Levinger Mikše Jolana-Mira, profesor gimnazije iz Bijelog Polja (Crna Gora). Rođena 1913. u Pločicama (Vojvodina).⁴ U NOV od početka ustanka u Crnoj Gori, a 1942. je primljena u članstvo KPJ. Na početku ustanka bila je bolničarka u Bijelopavlijskom partizanskom odredu i u 3. sandžačkoj brigadi. U toku četvrte i pete neprijateljske ofanzive bila je član Politodjela Centralne bolnice VŠ-a. U petoj ofanzivi ranjena na Sutjesci. Kasnije je upućena kao pozadinski politički radnik u Srem, gde je izabrana za člana Sreskog komiteta KPJ Šid. Nosilac partizanske spomenice 1941“ (Romano, 1980: 433). Romano navodi da je Levinger bila jedina pripadnica NOB-a i istovremeno jedini nosilac Spomenice 1941. jevrejskog porijekla iz Crne Gore. U cijeloj Jugoslaviji, u redovima Narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno kasnije Narodnooslobodilačke vojske, ukupno je bilo 1322 Jevreja (od kojih je 918 poginulo), 150 nosilaca Spomenice i 10 narodnih heroja.

Podatke o nekim osobama jevrejskog porijekla koje su živjele u Crnoj Gori prije Drugog svjetskog rata nalazimo u izvorima koji svjedoče prije svega o njihovim kasnijim ratnim sudbinama. Jedan od rijetkih primjera kada su u crnogorskoj štampi tokom rata pominjani konkretni pojedinci jevrejskog porijekla, ne računajući antisemitsku propagandu u kojoj dominira demonizacija lika i djela komunističkog revolucionara Moše Pijade (Batrićević, 2021), pronašao je istoričar Boban Batrićević u lokalnom listu *Pljevaljski vesnik* iz 28. septembra 1942. U novinskoj vijesti naslovljenoj „Sahrana Vide Alkalaj“ saznajemo da „prošle srede“ (23. septembra) „nije jutro živa dočekala Vida

⁴ Pločica (mađarski Kevepallós, njemački Ploschitz).

Alkalaj profesor ovdašnje gimnazije. Brza i teška boljka je gotovo iznenada otrgla sa ovoga sveta tu divnu devojk, čiji je prvi javni korak bio posvećen Pljevljima i njegovoj prosveti“ (*Sahrana Vide Alkalaj*, 1942: 2). Iz članka Dragog Delibašića i Mirka Nenadića „Sudbine nekoliko Jevreja u Pljevljima u II svjetskom ratu“, koji je izašao u *Pljevaljskim novinama* 1. marta 1998, preštampanom u časopisu *Almanah Jevrejske zajednice Crne Gore* iz 2019, saznajemo da je „Vida Alkalaj došla (...) u Pljevlja pred II svjetski rat kao diplomirani profesor francuskog jezika, koji se u pljevaljskoj Gimnaziji predavao od I do VIII razreda. Tako je gospođica Alkalaj francuski predavala svim razredima. Kao profesor, veoma prijatne spoljašnosti i vrlo ljupka i neposredna osoba, osvojila je naklonost ne samo učenika i kolega profesora nego i drugih ljudi sa kojima se izvan Gimnazije družila. Profesorica Alkalaj je stanovala kod jedne ugledne pljevaljske porodice Popović, čija se kuća nalazila na Varoš. Pljevaljski momci su često, izvečeri, ispod prozora simpatične profesorice, uz pratnju gitare, tiho pjevušili. Bile su to serenade, koje su verovatno godile gospođici Alkalaj. U to vreme živelo se srećno i zadovoljno“ (Delibašić & Nenadić, 1998/2019: 30). Nakon italijanske okupacije, profesorica Alkalaj je izgubila posao zato što je u gimnaziji uveden italijanski jezik umjesto francuskog. Iako je mogla računati na solidarnost Pljevljaka, njena situacija je bila daleko od ružičaste. Jednoga jutra u septembru 1942. nađena je mrtva u svom krevetu: ili je izvršila samoubistvo ili je možda uprkos mladim godinama umrla od iscrpljenja i stresa. „Smrt drage profesorice Vide Alkalaj sa tugom je primljena u Pljevljima. Do večne kuće ispratili su je njeni đaci, kolege profesori, prijatelji, svi oni koji su je voleli, poštovali i cenili. U pratnji su bili i oni koji su joj nekada, izvečeri, ispod prozora, uz gitaru pjevušili. Pljevaljski momci sad su jecali. Na Varoškom groblju, sa desne strane, u samom dnu do ograde, i danas počivaju zemni ostaci Vide Alkalaj, sa skromnim nadgrobniim obeležjem i Davidovom zvezdom“ (Delibašić & Nenadić, 1998/2019: 30–31).

Iz članka Dragog Delibašića i Mirka Nenadića saznajemo za još jednu osobu jevrejskog porijekla koja je u Pljevljima živjela već prije Drugog svjetskog rata. Radilo se o Sidi Đorđević, koja je u grad došla prije okupacije kao supruga kapetana Đorđevića, komandira čete za veze u 48. pješašijskom puku stacioniranom u Pljevljima. Njeno jevrejsko djevojačko ime nije poznato. „Stanovali su u kući Begovića kod zgrade Vojnog okruga (Krstata kasarna). Nisu imali dece. Posle kapitulacije Jugoslavije Đorđević je odveden u internaciju u Nemačku. (...) Supruga Sida je još neko vreme ostala u Pljevljima. Niko je nije uznemiravao zbog jevrejskog porekla. Teško je sama živjela pa je jednoga dana otišla za Srbiju, kod rodbine svoga muža. Uspjela je da u krugu rodbine svoga muža preživi rat“ (Delibašić & Nenadić, 1998/2019: 31).

Pored pismenih izvora, neke podatke o Jevrejima u Crnoj Gori uoči Drugog svjetskog rata upotpunjuju i klasični materijalni dokazi – grobovi. Na gradskom groblju Savina (konfesionalno mješovitom) u Herceg Novom ima nekoliko grobova u kojima su sahranjeni lokalni Jevreji. Jedan od njih, malo izdvojen od ostalih i ograđen danas već zarđalom metalnom ogradom, ističe se po Davidovoj zvijezdi na mermernoj ploči ispod koje nalazimo sljedeći grobni natpis: „Ljubljenoj Gizeli Purec Rost, 24. XI. 1872 – 14. I. 1941, ožalošćena porodica.“⁵ Prema Gordanu Stojoviću, bivšem ambasadoru Crne Gore u Južnoj Americi i poznavaoču bokeške prošlosti koji nas je upozorio na postojanje ovog groba, po lokalnom predanju radi se o grobu jedne „stare“ hercegnovske porodice čiji potomci danas žive u Izraelu. Među žrtvama holokausta iz redova dubrovačke vjerske opštine koje navodi Bernard Stulli nalazi se Samuel Puretz, čovjek istog prezimena ali druge transkripcije (Stulli, 1989: 90).

Pored onih koji su se u Crnu Goru doselili tokom međuratnog perioda, bilo je i ljudi jevrejskog porijekla koji su se ovdje rodili. Jedan od njih je bio Eduard Klain, sin jevrejskog oca Josipa koji je u Crnu Goru došao iz Srbije (porijeklom mađarskog Jevrejina iz Segedina) i majke Milke rođene Vidović, rođene u Kotoru u katoličkoj porodici (*Židovski biografski leksikon*, Klain, Eduard). Eduard Klain, kasnije poznati zagrebački psihoanalitičar, nekoliko dana nakon italijanske okupacije 1941. proslavio je svoj šesti rođendan. Njegove uspomene predstavljaju rijetko i duhovito svjedočanstvo o prvim godinama života jednog „polujevreja“ u Crnoj Gori: „...rodio sam se u Herceg Novom u Boki Kotorskoj 2. 5. 1935. godine kao nedonošče s osam mjeseci. Pričali su mi da su i oko mene stavljali boce s toplom vodom i zagrijane cigle. Uspio sam preživjeti. Prvih nekoliko godina života do rata 1941. godine mogu reći da smo lijepo živjeli. Otac je bio vojni liječnik, specijalist oftalmolog u obližnjoj vojnoj bolnici u Meljinama. Vojni doktori živjeli su u lijepoj vili Rivijeri iznad mora u zelenilu. Bila je dozvoljena i privatna praksa. Sjećam se da sam kao mali dječak pomogao ocu držeći mu bočice s kapaljkama dok je on kapao pacijentima u oči. On je prethodno bio vojni stipendist u staroj Jugoslaviji i kao takav je dobio specijalizaciju iz oftalmologije u Zemunu i nakon završetka je bio prekomandiran u Meljine“ (Klain 2018: 226–7).

Za Jevreje koji su živjeli u drugim krajevima Jugoslavije, na teritoriji današnje Crne Gore postojala je vjerovatno jedina „jevrejska adresa“ koju su mnogi od njih poznavali lično ili posredno: odmaralište Karmel u Prčanju u Boki Kotorskoj, na samoj obali, koje je stavljeno u funkciju 1929. godine (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 51). Zgradu je 1925. kupilo i za potrebe ferijalne kolonije za oporavak siromašne i bolešljive djece preuredilo Jevrejsko žensko

⁵ Na ovom podatku i slici groba zahvaljujem gospodinu Gordanu Stojoviću iz Herceg Novog.

društvo iz Beograda uz pomoć tamošnje jevrejske zajednice. Jevrejsko žensko društvo osnovano je 1874, predstavljalo je jedno od najstarijih udruženja žena u granicama Kraljevine Srbije i jednu od najaktivnijih jevrejskih organizacija u Beogradu, odnosno jugoslovenskoj državi (Popović, 1997: 48–9). Karmel je bila jedina ferijalna kolonija na obali Jadranskog mora koja je pripadala beogradskoj jevrejskoj opštini, nekoliko drugih ljetnjih odmarališta za djecu na teritoriji današnje Hrvatske bilo je u vlasništvu jevrejske opštine Zagreb (Ivanković, 2009: 89, 233). Jevrejsko žensko društvo je u organizaciji ljetovanja djece u Boki Kotorskoj sarađivalo sa drugim jevrejskim organizacijama iz „južnih“, pretežno sefardskih opština jugoslovenske države poput Sarajeva i Skoplja. U Prčanju su tako ljetovali potomci jevrejskih porodica iz Srbije, Bosne i Hercegovine i Makedonije. U julu i avgustu, u vili je stanovalo 120–130 djece od 6 do 12 godina starosti. U avliji vile Karmel izgrađen je bazen u kojem su djeca malog uzrasta učila da plivaju, dok su se stariji i iskusniji kupali u moru (*Jewish Heritage Project*, 2019: 9). U sarajevskom listu *Jevrejski Glas* iz početka jula 1929. nalazimo sljedeću vijest o odlasku djece iz Beograda i Sarajeva u Karmel: „Juče u veče, užičkim vozom, stiglo je iz Beograda u Sarajevo, 30 djece – štichenika beogradskog „Jevrejskog Ženskog Društva“, da produže, 2 sata kasnije, za Prčanj, Boku Kotorsku, gdje se nalazi društveno oporavilište „Karmel“. Djecu su pratile 2 gospođe iz Uprave, koje će mjesec dana – toliko je vrijeme oporavka ove grupe – tamo da dežuriraju i vode nadzor. Beogradske goste srdačno su dočekale članice odbora „La Humanida“ i „Aškenaskog Gospojinskog Društva“. Beogradskoj djeci se pridružilo 30 sarajevske djece i to 15 štichenika „La Humanida“, i 15 „Aškenaskog Gospojinskog Društva“. Sa našom djecom odputovala je i jedna nadzirateljica i jedan šohet“ (*Polazak djece „ferijalne kolonije“ na more*, 1929). Dakle, djeci i drugom osoblju pridružio se i košer mesar. Možemo pretpostaviti da je tokom ljetnjih mjeseci Vila Karmel predstavljala u regionalnom kontekstu jednu rijetku oazu autentičnog jevrejskog života. Za sada ne znamo da li je bilo nekih posebnih kontakata i veza između uprave i gostiju prčanjske ferijalne kolonije i Dubrovačke jevrejske opštine, odnosno domicilnih Jevreja iz Boke Kotorske, Crnogorskog primorja i kontinentalnih djelova Crne Gore.

Nemamo na raspolaganju mnogo podataka o sudbini domaćih Jevreja u Crnoj Gori tokom italijanske i njemačke okupacije. Neki od Jevreja koji su živjeli u Crnoj Gori prije izbijanja Drugog svjetskog rata već nekoliko godina, poput hercegnovskog ljekara Josifa Klaina, koji je smatran za vojno lice stranog porijekla, morali su odlukom okupacionih vlasti napustiti ovo područje (Klain, 2018: 228) slično kao i jevrejske izbjeglice iz drugih krajeva Jugoslavije koje su stigle na početku italijanske okupacije (192 jevrejskih izbjeglica pretežno iz Srbije pohapšeno je u julu 1941. u Boki Kotorskoj i na Crnogor-

skom primorju i internirano u logore u Albaniji). Jedan od onih kojima je tokom italijanske okupacije bilo dozvoljeno ostati bio je Erminijo Mandel, potomak Jevreja iz Češke koji su se u Kotoru nastanili u 19. vijeku. Kao što smo već vidjeli, članovi porodice Mandel bili su suosnivači kotorskog jevrejskog groblja u Škaljarama gdje su neki od njih i sahranjeni. Marija Kušević i Bogdan Novaković, autori istraživanja arhivske građe o Jevrejima Kotora, objavljenog 2021, citiraju lično svjedočanstvo iz 70-ih godina 20. vijeka, primarno vezano za održavanje jevrejskog groblja u međuratnom periodu, za koje je Erminijo Mandel bio zadužen: „Iz dopisa Savezu jevrejskih opština Jugoslavije, kojeg je poslao Tolentino Emilije 30. januara 1974. godine iz Dubrovnika, saznaje se da je opština Dubrovačka slala 150 dinara mjesečno Erminiju Mandelu za čišćenje jevrejskog groblja u Škaljarima, kao i bojenje ondašnjih drvenih vrata. U arhivskim nalazima pronalazimo brojne umjetničke fotografije potpisane od strane Erminija Mandela, koje svojom kompozicijom i kvalitetom izrade govore mnogo o umjetničkom duhu Mandela i izuzetnosti u njegovom fotografskom opusu. Erminijo Mandel, prešao je na rimokatoličku vjeru, smatrajući da će se tako spasiti od fašizma, pa stoga i nije sahranjen na jevrejskom groblju. Preminuo je 1942. godine“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 41). Ni njegova konverzija prema katoličanstvu, ni statut „domaćeg Jevreja“, pripadnika rijetke jevrejske porodice koja se mogla pohvaliti da je u Kotoru živjela nekoliko generacija za redom, ne bi mogli da spase njegov život ukoliko je Erminijo Mandel doživio njemačku okupaciju na jesen 1943. Nacisti, sa svojom izrazito rasnom, pseudobiološkom koncepcijom jevrejskog identiteta, nisu mnogo marili za vjerske konverzije. Dolazak njemačke armije u Crnu Goru signalizirao je proširenje genocidne politike „konačnog rješenja“ navodnog „jevrejskog pitanja“ na ovo okupirano područje (uporedi Batrićević, 2021a). Jevreji koji su pali u ruke nacista i njihovih domaćih saradnika u Crnoj Gori postali su u periodu 1943–44. žrtve holokausta.

Zaključak

Prema statistici Memorijalnog muzeja holokausta u Vašingtonu, u Crnoj Gori je 1937. živjelo 30 Jevreja, dok ih je 28 poginulo u holokaustu tokom njemačke okupacije (*Jewish Losses during the Holocaust*). Ovi podaci očito se oslanjaju na nama već poznate zaključke Jaše Romana. Među žrtvama holokausta u Crnoj Gori bili su domaći Jevreji koji su ovdje bili nastanjeni prije napada na Jugoslaviju 1941. kao i znatno brojnije izbjeglice iz drugih krajeva zemlje. Iako su prema gore navedenoj statistici živote sačuvala samo dva crnogorska Jevreja, naša dosadašnja istraživanja su pokazala da je taj broj bio svakako nešto veći. Neke podatke o preživjelima iz Boke Kotorske, koji

su ovdje živjeli već u međuratnom razdoblju, otkrili su autori istraživanja o Jevrejima u toj oblasti, objavljenog 2021: „Iz dopisa upućenog Gradskom narodnom odboru u Kotoru, dana 26. X 1945. saznajemo o dvjema jevrejskim porodicama, Samuel⁶ i Laufer, koje su živjele u Kotoru do Drugog svjetskog rata, a od njih šestoro niko se poslije rata nije vratio u Kotor. Purek Samuel sa ženom Joženkom i sinom Marinom, iz Kotora je odveden za vrijeme Drugog svjetskog rata u logor u Njemačkoj, gdje je i ubijen. Samuelovi sinovi se poslije rata vraćaju u Zagreb, gdje nastavljaju živjeti, a kćer Ela, udovica Steva Jurkovića, ostaje da živi na Cetinju. Dr Laufera su iz Kotora Italijani odveli u logor na Prevlaci. Nakon kapitulacije Italije, pušten je pa potom ubrzo ponovo interniran od strane Njemaca i odveden u logor u Njemačku. Poslije rata, dr Laufer se vratio i nastavio da živi u Zagrebu“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 52). Pored toga, znamo i za neke druge crnogorske Jevreje koji su preživjeli Drugi svjetski rat kao što su bili hercegnovski ljekari Josif Klain i Isak Hason, profesorica gimnazije i učesnica NOB-a iz Bijelog Polja, Jolanda Levinger, i Sida Đorđević, supruga oficira jugoslovenske kraljevske vojske iz Pljevalja. Međutim, većina Jevreja koji su preživjeli Drugi svjetski rat i holokaust nije u Crnoj Gori imala duboke korijene i poslije rata se nastanila u drugim krajevima Jugoslavije.

Da rezimiramo, u Crnoj Gori u okviru međuratne jugoslovenske države nalazimo nekoliko porodica jevrejskih starosjedilaca koji su ovdje bili nastanjeni već prije 1918, posebno u Boki Kotorskoj, gdje su neke jevrejske porodice živjele već od sredine 19. vijeka, kao i teritorijalno disperziranu grupu osoba jevrejskog porijekla koje su se u tom periodu doselile iz drugih krajeva, uglavnom iz profesionalnih razloga. Jevreji koji su se nastanjivali na teritoriji Crne Gore u međuratnom razdoblju dolazili su iz drugih krajeva Jugoslavije i nerijetko su se prije ili kasnije ponovo preseljavali na druga mjesta. Umjesto floskula o „ahasverskoj sudbini“ i „vječitim lutanjima“ Jevreja, moramo prije svega istaći da se radilo o jednoj mobilnoj i prilično dobro obrazovanoj grupi stanovništva čija je profesionalna sudbina bila uglavnom vezana za jugoslovensku državu, njene potrebe i mogućnosti. U izvorima koje smo uspjeli pronaći ne nalazimo podatke o Jevrejima koji su se bavili trgovinom, koji su u mnogim sredinama sa brojnijom jevrejskom populacijom bili dominantni. U Crnoj Gori, Jevreji i Jevrejke o kojima smo uspjeli saznati nešto više radili su prije svega kao ljekari i apotekari, profesorice gimnazija, državni službenici... Sagledano u širem kontekstu, slične životne i profesionalne trajektorije nisu bile unikatne i svojstvene samo Jevrejima. U međuratnom razdoblju, na

⁶ Ovdje je greškom navedeno ime umjesto prezimena. Pomenuto prezime se u drugim izvorima navodi kao Puretž/Purec, ovdje u obliku Purek.

sličan način su se u Crnoj Gori privremeno ili trajno, sami ili s porodicama, naseljavali i pojedini profesionalci drugog porijekla, koji su se zapošljavali na pozicijama za koje u to vrijeme često nije bilo dovoljno lokalnih kadrova. U socijalnom smislu, Jevreji u međuratnoj Crnoj Gori dijelili su mnoge karakteristike sa pripadnicima ruske „bijele“ emigracije, koji su obično takođe radili na sličnim pozicijama kao stručnjaci vezani za državu, nisu imali korijene u regionu, bili su teritorijalno disperzirani i predstavljali su jedan dobro obrazovan i mobilni sloj stanovništva. U oba slučaja, u pogledu apsolutnih brojeva, govorimo naravno o neznatnom i statistički zanemarljivom broju ljudi. Ipak, s obzirom na činjenicu da se uglavnom radilo o obrazovanim osobama koje nisu živjele povučeno nego su zbog karaktera svojih profesija dolazile u kontakt sa relativno velikim brojem ljudi (ljekari, profesorice...), mnogi od njih su bili u lokalnim sredinama, koje su obogaćivali novim idejama i iskustvima, poznati i zapaženi. Njihovu stvarnu ulogu i uticaj u crnogorskom društvu zato ne možemo razmatrati samo iz perspektive njihove malobrojnosti.

Izvori i literatura

Primarni izvori

- Alkalaj, S. (2007). „Dnevnik pisan za vreme II. svetskog rata“, in: Aleksandar Gaon (ur.) *Mi smo preživeli... 4. Jevreji o holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije, str. 235–251.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine* (1932). Sarajevo: Državna štamparija.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti* (1938). Beograd: Državna štamparija.
- Delibašić, D. & Nenadić, M. (2019). „Sudbine nekoliko Jevreja u Pljevljima u II. svjetskom ratu“. *Almanah Jevrejske zajednice Crne Gore*, br. 8–9, str. 30.
- Fischer, L. (1929). „Statistika Jevrejstva Kraljevine S.H.S.“ *Jevrejski almanah za godinu 5690 (1929–1930)*, br. 5, str. 225–244.
- *Ilustrovani zvanični Almanah – šematizam Zetske banovine* (1931). Sarajevo: Kraljevska banska uprava Zetske banovine na Cetinju, Državna štamparija.
- Jovičević, M. (2015). „Crnogorci su narod kojem nije svojstveno da mrzi (razgovor s Jašom Alfandarijem)“. *Pobjeda*, nedjelja, 31. maj 2015, preštampano u: *Almanah Jevrejske zajednice Crne Gore*, br. 3, 2015, str. 18–20.

- *Jewish Losses during the Holocaust: by Country, Holocaust Encyclopedia*, United States Holocaust Memorial Museum, dostupno na: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/jewish-losses-during-the-holocaust-by-country>
- Klain, E. (2018). „Ispovijest jednog polužidova“, u: Jasminka Domaš (prir.). *Ako tebe zaboravim. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*. Zagreb: Litteris, Židovska vjerska zajednica Bejt Israel u Hrvatskoj, str. 225–233.
- Mandić, S. (2020). „Tiborovom ulicom do Gimnazije“. *Vijesti*, 20. 12. 2020, dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/496609/tiborovom-ulicom-do-gimnazije>
- „Polazak djece „ferijalne kolonije“ na more“ (1929). *Jevrejski Glas* (Sarajevo). 5. 7. 1929, dostupno na: Infobiro – Digitalni arhiv Mediacentar Sarajevo, <http://www.idoonline.info/article/845378>
- *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS od 31. januara 1921. godine* (1920). Sarajevo: Državna štamparija.
- Stojnić, B. (2017). „Banjalučki ljekari u Kraljevini Jugoslaviji (1929–1941): Ljekari aktivni na oslobođenoj teritoriji“. *Glas Srpske*, 19. 6. 2017, dostupno na: <https://www.glassrpske.com/lat/plus/istorija/ZAPISI-IZ-ARHIVA-Banjalučki-ljekari-u-Kraljevini-Jugoslaviji-1929-1941-Ljekari-aktivni-na-oslobodjenoj-teritoriji/239297>
- Sahrana Vide Alkalaj (1942). *Pljevaljski vesnik*, br. 46, 28. septembar, str. 2.
- Vukmanović Tempo, S. (1971) *Revolucija koja teče. Memoari*. Beograd: Komunist.
- *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* (1952). Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.

Sekundarna literatura

- Albahari, A. & Šaronjić, S. (S.) & Šaronjić, S. (2019). *Prilog građi za istoriju Jevreja Kruševca*. Beograd: A. Albahari, dostupno na: <https://www.jevrejsketeme.in.rs/jevrejske-teme-pdf/Jevreji%20Kruševca.pdf>
- Barišić, S. (2006). „Jevreji u Beogradu“. *Religija i tolerancija*, br. 5, str. 71–83.
- Batrićević, B. (2021a). „Pronacistički antisemitizam u kolaboracionističkoj propagandi u Crnoj Gori tokom Drugoga svjetskog rata“. *Lingua Montenegrina*, g. XIV/1, br. 27, s. 207–214.
- Batrićević, B. (2021b). *U kandžama jevrejske aždaje. Antisemitska propaganda u Crnoj Gori u Drugom svjetskom ratu*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.

- *Discovering, exhibiting and using Jewish heritage in the Danube region – REDISCOVER, Core Local Portfolio for Kotor* (2019). Interreg – Danube Transnational Programme, dostupno na: http://www.interreg-danube.eu/uploads/media/approved_project_public/0001/38/61b4d7f6e7d7a-6b4b7a5d11fa6e78a6d0991ba67.pdf
- Freidenreich, H. P. (2001). *The Jews of Yugoslavia. A Quest for a Community*. Skokie: Varda Books.
- Ivanković, M. (2009). *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952): kraj ili novi početak*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku* (2021). Autori projekta Kušević, M. & Novaković, B. Kotor, dostupno na: <http://jevzajcg.me/knjige/JEVREJI%20U%20KOTORU.pdf>
- Lendvai, P. (1971). *Antisemitism without Jews: Communist Eastern Europe*. London: Doubleday.
- Tomasz Jacek Lis, T. J. (2021). „Emancipacija žena u Bosni i Hercegovini u vrijeme austro-ugarske uprave (1878–1918)“. *Historijski pogledi*, vol. 4, br. 5, str. 70–86.
- Mentović, M. & Ajbl, M. (2019). *Jevreji Novog Pazara i okoline*. Novi Pazar: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije.
- Mojzes, P. (2011). *Balkan Genocides. Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*. Lanham and Plymouth: Rowman and Littlefield.
- Popović, N. (1997). *Jevreji u Srbiji 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Romano, J. (1980). *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Stulli, B. (1989). *Židovi u Dubrovniku*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreba, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Kulturno društvo „Dr. Miroslav Šalom Freiburger“.
- Stojnić, B. & Stošić, V. M. (2017). *Banjalučki ljekari u Kraljevini Jugoslaviji*. Banja Luka: Udruženje arhivskih radnika, Arhiv Republike Srpske.
- Švob, M. (2004). *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*. Zagreb: K. D. „Miroslav Šalom Freiburger“, Židovska općina Zagreb (dva toma).
- *Židovski biografski leksikon*. Ivo Goldstein (ur.), dostupno na: <https://zbl.lzmk.hr/>

**THE JEWS IN MONTENEGRO
IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1941)**

The main aim of this paper is to provide the first overview of Jewish presence in Montenegro in the interwar period (1918–1941). According to official statistics, there were 35 (1921) – 56 (1931) Jews living on the territory of present-day Montenegro, then part of royal Yugoslavia. Most Jews came during the observed period from other parts of Yugoslavia, usually for professional reasons. In the Bay of Kotor on the Adriatic coast, we also find descendants of Jewish families who settled in the area in the 19th century under the Habsburg empire. Apart from a comparative analysis of available demographic data, the article also focuses on the question of religious jurisdiction over the territorially dispersed Jews of Montenegro, who were considered as members of the Dubrovnik Jewish community. In the final section, the paper discusses the professional and life trajectories of several Jewish men and women who lived in Montenegro in the interwar period and left some traces in historical sources.

Keywords: *Jews, Montenegro, interwar period 1918–1941, demography, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Yugoslavia, religious and national minorities, Judaism*

Izvorni naučni rad
UDK 316.728(497.11Novi Pazar)

Amela LUKAČ-ZORANIĆ (Novi Pazar)

Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru

a.zoranic@uninp.edu.rs

Jahja FEHRATOVIĆ (Novi Pazar)

Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru

d.filologija@uninp.edu.rs

KULTURA KAHVE U PAZARSKOJ ČARŠIJI

Polazeći od činjenice da kultura generiše simbole i rituale, učvršćuje vjerovanja i vrijednosti, interpretira iskustva i pokreće aktivnosti među članovima određene grupe, kao i da pojam kulture, kako sociolozi smatraju, jeste ekvivalent većih stvari uma poput vjerovanja, vrijednosti, umjetnosti, književnosti, muzike i svih ostalih praktikovanja koje su im zajedničke i koje ih određuju kao kolektiv, autori u ovom radu nastoje istražiti fenomen kahve kao posebne kulturološke odlike i njenog slojevitog značenja koje ima u pazarskoj čaršiji. Naime „kultura kahve“ se razvila kao oblik ritualnih aktivnosti koje se ogledaju u okupljanju i kolektivnom ispijanju kahve u kafićima i kahvama iliti kahvečajnicama. Autori nastoje prikazati kako se od jednostavnog uživanja u fildžanu toplog, crnog napitka razvio kulturološki i običajni fenomen koji nosi dublje kontekstualno značenje ne samo u svakodnevnom životu već i u književnim tekstovima. Autori polaze od pretpostavke da je kultura sve ono što definiše čovjeka, da bez nje nema života, te da je ljubav prema kahvi postojala i postoji vijekovima kao i da je i kahva dobila oblik nematerijalnog kulturnog naslijeđa u sredini kakva je pazarska čaršija. Na koncu, autori su nastojali prikazati nekoliko književnih tekstova u kojima motiv kahve ima posebno značenje.

Ključne riječi: *kultura, kahva, književnost, Novi Pazar, čaršija*

Sine cultura nulla vita

Tendencija ljudskih bića da razumiju jedna druge, da shvate potrebe i ponašanje onih koji su drugačiji od njih samih, vijekovima proganja filozofe, sociologe, političare a i prostog čovjeka. Kako definisati kulturu a da definicija ima smisla i bude sveobuhvatna te predstavi kulturu u smislu onoga što ona jeste. Kultura je ljudski fenomen, bitna odrednica koja društvo čini društvom a ljude ljudima. To je najširi pojam u antropologiji i sociologiji, a može biti definisan kao organizacija i način opstanka koji je čovjek usvojio gajeći i obrađujući zemlju, okruženje, duh, zajednicu (lat. *cultura*, od glagola *colere*, u značenju njegovati, obrađivati zemlju).

Kultura je ispunjena emocijama i inteligencijom. Nju možemo posmatrati na dva načina: otkrivena kultura – ono što vidimo i što je lahko opisati; i skrivena kultura – ono što se ne vidi i što predstavlja poteškoće u razumijevanju i percepciji¹, te se može napraviti analogija sa glečerom (iceberg theory)² što ujedno podrazumijeva da samo oni segmenti kulture (ponašanje, vjerovanja) kojih smo svjesni se mogu vidjeti na površini vode, dok sve ostalo što je za nas inherentno (vrijednosti, misli), samim tim nevidljivo, se nalazi pod vodom.

Stoga, kultura predstavlja kôd koji učimo i koji dijelimo sa drugima. Ona utječe na način kako usvajamo i učimo, kako percipiramo realnost, na način kako se ponašamo, jezičke obrasce, na naše navike, običaje, norme i uloge koje obnašamo – drugim riječima, ona oblikuje šta činimo, kako izgledamo, šta govorimo i kako govorimo³.

Kultura generiše simbole i rituale, učvršćuje vjerovanja i vrijednosti, interpretira iskustva i pokreće aktivnosti među članovima određene grupe. Dakle, pojam kulture, kako sociolozi smatraju, jeste ekvivalent većih stvari uma, poput vjerovanja, vrijednosti, umjetnosti, književnosti, muzike i svih ostalih praktikovanja koje su im zajedničke i koje ih određuju kao kolektiv. To ujedno podrazumijeva da se kultura odnosi i na način života koji članovi ili grupe društva vode, što uključuje i način odijevanja, običaje bračnog života, obrasce rada, religiozne ceremonije čak i način kako provode slobodno vrijeme⁴.

S obzirom da su pluralistička društva aktivni dio naše zbilje, svjesni smo činjenice koliko je upravo kultura kao takva bitna za definisanje same osobenosti i ljudskosti u čovjeku jer svaka nacija, svaka rasa ima svojih bihejvioralnih, stvaralačkih, običajnih, tradicionalnih i religijskih naklonosti.

¹ Edward T. Hall: *The Silent Language*, Doubleday & Company, Inc., New York, 1959, str. 86.

² Edward T. Hall: *Beyond Culture*, Doubleday, New York, 1976.

³ Shuang Liu, Zala Volcic & Cindy Gallois, *Introducing Intercultural Communication: Global Cultures and Contexts*, 3rd Edition, SAGE Publications Limited, 2019, str. 43.

⁴ Antony Giddens, *Sociology*, (4th edition), Cambridge: Polity Press, 2005.

„Ljudsko stanje“⁵ je termin koji koristi Erih From (Erich Fromm) kako bi objasnio čovjekovu potrebu da izgubi ljudskost, sagledavajući svoj život u kontekstu kapitala a sebe kao robu čiji je cilj prodajnost, ali i potrebu, koja je jedina nada opstanka i sačuvanja bitka, za drugim ljudima, za osjećajima i saosjećanjima, da uživa i pati te da njegovo postojanje, kao determinanta u motivaciji i djelovanju, bude svrha životu a ne smrti. From ističe da kulturna renesansa treba da kombinuje radno obrazovanje mladih i obrazovanje odraslih, kao i novi sistem popularne umjetnosti i sekularnih rituala kroz cijelu naciju⁶. Čovjek kao složeno biće, kao rezultat interakcije njegovih bioloških, društvenih, stvaralačkih i duhovnih principa oblikuje i kreira, u zajedničkom životu sa drugim ljudima, svoju kulturnu datost.

Postoje mnogi elementi i aspekti kulture koji mogu biti kategorizovani kao materijalna ili nematerijalna kultura. Nikola Skledar navodi sintetičku definiciju kulture kojom nastoji izbjeći nedostatke svih definicija:

Kultura u modernijem značenju te riječi, kao univerzalni ljudski fenomen (individualni i generički) jest *njegovanje, usavršavanje* čovjekovih naravnih (urođenih) datosti i svojstava, *oplemenjivanje* njegova svijeta, *uljudivanje* cjelokupne organizacije njegova života, u jednoj rečenici, *ozbiljenje* ideje humaniteta. Prenesno, to je cjelokupnost i rezultat materijalnoga i duhovnoga proizvođenja i stvaralaštva te njihov rezultat i tvorevina, kojima čovjek u povjesti namiruje svoje služne potrebe, tj. kultivira svoje življenje.⁷

Ukoliko materijalna kultura obuhvata sve fizičke oblike predmeta koje ljudi stvaraju i kojima su privrženi, onda nematerijalna kultura podrazumijeva sve kreacije i apstraktne ideje koje nisu otjelotvorene u fizičkom obliku. Svi ovi elementi igraju krucijalnu ulogu za članove određene zajednice, te su im jasna vodilja u ponašanju i intepretiranju takvog ponašanja svijetu. Stoga, možemo zaključiti riječima da je kultura sve ono što čovjek jeste.

Caffeum amo

Kahva (Kaffa, Kefa) je historijska pokrajina u jugozapadnoj Etiopiji.⁸ Osim što označava naziv pokrajine u Etiopiji, te stablo koje raste u Africi, Ara-

⁵ Erich Fromm, „The Present Human Condition.“ *The American Scholar* 25, no. 1, 1955, str. 29–35.

⁶ Isto.

⁷ Nikola Skledar, „Pojedinač, kultura, identitet“, *Kultura, drugi, žene*, ur. J. Kodrinja, S. Savić, S. Slapšak, Institut za društvena istraživanja u zagrebu i Plejada, 2010, str. 61.

⁸ Kafa. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. www.enciklopedija.hr

biji, Centralnoj i Južnoj Americi sa koštunjavim plodom, termin „kahva“ označava i topli napitak koji se pravi od plodova ovog stabla. Sama riječ, pored arbitarnog značenja, ima i široko kulturološko značenje koje je kod pojedinih naroda dobilo status nematerijalnog kulturnog naslijeđa jer je u velikoj mjeri služila kao povod okupljanja i socijalizacije ljudi.

Popularnost ovog pića evidentna je i na Istoku i na Zapadu. Naime, vjeruje se da je sjeme kafe iz Etiopije došlo u Jemen, te da su u Jemenu počeli sa uzgajanjem ove biljke čiji je plod našao put do Mekke i Medine u XV vijeku, a kasnije posredstvom ljudi koji su obavljali hodočašće u ovim gradovima i do Kaira, Damaska, Halepa i Istanbula.⁹ Kahva kao napitak postao je široko rasprostranjen u Otomanskom carstvu za vrijeme vladavine sultana Sulejmana veličanstvenog (1520–1566). Iako nekada stvar prestiža rezervisana isključivo za carsku palatu, vremenom, ispijanje kahve je postala navika običnog svijeta, dobijajući svoje kulturološke obrise i novo značenje u okvirima društvenih domena. Prvi kafić, iliti, kuća kahve (*coffehouse*), otvoren je u Istanbulu 1555. postavši centrom okupljanja različitih staleža čija je zajednička osobenost bila ispijanje kahve i razgovor o umjetnosti, politici i životu uopšte. Otomansko carstvo je predstavilo kafu zapadnim zemljama, i to putem Italije tijekom XVI vijeka, da bi skraj XVII vijeku bila široko rasprostranjena u Evropi. U XVIII vijeku, kahva je već bila poznata diljem svijeta, dok je u XIX vijeku postala veoma značajan komercijalni proizvod.¹⁰ Od 1600. pa na dalje, otvaraju se prvi klubovi u Evropi u kojima se služi kahva. U Engleskoj, prva kuća kahve (*coffeehouse*) je otvorena u Oksfordu 1652, a kasnije iste godine i u Londonu¹¹, a 1689. biva otvorena i u Bostonu, u Americi, gdje nakon čuvene Bostonske čajanke 1773. (organizovani protest protiv poreza na čaj koji su uveli Britanci), ispijanje kafe dobija i patriotsku simboliku. Tomas Džeferson (Thomas Jefferson), autor Deklaracije nezavisnosti, jedan od osnivača SAD, u pismu Edmundu Rodžersu (Edmund Rogers) od 14. februara 1824, istakao je da je kahva postala „omiljeno piće civiliziranog svijeta“.¹²

Popularnost kahve opjevana je i u muzičkim komadima poput „Kantate o kahvi“ (*Kaffeekantate*)¹³, koji je u periodu od 1732. do 1735. komponovao Johan Sebastijan Bah (Johann Sebastian Bach).

Bah problematizuje pitanje udaje mladih djevojaka, koje umjesto da gledaju momke i razmišljaju o udaji predaju se čarima ispijanja kahve i uživanja u njoj. Zanimljiv je razgovor oca (Schlendrian) i ćerke (Liesgen) u kojem

⁹ Birsen Yılmaz, Nilüfer Acar-Tek, Saniye Sözlü, „Turkish cultural heritage: a cup of coffee“, *Journal of Ethnic Foods*, Volume 4, Issue 4, 2017, str: 213–220, ISSN 2352-6181.

¹⁰ Isto, str. 213–220.

¹¹ Ben Johnson: English Coffeehouses, Penny Universities, www.historic-uk.com.

¹² From Thomas Jefferson to Edmund Rogers, 14 February 1824, wwwFOUNDERS.archives.gov

¹³ Johann Sebastian Bach: „Kaffeekantate“, www.bachvereniging.nl

on svoju ćerku naziva „divljom“ i traži način kako da se otarasi kahve¹⁴, dok mu ona odgovara da ne smije da bude tako grub prema njoj, jer kada ne ispije kahvu tri puta na dan, biva jako uznemirena¹⁵. Čak mu i poručuje da je kahva slađa od hiljadu poljubaca, nježnija od muskatnog vina te da je to jedino što ona želi i mora imati.¹⁶

Dakle, kako je popularnost i rasprostranjenost kahve rasla, tako je i kulturološki obrazac ispijanja i služenja kahve postao prepoznatljiv među narodima. Od statusnog simbola do razgovornog modela običnih ljudi, kahva je postala neizostavni napitak tijekom raznih ceremonija bivajući dijelom nematerijalnog kulturnog naslijeđa koje čovjek ne samo što praktikuje već i voli.

Caffeum ipsum Cultura est

Dakako da je kultura kahve poprimila obrise i značenje među brojnim narodima. Međutim, za potrebe ovog teksta nastojat ćemo da prikazemo kulturu kahve u pazarskoj čaršiji te njenu manifestaciju u odabranim tekstovima iz bošnjačke književnosti, kako bi ovaj izohroni model nematerijalnog kulturnog naslijeđa dobio svoj adekvatan prikaz.

Dakle, Novi Pazar, grad u Republici Srbiji, interesantne historije, vjeruje se da je osnovan daleke 1456, jer je to godina kada se ime grada po prvi put spominje u spisima¹⁷, od strane Isa-bega Ishakovića. Sam grad možemo mapirati kao mjesto susreta, na granicama tri vilajeta, koje svojim trgovačkim putevima vijekovima spaja Srbiju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu.

Sam po sebi, grad Novi Pazar specifično je mjesto. Kao raskršće puteva, još u srednjovjekovnom periodu, teritorija na kojoj se nalazi grad, bila je prijestolnica Nemanjićke države Raške, dok od XV pa sve do XX vijeka bio je

¹⁴ You bad child, you wild girl!
Oh! If only I could have my way:
get rid of coffee!, Ibid.

¹⁵ Father, don't be so hard!
If three times a day I can't
drink my little cup of coffee,
then I would become so upset
that I would be like dried up piece of roast goat., Ibid.

¹⁶ Ah! how sweet coffee tastes!
Lovelier than a thousand kisses,
smoother than muscatel wine.
Coffee, I must have coffee,
and if anyone wants to give me a treat,
ah!, just give me some coffee!, Ibid.

¹⁷ Grupa autora, Novi Pazar i okolina, Beograd, 1969, str.107.

centar Otomaskog Sandžaka. Prožimanje različitih naroda, običaja, tradicije i jezika u mnogome je kulturološki oblikovalo podneblje i identitetski odredilo njegove žitelje.

Otomanska historija, pored džamija, hamama, starih kuća, uskih sokaka, ostavila je i druge tragove kojim i danas odiše a i miriše čaršija. Elementi otomanske kulture i istočnjačke egzotičnosti prisutni su u arhitekturi, načinu, obredu i praktikovanju života u Novome Pazaru koji ga i danas, u XXI vijeku, čine „drugim“ u odnosu na ostale gradove u Srbiji¹⁸. Osim mnogih đakonija te običaja koje su Osmanlije donijele sa sobom u Novi Pazar, dopremile su i kahvu prema kojoj su žitelji, bez obzira na različitu kulturu koju prožima islamska i hrišćanska tradicija osobena za njih, dijelili podjednaku ljubav i strast. Dakle, možemo kazati da služenje i ispijanje kahve kao vid sekularnog rituala kreiranog od samih ljudi, čiji je cilj stvaranje društva koje je u skladu sa potrebama čovjeka, odnosno, u kome se osjeća solidarnost i međuljudsko poštivanje i ljubav, će biti tretiran kao kulturološki specifikum jednog mjesta.

Služenje kahve je osnovni oblik gostoprimstva u Novome Pazaru. Kahva se „peče“ prilikom svih prigoda. Kada se slavi neki pozitivan događaj, onda se ispija „slatka kahva“. Tu je i kahva „dočekuša“ kao i „razgovaruša“ čija je dimenzija isključivo društvene prirode. Uz kahvu se razgovara, uz kahvu se promišlja, tabiri i razlučuje. Među kahvama poznata je i „sikteruša“ čija namjena nije ni malo prijatna. Sikteruša je u osnovi blaga i rijetka kahva. Uz sikterušu nema razgovora i njena uloga je da istakne neželjenost gostiju. Sve ove kahve zapravo ne označavaju topli napitak već društveni kontekst u kome se javljaju. Postoji još mnogo nijansi kahvi koje nose svoje osobeno značenje i svakodnevno bivaju predmetom društvenih relacija. Također, spomenuti društveni kontekst uvjetovao je pojavu „kahve a da nije kahva“.

Naime, u žargonu mladih ljudi svakodnevno se mogu čuti pozivi za ispijanje kahve, što ujedno podrazumijeva da je upućen poziv za druženje. Mladi se sastaju da piju kahvu a da pritom niti jedno od njih prilikom susreta ne ispija kahvu već neko drugo piće, što može značiti da kahva postaje sinonim za susret, razgovor i druženje, te samim tim, kahva biva neizostavni element kulture ne samo u pazarskoj čaršiji već i šire.

Caffeum et litterae

Kahva kao poseban vid tradicije i kulturološki model se spominje i u tekstovima bošnjačke književnosti. Naime, kultura življenja u bošnjačkim urbanim

¹⁸ Vidi: Amela Lukač-Zoranić, Jahja Fehratović, „Depicting Sandžak in contemporary travel writing“, Marija Krivokapić, ed., *The Balkans in Travel Writing*, New Castle: Cambridge Scholars Publishing, ISBN (10):1-4438-7637-2, 2015.

sredinama¹⁹ podrazumijevala je i razvijeni društveni život koji se odvijao u nekoliko institucija kojima je pristup bio otvoren. S obzirom na izražen i dominantan praktični način življenja islama, veća okupljanja svijeta bivala su u džamijama, i to ne samo za vrijeme obavljanja dnevnih i nedjeljne molitve, već i izvan tog perioda, kada su džamije pretvarane u prostor javnih katedri gdje su održavane tribine, predavanja (vazovi i nasihati), kao i drugi skupovi na kojima se savjetovalo i tumačile vjerske teme. Pored džamija, tekija, medresa, musala i drugih specijaliziranih ustanova, javna okupljanja šireg spektra ljudi bivala su i u prostorima koji su omogućavali slobodnije ophođenje, razmjenu mišljenja, ugođaj uz konzumiranje dozvoljenih jela i pića, kao i drugu vrstu zabave.

Dvije posebne institucije takve vrste bivale su na našim prostorima: karavan-saraji ili hanovi koji su služili za prihvata i konačište gostiju, putnika namjernika, kao i organiziranje različitih vrsta manifestacija, posebno u dugim zimskim noćima i tijekom ramazanskih večeri, kada se u hanovima okupljao muški svijet kako bi uživao u pjevanju dugih epskih pjesama, pripovijedanju uz fildžan, dva dobra kahve. Jedna od najuspjelijih priča Ćamila Sijarića, „Hasan, sin Huseinov“, govori o takvom ambijentu u sarajevskoj čaršiji, gdje se svijet tiska u Kolobara hanu da bi „vidjeli, i ako ih sreća posluži i čuli“²⁰ magijsko pripovijedanje čuvenog Hasana, sina Huseinovog, jer je Hasan „kada se gleda, kao i svaki drugi čovjek, ali nije kad se sluša...“²¹

O takvom ambijentu u Novome Pazaru svjedočanstvo su nam ostavili i harvardski istraživači Milman Peri (Milman Parry) i Albert Lord (Albert Lord), koji su prilikom svoje ekspedicije u Sandžaku i Jugoslaviji, na magnetofonskoj ploči snimili razgovor sa vlasnikom kahve i ugostiteljem iz Novog Pazara, Demom Zogićem, 1934. godine, koji im je pripovijedao o atmosferi u ovom gradu za vrijeme svetog mjeseca Ramazana i da posebno za tu priliku iznajmljuje epskog pjevača kako bi pridobio mušterije, te mu za to isplaćuje nadoknadu. Zogić u tom razgovoru tvrdi da mu se pazar za vrijeme Ramazana i tokom nastupa epskog pjevača višestruko povećava, te zato i ima računa da plati epskome pjevaču pozamašnu svotu novca, kao i da mu obezbijedi konačište i hranu:

„Evo kako je običaj da se pevaju kroz Ramazan. Sad Ramazan odma dođe. I ondar čim dođe Ramazan, mi se radujemo za ova mesec dana da ni je c(ij)ela čaršija otvorena. Kafe sve su otvorene. Tu se kupimo, čim večeramo, večeramo kad bude mrak.

¹⁹ Jedna takva sredina je i Novi Pazar, grad u Srbiji, sa većinski bošnjačkim stanovništvom.

²⁰ Ćamil, Sijarić: „Hasan, sin Huseinov“, <http://www.prometej.ba/clanak/kultura/prometejske-price-i-pjesme/camil-sijaric-hasan-sin-huseinov-2791>

²¹ Isto.

Ondar svaki idemo po ćaršiji kupimo se Ċe ima guslać, kupimo se Ċe su pevaći i tuna sedimo. Taman zovemo sufur, ta rućak što se ruća pred zoru, jedan sahat. Mi mu kaŹemo to je sufur. Ondar kad bide blizu sufura, mi se razidemo od kafe, idemo kod svoje kuće i sufurišemo tu, to naprimer rućamo (...)

NIKOLA:

A ti si mi reko da ćeš imat ti, u tebe pjevaća u kahvi, a šta će kad si sam pjevać, šta će tebi pjevać Boga ti?

ĐEMO:

E pa ja nemam vremena da ja pjevam, ja radim. Pećem kahvu, rasturam, primam gosti, ispraćam gosti, i primam pare. A ja jednoga pjevaća, ja pogodim na „Bismilu“ i ukljepam mu gusli i on ima da pjeva, samo kad sustane da ih ostavi da se odmori jedan fitalj sata da popije kahvu i cigaru, i ondar odma hi dofati.

Kad istera jednu pjesmu cijelu, ja dofatim onu tablju što se nosu kahve po gostima, i priĊem po svakom gostom, ko šta ima on daruje moga pevaća. Na primer, ko jedan siromah pevać umije da pjeva fino ćorav je i ne more da radi, i mi ga pogodimo u kafu, tamo slušamo, on to od starine zatuvijo te pesme bosanske. I oni ga daruju gosti, neko dinar, neko pet, neko dva, kako ko ima. (...)

NIKOLA:

Dobro, ćuli smo ga. A kaŹi mi još, Đemo, koji muslimani obiće doĊu, ili doĊu i muslimani, ili doĊu i pravoslavni i katolici i drugi, da ćuju gusli preko noći, ovako kod vas.

ĐEMO:

Pa dabome, ono osobito više većina doĊe muslimana, ali imaju i neki volju pa doĊu i pravoslavni, i nama mило kad doĊu pravoslavni, narući kahvu, sedi do guslaća, ondar i njemu mило da sluša šta je bilo u prvome vaktu, šta su junake radilji.²²

Kolika je vaŹnost kahve u bošnjaćkoj kulturi Źivljenja govori i ćinjenica da je ovaj napitak zavrijedio da postane dio spektra motiva u bošnjaćkoj

²² Novembra 1934. godine u Novom Pazaru su boravili harvardski profesori, istraŹivaći i naućnici, Milman Parry i Alber Lord, tragajući za razrješenjem homerovskog pitanja. Kao i u drugim sandŹaćkim gradovima, i u Novom Pazaru su sreli magijske epske pjevaće, a meĊu njima i Ċema Zogića, epskog pjevaća i kahvedŹiju. Po Parryjevim instrukcijama, zapisivać i saputnik Nikola Vujnović vodi i razgovore sa epskim pjevaćima. Ovom prilikom, po prvi puta donosimo odlomke iz Parryjevog i Nikolinog razgovora sa Ċemom Zogićem koji govore o mjesecu Ramazanu i posebnoj atmosferi u Novome Pazaru tih tridesetih godina XX vijeka tokom ovog svetog mjeseca. <https://curiosity.lib.harvard.edu/milman-parry-collection-of-oral-literature/catalog/30-PN682>

usmenoj lirskoj poeziji, gdje nalazimo na jednu od ljepših sevdalinki „Kahvu mi draga ispeci“, ali nerijetko nailazimo na nju i u epskoj poeziji kao neizostavni segment pripovijedanja u momentima kada narodni pjevač, kao zatišje pred buru, priprema scenu za neki važan momenat. U pjesmi „Ženidba Muja Hrnjice“ ostarjela majka sjedi pored svog sina i kroz uzdahe zbori da je vrijeme da Hrnjica Mujo sebi nađe ljubiu. Neizostavan element u stvaranju slike ambijenta jeste upravo kahva.

Mujo sjedi na bojali kuli,
mrku kahvu iz findžana srče,
pokraj njega ostarjela majka,
ona često gorko uzdisaše,
pa Mujagi besjedila sinu:
„Ah, Mujo, moj rođeni sine,
kako sam ti, vidiš ostarjela,
ostarjela i obnevidjela,
da ne mogu preko kuće preći,
kamol' ću ti hizmet učiniti
i studene vode donijeti,
već se ženi, moje d'jete drago.“²³

Čak i kada je junak u planini, kao što je to slučaj u pjesmi „Hrnjice u Skradinu“, kahva se priprema u ibriku i biva motiv za bitan razgovor.

Kada su brdu na planini bili,
na planini pod omarom krivom,
tu dva brata konak učinila.
Ujutro je uranio Mujo,
pristavio kahvu u ibriku.
Brata budi mlađega Halila:
„Ustaj, brate, sjedi mi do krila,
da ti kahvu u fildžanu dadem.“²⁴

U novije vrijeme, posebno od druge polovice dvadesetog stoljeća, termin „kahvana/kafana“ (tur. kahve – kahva i hane – soba, prostorija) dobija novi značenjski sloj, pa se, osobito u Novome Pazaru, kreira i pojam „kafecaj-nica“. Ovo dolazi kao posljedica širenja javne dostupnosti alkohola, otvaranja krčmi u središtu čaršije i u bošnjačkim naseljima i mahala. Da bi se napravila razdioba između kafane i kahvane, odnosno lokala gdje se mogu piti isključivo

²³ Munib Maglajlić: *Pjesme o Muju Hrnjici*, Mešihat Islamske zajednice BiH, Sarajevo, 1990, str.107.

²⁴ Isto, str.153.

vo bezalkoholni napici, razvio se termin kafečajnica koji je u novije vrijeme čak i moderniziran, u skladu sa zahtjevima društvenih promjena i klijentele. U najnovije vrijeme, prefinjenost čaršijskog senzibiliteta razvila je instituciju „mliječnog restorana“ koji se od kafečajnice razlikuje ne samo po vrsti klijentele već i po modernijem meniju, odnosno karti pića koja uključuje i savremene bezalkoholne napitke, kao i kolače i brzu hranu, dok se u kafečajnici služi isključivo tradicionalni izbor napitaka, bosanska/turska kahva, čaj, posebice crni iliti turski/ruski čaj, kleka/smreka, limunada i ponegdje u zimskom periodu salep; dok se od slatka može u boljim kafečajnicama naći dud, iliti hurmašica, odnosno hadžijski kolač, peljte, a ponegdje i baklava.

U svjetovnome životu kiraethane, hanovi, bosanske kahvane ili sandžačke kahve bivale su glavni prostori javnog okupljanja, u njima se tumačila velika politika, razglabala globalna pitanja, ali i govorilo o svakoj pojedinosti iz lokalne zajednice. Tako, recimo, u pripovijeci „U bosanskoj kafani“ Zijo Dizdarević daje sliku ambijenta jedne prosječne bosanske kasabe u kojoj je stalo vrijeme, i gdje se cijeli svijet vrti oko „prastarog bosanskog ništa“ u kome najznačajnija gradska inteligencija raspravlja o tome da li se durbinom može vidjeti kako skakavcu mrda brk.

Sjede ljudi.

Preko sasušenih usana, iz dubine sagorjelih pluća, kulja i vuče se dim. Ide tromo, slaže se, kolutovi se gomilaju na sredini kafane i ispunjavaju je sve do svoda. A ljudi sjede, nepokretni. Noge prekrštene, misli dosadno nejasne kao polubijeli dim što se povlači okolo. Lica se ne razaznaju, čalme i fesovi na čas se čudno izduže, protegnu, dobiju fantastične izgleda u pokojem novom valu dima, neko se iskašlje, a za „odžakom“ zazveči džezva. [...] Klupe su poredane unaokolo. Sredina kafane, sva puna sivog, gustog i teškog dima, podsjeća na baru. Ponekad tek kogod uzdahne, val jurne u sredinu, ustalasa uspravane naslage dima, pa se postepeno sve smiri.²⁵

U romanu *Feniks* Muhamed Abdagić središte javnih dešavanja, analitičkih tumačenja i planiranja budućnosti jednoga grada i naroda smješta u kahvi gdje se susreće inteligencija i kreira društvene tokove cijelog grada. Isto tako, u romanu *Zeleno busenje* Edhema Mulabdića imamo, čak, diobu društvenih zbivanja u jednome mjestu koje se manifestira u postojanju tri bosanske kahve koje su suprotstavljene na osnovu generacijskih razlika: – u dvije u kojima se okuplja stariji svijet, mudar, promućuran i staložen; i treće, „kod Arapina“ u kojoj se druži mlađarija čija je krv vrela i spremna da se suprotstavi svakoj

²⁵ Zijo Dizdarević: „U bosanskoj kafani“, www.ljubusaci.com

vrsti nepravde i bez razmišljanja krene u boj protiv austro-ugarskog okupatora s osjećajem gorčine zbog izdaje osmanlijskih vlasti i samoga sultana koji ih je ostavio u nemilosti. Za mladiće u Arapovoj kahvi svaka izgovorena riječ, svaki podstrek je bitan, oni pomno slušaju i spremno čekaju na bilo kakav signal koji će im pomoći da lakše donesu odluku i krenu u borbu za svoj dom i otadžbinu.

„U trećoj, Arapovoj kahvi sjedila je mladež i slušala kroz otvorene prozore onaj razgovor.“²⁶

Za Abdagića, slika društvenog konteksta koja se očituje u kahvi je slika društvene zbilje, gdje prikaz kahve u kojoj nema ljudi, nema žagora i duhan-skog dima sluti tragičnosti jednog naroda.

„Čaršija pusta i kahve prazne, samo se u jednoj vidjela na prozoru dva mladića.“²⁷

Kroz sve ove kao i mnogo drugih primjera u savremenoj bošnjačkoj književnosti, lahko je uočljivo da je za lokalnu sredinu, šehar ili kasabu, kahva ili kahvana, odnosno u novije vrijeme kafečajnica, važno mjesto u kome se kreira javno mišljenje i „bistri politika“.

Ni Novi Pazar, kao središte jednog posebnog dijela bošnjačkog životnog prostora koji se prožima s kulturama drugih naroda i tako proizvodi jednu svoju posebnost, nije daleko od ove kahvenske društvene zbilje. Čak su se i pojedini dijelovi čaršije u kolokvijalnim obilježavanjima prozivali po kahva-ma, odnosno njihovim vlasnicima. Vlasnici kahvi, kahvedžije, imali su poseban status u čaršiji, važili su za dio esnafa i čaršijskih uglednika, ali su isto tako bili prihvaćeni od pripadnika nižih staleža te su predstavljali neku vrstu spone među različitim klasama i društvenim slojevima. Biti vlasnik kahve u jednom mjestu, značilo je i biti od utjecaja i povjerenja, a taj položaj se nije sticao lahko i trebalo ga je opravdati u surovijoj čaršiji koja ne prašta ni uspjeh niti u svojim krugovima, posebno među esnafom, podnosi bilo koga ko je nadmen, jordamli, izdignut iznad mjere koju mu je čaršija propisala. Ne može izrasti veći od onog kroja odijela koji mu je čaršija sašila. Ako počne strčati, već postaje problem, mušterije će ga vrlo brzo ostaviti i posao propasti.

Kahvedžija mora biti ponizan, svakog udostojiti i biti manji od najmanjeg u čaršiji, jer obično „mali ljudi“, koji su najčešća klijentela kahvi, kada dođu popiti fildžan kahve žele, makar tu, za svoj dinar i ćejf, biti iznad nekoga. Pa, ukoliko nemaju biti iznad bilo koga drugog, onda bar iznad kahvedžije jer mu plaćaju taj ćejf i užitak. To stavlja kahvedžiju u nimalo jednostavan položaj: sa jedne strane on je prema svima u gradu, u čaršiji, u mahali ponizan, poslušan, hamalski nastrojen, a opet u svojoj porodici mora zadržati status

²⁶ Edhem Mulabdić: *Zeleno busenje*, Svjetlost, Sarajevo 1990, str. 35.

²⁷ Isto, str. 76.

glave kuće, autoriteta i nekoga čija se riječ ne poriče već bez pogovora sprovodi namah u djelo.

Upravo takvu jednu ambijentalnost dao je novopazarski autor Šaban Šarenkapić u pjesmi „Moj otac kahvedžija“ u kojoj je prikazana ta raspolućenost ličnosti oca koji, sa jedne strane, u čaršiji, među ljudima, u svom dućanu, kahvi, kafečajnici mora biti ponizan i poslušan, a opet u kući – kada skine kahvedžijsko odijelo i masku dobrohotnosti – postaje tvrd, autoritativan i zahtijeva besprijekornu poslušnost.

Moj otac je kahvedžija dobar
i na glasu
Jedini koji ima već stalne mušterije
Doduše mahom mahalsku sirotinju
Po ceo dan on raznosi na tabli-
ture
I prikuplja prazno suđe po radnjicama
Po ceo dan on je na oku i poskoku
Za svakog i pred svakim Božjim robom
Nikad ga nisam video da se
namršti
I nikad nisam čuo da podvikne
i plane
Ali kad kući dođe moj se otac
ponese –
I više nije onaj dobrohotni kahvedžija
Zauzme minder i pogled na
avliju
Prekrsti noge: navede kapu i
komanduje
A nana kaže: ne do mu Bog
moć u ruke²⁸

Pjesma napisana iz nevine dječije perspektive saznavanja svijeta i razumijevanja odnosa među ljudima otkriva jedan posve složeni fenomenološki sistem življenja u urbanim sredinama, gdje svako mora imati najmanje dva života, jedan poslovni u kome igra po pravilima koje su skrojili drugi i odredili mu da ih mora poštivati, i drugi koji sprovodi unutar duvarova svog svijeta, svoje avlije i kuće, gdje se oslobodi svih tereta i vraća izvornoj prirodi.

Konstatacija na kraju pjesme izrečena od strane nane koju prenosi lirski subjekt sin/unuk oslikava stvarnost takvog načina življenja i prirode odnosa

²⁸ Šaban Šarenkapić: „Moj otac kahvedžija“, *Kazivart*, Centar za kulturu – Bihor (NVO), Petnjica, CG, Vol. 2, april 2020, str. 18.

u tom skrojenom svijetu, gdje nana odsiječe: „Ne do mu Bog moć u ruke.“ Otac, opet, postaje žrtva, dvostruka žrtva – sa jedne strane žrtva društvenih okvira koji vladaju u čaršiji, mahali, kahvedžijskom esnafu, a sa druge žrtva porodičnih okvira i obzira, jer ni tamo njegova nije gornja i posljednja, jer i tu ima stariji od njega: nana, stara majka, čija se riječ poštiva i uzima za kapu svakoj priči i besjedi.

Slike oca dok je na poslu i slike oca u kući predstavljaju najsiroviji kontrast i prikaz socijalnih i kulturalnih okvira koji vladaju u čaršiji. Dok je na poslu, otac raznosi na tabli ture i uvijek je, kako pjesnik kaže, „na oku i poskoku, nikada se ne namršti, ne podvikne i ne plane“, ali se zato u kući „ponese“, transformiše, sjeda na minder i uprti pogled na avliju, kako kaže pjesnik, „prekrsti noge navede kapu i komanduje.“ Zapravo, u ovom kontrastu iskazanom saznavnim zapažanjima dječaka koji tek ulazi u taj svijet surovih i složenih procesa, iskazana je sva dubina životnih kušnji i izazova sa kojima se treba suočiti i naučiti da balansira između onog pojavnog, društvenog, zbiljskog koje je određeno nepisanim pravilima malih mjesta, kasabe ili palanke, i onog porodičnog, gdje, opet, važe pravila naslijeđena tradicijom, vjerom i običajima – sve to treba suočiti s prirodom vlastitoga bića, njegovim stremljenjima, htijenjima i izazovima ukoliko želi da postane dio tog posve samosvojnog i originalnog svijeta koji ne mari ni za kakve druge aršine i zakone, već samo za ono svoje što je naslijeđeno i što se prenosi s generacije na generaciju i kao takvo postaje osnovni i temeljni zakon življenja.

Conclusio

Dâ se zaključiti da svaki narod, svako mjesto, unutar svog kulturološkog koda kreira, interpretira i proživljava svijet koji ga okružuje, čineći razne elemente zajedničke kulture proizvodom i procesom, utičući na kontekst ponašanja svakog pojedinca. Kliford Girtz (Clifford Geertz) je definisao kulturu kao „historijski prenesen obrazac značenja oličen u simbolima, sistem naslijeđenih shvatanja izraženih u simboličkim oblicima pomoću kojih ljudi komuniciraju, održavaju i razvijaju svoje znanje o životu i stavove prema njemu“²⁹. Istu definiciju možemo koristiti kako bismo dali značenje kahvi kao specifičnom kulturnom obrascu, gdje termin ne označava topli napitak ili stablo, iliti geografsku oblast, već nešto što u suštini jeste kultura sama po sebi jer označava poseban način življenja u okviru određene teritorije. Stoga, ako nas kultura definiše, i kahva definiše kulturu odjekujući kroz usmenu a i pisanu književnost mnogih naroda.

²⁹ Clifford Geertz: *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books, 1973, str. 89.

Literatura:

- *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*.(2021). Leksikografski zavod Miroslav Krleža, www.enciklopedija.hr
- Dizdarević, Z.: „U bosanskoj kafani“, www.ljubusaci.com
- Fromm, E. (1955). „The Present Human Condition“. *The American Scholar* 25, no. 1.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Giddens, A. (2005). *Sociology*, (4th edition), Cambridge: Polity Press.
- Grupa autora (1969). *Novi Pazar i okolina*. Beograd.
- Hall, Edward T. (1976). *Beyond Culture*. New York: Doubleday.
- Hall, Edward T. (1959). *The Silent Language*. New York: Doubleday & Company, Inc.
- Johnson, Ben: *English Coffeeshouses*, Penny Universities, www.historic-uk.com
- Liu, S.; Volcic, Z. & Gallois, C. (2019). *Introducing Intercultural Communication: Global Cultures and Contexts*, 3rd Edition, SAGE Publications Limited.
- Lukač-Zoranić, A. & Fehratović, J. (2015). „Depicting Sandžak in contemporary travel writing“, Marija Krivokapic, ed., *The Balkans in Travel Writing*, New Castle: Cambridge Scholars Publishing, ISBN (10):1-4438-7637-2.
- Maglajlić, M. (1990). *Pjesme o Muju Hrnjici*. Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice BiH.
- Mulabdić, E. (1990). *Zeleno busenje*. Sarajevo: Svjetlost.
- Sebastian Bach, Johann: „Kaffeekantate“, www.bachvereniging.nl
- Sijarić, Ćamil: „Hasan, sin Huseinov“, <http://www.prometej.ba/clanak/kultura/prometejske-price-i-pjesme/camil-sijaric-hasan-sin-huseinov-2791>
- Skledar, N. (2010). „Pojedinac, kultura, identitet“, *Kultura, drugi, žene*, ur. J. Kodrinja, S. Savić, S. Slapšak, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Plejada.
- Šarenkapić, Š. (2020). „Moj otac kahvedžija“, *Kazivart*, Vol. 2, april 2020. Petnjica, CG: Centar za kulturu – Bihor (NVO).
- Thomas Jefferson to Edmund Rogers, 14 February 1824, wwwFOUNDERS.archives.gov
- Yılmaz, B.; Acar-Tek, Nilüfer, Sözlü, Saniye (2017). „Turkish cultural heritage: a cup of coffee“, *Journal of Ethnic Foods*, Volume 4, Issue 4, ISSN 2352-6181.

**Amela LUKAČ-ZORANIĆ &
Jahja FEHRATOVIĆ**

COFFEE CULTURE IN DOWNTOWN NOVI PAZAR

Culture generates symbols and rituals, strengthens beliefs and values, interprets experiences and initiates activities among members of a particular group, whereas the concept of culture, as sociologists believe, is equivalent to larger aspect of cognition such as beliefs, values, art, literature, music and all other practices that are common thus defining them as a collective, the authors in this paper seek to explore the phenomenon of coffee as a special cultural feature and its layered meaning in the downtown of Novi Pazar. Hence, „coffee culture“ developed as a form of ritual practiced in the act of gathering and collective drinking of coffee in Cafes and coffeeshops. The authors try to present how the simple enjoyment of a cup of hot, black drink has developed into a cultural and common phenomenon that carries a deeper contextual meaning not only in everyday life but also in the literary texts of Bosniak authors. The authors start from the assumption that culture is everything that defines man, thus without it there is no life, and that the love of coffee has existed for centuries. Moreover, the coffee has taken the form of non-material cultural heritage in an environment such as Novi Pazar. In conclusion, the authors sought to present several literary texts in which the motif of coffee has a special meaning.

Key words: culture, coffee, literature, Novi Pazar, downtown

Izvorni naučni rad
UDK 821.131.1.09-32

Antonela MARIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
amaric@ffst.hr

Marko DRAGIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
mdragic@ffst.hr

Ana PLAVŠA (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
aplavs@ffst.hr

MEDITERAN KAO ANTROPOLOŠKA RIZNICA: CUNTI GIAMBATTISTE BASILEA I TRADICIJSKA KULTURA

Rad donosi analizu etnoloških i tradicijskih elemenata u zbirci pripovijetki *Lo Cunto de li Cunti Ovvero lo Tra ttene- miento de Peccerille* iz 17. stoljeća, napuljskog baroknog pisca Giambattiste Basilea.

Folklor i etnološki elementi glas su puka koji je usmenom predajom, s koljena na koljeno, prenosio vjerovanja, narodne običaje i mudrosti, čuvajući od zaborava tradicijsku kulturu. Rad, između ostaloga, ispituje ulogu elemenata humora u analiziranim pripovijetkama, fantastike te didaktičkih elemenata, propitkujući razloge ponašanja i ulogu nadnaravnih bića, vila i orkova, kroz opoziciju dobra i zla. Uz didaktičku se ispituje i antropološka komponenta, izrazito prisutna u *Lo Cunto de li Cunti*, popularnom *Pentameronu*. Zbirka donosi različite elemente barokne kulture i umjetnosti s motivima iz narodne predaje, od kojih su se neki sačuvali do danas, kao i gotovo zaboravljene prizore i običaje, uz lepezu karakterističnih i zanimljivih lokalnih igara i načina razbibrige. Napuljski idiom na kojem je djelo napisano, otkriva bogatstvo jezika koji se danas više ne koristi, ali je zauvijek ostao zabilježen zahvaljujući Basileu. *Lo Cunto de li Cunti* djelo je od osobitog značaja, jer predstavlja jezičnu i tradicijsku, kulturno-antropološku riznicu, napose za Italiju u kojoj je djelo nastalo, ali i za cijeli Mediteran. Posebno se čini zanimljivim analiza elemenata koje nalazimo i u hrvatskoj tra-

dicijskoj kulturi i običajima, osobito Dalmacije i zaobalja; ponajviše u plesovima, igrama i izrekama, od kojih su se mnogi elementi zadržali sve do danas.

Ključne riječi: *tradicijaska kultura, Lo Cunto de li Cunti, folklor, tradicijski i etnološki elementi, Mediteran*

1. UVOD

Usmena književnost nepresušan je izvor podataka o kulturi, povijesti, običajima i narodnim vjerovanjima. Američki folklorist Thomas Frederick Crane (1885: 9), govoreći o usmenoj predaji u Italiji u uvodu u *Italian Popular Tales*, ukazuje na važnost zabavljačke komponente (radije nego didaktičke) dijeleći priče nastale iz usmene predaje, na kratke duhovite priče, priče za djecu, bajke i šale. Usmenom se kazivanju i tradicijskim elementima nije pridavala velika važnost, do trenutka dok braća Grimm nisu pokrenula trend prikupljanja elemenata iz tradicijske kulture, unoseći ih u svoje bajke, kao bitne elemente nematerijalne kulturne baštine¹. Izvrstan primjer riznice tradicijskih elemenata je talijanska zbirka pripovijetki iz 17. stoljeća *Lo cunto de li cunti ovvero lo Trattenimento de Peccerille* talijanskog baroknog književnika Giambattiste Basilea. Zbirka *Lo Cunto de li Cunti* poznata je i pod nazivom *Il Pentamerone*², jer donosi pedeset pripovijetki ispriповijedanih u pet dana, smještenih u narativni okvir fiktivne ljubavne priče sa sretnim završetkom, između princa Tadea i princeze Zoze.³ Crane naglašava, unatoč tome što ne

¹ These stories were regarded with contempt by the learned until the famous scholars, the brothers Grimm, went about Germany some sixty years ago collecting this fast-disappearing literature of the people. The interesting character of these tales, and the scientific value attributed to them by their collectors, led others to follow their footsteps, and there is now scarcely a province of Germany that has not one or more volumes devoted to its local popular tales (Crane, 1885:10).

² Organska struktura Boccacciovog *Dekameron*a više je stoljeća služila kao model pripovijedanja, kako u Italiji, tako i u ostatku Europe. Boccaccio povezuje sve pripovijetke zajedničkim okvirom, kroz mjesto, vrijeme, temu i pripovjedače te je njegova *novela incorniciata* u stoljećima koja su slijedila, sve do talijanskog *Seicenta*, služila kao model uspješnog pripovijedanja. Više o strukturi i povijesnom razvoju talijanske novele (pripovijetke), vidjeti u: Menetti, Elisabetta. 2015. *La realtà come invenzione. Forme e storia della novella italiana*. Milano: Franco Angeli; Auerbach, Erich. 1984. *La tecnica di composizione della novella*. Roma-Napoli: Theoria; Guglielminetti, Marziano. 1990. *Sulla novella italiana. Genesi e generi*. Lecce: Milella Editore; Picone, Michelangelo. 1985. *Il racconto*. Bologna: Il Mulino. U usporedbi s *Dekameronom*, vrijeme pripovijedanja u *Pentameronu* je smanjeno na pet dana, a upola je reduciran i broj pripovjedača. Zbog ovih, ali i drugih sličnosti, djelo je nazvano *Pentameronom*.

³ Na Zozu, kćerku kralja iz Vallepelse, ljutita starica baci kletvu, uz proročanstvo da će se udati jedino za čarolijom uspavanog princa Tadea. Uz razne peripetije, susrete s vilama i

znamo puno o izvorima Basileove zbirke, kako je neupitno da su pripovijetke inspirirane lokalnim tradicijskim elementima (Crane, 1885: 12). Međutim, Croce ukazuje na činjenicu da je Basile dugo obavljao dužnost feudalnog namjesnika na dvoru te da su trenuci kojima je tada svjedočio; nepravda, laži, prevare i spletke na dvoru, nedvojbeno poslužili kao inspiracija za njegovu zbirku i snažno utjecali na potrebu da u pripovijetkama prokazuje lažno moraliziranje, ukazuje na razlikovanje dobra od zla te na potrebu isticanja moralnih vrijednosti i vrlina opjevanih u epskim djelima iz usmenoga stvaralaštva (Croce, 1994: 650–651). Iz navedenih je razloga Basile (poznat po tome, kako tvrdi Crane, da je dobar dio života proveo zapisujući narodne priče s područja pokrajina Campanije i Basilicate na jugu Italije), napisao pripovijetke na rodnom napuljskom dijalektu⁴ crpeći inspiraciju iz lokalne tradicijske kulture i naslijeđenih mudrosti predaka, usmeno posredovanih generacijama, kao i osjećaj za moral i sve što je društveno prihvatljivo. Stoga se, uz narodna vjerovanja i drevne običaje, kao posebnost zbirke *Lo Cunto de li Cunti*, može istaknuti prisutnost velikog broja poslovice i narodnih izreka s moralnom poukom, čije varijante pronalazimo i u hrvatskoj usmenoj književnosti.

Nedovoljno je poznato da je *Il Pentamerone*, zahvaljujući prijevodima i adaptaciji na njemački jezik, izvršio značajan utjecaj na braću Jakoba i Wi-

drugim protagonistima, odlučna Zoza pronađe princa za kojega se na prevaru uda druga. Zoza uz pomoć čarolije, kroz pripovijedanje, uspije ispraviti nepravdu te se na kraju vjenča za princa. Valja reći da *Lo cunto de li cunti* nije prva zbirka sa snažno izraženim tradicijskim elementima na talijanskom tlu, jer već 1550. Giovan Francesco Straparola piše *Le piacevoli notti*. Radi se o zbirci od ukupno 74 pripovijetke, ispričane tijekom 13 noći. Usprikoš važnosti i popularnosti Straparoline zbirke, interes za pripovijetkama inspiriranim usmenom tradicijom, jenjava do 1637. godine i pojave *Lo cunto de li cunti ovvero tratenemiento de peccerille*. Primjerice, *Uspavana ljepotica* jedna je od pedeset priča iz *Pentamerona* kojom se inspirira kasnije Charles Perrault, dopunjujući izvornu priču elementima fantastike (pa i groteske) i smještajući je u aristokratsko okružje (Crane, 1885: 12). Basileov utjecaj primjetan je kod autora poput pjesnika i slikara Lorenza Lippija, koji se stilom i opisom etnoelemenata, običaja, tradicionalnih igara i atmosfere približio Basileu u poemi *Il Malmantile racquistato*, kao i kod venecijanskog dramaturga Carla Gozzija i njegovih adaptacija za kazalište *Fiabe teatrali* (*L'amore delle tre melarance* i *Marfisa bizzarra*).

⁴ Djelo *Il Pentamerone* napisano je na napuljskom dijalektu, danas teško razumljivom čak i izvornim govornicima. Stoga je recepcija u Italiji bila sporadična sve do prijevoda zbirke na bolonjsko narječje 1713. godine, dviju sestara Manfredi i dviju sestara Zanotti, pod naslovom *La ciaglira dla banzola*. Benedetto Croce (1994: 664) oštro je kritizirao ovaj prijevod tvrdeći da je osiromašio i reducirao zbirku pa 1925. odlučuje zbirku prevesti na standardni talijanski jezik, držeći se što vjernije originala. Basileovo djelo stječe pravu slavu tek zahvaljujući Croceovom prijevodu. Basile je pisao na napuljskom dijalektu po uzoru na Giulija Cesara Cortesea, smatrajući da ga dijalekt ničim ne ograničava u izražavanju te da mu omogućuje da njime izrazi sve što mu je na duši (Croce, 1994: 651).

lhelma Grimma kojima su likovi Basileovih pripovijetki⁵, inspirativni toposi i fantazmagorična atmosfera, poslužili za stvaranje danas univerzalno prepoznatih likova iz svijeta bajki⁶. Međutim, unatoč fantastičnim elementima, namjera zbirke zasigurno nije „zabava za djecu“ kako bi se moglo protumačiti iz podnaslova, već je, kako ranije rekosmo, zbirka namijenjena odraslima, uglavnom aristokraciji, kao ugodno štivo.

Zanimljivo je da Crane (1885: 22) ovo djelo naziva jedinstvenim „spomenikom narodnih priča u Europi“ pa se tako uočavaju primjeri pučkih igara, opisanih vjerovanja i običaja, karakterističnih ne samo za talijanski Jug i obalu, već za cijeli prostor Mediterana. Ovdje ćemo se, pak, zadržati na analizi sličnog etnološkog konteksta, uočenoga u zbirci i onoga koji nalazimo u literaturi, usmenoj ili pisanoj, a koja se atribuirala pojavama na hrvatskoj obali i zaobalju. Sličnosti lokalnih običaja i folklora, uočavaju se pojavom fantastičnih likova poput dobrih vila⁷ ili zlih orkova⁸ koje nalazimo u hrvatskoj tradicijskoj književnosti⁹ te pojavom igara i plesova, koji su služili kao glavna razbibriga

⁵ Ovdje se prvenstveno misli na likove poput Trnoružice (*La Bella addormentata* u *Sole, Luna e Talia*, 5. dan, 5. pripovijetka), Pepeljuge (*La Gatta Cenerentola*, 1. dan, 6. pripovijetka), Matovilke (*Petrosinella*, 2. dan, 1. pripovijetka), Mačka u čizmama (*Cagliuso*, 2. dan, 4. pripovijetka), Ivce i Marice (*Nennillo e Nennella*, 5. dan, 8. pripovijetka) i druge koje nalazimo u Basile, Giambattista. 1994. *Il racconto dei racconti*. Milano: Adelphi Edizioni.

⁶ Usp. Albanese, 2021: 219–238; Schenda, 1986: 57–64.

⁷ Iz zbirke je razvidno da su vile, baš kao i u slavenskoj i hrvatskoj mitologiji, bajkovite ljepotice, gotovo uvijek u dugim bijelim, rjeđe plavim haljinama, duge zlatnožute počesljane kose, s modrim ili zelenim očima, s cvjetnim vijencem na glavi, milozvučnog glasa, hitre i vitke. Oličenje su ljepote. Vile su činile zlo jedino ako bi im se tko zamjerio izdajući tajnu da imaju magareće ili konjsko kopito ili kozji papak. Puk postojanje kopita ili papaka opravdava time što su vile na taj način mogle savladati teško pristupačne prilaze svojim staništima (Dragić, 2017b: 50–52).

⁸ O orku piše M. Stojković sljedeće: „Samo u zapadnim i primorskim hrvatskim krajevima ima rašireno pučko vjerovanje o noćnom strašilu, koje se različito zove: orko, orho, orkul, orso. orbo, manjimorgo, njorko (norko do l'orco, kako ga gospoda talijanska zovu)“ (Stojković, 1932: 226–227.)

⁹ Đavao se po narodnom vjerovanju može pretvoriti u: magarca (*orko*, *maminjorga*, *pakleni magarac*), mačku (*mačić*), crnoga ovna, psa i ljudima čini zlo. Orko, maminjorga, pakleni magarac, mačić po narodnom pričanju pojavljivali bi se pred ljudima noću, podvlačili im se pod noge te kada bi ih ljudi bili prisiljeni uzjašiti, nosali su ih po selima, planinama, bespućima, najčešće sve do prvih pijetlova: *Jedan momak je uvečer prolazija kroz planinu prema selu. Puten je vidija velikog crnog magarca koji je blizu mirno pasa travu. Bilo mu je čudno da bi neko, zbog vukova koji napadaju, ostavlja uvečer magarca na ispaši. Priša mu je i zajaha ga – al to nije bija obični magarac. Bija je to krilati stvor u liku magarca, koji je u narodu poznat ka manjinjergo. On ga je podiga u zrak i dugo letija s njim na leđima. Nakon toga ga je spustija na dio Svilaje zvan „Orlove stine“. Zbog straha i ladnoće, a možda i pada s litice, momak je tu poginija* (Dragić, 2017b: 88).

puka u vrijeme slavlja i blagdana. U pripovijetki *Racconto dell'orco*, Basile opisuje jednog orka koji izaziva toliki strah da bi uplašio čak i hrabrog *Scan-narbecca*. Referirajući se na taj povijesni lik, Croce (1994: 29) objašnjava u komentaru kako se tu radi o Skenderbegu, albanskom narodnom junaku iz 15. stoljeća, odnosno o Juri Kastriotiću¹⁰. Uloga fantastičnih likova poput vila uglavnom se svodila na obmanjivanje mladića ili pomoć u nevolji, a demonski su orci¹¹, prisutni osobito u narodnim pričama s područja Istre i dalmatinskih otoka, u Basileovoj zbirci uglavnom opisivani kao negativni likovi, koji mijenjaju oblik, ali ne i zlu ćud. U tom smislu odgovarali bi opisu koji nudi Dragić (2008: 441), navodeći da se prema narodnom vjerovanju đavao pretvarao u magarca, poznatom u puku pod nazivom *orko* ili *maminjorgo*. Lozica (1995: 16–17) spominje kako se naziv *manjimorgo* javlja u Poljicima, zatim u Sinju kao *maninorgo* ili *manjinjorgo* i *maminjorgo*, a na naziv *manjinjorgo* može se naići i u splitskom Velom varošu te u Otoku. Svi ovi termini predstavljaju

¹⁰ Juraj (Đurad, Skender-beg, Ivan-beg) Kastriotić (1405–1468), albanski knez, koji je kao talac turskog cara u Carigradu islamiziran. Za vrijeme ugarskoga rata protiv Turaka koji je 1443. g. vodio Janos Hunyadi (Janko Sibanjanin), Juraj Kastriotić je pobjegao od Turaka, te se istaknuo u borbama protiv njih. Zbog toga je omilio narodu koji i danas o njemu pjeva i pripovijeda. Spomenutog junaka je u 18. stoljeću opjevao Andrija Kačić Miošić u djelu *Razgovor ugodni naroda slovinskog*. Andrija Kačić Miošić piše da poslije bana Kastriotića nije zmije nad vojvodu Janka koji je do Jedrene svu tursku zemlju porobio, „lani razbi cara čestitoga, / pod bijelim gradom Biogradom“, pod kojim je isjekao Turke krajišnike i pohvatao momke i djevojke (Dragić, 2010: 207).

¹¹ Po nekima *orko* nastaje na kokošjem gnojštu koje nije bilo sedam godina prekopano ili postaje od smeća. U Poljicima se javlja pod imenima *smetinjak*, *posmetinjak*, *manjimorgo* (v. Bošković-Stulli 1959: 212–213 i Ivanišević, 1905: 269). Kad nestane, za sobom ostavlja smrad ili čak nastaje iz neke smrdljive tvari i na kraju se pretvori u „vrlo smrdljivu tvar“ (v. tekst br. 1.). U Sinjskoj krajini zabilježeni su i nazivi *kurto* i *pulan* za *maninorga*, a zovu ga i *manjinjorgo* i *maminjorgo*. Taj „đavlji konj“ zasmradio je jahača Petra Palošu izmetom nalik na sinju ili crnu mast, a čitav događaj postao je tako poznat da su se i djeca toga igrala (Bošković-Stulli, 1968: br. 69. i *rkp. IEF* 751: br. 61). U splitskom Velom varošu pričalo se krajem prošloga stoljeća da *manjinjorgo* „pušta neugodne vjetrove“ i da „ognjuši“, to jest „izlita“ od glave do pete čovjeka kojega nije mogao svladati. Splitski je *manjinjorgo* noću u liku magarca mamio ljude po dvorištima i među starim zidovima. Ako bi ga uzjahali, odmah bi narastao u visinu, izmarao jahače višesatnim trčanjem ili bi ih bacio na neko visoko mjesto, a znao bi ih i zbaciti s visine na zemlju gdje bi ostali dugo onesviješteni. Od splitskog *manjinjorga* čovjek se mogao zaštititi svetim moćima ili blagoslovljenom travom, a mogao ga je i ubiti mašući otraga šiljastim nožem bijela drška i bijelih korica (Cari, 1897: 486). *Manjinjorgo* se pojavljuje u društvu ostalih đavola u Otoku (*rkp. IEF* 751: br. 113) (Lozica, 1995: 16–17).

Radolović i Cacan (2018: 87) etimološki povezuju *maminjorga* s apelativima *lorko*, *vorko*, *škrcaj* u Istri i Kvarneru, dok termin *orko* nalazimo u Friuliju, Venetu i Tirolu. Navode da su poznata vjerovanja, kako se osim u kozle i magare, *orko* (ili *mrak*, prema slavenskoj verziji) pretvarao u crnu ovcu ili miša. Po njima je *mrak* sličan dalmatinskim vilama, jer po noći zna oteti odrasle i djecu te ih razdvojiti od obitelji.

svojevrsnog orka u obliku magarca ili đavljeg konja koji se pojavljuje noću i mami ljude da ga uzjašu i umara naivne jahače skačući u visinu i bacajući ih na tlo gdje ostaju ležati u nesvijesti.

Osim orkova, u Basilea, jednako kao i u usmenoj predaji, poglavito na dalmatinskim otocima, nailazimo na još jednog demona iz usmene predaje, tzv. *macića*¹², *malića*, *tintilinića*, ili *vražića*. Oba spomenuta demona poprimaju različite oblike i dimenzije te se njihovo pojavljivanje poistovjećuje s dolaskom mraka koji oduvijek u čovjeku izaziva strah i neizvjesnost.

2. POSLOVICE, PUČKE IGRE, PLESOVI, KAO JEZIČNI SPOMENICI I DRUGI ELEMENTI TRADICIJSKE KULTURE

Benedetto Croce (1994: 645–646) navodi da *Lo cunto de li cunti*, kao jedna od najbogatijih i, u mnogome, najslojevitijih zbirki pripovijetki, nikad u Italiji nije stekla slavu kakvu su uživali njezini prijevodi (npr. na engleski) u Europi, zbog napuljskog dijalekta na kojem je izvorno napisana. Ipak, taj je izvorni jezik, uspio sačuvati u vremenu autentični svijet bogatog Napulja sa svojim tradicijskim običajima, narodnim pjesmama, folklorom i praznovjermem puka, čija životna mudrost ne proizlazi iz obrazovanja, nego iz iskustva predšasnika, koji su im posredovali svoja vjerovanja i mudrost. U daljnjem tekstu se donose neki primjeri etnoloških elemenata uočenih u *Pentameronu*, kao i njihove analogije u hrvatskoj kulturi.

a) Poslovice se može definirati kao „najminijaturnije književno djelo“ koje u sebi „prenosi višestoljetno i višemilenijsko iskustvo koje jezgrovitost tipizira osobe, događaje i pojave“ (Dragić, 2008: 528). André Jolles (2017: 126), poznati književni kritičar i lingvist, ubraja poslovice u jednostavne književne oblike i smatra kako njihova svrha nije didaktička već služe kako bi se izvukao ili potkrijepio zaključak koji se zasniva na usporedbi novonastale situacije s nekim prethodnim sličnim iskustvom. Poslovice su dio tradicijske kulture i kako bi ih se lakše upamtilo nerijetko se rime ili se zasnivaju na oprečnim situacijama i igri riječi, a kako nisu nastale kao pisana riječ, često sadrže dijalektizme i vulgarizme.

Il Pentamerone obiluje poslovicama i pučkim izrekama, posebno zato što svaka od pedeset pripovijetki završava poslovicom, koja sažima značenje cijele priče u samo jednoj rečenici i daje pripovijetci pedagoško-didaktičku

¹² Lozica, u svojim komentarima o dva demona, orku i maciću, navodi sinonime, onako kako ih je navela Bošković-Stulli: „I macić ima mnoštvo imena: malik, tintilin, malečić, malčić, maličić, malić, malićac, malićac, mališac, malizaz, maljik, maljak, maslak, mačić, macaklić, maciklić, macvalić, masmalić, mamalić, macmolić, matiće, mate, macarol, macarul, macaruo, medivančić, nevidinčić, škrat, markaj itd.“ (Lozica, 1995: 2.)

ulogu. Puk preko fiktivnih događaja i fantastičnih likova saznaje za dobre i loše postupke te njihove posljedice i o njima uči. Zanimljivo je da pojedine poslovice imaju svoje inačice kako u hrvatskom jeziku, tako i na jezicima nekih drugih država na Mediteranu. Slijedi nekoliko primjera:

*Che se l'uomo propone, Dio dispone.*¹³ GB 63 / Čovjek snuje, Bog određuje.;

Che ai gusti d'Amore fu sempre condimento il dolore. GB 221 / Bez suza, nema ni Ljubavi.;

La botte piena e la schiava ubriaca. GB 438 / Ne možeš imati i jare i pare (ovce i novce).;

Pazzi e bambini Dio li aiuta. GB 38 / Pijanima i maloj djeci i Bog pomaže.;

Che non c'è peggior dolore di chi con l'armi proprie ucciso muore. GB 294 / Tko se mača laća, od mača i pogiba.;

Che chi fa bene, sempre bene aspetta. GB 234 / Dobro se dobrim vraća.;

Che il cane scottato dall'acqua calda ha sempre paura della fredda. GB 536 / Tko se jednom opari i na hladno puše.;

Gallina vecchia fa buon brodo. GB 135 / Stara koka dobra juha.;

Chi cerca quello che non deve trova quello che non vuole. GB 15 / Tko traži zlo, zlo ga nađe.;

Passa la capra zoppa se non trova chi la intoppa. GB 51 / Jedan divlji sedam liječnika prevari.;

Cane non invitato a nozze non ci vada che coglie botte. GB 269 / Nezvanom gostu je mjesto iza vrata.;

Chi sputa in cielo gli ritorna in faccia. GB 387 / Tko u nebo pljuca, u lice mu se vrati!;

Che barca disperata Dio la conduce in porto. GB 462 / Prije će mati čedo zapustit, nego Bog čeljade svoje.;

Sempre che puoi, fa' bene e scordatene. GB 484 / Tko dobro čini, bolje dočeka.;

Che ogni impedimento è spesso giovamento. GB 530 / Nije svako zlo za zlo.;

Chi gabba non si dolga se è gabbato. GB 544 / Rugala se ruga pa postala druga.;

Non vada scalzo chi semina soine. GB 594 / Tko sije trnje, ne bere grožđe.;

Che giova sempre l'essere cortese. GB 115 / Lijepa riječ sva vrata otvara.;

Nessun male fu mai senza castigo. GB 195 / Svako zlo dođe na naplatu.;

La lingua non ha osso, ma può rompere il dosso. GB 536 / Jezik nema kosti, ali može bosti.

¹³ Svi su navodi ovdje iz cit. Basile, Giambattista. 1994. *Il racconto dei racconti*. Milano: Adelphi Edizioni. U daljnjem tekstu će, uz broj stranice, biti navedeni inicijali pisca GB 63.

Poslovice u ovoj zbirci podrazumijevaju emotivne zaključke, interpelirane u sam tekst pripovijetke, odnosno postavljene kao zaključna misao. Zasiurno pretpostavljaju određena individualna autorova iskustva, koja služe kao svojevrsan kolektivni i moralni putokaz i uglavnom imaju didaktičku svrhu. Iz gornjih primjera je vidljiva jezična kreativnost, na koju utječe podneblje, iskustvo pa čak i zajednička mentalitetna matrica. Čak ako poslovice i nisu usklađene u potpunosti na razini sintakse, pronalazimo semantičku podudarnost.

Ludički element često povezujemo s mediteranskim folklorom. Bakhtin (1984: 259) u djelu *Rableais and His World* navodi da su kartaške igre bitan element u životu puka, jer se time pojedinac oslobađa strogih pravila te se prepušta svijetu zabave. Poput Rabelaisa koji obogaćuje svoj fantastično-satirični romaneskni ciklus *Gargantua i Pantagruel* različitim asocijacijama vezanima uz narodne plesove i igre, Basile nerijetko posuđuje sintagme iz kartaškog žargona stvarajući pri tome nove metafore i usporedbe koje vješto uklapa u pripovijetke. U zbirci, korištenje kartaškog žargona, mudre misli, aluzije i slično, govore o identitetu i običajima stanovnika Campanije i Basilicate, ali sličnosti nalazimo (vjerojatno zahvaljujući mletačkoj tradiciji) s igrama karata, osobito u Dalmaciji i Istri. U Dalmaciji se, primjerice, i danas koriste izrazi tipični za kartaške igre:

- *E chi mi ha fatto sto trionfo di coppe? GB 48. (Tko mi je podvalio ovaj trijumf kupa?)* Ovaj se primjer lako uklapa u kolokvijalni diskurs, tipičan za priobalje, od Dalmacije do Istre, jer lokalno stanovništvo dobro poznaje kartašku igru *Trijumf*. Onima koji poznaju pravila igre, jasno je da trijumf kupa može biti opasan za protivnika. Primjer je uzet iz Basileove pripovijetke *La Mortella* u kojoj se princ zaljubi u vilu koja izlazi iz grane mirte. U jednom trenutku princ odlazi u lov i ostavlja biljku mirte u sobi. Kada mirtu pronađe sedam zlih žena, koje su prethodno s princem ljubovale, u ljubomori iskale bijes na vili. Princ po povratku bjesni nad svojom nesretnom sudbinom tražeći krivca i postavlja gore navedeno pitanje, označujući tako silne nedaće koje su ga snašle.
- *Visito che l'aveva fatta la doppia (...) GB 66. (Obzirom da su ga dopale dvije figure¹⁴)* Ovaj izraz također proizlazi iz kartaške igre, a ovdje se referira na Vardiella iz istoimene pripovijetke kojem je nanesena dvostruka nepravda.
- *(...) ti dà quindici e fallo ad Aristotele GB 171.* Ovaj izraz koristi Iacovuccio u eklogi s kojom je zaključen prvi dan pripovijedanja. Ekloga *La coppella*¹⁵ progovara o ljudskom ponosu i umišljenosti, a Iacovuccio

¹⁴ Riječ *figura* se u *Briškuli* i *Trešeti* koristi za karte od fanta do kralja jer na sebi imaju sliku.

¹⁵ Tal. riječ *copella* koristila se kao naziv za posudu u kojoj su zlatari vagali zlato.

- ismijava čovjeka koji se smatra većim filozofom od Aristotela.*
- *E subito, toccata giocata (...). (Karta je bačena. Nema nazad!) GB 293.* Basile preuzima ovaj kartaški izraz kako bi metaforički ukazao na to da nema povlačenja karte natrag nakon što je odigran potez.
 - *Se non hai denari, getta coppe! GB 415. Ako nemaš dinare, baci kupe!* Na ovaj izraz nailazimo u pripovijetci *Due fratelli* u trenutku kada Parmiero odbija pomoći bratu koji se prethodno izrugivao s njegovim životnim stilom i umjesto da mu pomogne, koristi ovu metaforu, kao savjet da se snađe, da samostalno pronađe izlaz iz opasne situacije.

Osim kartaških igara Basile često spominje i hazarderske igre, kao dio svakodnevice na istim trgovima na kojima su se odvijala sijela i na kojima je puk pripovijedao priče. U eklogi *La stufa* (u značenju peć na drva, ili topla kupka), čiji naslov je proizvod Basileove igre riječi, spominje se kockarska igra *centranghella* koja se, po Croceu (1994: 393) uglavnom igrala u gostioni-cama, na trgovima ili ozloglašanim dijelovima grada. Nadalje, u pripovijetci *Lo scarafone, il sorcio e il grillo* spominje se kockarska igra *zara* koja se igrala uz pomoć tri kocke i zbog koje su igrači znali ostati bez svega što su posjedovali.

Osim kartaških igara Basile koristi primjere igara i folklornih plesova, kao razonode starima i mladima; poput dječje igre kola (*la rota de li cauce*), skrivača (*a nascondino*), prurušavanja (*gioco carnevalesco*), pisma glave (*capo o croce*), para nepara (*paro o sparo, chioppa o separa*), zogarele (*la campana*), zatim igre (varijanta dalmatinske „japaneže“) u kojoj sudionici pogađaju u kojoj ruci je skriven predmet (*cucco o viento*), itd. Sve spomenute igre navedene su prije četvrtog dana pripovijedanja koji započinje igrom i plesovima i traje sve do naredbe princa Tadea da se započne s pripovijedanjem. U pripovijetci pod nazivom *Compare* nailazimo na usklik *Corri e infilza!* koji potječe iz igre prstenova (*gioco d'anello*), koja podsjeća na srednjovjekovnu vitešku igru Palio di Siena, čija zaštitnica je Bogorodica, baš kao i kod *Sinjske alke*.

Od ostalih igara spomenutih u *Pentameronu* koje Croce (1994: 399) analizira ističemo napuljsku *morru*, poznatu na našim prostorima kao *šijavica* ili *mura* i koja se dugo igrala i u dalmatinskom zaleđu, a prisutna je na cijelom mediteranskom prostoru. Njezin se naziv, prema nekim tumačenjima, etimološki dovodi u svezu s Arapima s objašnjenjem da je to arapska igra koju igraju *Mauri ili Mori*.¹⁶ Igru prati neizostavan kolorit i buka, nadvikivanje, metež i galama, tako da se neupućenoj osobi redovito čini kao da se igrači svađaju. Igra je u Istri i Dalmaciji jezično prilagođena; i to na način da

¹⁶ Šijavica ili mura je pučka igra tipična za dalmatinsko zaleđe i zapadnu Hercegovinu.

se izgovaraju brojevi na krnjem talijanskom jeziku (*šija, šeta, ota, cinkva, moja!*) i zbrajaju „punti“.

Također valja izdvojiti popularni napuljski ples iz 16. i 17. stoljeća pod nazivom *Lucia canazza*, koji se smatra jednim od najstarijih primjera napuljskog plesa *tarantela* nastalog pod utjecajem arapske kulture (*balli moreschi*). Ples nije pripadao izvornim moreškim plesovima (Ferrari – Barassi, 2018: 861), ali je iz njih preuzeo popularni ženski lik zle tamnopute ropkinje Lucije, koja je utjelovljenje stereotipnog lika iz komedije dell'arte i iz koje se razvio istoimeni ples *Lucia canazza* (Ferrari – Barassi, 2018: 861). Zanimljivo je kako Giambattista Basile lik lijepe i izrazito prepređene Lucije smješta u narativni okvir zbirke, ali i unutar završne Zozine pripovijetke u *Il Pentameronu*. U uvodu zbirke, Croce pojašnjava da bi se spomenuti ples mogao poistovjetiti s erotskim plesom *Sfessania o tubba catubba* te da je često praćen pjesmama u kojima se ponavljalo ime djevojke Lucije. Ovaj je ples na svojim grafikama oživio francuski barokni grafičar Jacques Callot¹⁷, dok je Filippo Sgruttendio uklopio stihove u jednu od njegovih pjesama: „O Lucia, ah Lucia / Lucia, Lucia mia / Stienete, accòstate, nzèccate ccà / Vide sto core ca ride e ca sguazza! / Auza sto pede, ca zompo, canazza!“¹⁸ (Croce, 1994: 17). Danas su Callotovi radovi iz 1621–1622. izloženi u Metropolitan Museum of Arts u New Yorku. Na njima su prikazani groteskni plesači i plesačice čije se erotske, često zomorfne maske te likovi poput Trastulla ili Lucije, koji se osim u komediji dell'arte pojavljuju i u drugim karnevalskim igrama i plesovima (Croce, 1994: 266). Nadalje, Mauro Gioielli (2011: 18) opisuje ove plesove kao ljubavne, ali i borbene plesove koji dinamičnim pokretima nerijetko dočaravaju sukobe između muslimana i katolika na kakve se može naići u malteškim ili pak arapskim plesovima. Osim upitnog podrijetla samog plesa upitan je i razlog iz kojeg se ples često naziva *Sfessania*.¹⁹ Igra je usporediva s korčulanskom *Moreškom*, čije je postojanje na hrvatskom tlu zabilježeno u dokumentima još iz 17. stoljeća. U hrvatskoj varijanti moreške igre, arapski kralj Moro otima djevojku zvanu Bula i stavlja je u okove. Korčulanska Moreška je također va-

¹⁷ Vidi: Galiani 2011: 17–18.

¹⁸ „Oh Lucija, ah Lucija / Lucija, moja Lucija / Lezi, stani, priđi bliže, stoj tu / Vidi ovo srce / koje se smije i koje skače! / Digni to stopalo da skočim, kujo!“ (Svi prijevodi u tekstu su autorovi). Riječ *canazza* pripada talijanskom dijalektu, a na standardnom talijanskom jeziku kaže se *cagnazza*. Značenje obaju termina iznimno je uvredljivo te se zna ciljano koristiti kao uvreda za ženski rod.

¹⁹ Prema pojedinim istraživanjima naziv potječe od talijanske riječi za umor (*sfessato*) koji plesači osjećaju nakon iscrpljujućeg ritma dok drugi naziv za isti ples, *Tubba Catubba*, onomatopejski oponaša snažan zvuk bubnjeva (Argenziano, De Filippis, n. d.: 2), a postoji i mogućnost da naziv dolazi od imaginarnog mjesta *Sfessania* u kojem su glumci mogli biti slobodni od svih zakona i pravila.

rijanta borbe za djevojku, a korijene joj nalazimo u mediteranskim povijesnim pričama, pri čemu je razvidno da se slična tradicija i varijante plesova, mogu pronaći širom Mediterana.

U navedenim varijantama plesa, prisutna je i ideja borbe i oslobađanja od ropstva, kao i borba s Turcima. Zanimljivo je da se Turci u *Pentameronu* spominju kroz metafore, kako bi se dočarala prijetnja, loš predosjećaj ili predskazanje. Takve asocijacije svjedoče o strahu od tog naroda i njihovih osvajanja, kojima se plaši obični puk. Na hrvatskom tlu je poznato da su Turci predstavljali strah i trepet za lokalno stanovništvo, poglavito za žene koje su imale običaj crtati križeve po rukama kako bi ih Bog od njih zaštitio (Dragić, 2008: 156).

3. PRAZNOVJERJE I KLETVE

Praznovjerje i danas ostaje obilježje juga Italije, ali i čitavog Mediterana, tako da su brojni primjeri, opisani u *Pentameronu*, uglavnom usko vezani uz trudnice i strah od uroka. Tako, na primjer, trudna ropkinja (*schiava mora*) iz uvodne pripovijetke, ima svoje trudničke želje (kojima princ, iz praznovjerja, udovoljava) te pazi koji dio tijela dotiče kako njezin potomak ne bi imao „biljege“ na vidljivim mjestima na tijelu. U pripovijetci *Petrosinella*, ali i kroz cijelu zbirku je prisutno vjerovanje da se nije dobro zamjeriti trudnici, jer ona može izazvati ječmenac na oku osobi koja joj ne ispuni želju, ili o njoj loše govori. Isto tako se u nekoliko navrata spominje mjesec ožujak, za koji se vjerovalo kako je mjesec u kojem se više osjete tegobe kroničnih bolesti. Basile (1994: 245) je u svoje priče uvrstio i pučka vjerovanja vezana uz mačke, jer se vjerovalo da osoba može izgubiti pamćenje ukoliko pojede mozak mačke. Zanimljivo je da se u pripovijetci *Cagliuso* (*Mačak u čizmama*) spominju *pormonari*²⁰ koji su prodavali pluća i iznutrice kako bi puk mogao nahraniti mačke. Osim mačaka, u brojnim Basileovim pričama spominju se zmije koje su oduvijek izazivale strah. Tako u priči *Il serpe* jalova Sapatella usvaja zmiju²¹ koja se kasnije preobrazi u princa. Nadalje, vjerovalo se i da se od zavisti dobije kila, da gušterica s dva repa donosi sreću, da se mišjim izmetom liječe probavni problemi, a da se tintom liječe opekline, itd. U priči *La vecchia scorticata* opisana je i gesta držanja palčeva (kolokvijalno u Dalmaciji: *držati fige*) kako bi se ljudi obranili od uroka.

²⁰ Riječ *pormonari* (prodavači pluća i iznutrica) dolazi od dijalektizma *pormoni* koji se rabi u Napulju i na jugu Italije umjesto standardnog termina *polmoni* u značenju: *pluća*.

²¹ Prema rječniku simbola zmija predstavlja nešto skriveno, neshvatljivo i misteriozno te kao takva može simbolizirati unutarnje i nevidljivo u čovjeku (Chevalier; Gheerbrant, 2018: 919).

Valja napomenuti da su neka od navedenih vjerovanja bila česta u pučkoj kulturi na jugu Hrvatske. Naime, iako sklonost praznovjerju predstavlja manjak znanja i informiranosti, za puk je praznovjerje predstavljalo nadu, značilo svojevrsnu utjehu ili zaštitu, ali i mogućnost brzog pojašnjenja ili uklanjanja neželjene rasprave ili način izbjegavanja pojedinih situacija.

Na kraju spomenimo još i zanimljive običaje vezane uz smrt, ukop i pokojnika. U pripovijetci *Il viso* Basile opisuje pokop kojega prate uobičajeni rituali, uz podjelu na četiri uobičajene radnje. Ukop obično započinju naričke jadikovanjem, slijedi bacanje, čupanje kose i ritualno ljuljanje naprijed natrag uz udaranje u prsa. U pripovijetci *Due fratelli* spominje se tzv. *Morte di Sorrento*, smrt iz Sorrenta, koja je ulijevala strah puku osobito u doba karnevala, a radilo se o velikom drvenom kosturu koji je u ruci držao kosu i predstavljao *Smrt* koja je trebala pokositi karnevalski život (Croce, 1994: 418). U komentaru pripovijetke *Le tre fate* Croce (1994: 385) opisuje i uvrede koje su se temeljile na proklinjanju nećijih mrtvih članova obitelji. Zanimljivo je kako se u pojedinim dijelovima Italije i danas koristi kletva „mortacci tua“ ili „li mortacci tua“ kojom se proklinju tuđi pokojnici, no s vremenom joj se značenje ublažilo.

Osim prethodno spomenutog, posebno snažno se vjerovalo u moć kletve, jer kletva postoji onoliko koliko postoji čovječanstvo (Dragić, 2008: 520). U *Pentameronu* nalazimo osobito brojne primjere kletvi, ali ćemo, primjera radi podsjetiti samo na osnovne. Valja naglasiti to da sama naracija započinje zapletom temeljenim na kletvi, kada starica proklinje mangupa s dvora, nakon što joj razbije vrč s vodom riječima: „dabogda ostao paraliziran, dabogda tvojoj majci došle loše vijesti, dabogda ti ne dočekaš 1. svibnja, dabogda te izboli katalonski noževi, dabogda te konop ugušio, dabogda ti se umjesto krvi sjeme izgubilo, dabogda te snašle tisuće nesreća, huljo, bijedniče, kurvin sine.“²² Kasnije ona baca kletvu i na princezu Zozu. Naime, staricu je razljutilo to što se djevojka nasmijala njezinoj nesreći pa je urekne rekavši joj da joj jedino princ Tadeo, koji začaran spava u grobnici na ulazu u Camporotondo, može postati mužem, uz uvjet da u tri dana isplaće vrč suza. Ova kletva pokreće naraciju te se iz nje stvaraju brojni zapleti.

²² „Va' che ti venga la cionca, che a tua madre arrivi la mala nuova, che tu non veda il primo di maggio, va che ti sia dana una stoccata catalana o, strozzato con un fune, che il tuo sangue non si perda, che ti vengano mille malanni con l'aggiunta e a vele gonfie, che se ne perda il seme, furfante, guitto, figlio di un'ingabellata, mariuolo“ (GB 18).

4. FANTASTIČNI LIKOVI

Michele Rak (1999: 42) navodi da je Basileov *Il Pentamerone* primjer sofisticiranog književnog djela koje maštovito kombinira elemente tradicijske kulture s fantastičnim elementima, magijom, fantazmagorijom, a može se čitati ne samo kao zabavno štivo, već i kao dokument u kojem su sačuvani elementi tradicijske kulture. Orci, vile, i ostala fantastična bića kasnije su sve češći, donose promjene u europski književni krug i sve su prisutniji, poglavito s razvojem bajke u 18. stoljeću.

Prosvjetitelj i pisac, Ferdinando Galiani (1779: 123–124) u djelu *Del dialetto napoletano*, kritizira *Il Pentamerone* i Basileov stil, posebno ukazujući na mračan opis gnjusnih likova kao što su orci²³, vile i druga groteskna bića iz zbirke, tvrdeći da bi se pred takvim pretjerivanjem posramili čak i Arapi „koji su izumili bajke“; pri tome, evidentno, aludirajući na bajke iz *Tisuću i jedne noći*. Magija, fantastično i nadnaravno prisutni su u gotovo svih pedeset pripovijetki. U uvodnom dijelu se pojavljuju tri vile, pomažući ukletoj princezi Zozi tako što joj daruju magične kestene i lješnjake. To, na kraju, dovodi do sretnog završetka. Basileove vile, *fate*²⁴, poprimaju različite oblike i mijenjaju izgled; pojavljuju se u obliku gušterice, kao neugledne, ali dobre starice, ili u obliku lijepe mlade žene koja dugom plavom kosom i lijepim licem i glasom

²³ Riječ *orko* dolazi od latinske riječi *Orcus*, -i, m. koja u latinskoj književnosti predstavlja boga podzemlja, podzemni svijet, smrt („regno degli Inferi“) poput Hada u grčkoj mitologiji. U tradicijskoj kulturi orko se pojavljuje u obliku čudovišta koje proždire ljude, a u pravilu se radi o personifikaciji smrti (Usp. UTET, 1992: 995).

²⁴ Riječ *fata* dolazi od latinske riječi *fātum*, -i, n. u značenju *sudbina*, *usud* te se veže uz ženska nadnaravna bića koja proriču ili mogu utjecati na sudbinu. Etimologija riječi u talijanskom jeziku sugerira njihov utjecaj na ljudske sudbine. Ujedno, riječ označava ženska bića s nadljudskim osobinama koje mogu biti na strani dobra ili zla (Usp. UTET, 1992: 43). U hrvatskoj usmenoj književnosti pripovijeda se da su vile činile mnogo dobrih djela. „U Držićevoj *Noveli o Stancu* spominje se vilinska sposobnost pomlađivanja ljudi. Prema predaji na Ivanje, 24. lipnja, vile pomlađuju ljude, a to se vjerovanje sačuvalo u običaju ophoda djevojaka, *ladarica* koje obilaze kuće s cvjetnim vijencima na glavi. Vjerovalo se da vile daruju i znanje i vještine. Neke predaje i pjesme o vilama imaju odgojnu funkciju, primjerice u katrenu: *Kladila se vila i djevojka / ko će bolje poraniti rano, / i donesti vode iza gore / i pomesti bile dvore svoje*. Pripovijeda se da vile odgajaju ljude da budu obzirni, skromni, dobri, a djevojke i žene podučavaju tkanju, pravljenju kruha, liječenju i dr. Također, prema predajama, čuvaju djecu od pogibelji. Pripovijeda se da su vile pomagale hajducima u borbama. Hajduci su ih zvali posestrimama. Kad su se Turci spremali osvojiti Sinj, vila je Sinjane obavijestila da se pripreme za obranu, oni su obranili grad“ (Dragić, 2017 b: 52). „Pomagale su junacima i samo noću dolazile u sela. Priča se da su zavodile mladiće javljajući im se u snu. Jedni pripovijedaju da su ih vile izliječile; drugi da su siromašnim djevojkama pomagale brže istkati ruho za udaju; treći da su pomagale nejakim pastirima; četvrti da su mlade prenijele preko jezera u planinu, a stare pred crkvu itd.“ (Dragić, 2006: 32).

očara svakog mladića. Međutim, vile se najčešće vezuju uz dobra djela, poglavito darove, kojima se daruju novorođenčad. Stoga, ne čudi da su nerijetko prisutne u trenucima rađanja djece, a njihova pobjeda nad smrću proizlazi iz ponovnog nastanka života. Takvu situaciju imamo u pripovijetci *La mortella* u kojoj vila nakon što kraljevićev sluga položi u zemlju dijelove njezinog rastrganog tijela, naraste iz vaze. Basileove vile žive u skladu s prirodom, uglavnom u mračnim šumama i nepristupačnim špiljama, ili na začaranim otocima. Pri susretu s drugim likovima, u njima nerijetko izazivaju strah, jer čovjek po svojoj prirodi ima strah od mističnog i nepoznatog. Zanimljivo je kako su i u hrvatskoj tradicijskoj kulturi vile usko vezane uz prirodu te ih prema staništu dijelimo na Oblakinje, Planinkinje, Vodarkinje i Jezerkinje (Dragić, 2017a: 225), a ima ih još i morskih, poljskih, šumskih, onih što borave u oblacima, ili na zvijezdama.

U ranije spomenutoj pripovijetci *La mortella*, vila iskače iz grane mirte tijekom noći i svojom ljepotom očarava mladog kraljevića. Basile opisuje ljepotu vile kao zasljepljujuću, zbog njezine duge zlatne kose²⁵ i bijelih bisernih zubi,²⁶ uspoređujući ih i aludirajući na priče s Orijenta. Autor spominje Indiju, Etiopiju, Orijent, aludirajući na mistične dalekoistočne priče s kojima se obično asociraju fantastični likovi, magija Orijenta i sl. Aluzijom na Orijent on obogaćuje i približava pripovijetke svojem vremenu, poznatom po geografskim otkrićima, otkrićima novih naroda, kontinenata i običaja tih novootkrivenih i egzotičnih zemalja.

Vile u većini pripovijetki iz *Pentamerona* pomažu glavnim junacima i junakinjama u njihovim dogodovštinama, kao što je slučaj u priči *La vecchia scorticata* gdje daruju oronuloj starici vječnu mladost i ljepotu, ili u priči *Lo scarafone, il sorcio e il grillo* gdje nevaljalom sinu Nardiellu prodaju tri kukca uz čiju pomoć osvoji kraljevu kćer. Valja naglasiti kako uloga vila nije nužno povezana uz ispunjavanje želja, već se vile ponekad nalaze i u ulozi čuvarica pravde te kažnjavaju neprimjereno ponašanje, nezahvalnost, izopačenost, aroganciju i umišljenost. U hrvatskoj usmenoj predaji to su *sudenice*.²⁷ Primje-

²⁵ Uporaba ovakvih i sličnih pridjeva uvriježena je kod pripovijetki nastalih iz usmene predaje, kako u hrvatskoj tradicijskoj kulturi, tako i na Mediteranu. Ljepota mlade djevojke se često uspoređivala s ljepotom vile, tako da u pripovijetkama iz hrvatske tradicijske kulture, često nalazimo poredbu „lijepa poput vile“. Djevojkama se pridaju svojstva vila, jer bi svojom ljepotom pomutile razum mladićima.

²⁶ Quale India diede l'oro per fare 'sti capelli? Quale Etiopia l'avorio per fabbricare 'sta fronte? [...] Quale Oriente le perle per formare 'sti denti?“ (GB 43) „Od kojeg li je indijskog zlata satkana njena kosa? Od koje li joj je etiopske bjelokosti napravljeno čelo? [...] S kojeg dijela Istoka su biseri od kojih su učinjeni njezini bijeli zubi?“ Prijevod je autorov.

²⁷ Pučko je vjerovanje da vile Sudenice upravljaju čovjekovom sudbinom. U grčkoj mitologiji to su Moire (Laheza, Klota, Atropa), keltske Wyrde, i rimske Parke (Nona, Decima i Mor-

rice, u priči *La faccia di capra* vila se pojavljuje u obliku gušterice i usvaja Renzollu, najmlađu kćer iz priproste mnogobrojne obitelji sa sela. Nakon što joj vila priušti sav luksuz života na dvoru, Renzolla se uda i zaboravi na njezino dobročinstvo. Kako bi kaznila njezinu nezahvalnost, vila joj naruži lice učinivši da djevojci izraste kozja brada. U mitskim predajama Hrvata čest je motiv vile koja se zaplela u granje. Najčešće je pronalazi pastir ili pastirica. Ako bi vilu oslobodili tako da joj nijednu vlas kose ne prekinu, vila bi ih nagradila.

Talijanski teoretičar i sociolog kulture, Michele Rak (1999: 44), ukazuje na to da su ta iskrena i čista bića često na rubu ponora koji vodi u podzemni svijet te su povezana s vegetacijom čije korijenje prodire duboko u zemlju poput vile koja izraste iz grane mirte ili cedra, dok neke od njih nastanjuju mračne nepristupačne špilje koje prodiru duboko u tlo.

Uz podzemni svijet povezujemo i orke²⁸ koji su antipod vilama, jer izazivaju strah i poistovjećuje ih se sa zlom, tamom, smrti i ježom. Talijanski etnolog i pisac s kraja 19. i početka 20. stoljeća, Giuseppe Pitre (2010: 127–128), poistovjećuje orkove i vile s bićima na granici ljudskog i božanskog pa su zato u bajkama smješteni u podzemni svijet nevidljiv običnim ljudima, u koji se ulazi kroz mračne ponore ili špilje. Spona s tim svijetom upravo su vile i orci, na granici između zbilje i jave, stvarnosti i mašte.

Jedan od prevoditelja Basileovog *Pentamerona*, Ruggero Guarini (1994: 601), u komentaru ukazuje na to da su Basileovi orci posebni, jer su izvana uglavnom ružni, a iznutra lijepi, ukazujući na izgled i ponašanje orka iz prve pripovijetke, kojeg Basile opisuje kao inkarnaciju ružnoće. Opisujući

ta), u nordijskoj tri Norne (Urd, Verdandi i Skuld) i sl. Prema predaji, one tri dana nakon rođenja posjećuju dijete te mu dosuđuju sudbinu. Prva Suđenica tka nit života (rođenje), druga odvija životni vijek, a treća prekida život. Suđenice se obično prikazuju kao starice, a vile kao mlade, iznimno lijepe djevojke. U hrvatskoj mitologiji Suđenice se još nazivaju: Rođenice, Orisnice, Rojenice, Rožanice, Sudbenice, Suđenice, Sudije, Usude, Sudnice. Suđenice se najčešće javljaju kao trijada, ali i kao sedam vila. Suđenice (Moiré) spominje i Petar Zoranić u *Planinama*, nazivajući ih „trima vilama Suđenicama“. Marko Marulić Suđenice spominje u svojoj *Juditi* (Dragić, 2017a: 54).

²⁸ U hrvatskoj tradicijskoj kulturi nailazimo na riječ *orko* koja se vjerojatno koristi pod utjecajem talijanskog jezika i kulture. O *orku* M. Stojković piše: „Možemo naslućivati također, da, kako ni nazivi stalno nijesu hrvatski, tako ni domovina ni podrijetlo nije hrvatsko ni slavensko, nego da ga treba tražiti na zapadu, u Talijana, ili stalnije u Latina, Romana. [...] Tako smo došli do zaključka, da sve ono pričanje o orku, lorku, njorku itd. u Dalmaciji i Istri nije naše narodno nego uneseno izvana budi usmenim budi književnim putem“ (Stojković, 1932: 227).

njegov groteskni²⁹ vanjski izgled, poistovjećuje ga sa samim vragom.³⁰ Ovaj orko, čiji izgled tjera strah u kosti, zapravo je dobroćudno biće koji pomaže Antuonu, liku kojega su se svi odrekli, da se obogati i iznova stekne povjerenje i naklonost svoje obitelji. S druge strane, zanimljivo je da je ovaj Basileov orko patuljast. U tom smislu bismo ga mogli povezati s macićem, s obzirom na uvriježene karakteristike macića u našim krajevima. Naime, macići su patuljasta rasta, za razliku od orkova, koji su obično prikazani kao divovi. Patuljci se vezuju uz podzemni svijet, u kojem traže zlato i minerale, tako da život provode na razmeđu svjetova (Sermoniti, 2009: 51). Ostali Basileovi orci svakako nisu kompleksni likovi s nadnaravnom inteligencijom i isključivo reagiraju nagoni, a ne razumski. Zasigurno je dominantna animalna komponenta, a ono što ih čini opasnim jest upravo nadnaravna snaga koju posjeduju, a koju ne kontrolira moć razuma. Radi se uglavnom o nezgrapnim i dlakavim gorostasima zastrašujuće fizičke građe i ružnoga lica na kojem strše životinjske kljove umjesto zubiju.³¹ Ono što karakterizira Basileove orke je naivnost i priglupost iz koje nastaju komične situacije. U pripovijetci pod naslovom *Viola*, orko ispusti vjetar i prepadne Violu koja se šetala njegovim vrtom te pomisli da je time oplodio stablo i dobio kćer. Zli orci uvijek bivaju poraženi,

²⁹ Više o grotesknom vidjeti u: Kayser, Wolfgang Johannes, *The Grotesque in Art and Literature*, Indiana University Press, 1963.; Beltrame, Franca, *Teoria del grottesco: Con un'esemplificazione nel racconto di N. V. Gogol' Il naso*, Monfalcone, Edizioni della laguna, 1996.; Tamarin, G. R., *Teorija groteske*, Sarajevo, Svjetlost, 1962. Karakteristika grotesknog je dihotomija lijepo – ružno, dobro – zlo, odnosno groteskno se temelji upravo na suprotnosti. Oblici grotesknog kombiniraju fantastično i surrealno, kontrast između privida i stvarnosti, pri čemu je vanjsko često dijametralno suprotno unutarnjem. Groteskno traži suprotnosti: lijepo u ružnom, istinu u laži, prirodno u neprirodnom i obrnuto. „Drugim riječima, ukoliko su vanjski aspekti groteskni, počevši od onoga što bismo definirali kao neprirodno, izobličeno, deformirano, pa čak i s elementima horora, to ne znači nužno, unatoč uvriježenoj pretpostavci, da su i njegove unutarnje karakteristike, zato što odstupaju od pretpostavljenih estetskih standarda, nužno groteskne i deformirane. Dakle, ružno i deformirano može biti lijepo, i obrnuto“ (Marić, 2018: 28).

³⁰ „(...) o mamma quanto era brutto! Era costui un nanerottolo, uno sterpo da fascina, aveva la testa più grossa di una zucca d'India, la fronte bitorzoluta, le sopracciglia unite, gli occhi storti, il naso ammaccato con due froge [...] insomma pareva un diavolo (...)“ (GB 29). „(...) majko mila, kako je bio ružan! Patuljast, šaka jada! Glava mu je bila velika poput bundeve, a čelo kvrgavo, obrve spojene. Bio je razrok, kvrgavog nosa s dvije nozdrve [...] ukratko, izgledao je poput đavla (...)“ Prijevod je autorov.

³¹ U hrvatskoj usmenoj predaji ovakva strašna bića često se nazivaju vukodlacima zbog njihove sličnosti s vukovima. Njemački filolog Wilhelm Braun ističe kako se latinska riječ *orco* prema latinskom filologu Festu iz II. stoljeća izgovarala kao *vragum* te je zahvaljujući tom izgovoru Braun došao do korijena riječi, točnije do riječi *vrkas* koja na sanskrtu znači *vuk*. Vuk je predstavljao najstrašniju šumsku životinju i ujedno je bio personifikacija orka ili šume te ga se nazivalo *lupus*, *rapax*, *vorax* ili prema izgovoru latinskih pjesnika *Orcus rapax*, *vorax* (Braun 1877: 34–35).

potvrđujući da dobro pobjeđuje zlo, ulijevajući nadu u perspektivnije i bolje sutra. Međutim, ponekad su i orci nasamareni i iskorišteni. To je slučaj u pripovijetci *Verdeprato* u kojoj dobroćudni orko otvori vrata Nelli usred mrkle noći kako bi joj ponudio sigurno utočište i izbavio je iz strašne šume. Tijekom noći Nella ubije orka i njegovu suprugu kako bi iskoristila njihovo salo, njime premazala princa i vratila ga u život. U ovoj priči Basile opravdava Nellin postupak, jer on uvjetuje sretan kraj priče i vraća ravnotežu u njihov život. S druge strane, u pripovijetci *La pulce* nalazimo tipičnog orka, čije ponašanje odgovara uvriježenom pučkom vjerovanju da orko predstavlja zlo, jede ljude i opasan je za okolinu. Zanimljivo je kako se u hrvatskoj tradicijskoj kulturi orkove i njihovo djelovanje često poistovjećuje s mrakom.³²

S druge strane, u analizi Basileovih pripovijetki, Rak (1999: 46) primjećuje kako je više zlobe koncentrirano u ženskim orkama ili ogrovima³³ jer su, za razliku od muških orkova, njihove supruge osvetoljubive i pronicljive, poput one u pripovijetci *Petrosinella* koja zamjeri trudnici što joj je ukrala peršin iz vrta te joj oduzme kćer kad poraste i zatvori je u kulu. Drugi primjer zločestog ženskog orka ili ogra³⁴ nalazimo u pripovijetki naziva *La Palomba*. Naime, priča počinje kletvom koju starica baca na mladića nakon što kameonom pogodi keramičku posudu koju je držala na prozorskom oknu. Starica ga prokle, prijeteci mu da će ga zločesta orka ili ogra uzeti za zeta. Basile ovdje povezuje zlo sa ženskim bićem, koristeći sljedeću izreku: „Bestemmia di femmina dietro il culo te la semini“ GB 236.³⁵ Nadalje, u ranije spomenutoj pripovijetki pod nazivom *Verdeprato*, koju je pripovjedačica Cecca ispričala tijekom drugog dana pripovijedanja, Basile navodi kako je za razliku od nje-

³² Lozica piše sljedeće o odnosu orka i mraka: „Sve su te spodobе personifikacije mraka – a tako se i zovu (npr. mrak, mraki – v. tekstove br. 7, 31), mračnjak (v. tekst br. 33), pomračnjak (v. tekst br. 34), mračnak (v. tekst br. 7), ako se ikako i zovu. [...] Sva ta mračna bića i uz njih povezana vjerovanja i predaje ne bismo smjeli potpuno identificirati s orkom, ali je on nedvojbeno njima blizak i u mnogim se iskazima s njima prepleće“ (Lozica, 1995: 18).

³³ *Orchessa* ili *orca*, kako ju Basile naziva, predstavlja demonsko žensko biće koje je u arapskoj kulturi poznato pod nazivom *Ghul*. U arapskoj kulturi netom spomenuta ženska demonska bića obitavala su na napuštenim mjestima, grobljima te su zahvaljujući vlastitim preobrazbama i nadnaravnim moćima navodila prolaznike na krivi put i na kraju ih proždimala. Usp. *Vocabolario Treccani online*, Istituto dell'enciclopedia italiana. <dostupno na: [https://www.treccani.it/enciclopedia/ghul_\(Enciclopedia-Italiana\)/>](https://www.treccani.it/enciclopedia/ghul_(Enciclopedia-Italiana)/>). [16. 3. 2021.]

³⁴ Valja naglasiti kako se *orca* ili *orchessa* u hrvatskoj tradicijskoj kulturi može identificirati sa ženskim ogrom, ali i sa tzv. *moricom* koja je također oblik ženskog demonskog bića koje se poput orka vezuje uz mrak i tamu. Prema Lozici, „*Mračnak* je sličan mori, ali ne siše čovjeka, nego ga guši“ (Lozica, 1995: 18). Kako *morica*, prema definiciji, u mraku, po noći legne na čovjeka pa ga guši, ovdje bismo *moricu* mogli povezati s orkom, mračnjakom.

³⁵ „Kad te žensko proklete, kroz guzicu ćeš proklijati!“ Ovdje je to u značenju: „Ako te se dohvati, nema ti spasa, nagrabusit ćeš!“ Prijevod je autorov.

gove žene, orko ipak imao nešto kršćansko u sebi te je stoga pružio utočište Nelli (GB 194).

Koristeći imaginarne likove, čije varijante nalazimo na Mediteranu, Basile progovara o dobru i zlu te o posljedicama koje proizlaze iz određenih postupaka, aludirajući na hipokriziju (posebno) ondašnje aristokracije. Didaskaličnost proizlazi iz osobnog iskustva, prenesenog na izmišljene likove. Rak (2005: 61) navodi kako je Basile zbirku namijenio prvenstveno za čitanje na dvoru te se upravo iz navedenog razloga koristio metaforama, aluzijama, asocijacijama i nestvarnim, izmišljenim likovima, budući da se kriva riječ na dvoru plaćala glavom. Time što je u podnaslovu djela naveo da je zbirka namijenjena razonodi najmlađih, navodno se ogradio i zaštitio, ali i omogućio različite interpretacije pripovijetki.

5. ZAKLJUČAK

Analizom živopisnih likova, zgoda i peripetija, u zbirci *Il Pentamerone* mogli bismo zaključiti da etnološki, kao i fantastični elementi koje nalazimo u zbirci imaju ponajviše didaktičku funkciju. Značajno su prisutni folkloristički motivi, igre, plesovi i slično, kao neodvojivi dio tradicijske kulture, pri čemu ih autor umješno prilagođava primarno dvorskoj publici. Zbirka donosi crtice iz povijesti onodobnog Napulja, poput lokalnih običaja, ili likova inspiriranih usmenom predajom, usporedivih s nekim drugim mediteranskim podnebljima, poput vila i orkova, kao simbola dobra i zla. U tom smislu, a zahvaljujući autorovoj mašti, *Lo Cunto de li Cunti Ovvero lo Trattenemiento de Peccerille* ne predstavlja bogati kulturni doprinos samo za Italiju, nego i za cijeli Mediteran. Posebno je zanimljivo to što u zbirci nalazimo elemente prisutne u hrvatskoj tradicijskoj kulturi i običajima, vjerojatno zahvaljujući ponajviše mletačkom utjecaju, poglavito plesove ili igre te druge motive i likove poput nadnaravnih bića prisutnih u tradiciji, opisanih u književnim djelima.

IZVORI I LITERATURA

- Albanese, A. (2021). „Lo Cunto de li Cunti: variazioni europee di un prototipo ‘degenere’“. u: *Le costanti e le varianti. Letteratura e lunga durata*, (ur. Guido Mazzoni et. al.), Vol. 1, Bracciano, Del Vecchio Editore, str. 219–238.
- Auerbach, E. (1984). *La tecnica di composizione della novella*. Roma – Napoli: Theoria.
- Bakhtin, M. (1984). *Rabelais and His World*. USA: Indiana University Press.
- Basile, G. (1994). *Il racconto dei racconti*. Milano: Adelphi Edizioni
- Basile, G. (1999). *Lo cunto de li cunti*. Milano: Garzanti.

- Bošković-Stulli, M. (1959). *Istarske narodne priče*. Zagreb: Institut za narodnu umjetnost.
- Braun, G. (1877). *Primo tipo dell'orco*. Trieste: Tipografia di Lodovico Hermanstrofer.
- Buttitta, A. (2016). *Mito fiaba rito*. Palermo: Sallerio.
- Chevalier, J. & Gheerbrant, A. (2018). *Dizionario dei simboli*. Milano: Mondadori Libri
- Crane, T. F. (1885). *Italian popular tales*. London: Macmillan and Company.
- Croce, B. (1925). *Giambattista Basile e l'elaborazione artistica delle fiabe popolari*. Bari: Laterza.
- Croce, B. (1994). u: Basile, Giambattista. *Il racconto dei racconti*. Milano: Adelphi Edizioni.
- Del Tufo, G. B. (2007). *Ritratto o modello delle grandezze, delizie e meraviglie della Nobilissima città di Napoli*. (ur.) Olga Silvana Casale i Mariateresa Colotti, Napoli: Salerno Editrice.
- Dragić, M. (2020). „Štovanje sv. Josipa u hrvatskoj crkveno-pučkoj baštini.“ *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja* XIII (2), str. 145–170.
- Dragić, M. (2017a). „Vile u tradicijskim pričama šibenskoga i splitskoga zaleđa“, u: *Godišnjak Titius 10*, str. 219–240.
- Dragić, M. (2017b). *Tradicijske priče iz Zagore*. Split: Književni krug Split, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Dragić, M. (2010). „Zbilja o Janku Sibinjaninu u 'Razgovoru ugodnom' i tradiciji“. u: *Zadarska smotra, časopis za kulturu znanost i umjetnost* LIX, 1–2, str. 199–234.
- Dragić, M. (2008). *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Dragić, M. (2005). *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine, proza, drama i mikrostrukture*. Sarajevo: MH u Sarajevu, HKD Napredak Sarajevo.
- Gioelli, M. (2011). „I Balli di Sfessania di Jacques Callot.“ u: Extra, XVIII, 3, 29, 17–18. <dostupno na: http://www.maurogioielli.net/EXTRA.settimanale/M.Gioielli,_I.Balli.di.Sfessania.di.Jacques.Callot,_prima.parte,_«Extra»,29.gennaio.2011,_pp.17–18.pdf> n[01. 2011]
- Galiani, F. (1779). *Del dialetto napoletano*, dostupno na: https://books.google.ba/books/about/Del_dialetto_napoletano.html?id=P4U-HAAAAQAAJ&redir_esc=y (30. 3. 2021).
- Guarini, R. (1994). u: Basile, Giambattista. 1994. *Il racconto dei racconti*. Milano: Adelphi Edizioni.

- Lévi-Strauss, C. (2015). *Antropologia strutturale*. Milano: il Saggiatore.
- Lozica, I. (1995). „Dva demona: Orko i macić“, u: *Narodna umjetnost*, 32 (2), str. 11–66.
- Marić, A. (2018). *Luigi Antonelli. Prodavaonica snova*. Split: Naklada Bošković.
- Marziano, G. (1990). *Sulla novella italiana Genesi e generi*. Lecce: Millella Editore.
- Menetti, E. (2015). *La realtà come invenzione. Forme e storia della novella italiana*. Milano: Franco Angeli.
- Picone, M. (1985). *Il racconto*. Bologna: Il Mulino.
- Pitre, G. (2010). „Fiabe, novelle e racconti popolari siciliani“ Vol.1. <disponibile su: <https://diazilla.com/doc/742481/giuseppe-pitre---fiabe--novelle-e-racconti-i> . [30. 3. 2021].
- Rak, M. (2005). *Logica della fiaba*. Milano – Torino: Pearson Italia.
- Rak, M. (1999). u: Basile, Giambattista. *Lo cunto de li cunti*. Milano: Garzanti.
- Schenda, R. (1986). „Giovanni Battista Basile in Germania.“ *Folklore e letteratura popolare: Italia-Germania-Francia*, X 172/4. 57–64.
- Sermonti, G. (2009). *Alchimia della fiaba*. Torino: Lindau.
- Stojković, M. (1932). „Orko“, u: *Narodna starina*, 11 (29), str. 226–227.
- UTET. 1989. *Grande Dizionario Enciclopedico*. XIV. MORR-ORC. Torino: Unione Tipografica – Editrice Torinese.
- UTET. 1989. *Grande Dizionario Enciclopedico*. VIII. FARF-GAC. Torino: Unione Tipografica – Editrice Torinese.
- *Vocabolario Treccani online, Istituto dell'enciclopedia italiana*. 2021. <disponibile su: [https://www.treccani.it/enciclopedia/ghul_\(Enciclopedia-Italiana\)/>](https://www.treccani.it/enciclopedia/ghul_(Enciclopedia-Italiana)/>). [16. 3. 2021].

Antonela MARIĆ &
Marko DRAGIĆ &
Ana PLAVŠA

**FOLK AND ETHNOLOGICAL ELEMENTS IN THE
COLLECTION *TALE OF TALES OR ENTERTAINMENT
FOR LITTLE ONES* BY GIAMBATTISTA BASILE**

This paper aims at researching folk and ethnological elements that were identified within the short story collection, dated in the 17th century and entitled „Tale of Tales or Entertainment for Little Ones“, written by a Neapolitan Baroque writer Giambattista Basile.

Folklore and ethnological elements represent the voice of the nation that passed from one generation to another traditional habits and wisdom, thus preserving the traditional culture. Besides this, the paper questions the role of the humoristic elements identified within the analysed short stories, as well as fantasy and didactic elements, questioning the role and the behaviour of fantastic characters such as fairies and ogres through the opposition between good and evil. In addition, also the anthropological component, which is widespread throughout the entire *Lo Cunto de li Cunti* or *Pentamerone*, is analysed. The collection includes numerous elements of the Baroque culture and art together with the elements from the oral tradition that survived, as well as the forgotten traditions and habits together with a vast span of local games and pastimes. Neapolitan dialect, in which the masterpiece was written, reveals the richness of the language that is no longer used nowadays, but will be preserved forever owing to Basile's collection. *Lo Cunto de li Cunti* is an important literary work because it represents a linguistic, traditional and cultural-anthropological heritage, not only for Italy where it stems from, but for the entire Mediterranean area. Of great interest is the analysis of the elements that can be identified also in Croatian traditional culture and costumes, especially in Dalmatia and hinterland; mostly in forms of traditional dances, games and proverbs that kept living through.

Key words: *Lo Cunto de li Cunti*, folklore, traditional and ethnological elements, Mediterranean

Izvorni naučni rad
UDK 316.423.3(497.2)

Николай АРЕТОВ (София)

Институт за литература – Българска академия на науките
naretov@bas.bg

ИЗГРАЖДАНЕ И ПРОМЕНИ НА НА ПРЕДСТАВИТЕ ЗА РЕВОЛЮЦИЯ И ВОЙНА: БЪЛГАРСКИЯТ СЛУЧАЙ

Преплетените представи за война и революция са конструирани и непрекъснато еволюират. Статията проследява някои аспекти от този процес в менталностите на българите от 19. и 20. в., като се опитва да ги разглежда в балкански контекст.

За дълъг период от време (1396–1878) отсъствието на „своя“ държава определя първоначалния негативен образ на войната. Войните между Русия и Османската империя пораждаат надежди за независимост сред част от елита. Идеята за революция възниква през 60-те и 70-те години на 19. в. Литературата активно участва в този процес, а Априлското въстание (1876) започва да бъде представяно като „революция“ през последните десетилетия на века. Двете понятия са примесени след Руско-турската война (1877–1878), особено в по-новите ѝ интерпретации.

Новоучреденото Княжество България изпитва постоянна заплаха (реална или въобразена) от османска инвазия, но е въввлечено в конфликт със Сърбия (1885), който поражда изцяло положителни образи на патриотична война. Този образ продължава и след Първата (1912–1913) и Втората (Междусъюзническата) война (1913). Поражението във втората поставя начало на промяна: от нещо „патриотично“ към друго, свързано преди всичко със страдания на обикновените хора. Тази постепенна промяна се задълбочава след Първата световна война (1914–1918). Представите за революция по-рано обикновено свързана с миналото (1876, 1878), също се променя и започва по-категорично да се свързва с бъдещето.

Ключови думи: *война, революция, независимост, менталност, литература*

Преплетените представи за „война“ и „революция“ не са изконни и дадени веднъж за винаги. Те биват изграждани (конструирани) и непрекъснато се променят. Този текст се опитва да проследи в най-общи линии процеса в съзнанието на българите през 19 и началото на 20 в., като се стреми да държи сметка за балканския му контекст. Разграничаването между бунт, въстание, революция и гражданска война в случая остава на втори план.

Продължителното отсъствието на „своя“ държава през 15–19. в. определя изходния негативен, а и относително слаб образ на **войната**. (Важният въпрос как и доколко средновековният човек се идентифицира с държавата, в която живее, и с войните, които тя води, също в случая остава на заден план.) През първите векове на Османския период практически отсъстват повествования за славни военни походи и героични победи. За българите от края на 18. и първата половина на 19. в. войната е преди всичко нещо лошо, тя носи беди и разорения на хората, тя е и нещо чуждо, тъй като българите само частично взимат участие във войните на Османската империя. Българите не участват във военните походи, поне не с оръжие в ръка, не споделят победите ѝ, те са само потърпевши – походите минават през техните села и градове и носят разорение. Същевременно християнското население е ангажирано са с военните доставки, на неговите плещи падат и извънредните военни данъци.

От друга страна, особено през епохата на Танзимата (т.е. след 1839 г.) или на реформите, въвеждането на редовна армия (започнало в края на XVIII в.) и военните доставки могат да бъдат и нещо изгодно, особено за един сравнително тесен кръг от едри търговци, а и за хората, които работят за тях.

Войните закономерно присъстват в учебниците по история и историографските трудове от момента на тяхната поява, която за България се свързва с ръкописната „История славянобългарска“ (1762) на монаха Паисий Хилендарски. В нея наистина може да се открие някакъв героичният образ на войната, който по отношение на Средновековието се запазва и до днес. (Вж. Даскалов 2018) Но и тук като че ли доминира един негативен образ, войната е видяна преди всичко като чуждо (византийско) нашествие, носещо беди и разорение. С Паисий като че ли започва и разслоението между народните (фолклорните, традиционните) представите и идеологически натоварените идеи на започващите да се очертават елити.

Руско-турските войни от 18. и 19. в., които достигат и до Балканите, също носят беди и разорение, но този техен образ трудно се

открива днес. От друга страна, те пораждат и известни надежди сред елита (не толкова сред широките слоеве) за „освобождение“ (терминът е изкован сравнително късно и се използва от една тясна прослойка от населението). Подобна роля играят въстанията в Сърбия (1804, 1815) и особено Гръцката война за независимост (1821) и въстанието в Крит (1866–1869). Български доброволци участват и във войните, и в борбите за отделяне на гърците от империята, като образа на тези хора, несъмнено положителен, присъства предимно в историографски изследвания, но мотивите и представите им за собствената им идентичност често са разглеждани доста повърхностно.

Доста скромно е присъствието на войните и революцията в прозаичните творби от времето преди Освобождението. Съвременни военни действия са споменати още в „Житие и страдания“ на Софроний Врачански, но авторът вижда в тях преди всичко бедствието.

В лето 1768 начена са войска-баталия турчина сас московеца. Ами какво да скажем? Като повлекоха ония лютии и свирепии агарене, какво ли зло не сториха по християни – що им на ум не прииде, това не сториха. Колико челоуеци избиша!

В лето 1775 победи московеца турците и премина Дунаву и узе на майсере Шумен, що беше везиря Мююсуноолу сас ордията турецкая.

По това начена турчина войска-баталия – и сас московеца, и сас немеца (Софроний, 1989).

Наред с войните, Софроний споменава, дори по-подробно, и размириците, видени по сходен начин:

И аз попитах: „Какво е това смущение къмто Враца?“, „А они ми рекоша, како има Пазванджиоолу крамола сас Генч ага и сас Хамамджииоолу, що ги и изгонил из Видин. И они собрали няколико войска, турци и арнаути, да са бият сас Пазванджия (Софроний, 1989).

Малко парадоксално, „Житие и страдания“ документира една близка до народната представа за войните, докато авторът му действа като водещият идеолог след българите от това време. Практически по същото време, когато пише забележителното си житие, Софроний влиза в разгърната дипломатическа кореспонденция с управляващите кръгове в Русия (първи подобен опит в новата история на България) и действа по по-различен начин, като ясно разграничава воюващите страни и недвусмислено заявява идеята си за по-тясно обвързване на българите със северната империя.

Представянето на съвременни войни практически отсъства в „новата“ предосвобожденска белетристика и драматургия. Сюжетите на отделни творби, представящи подобни събития, са свързани със

средновековното царство България и на първо място – със завладяването му от османците (трилогията на Л. Каравелов „Отмъщение“, „После отмъщението“ и „Тука му е края“ (1873–1874).

Представата за „**революция**“ започва да се гради от част от революционния елит, главно руски възпитаници, през 60-те и 70-те години на XIX в. Този процес, който литературата и литераторите взима сериозно участие, впрочем е ако не надценен, то несъмнено изведен на преден план от изследователите. Още през 40-те и 50-те години са написани първите стихотворения, които носят „военни“ заглавия, но отправят по-скоро към революционни / бунтовнически действия: „Ей, войници, песен да запеем“ (Топалов, 1980: 155–156.) от Н. Геров, „Постъп (марш) българский“ (Раковски, 1983: 410 и 560–561) от Г. Раковски. Към тях могат да се прибавят и някои други стихотворения от това време, които не носят толкова откровено военни заглавия, като „Готовността на юнаците“ на Стефан Изворски или като „Български воин“ (Топалов, 1980: 197–198) на Константин Петкович. Те не са много, остават непубликувани, само някои от тях (стихотворението на Петкович) излизат в Русия. Под псевдоним и в българско издание, излизащо в Румъния, е публикувана „Песен на българския войник“ (1868) от Д. Войников (Вж. Топалов, 1980: 395–396). Очевидно всички те трудно биха могли да окажат особено влияние върху значима част от и без това малката по това време читателска публика. Сравнително популярни са също непубликуваните от автора бунтовни стихове на Д. Чинтулов („Стани, стани, юнак балкански“, „Вятър ечи, балкан стене“), а в някаква степен и сходните непубликувани стихове на П. Р. Славейков.

Популярно, но разпространявано главно устно, като песен, е стихотворението на Стефан Самболов „Марш“ („Не щеме ний богатства“, 1877). Публикувани са революционните стихотворения на Хр. Ботев, които са били познати главно на емигрантите Румъния. Директните изображения на бунта обаче са редки са редки в тези стихове, повече внимание е отделено на смъртта на героя.

Промяната настъпва около средата на 19 в. В литературата и публицистиката постепенно се налага лансираната първо от Г. Раковски представа, че хайдутите са борци за свобода и в този смисъл – предходници на революцията. Оттук тръгва и преосмислянето в националистически дух на фолклорни текстове, едно широко разпространено не само на Балканите явление.

По-късно Априлското въстание (1876) бива представяно като „революция“, първоначално в мемоарите на участниците в него (З. Стоянов, Н. Обретенов и др.). Но и до днес въстанието излъчва образи

по-скоро на жертвите и мъченията, отколкото на героизма. Жестокостите при потушаването му продължава да се възприемат като основен елемент от националната идентичност и всеки опит за тяхното преосмисляне поражда остри реакции.

Промяната на отношението към войните и въстанията не е всеобща и единодушна. „Идеологът на нацията“, както Инна Пелева нарича Ив. Вазов, свидетелства и за един друг тип възприемане на подобни събития, като може да се разсъждава по въпроса дали става дума за реални настроения в предосвободенското общество, или пренос на идеи от времето на написването на творбите. Така или иначе, в романа „Под игото“ (1888–1889, 1894; гл. 8, „У Чорбаджи Йордана и др.) по повод въстанието в Херцеговина (започнало през 1875) и подвизите на войводата Мичо Любобратич (у Вазов Любобратич), който „сече зелките“, се откриват следните любопитни реплики.

Генко Гинкин, който четеше редовно вестник „Право“ и беше в течението на политиката, зина да отговори, но каква Гинка го устрели с поглед и отговори тя:

– Войвода на херцеговците, бабо Доне. Хе, да имаме един Любобратич, аз му ставам байрактарка. Па ще ходим да сечем зелките.

– Хе, да имаше Любобратич, то друга работа тогава. И аз минувам под неговата команда – каза Хаджи Смион.

Юрдан ги изгледа строго:

– Такива работи, Гино, и на шега не бива да се приказват. Хаджи, ти приказваш на дъжд и на лапавица (Вазов, 1974–1979).

В случая въстанието е нещо симпатично и безопасно, което се наблюдава от разстояние, затова за него може да се говори лековато и шеговито. По подобен начин, малко по-късно други Вазови герои коментират Англо-бурската война (1880–1881) в комедията „Вестникар ли?“ (1900). Тази представа може да се разглежда като синтез между идеологията и популярните представи. Идеологията е смекчена от тях, а популярните представи са отстъпили от мрачния си травматичен вариант. Подобни шеговити модификации имат значителен потенциал за развитие.

След Руско-турската освободителна война (1877–1878) двете понятия – война и революция – биват смесени (особено в по-късните интерпретации) и постепенно, съвсем не веднага, започва изграждането на позитивното отношение към националната революция и Руско-турската освободителна война. Централно място в този процес несъмнено играе Иван Вазов, който не е участник в борбите, но написва най-популярните и днес стихотворения за тях, обединени в цикъла „Епопея на забравените“

(1881–1884). И разбира се, романът „Под игото“, който днес може и да не е много четен, но се радва на много висок престиж и през 2009 година печели първо място в „Голямото четене“ (класация на най-любимите и четени книги на българите).

В христоматийното стихотворение „Опълченците на Шипка“ е въведена и батална сцена, която и до днес се знае наизуст от грамотните българи:

Три деня младите дружини
как прохода бранят. Горските долини
трепетно повтарят на боя ревът.
Пристъпи ужасни! Дванайсетий път
гъсти орди лазят по урвата дива
и тела я стелят, и кръв я залива.
Бури подир бури! Рояк след рояк!
Сюлейман безумний сочи върха пак
и вика: „Търчете! Тамо са раите!“
И ордите тръгват с викове сърдити,
и „Аллах!“ гръмовно въздуха разпра.
Върхът отговаря с други вик: ура!
И с нов дъжд куршуми, камъни и дървье;
дружините наши, оплискани с кръви,
пушкат и отблъскват, без сигнал, без ред,
всякой гледа само да бъде напред
и гърди геройски на смърт да изложи,
и един враг повеч мъртъв да положи.
Пушката екнат. Турците ревът,
Насипи налитат и падат, и мрат; –
Идат като тигри, бягат като овци
и пак се зарвещат; българи, орловци
кат лъвове тичат по страшний редут,
не сещат ни жегата, ни жажда, ни труд.
Щурмът е отчаен, отпорът е лют.
Три дни веч се бият, но помощ не иде,
от никъде взорът надежда не види
и братските орли не фърчат към тях.
Нищо. Те ще паднат, но честно, без страх –
кат шъпа спартанци под сганта на Ксеркса.
Талазите идат; всички нащрек са!
Последният напън вече е настал.

Тогава Столетов, нашия генерал,
ревна гороломно: „Млади опълченци,
венчайте България с лаврови венци!
на вашата сила царят повери
прохода, войната и себе дори!“
При тез думи силни дружините горди
очакват геройски душманските орди
бесни и шумещи! О, геройски час!
Вълните намират канари тогаз,
патроните липсват, но волите траят,
щикът се пречупва – гърдите остават
и сладката радост до крак да измрът
пред цяла вселена, на тоз славен рът,
с една смърт юнашка и с една победа.
„България цяла сега нази гледа,
тоя връх висок е: тя ще ни съзре,
ако би бегали: да мрем по-добре!“
Няма веч оръжье! Има хекатомба!
Всяко дърво меч е, всякой камък – бомба,
всяко нещо – удар, всяка душа – плам.
Камъне и дървье изчезнаха там.
„Грабайте телата!“ някой си изкряска
и трупове мъртви фръкнаха завчаска
кат демони черни над черний рояк,
катурят, струпалят като живи пак!
И турците тръпнат, друг път не видели
ведно да се бият живи и умрели,
и въздуха цепят със демонский вик.
Боят се обръща на смърт и на щик,
героите наши като скали твърди
желязото срещат с железни си гърди
и фърлят се с песни в свирепата сеч,
като виждат харно, че умират веч...
Но вълни по-нови от орди дивашки
гълтат, потопяват орляка юнашки...
Йоще миг – ще падне заветният хълм.
Изведнъж Радецки пристигна със гръм.
(Вазов, 1974–1979)

Всяка модерна държава разполага с институции и механизми, които се стремят да изградят една общоприета представа за нацията и нейното минало, за войните, героите, враговете и борбите с тях. По правило основните подобни институции – армията, образователната система – биват учредени сравнително бързо, но изковаването на идеологията, която те разпространяват, предполага малко повече време. Допълнително време е необходимо тази идеология да достигне до хората, да им въздейства. И това важи в пълна сила за българския случай. Изграждането и популяризирането на култа към участниците в национално-освободителните борби (включително Васил Левски и Христо Ботев) не е еднократен акт, осъществен в деня след подписването на Берлинския договор, е процес, който продължава години, дори десетилетия.

Учредяването на новата българска държава е посрещнато с възторг от патриотично настроените среди. Към този възторг обаче се добавя и живото и днес чувство за несправедливост, за ощетеност от решенията на Берлинския конгрес (1878), който оставя под османска зависимост значителна част от хората с българско национално съзнание. Тази травма по-късно се засилва от сходното отношение към Ньойския мирен договор (1919), маркиращ края на Първата световна война. Линията на самовиктимизация, свързана с немалко събития и процеси в историята на българите, е трайна, а в известен смисъл – и доминираща в литературата, мисленето и националната митология. Българите са склонни за мислят за себе си като жертви на османското нашествие, на ислямизацията, на несправедливите мирни договори от Берлин и Ньой, а в по-ново време и в по-малка степен – и на съветската доминация след Втората световна война. Това се вижда не само в публицистиката и историографията, но и в литературата, и то дава отражение върху образите на войната през целия XX в., както и върху отношението към Другия, често допълнено с недоверие и подозрителност, а и със склонност към възприемане на различни варианти на митовите за Голямата конспирация.

От друго страна, популярните представи включват и едно шеговито, пародийно отношение към идеологията и нейните ценности; това отношение обаче, като че ли не подрива особено забележимо официалния вариант на националната митология.

Следващото значимо събитие в българската история, което може да бъде разглеждано и като своеобразна революция, е Съединението на България с васалната на османците Източна Румелия (1855). То е подготвено и придружено от огромен брой вестникарски и други текстове, но, малко парадоксално, присъствието му в литературата е сравнително

скромно и остава извън литературния канон, може би защото е извършено против волята на Русия, която има много силно влияние върху новата държава и нагласите на нейните граждани. Съединението присъства в романа на Ив. Вазов „Нова земя“ (1896), приеман не съвсем справедливо от критиката като несполучливо продължение на каноничния роман „Под игото“, и в мемоарни текстове, сред които изпъква очерка „Чардафон Велики“ (1887) на З. Стоянов, една доста субективна и тенденциозна творба която и днес трудно достига до читателите и не се нарежда до каноничните му „Записки по българските въстания“. Струва си да се отбележи, че творбите за Съединението на двамата канонични автори с най-значим принос за изграждането на образа на предишното революционно десетилетие, не се радват на същата възторжена оценка.

Новоучреденото княжество България съществува под постоянната заплаха (реална или въобразена) от османска агресия, но веднага след Съединението е въввлечено във война със Сърбия (1885), която изгражда един изцяло положителен образ на патриотичната война, в която българите сами, без чужда помощ разгромяват противниците си. И тук основната фигура е Вазов, който много бързо публикува стихосбирката „Сливница“ (1885), в което е включено и до днес популярното и използвано стихотворение „Новото гробище над Сливница“. И до днес Съединението и Сръбско българската война са виждани като връх в новата българска история и като едни от малкото събития, в които българите съумяват успешно да се противопоставят не само на съседите, но и на Великите сили. Донякъде в сянка остава следващото подобно събитие – обявяването на независимостта на царство България (1908), дотогава трибутарно (Tributary) княжество. То се осъществява с манифест на княз Фердинанд и на следващата година е признато от Великите сили.

По това време тази война, а и революционното движение от края на 60-те и 70-те години се превръщат и в удобна форма на патриотичната графомания, един от най-продуктивните драмописци и въобще автори от това време – Тодор Хаджистанчев например успява да публикува няколко книжки, включително и пиеса за войната непосредствено след нейния край. (Хаджистанчев, 1886. За него вж. Аретов, 1989: 41–51.) Графоманията и халтурата по теми, свързани с националната революция и войните, разбира се са явление, разпространено по целия свят.

Представата за революция се модифицира и допълва с образите на борбите за Македония, представяни изцяло положително в литературата и публицистиката, като другите участниците в тях (гърци, сърби, турци) представят огледално преобърнати образи на същите събития, което води до незаглъхнали и днес полемики за това на чия страна е

правото. Същото важи и за представянето на Балканските войни. Всяка от страните е склонна да героизира откровено терористични актове на „своите“. Връзката с предосвободенската съпротива срещу османците е подчертавана от различни гледни точки. Същевременно обществото и културата са променени чувствително и тези аналогии се нуждаят от множество уговорки. В български контекст борбите в Македония от края на 19 и началото на 20 в. пораждат, наред с халтурата и патриотарството, разбира се, множество творби, които не просто попадат в канона на българската литература, но и се радват на заслужена популярност – стихотворния цикъл „Хайдушки песни“ (1903) и документалното повествование „Хайдушки копнения“ (1909) на П. К. Яворов, романът „Роби“ (1929–1930) на Антон Страшимиров, да спомена само два от безспорните примери.

Положителният образ на войната се запазва през Първата (1912–1913) и Втората балканска война (1913), наричана в България „Междусъюзническа“. Водещата фигура сега, наред с Вазов е помладият поет Кирил Христов (1875–1944), който по-късно тръгва по други пътища, но по време на войните пише разпалени патриотични стихове. К. Христов действително е настроен войнствено и враждебно към врага. стихосбирките „Към Цариград“, 1912; „На нож! Нови песни и стихотворения“, 1913; „Победни песни“, 1916). Вазов поставя акцент върху героизма и стоицизма на обикновения войник („Само ти, солдатино чудесни“ 1885, „Паметник на българската мощ“ 1913 и др.), а, по думата на изследователите, „Към края на Първата световна война лириката му изразява умора от ужасите на войната, жаждата на човечеството за мир.“ (РБЛ, 47)

Интересна е еволюцията във възприемането двамата поети. Повечето съвременници възприемат възторжено военните стихове на Вазов и К. Христов, по-късно, особено след Втората световна война, те са обявени за шовинистични (което има основания при К. Христов) и авторите им са критикувани от литературните историци. След падането на Берлинската стена настъпва обратния процес, поне по отношение на Вазов – военните му стихове са обявени за доскоро неиздавани (което не е съвсем точно) и биват публикувани отново от патриотично настроени издатели.

Вазов (както и невръстният по това време К. Христов) не е пряк участник във войната, както и в революционното движение. И това поражда известни критически подмятания на съвременници, особено сред по-ляво настроените. Преките участници във войните са други, те създават и други творби. Сред доброволците е младият писател Антон

Страшимиров (1872–1937), който по-късно публикува романа хроника „Вихър. С шопите към Цариград“ (1936) и други интересни текстове.

Двама значителни поети загиват на фронта – Димчо Дебелянов (1887–1916) и Стамен Панчев (1879–1913). По това време младият Дебелянов още няма стихосбирка (приятелите му я издават след смъртта му), но е фигура в литературната бохема. На войната са посветени последните му стихове – елегични, хуманни, далеч от казионния патриотизъм – „Един убит“, „Прииждат, връщат се“ и др.

И как е странно в грохота на тоя вихър лих,
където всички са един и всеки все пак – сам,
да си припомниш, да пришъпнеш някой плачещ стих
из кратките елегии на Francis Jammes.

22 февруари 1916 г. Към Солун (Дебелянов, 1970)

Случаят със Стамен Панчев е по-различен. Той е скромен провинциален учител, който си извоюва място в българската литература преди всичко с предсмъртното си стихотворение „Сине мой“.

Сине мой, надежда скъпа моя,
радост в грижи, грижа в радостта,
може би последен ден е тоя,
в който те милува твой баща.
Аз отивам, за да се не върна,
дълг отечествен зове ме в бой,
може би не ще те веч прегърна,
теб не ще продумам, сине мой!
(Панчев, 2004)

Поражението на бойното поле допълнително стимулира нова промяна на представата за войната от нещо „патриотично“ към нещо, което носи злини на хората. Тази промяна, която се извършва постепенно, е катализирана от Първата световна война (1914–1918), която проблематизира предишния образ за част от българите.

Наред с утвърдените автори и младите, които по-късно ще влязат в канона, войните привличат и друг тип автори, които се радват на огромна моментна популярност, но и на негативно отношение на критиката, а по-късно биват (полу)забравени. Характерен подобен пример представлява творчеството на Любомир Бобевски (1878–1960), автор на текста на

изключително популярната песен „Съюзници – разбойници“ и други патриотични текстове, свързани с войните

Представата за „революция“, която е отнасяна по-скоро към миналото (1876, 1878), се променя. На преден план излизат борбите в Македония, с които са свързани и за които пишат много от значителните български поети и писатели от различни поколения, от Вазов и неговият приятел Константин Величков (1855–1909) през споменатите К. Христов и А. Страшимиров до голямата фигура в българската поезия Пейо Яворов (1878–1914). И те, и днешните им изследователи държат да подчертаят връзката си с революционното движение от 70-те години на XIX в. Специално внимание е отделяно на начина, по който Яворов следва примера на Христо Ботев (1848–1876) както в четническите си действия, така и в поезията си.

По-късно, през 20-те години и след това представата за революцията се свързва с очакването за бъдещето в някои левичарски улове.

Заклучение

Представите за войната и революцията в българската литература претърпяват сложна еволюция през 19 и 20 в. Тя може да бъде резюмирана по следния начин. В началото войната е нещо чуждо и лошо, а революцията практически отсъства. Постепенно подготвени в чужбина идеолози изграждат положителен образ на революцията и подобни на нея явления (бунт, въстания, борба за национална независимост и социална справедливост и пр.). Образът на войната, стъпил върху историята, постепенно се променя и придобива положителни черти, които са най-силни през периода от Освобождението на България до края на Първата световна война. В началото на 20 в. се очертава отново негативния образ на войната като нещо антихуманно. Негативният образ на революцията възниква по-късно и, поне за литературата, остава маргинален през целия 20 век, а и след това.

Войните и революциите са много подходящо средство за достигане до най-широка публика и печелене на популярност. След това отношението към авторите тръгва в различни посоки. Някои директно влизат в канона, други биват отхвърлени от критиката (преди и след 1944 г.) като шовинистични. Понякога подобно отхвърляне може да създаде друг тип популярност – неофициална, непрестижна, но реална. Да се предвиди, изгради или разруши популярността на един автор или на един текст само привидно изглежда проста задача. „И не само в литературата.

Успоредно с високата, натоварена с идеология и с популярните мрачни и травматични образи, съществува и една трета, пародийна и

весела разновидност, която в някаква степен ги отхвърля. В българския случай тя до голяма степен остава в сферата на неканоничния фолклор, но другаде може да се промъкне и в престижната литература, както става, да кажем, с „Приключенията на добрия войник Швейк през Световната война“ (1921–1923) на Ярослав Хашек, „Параграф 22“ (1961) на Джоузеф Хелър или „Животът и необикновените приключения на войника Иван Чонкин“ (1969–1975) Владимир Войнович.

Литература

- Аретов, Н. (1989). Тодор х. Станчев. – *Литературна история*, № 18, с. 41–51.
- Вазов, Ив. (1974–1979). *Събрани съчинения*. Т. 1–22. София: Български писател.
- Даскалов, Р. (2018). *Големите разкази за Българското средновековие*. София: Рива.
- Дебелянов, Д. (1970). *Съчинения*. Т. 1–2. София: Български писател.
- Панчев, Ст. (2004). *Сине мой. Стихотворения. Писма. Статии*. София.
- Раковски, Г. (1983). *Съчинения*. Т. 1. София: Български писател.
- Софроний Врачански. (1989). *Съчинения в 2 т.* София: Български писател, Т. 1.
- Стоянов, З. (1965). *Съчинения*. Т. 1–3. София: Български писател.
- Страшимиров, Ант. (1962–1963). *Съчинения*. Т. 1–7. София: Български писател.
- Тодоров, В. (2000). „Знам ги аз тях!“ *Сърбия и сърбите в българската литература*. София: Гражданско сдружение Критика.
- Топалов, К. (1980). (съст.) *Българска възрожденска поезия*. София: Български писател.
- Хаджистанчев, Т. (1886). *Милан – сръбският крал*. Позорищна игра в едно действие. Русе.
- Христов, К. (1966–1968). *Съчинения*. Т. 1–5, София: Български писател.
- Яворов, П. (1977–1979). *Събрани съчинения*. Т. 1–5. София: Български писател.

FORGING AND SHIFTING OF THE NOTIONS OF REVOLUTION AND WAR: BULGARIAN CASE

Entangled notions of war and revolution are not something primordial and solid. They are constructed and always in change. The paper traces some aspects of these processes in the mentality of 19th and early 20th century Bulgarians, trying to bear in mind their Balkan context.

The lack of „own“ state for a long period of time (1396–1878) determined the initial negative image of the war. The wars between Russia and Ottoman Empire generated also some hopes for independence among some parts of the elite. The idea of revolution emerged in the 1860s and 1870s. Literature took a serious part in this process, and April uprising (1876) began to be represented as „revolution“ in the last decades of the 19th century. The two notions were mixed after the Russo-Turkish so-called „Liberating“ War (1877–78), especially in later interpretations.

Newly established Principality of Bulgaria was in constant threat (real or imagined) of Ottoman invasion but was drag into war with Serbia (1885) which created the fully positive image of a patriotic war. This image persisted during the First (1912–1913) and Second (1913) Balkan. The defeat started the shift of the image: from something „patriotical“ to something that brings suffering to ordinary people. This was a gradual change that was catalyzed by the First World War (1914–18) that problematized the previous image. The notion of the revolution that was associated only with the past (1876, 1878), also shifted and was now associated also with the future in some leftist minds.

Keywords: *revolution, war, independence, mentality, literature*

Pregledni rad

UDK 821.113.6-93.09

UDK 821.113.6.09 Stark U.

Larysa KUTSA (Ternopil)

Department of Philological Disciplines for Primary Education
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
kondratievatb@gmail.com

Tetiana KONDRATIEVA (Ternopil)

Department of English Philology and ELT Methodology
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
kondratievatb@gmail.com

TIME AND SPACE DIMENSIONS OF MEMORY AND IMAGINATION IN ULF STARK'S STORY „THEN I WAS SIMPLY ULF“

The article outlines time and space dimensions of memory and imagination as compositional basis for the autobiographical character's self-presentation on way to literature. Time and space methodology has been applied in the article. The fictional time and space in the story enable the formation of category *raw memory – imagination – memory metaphors – time of occasion – recollection*. The author's and main character's identical names, specified age, diary dates, similarity of certain miniplot episodes in Stark's works suggest analyzing the story in the context of fictional autobiographies about childhood. The article deals with artistic peculiarities of Ulf Stark's memory work on selecting childhood and teenage experience fragments and their further organization into plot. The memory metaphors enlightening the central points of talent emergence have been analyzed. The emotional „ultimate tension field“ (Lejeune) has been emphasized, which provides for Ulf's imagination priority (at eight – thirteen years) and his first trials of creating fictional images (at fourteen – fifteen). The fragments about literary self-awareness in the farthest point of childhood, reference to the signs of his literary nature and first fixed literary experience prompt to treat Stark's story „Then I was simply Ulf“ as a genre modification of the writer's autobiography about childhood.

Key words: *childhood, autobiographical character, memory metaphors, time of occasion, recollection, way to literature*

CHILDHOOD IN MEMORY AND IMAGINATION: METHODOLOGICAL STRATEGIES

Formed in the context of Swedish literature with its tradition of spiritually strong child, Ulf Stark's works nowadays influence sufficiently the formation process of world literature for children – he has already become its „strong voice“ (Warnqvist, 2018: 45). These days, literary scholars treat Stark's phenomenon as a writer with „autobiographical inspiration“. They also observe „dual perspective“ narration in his works: combination of „naïve point of view“ of Ulf from 50^s of the XXth century and presence of „older and wiser narrator“ (Berardini, 2019: 6). We also focus on Stark's autobiographical hypertext, as he „wrote several stories about the boy Ulf, lending the protagonist his own name, family circumstances, and childhood surroundings“ (Warnqvist, 2018: 44). Hence, in autobiographical space of the story „Then I was simply Ulf“ a teenage reader follows Ulf's childhood events as real.

The objective of our article is to analyze the fictional reality of childhood phenomenon as a primary stage of creative self-awareness of an autobiographical character Ulf, his self-presentation of first steps into literature and to trace the peculiarities of time and space functioning in the literary life writings for children and youth which define it as a specific genre.

The interpretation of the story in the context of fictional autobiography genre is grounded on its now canonical definition: „...A retrospective prose narration by a real person, that tells about his/her own existence, especially accentuating on the personality history“ (Lejeune, 2001: 257). In our analysis we refer to B. Dubin's ideas, who defines Lejeune as a defender of autobiography, judging from his scientific results. He focuses on autobiography author's „aesthetic responsibility“ and especially on two paradoxes of autobiographical writing (Dubin, 2000: 109). The first paradox can be traced from the first person narration about oneself. A researcher must be aware of the fact, that the person writing an autobiographical work does not have an inborn advantage in self-understanding. He or she hides away from him/herself even deeper, than from others. „Tricks“ him or herself much more often, than others. The life of „I“ is always open, while the non-closed narration (i.e. without beginning and ending) is impossible. Thus the pronoun „I“ is „an ideal metaphor for mutuality, a magic crystal of recognizing and metamorphoses“ (Dubin, 2000: 110). The second autobiography paradox is connected with the genre. „I“ is unavoidable here, as it is the very basis of the work, both as the object for narration and its means. Hence, autobiography becomes „an endless balancing on the verge of self-destruction“ (Dubin, 2000: 110).

Stark's „autobiographical inspiration“ as a recurrent style feature of his works about childhood attracts researchers' attention to outer factors of this inspiration as well. Here we mean not only the context of so called „memoir boom“ during 80^s of the XXth century, but also the social peculiarities of the border period between XX–XXI centuries. The story „Then I was simply Ulf“ was written in 2001 when the problem of memory preservation became especially actual: „the whole world circled... in a dance, involved by phenomena of globalization, democratization, social levelling, mediatization“ (Nora, 1999: 18).

The analysis of an autobiographical work requires considering *biographical time*, a particular type of time perception in fiction. A writer searches for creative impulses in childhood time and space and finds there momentous events and truths. In this case, his artistic consciousness should be called „biographical“: „In the lived-in inner space, far from the threshold, people live a biographical life in biographical time: they are born, live through childhood and youth...“ (Bakhtin, 1972: 292). „Biographical“ writer's consciousness refers to childhood time as to a mysterious world, where the character lives. This biographical character serves as an ideal basis for fictional presentation of writer's spiritual life.

Researchers view the phenomenon of childhood as the one with values status. Reference to childhood is the reference to the primary period of human existence. It is often the reference to the theme, which has „a universal character and is inseparable from central and recurring problems of writers' works...“ (Stepanova, 2012: 336–337).

Time and space dimensions of the story are viewed (chapter „**Memory Metaphors**“) in the context of A. Assman's scientific ideas: writers direct their creativity to „self-reflective memory activity“. The researcher emphasizes, that writers, focusing on the problems of recollection, are interested not in „technical accumulator“, but in „a passionate treasure“, in which they see the basis of art (Assman, 2014: 31). During the analysis we apply her idea about „fixation points“, the events of destiny preserved in memory. They are maintained via „cultural forms“. In Stark's story the „cultural forms“ are mostly of literary nature: Bible, the book „Poems and thoughts“, Garcia Lorca's collection „Poet in New York“.

The fundamentals of phenomenological approach facilitate the revealing of Ulf's imaginary world (chapter „**In the Space of Imaginary Existence**“). G. Bachelard's phenomenological conception enables analytical interpretation of „imagined existence abundance“ (Bachelard, 2004: 23). Bachelard's idea about „unmeasurable“ imagined space is relevant to Stark's story. Here arises an important problem of synthesis of the real and the imagined elements. Philosopher

G. Deleuze, who viewed in his essays the imagined and the real as an integrated trajectory, singled out here two adjacent segments: real events, which „are powerless“ to be reconstructed in memory and imagined events, which lack power to prove their reality. Thus, „the imagined is a virtual image attached to a real object, forming a little crystal of unconscious, and vice versa“. It is not important, whether the real object conjures up identical or similar images, the object should „irradiate its own virtual image“ (Deleuze, 2002: 89).

We also refer to scientific observations of psychologists Z. Freud and L. Vygotsky while analysing Ulf's imagined spaces. Our study of the unity of Ulf's games and imagination „adjusted“ to them is grounded on Freud's ideas. He stated that a playing child behaves like a poet. When the child, becoming older, stops playing, it refuses to use real objects and starts imagining: „it constructs own castles in the air, creates what is called „day dreams“ (Freud, 2002: 110). Ulf's unique school composition about a dog he has never had is an illustration of the above-mentioned ideas. L. Vygotsky in his work „Imagination and creativity in childhood“ clarifies the vision of *novelty element* in creativity. True creativity is where the artist „imagines, combines, changes and creates something new“ (Vygotsky, 1991: 6). New is Ulf's aim.

In the very title, Stark tunes the reader for the planned psychological wave of expectation, „sets emotional and intellectual start“ (Kopystianska, 2012: 164). „Then“ is a generalized name of a certain time. It is a code, which makes the reader to think on the time content of „then“. It is decoded through Ulf's inscriptions during first trip: 50^s of the XXth century.

Within this multileveled image of time, the *time of occasion* stands out as a significant one (we study its functions in the chapter „**Time of Occasion**“). „Time of occasion“ is the time of occasional simultaneity and occasional time disagreement“ (Bakhtin, 1975: 242). From this point of view we interpret Stark's childhood time not as real (as it would be „only outer side of truth“ (Lejeune)). It is a fictional image, time of fictional comprehension, „which passed through creator's consciousness and has been „created“ anew“.

METAPHORS OF MEMORY

Memory metaphors researchers distinguish between few metaphoric image types in fiction texts. In this sphere, two central metaphors dominate ever since: a pantry and a board. We focus on some of their variants presented in the story „Then I was simply Ulf“. Referring to a traditional interpretation, we view memory as a virtual ability and a natural substrate „along with recollection as an actual event of preserving and reviving of specific content“ (Assman, 2014: 159).

At the beginning of the story Ulf's the writer's memory is located in a cave – a small pantry under the staircase in the house. The recurring plot line typical for adventure story genre is set in the very title of the first chapter „There is gold in the cave“. The chapter is replete with literary allusions: eight-year-old Ulf knows adventure plots and some abstracts from the Bible, even the Romanticism texts. The very intention to enter the cave conjured up passionate thoughts. Though Ulf did not believe his brother, who fooled him by saying that there is gold in the cave, but he still entered the cave.

The researchers of memory metaphors stressed on the importance of such space complications of a house like basement, attic or corridor, as they are commonly referred to as the spaces of loneliness. Thus, Ulf willingly went into the cave, where he could bring his secret to life to the fullest in the space of loneliness. In texts of different times and genres cave is the space connected with secret underground powers existing there. Under such circumstances, „passion prone layman activates his depth, digging deeper and deeper. Reality is not satisfying any longer and imagination takes a stand“ (Bachelard, 2004: 37). A tiny insect, a crane fly, belonged to the reality, but this reality couldn't possibly satisfy Ulf.

In the cave Ulf's imagination, started to work in one direction – to revenge on his brother and make him „start whining of sorrow“ when Ulf dies. In this episode eight-year-old Ulf's bright imagination is presented as a background for Stark's future creativity and vice versa, centuries-old and multigenre literary creativity as the source of his imagination. The scene is presented through artistically organized system of several imagined miniplots. For Ulf in the period „then“ these miniplots proved so important, that in four decades a necessity occurred to revive them and involve into Stark- writer's creative time. In the autobiographical work, „life wasn't described as it was, but life, as recollected by the one who had lived it. ...For the author, immersed into memories, not actual event which he had lived matters, but rather the winding of his recollection“ (Benjamin, 2012: 133).

Vivid variants of pantry metaphors can be traced in the chapter „Farwell to Stureby!“ First, it is the space of hall in Sodertälje: unlocked entrance door, cold stone floor, Ulf's Bible instead of a pillow. Thoughts in Ulf's head „were running as hysterical autumn clouds“ (Stark, 2017: 67). The lorry, which picks Ulf up on his way back from Ninesgamn to Södertälje, is another psychologically extensive metaphor of closed space here. Ulf didn't want to get back to familiar cold space of the hall. He was sitting at dusk on a bench reading the book „Poems and Thoughts“.

Ulf couldn't stay in the same space for a long time. Closed space was always attractive for him only temporarily. For example, in the novel „My friend Perci, Boffalo and me“ the metaphor of the school fence symbolizes the beginning of a different space – blinding sun and endless sky. One could do anything anywhere in the hamlet during holidays, so Ulf and Klasse went to smoke cigarettes far enough – to the mountain *ravine*. It attracted Ulf not only by its mystery. The location of the ravine allowed observing horizon, so Ulf's sight „got lost in its boundlessness“ (Stark, 2008: 26). However, the main character of the story „Siksten“, „doesn't care about the sun“. Since mother left him with his father, he has been suffering from father's hyper care. Therefore, Siksten likes closed space, a bathroom, for example (a vivid metaphor of pantry). He is happy to stay at home alone. Then „he closes himself in the bathroom. It is a good place. You may be in peace there“ (Stark, 2019b: 23).

In the story „Then I was simply Ulf“ by the time of the second trip to the wide world, Ulf had a notebook filled with poems. Researchers connect the models of writing with the metaphor of a *diary*, or a *magic diary* (by Freud). Ulf had a scarce literary experience: a poem printed in a newspaper. For the thirteen-year Ulf the metaphor of *pencil box* had a much wider meaning than a notebook. He put it into his backpack together with the Bible and the book „Poems and thoughts“ when he set off for the unexpected trip. Ulf could take a pen for making notes without the pencil box, as the backpack was heavy. However, he didn't throw away the pencil box made of pressed leather, as he realized its value (a metaphor of memory) – it is „the property ... of the previous life“ (Stark, 2017: 66).

Ulf's inscriptions made during his first trip can be referred to as a metaphor of a notebook. Researchers of memory spaces substitute the lexeme *inscription* with the lexeme *imprint*. The content of the word *imprint* provides opportunities to apply new fixation techniques. In the chapter „Farewell to Stureby!“ we read that Ulf abandoned his home and resolved never to return. In Alvsjö he called his mother. and wrote on a wall of the telephone booth: „Here I talked to my mother on September, 27 1957“. After roaming the streets of Sodertälje, he wrote on the rough wall at a staircase landing: „Here I prayed to God on September 28 1957“. On his way to Ninnesgåmn Ulf stopped at a bridge and wrote on the wooden bridge planks: „Here I nearly jumped into the water on September 29 1957“ (Stark, 2017: 67; 68; 70). All this self-noting is in fact self-inscription of Ulf's traumatic experience.

The memory metaphor *magic notebook* is particularly significant in the novel „Weirdos and Bores“. These are the dusty cookery book and long sheets of paper with recipes written on them (*text imprint*). In Symona's grandfather's memory they evoke the image of his beloved Katarina, who passed away

five years ago. Long sheets of paper with recipes („text imprint“) and especially the dress (memory metaphor) amplify Symona's thought, inform her of love „which is unlikely to happen these days“ (Stark, 2015: 115).

In the story „Then I was simply Ulf“ we find a variant of out of text imprint, which may be interpreted as smell imprint or even smell notebook. It is recurring in Stark's hypertext. Ulf is extremely sensitive to various smells. Even when he fainted, he couldn't see anything, but only could feel „someone's strong hands and the smell of tabaco and sweat“. The sharp feeling of „Agnetta's plaits smell and a put out cigarette“ urged Ulf to make the decision, which was weird for him: „Away from Stureby...“. Even at the most critical moment of complete despair he stared into blue water and felt that it „smelled as algae“. While writing a composition about his dog he could feel „that its mouth stunk“ (Stark, 2017: 44; 59; 68; 84). Ukrainian writer and literature researcher I. Franko considered active reproduction of smell impressions to be the sphere of the most talented personalities: „...The more primitive creativity is the less role is played by the smell“ (Franko, 1981: 79). In another story, a bottle of perfume has become the central memory metaphor with aesthetic meaning. Its decoding can be found in several episodes. The thing „that smells ... cheers me up“ (Stark, 2019a: 33).

Ulf's house is the central memory metaphor in the story. Home is the space „of always primitive spiritual source“ (Kopystianska, 2012: 6). The task of almost every autobiography author, who writes about home, is „to find his source, to become self-aware in the farthest starting point and tell about it...“ (Starovoit, 2004: 179). The beginning of the first fixed experience for eight-year-old Ulf is on the fur tree near the retirement home. Home as a spiritual time and space is the basis for the plot action, which serves the Ulf's writer talent formation. In the first chapter, the house is transformed into spiritual image of home, which prepared Ulf „to become something in the future“ (Stark, 2017: 96). He will set off to the wide world from here. Firstly, however, home is the father, an authority for Ulf, a fund of love and knowledge. He taught him to differentiate between different things, especially *truth* among the life *maze*. His respect to *valuable* literature, and sometimes hyper care determined the nature of his relations with son. Accurate metaphoric details facilitate the representation of their relations. In several decades, Ulf-writer's memory will capture an episode when always neat father took him out of the cave and wiped the sand out of son's face with his red tie. When Ulf returned home from his trip, father started to put hand cream on his feet. When he found Ulf reading valuable books, he was elated. After the first trip in search of freedom, father struggled with the answer to the question: why did he do this? A vivid fixation point is „The Swedish Academic Dictionary“ which Ulf got as a Christmas present from father.

The connection between the chapters of the story and the last chapter, in which the widest open space for Ulf is depicted, is metaphorized on phrase-mes level. The bookseller is sure that the world literature works have depicted enough experiences for Ulf to find his life path. It is time for him to set off into wide world. The metaphor of parental attention and care is vivid here: a bag made of pressed leather. He put there his *notebook* along with the most necessary things. The last chapter starts with authors affirmation: „The wide world was waiting!“. There he was to become a writer.

IN THE SPACE OF IMAGINARY EXISTENCE

In the story „Then I was simply Ulf“ we find a number of imaginary pictures. Such structures have been defined by Sartre as „the image consciousnesses“. They „are born, develop and disappear according to *their own laws*... It would be a serious mistake to confuse this life of image consciousness, which lasts, organizes itself and falls apart with the life of the object of this consciousness“ (Sartre, 2001: 28). Ulf’s „day dreaming“ really worried his father, as it was „a maze“. Listening attentively to his father’s logics, Ulf immediately focused his attention on this word. It attracted him so much, that he immediately imagined a vivid picture of a certain „awful maze“. Imagination has been activated and constructed concrete images, which formed the whole structure of the maze. The determined Ulf tried to separate it from the truth. The structure was so funny, that Ulf laughed in his mind. After that, he asked his father the main philosophical question: „...What is truth?“ (Stark, 2017: 17). In the first chapter, we notice the willful activity of Ulf’s imagination. It creates images connected with the determined efforts.

The essence of imagination is the ability to see the whole, judging from a detail. Based on a certain separate feature, a new image arises, which embodies the connection between the most distant notions. In the chapter „Are there people in the space?“ we may notice, that even a single word may trigger a wide system of images. This is illustrated by Ulf’s fantastic imagination. Here a special means of playing with time and space has been applied, which has different variations. In this chapter we find „the ultimate variant of reverse biological time flow“, the study of which „enriches our understanding of a human, depicted in a work, as well as a human-creator“ (Kopystianska, 2012: 25–26). The constant interest in problems of space and secrets of the Universe was the reason for Ulf’s friendship with his classmate Henning. His phrase that there are planets in the Universe made of *antibodies*, caught Ulf’s attention. It was interesting to hear that everything is *vice versa* on such planets. This phrase made Ulf immerse into deep reflection and urged active work of

imagination. After the conversation, he lay staring into endless Universe, until he fell asleep. He flew to illogical world. Further on, the boundaries of real pictures are erased, the hyperbolized imagined pictures go far beyond real world. Henning's ideas about planets made of antibodies became plot fragments in Ulf's imagination. They create an absolutely new fantastic reality. „Antibodies“ and „vice versa“ become the key words for its creation.

Ulf does not leave the oneiric space even after awakening. He keeps seeing the pictures, conjured up in his imagination by reading the books. It is important to mention that Ulf was woken up by a strange roar. Further on his imagination (not the dream) depicts a strange ship which took the boy to a strange planet, made of antimatter, where he met his father and mother, whose behavior was opposite in everything. Psychologists stress on the importance of the feature of imagination to strive for realization. This type of imagination is „the real basis and impulse for creativity“ (Vygotsky, 1991: 34).

When Ulf turned fourteen, his imaginary world entered a critical stage. During period of „broken balance“, his imagination was characterized by „change, ruin and search for new balance...“ (Vygotsky, 1991: 30). Reading Strindberg and Steinbeck enhanced the opposition of subjective imagination and objective thinking. The letters written to Agnetta in experimental prose didn't lead to the desired reciprocity. Ulf sank into deep reflection, wandering for hours along evening autumn streets, reading psychology books and creating a handwriting hard to read. His colour preferences have changed during this period. He liked grey and pale red colours, he was drawing cube shaped trees and naked full lipped women and competed in writing contests.

The dog motif in Stark's works is recurring. In the story „Then I was simply Ulf“ the character's imagination about the dog (he didn't have one, but dreamed about it) goes through compositional stages of a literary work. The plot events transform during the writing process from the sphere of imagination to reality. Ulf felt the smell of the dog's mouth and it touching Ulf's ear. Ulf believed in his imaginary creation as in reality. He burst into tears when reading about dog's death on his hands.

Sense perception and imagination seem to be different activities of consciousness at first sight. The objects created by the sense perception and imagination are also different. However, it is possible that these two types of consciousness activity produce the same objects, though in different ways. Thus, in the episode in chapter „A lady in short robe“ the shop assistant's perfume makes Ulf giddy and she tries to comfort him, suggesting to close his eyes and think of something good. At home he lay down reading, however, Ulf often stopped, closed his eyes and thought about something good. As can be traced in the text, the object of sense perception (the shop assistant's eyes,

her robe, soft hands) in a certain way are constituted by Ulf's consciousness and become objects of imagination. These objects of sense perception directed Ulf's consciousness to create a whole imagined picture at home.

TIME OF OCCASION

The plot of the story „Then I was simply Ulf“ is based on the events that lasted for seven years. In the author's memory, they appear as „twinkling of time“, „shimmering of light among the leaves“ (Chicherin, 1980: 48). In this shimmering „occasional simultaneity and occasional time disagreement“ as well as „time of occasion“ are natural (Bakhtin, 1975: 242). An art lesson becomes a vivid memory metaphor in the story with the time of occasion in the center. A young teacher influenced Ulf's mood, therefore art lesson (the teacher suggested drawing cows) turned out to be a pleasant occupation for him. When the teacher praised Ulf for drawing „a modern“ blue cow, the boy modestly accepted the praise, as the blue colour was accidental (he had lost his red paint). Nevertheless, the teacher kept actively encouraging Ulf's modern painting. Once she mentioned that she was sure that Ulf „had it“: „Charisma... You have the inborn dedicated artist soul“ (Stark, 2017: 26). These words proved to be a very important fixation point. They occupy the central place of the whole story. Creating the episode about the blue cow, the author counts on the reader's memory and imagination. He programs the supertext that is the dialogue between the reader and the author.

A bookshop is the decisive time and space for Ulf's future creative life. When he first entered it, his attention was drawn by the shop assistant in a short blue robe. Ulf's bewilderment couldn't be hidden from the lady's eyes. She, like no one else from his surrounding, understood that Ulf was in the age, when a person becomes a stranger to oneself. He needed to read deeply personal books. Firstly, the shop assistant suggested Ian Fridengord, later „The Stranger“ by Camus. For attentive Ulf not only the content was significant, but also the shop assistant's deep understanding of the valuable books. He noticed how tenderly she touched the book covers with her red nails. This very tender touching of the books burst as a promise to himself: „One awesome day I also will become a famous writer and my surname will be on these covers...“ (Stark, 2017: 97).

Another *time of occasion* in the bookshop also influenced further events significantly. Ulf wanted to expand his reader's experience with the books starting with letter B. The lady suggested Heinrich Boll. But when she went down, instead of Boll she had a thin grey book by Garcia Lorca „A Poet in New York“ in her hands. It was the book, which most significantly influenced emotionally

vulnerable Ulf and encouraged his creativity. „I have filled the whole notebook with senseless poems... I made up various stupid things. Eventually I felt tears running down my hollow cheeks. And my heart started throbbing at the rhythm of the verse“ (Stark, 2017: 100). The bookshop space as an open multidimensional architectonical metaphor is filled with the symbolic fixation points. We will provide one of them: a lady in short robe helped Ulf to choose a typewriter „Underwod“. The chapter of the story ends with her phrase: „...Now it's time for you to set off to the wide world“ (Stark, 2017: 103).

The wide world appeared in Ulf's imagination as „the space of ultimate bliss“ (Stark, 2004: 31). The determined Ulf distinctly outlined the aim of his trip: to experience mad love, smoke, read the most complicated books, drink alcohol. Along with all necessary things, he put a notebook for writing down poems into the bag. It was essential for him, *then* the Americans launched „two poor monkeys“ in two small capsules four hundred and eighty kilometers into the sky. A Swedish boxer Ingemar Juganson defeated an American boxer Floid Paterson for seven times. The Eastern England coast with its Bridlington resort also belongs in the story to this important space of world scope. That very year Ulf sailed *there* to Bridlington to learn language. The chapter „The wide world“ is unique because it „presents in unity poetry, memoirs and comments...“ (Benjamin, 2012: 132). The space here either narrows down or widens: the wide world, the ship, the cabin, the bar, Agnetta's apartment. Each space has a vivid fixation point, connected with literature. Thus, for example, Ulf was bored in the cabin with „the undergrown adolescents as green as grass“, he was reading „The Poet in New York“. Right here, in this narrow space, he realized that it was exactly the mysterious book of his dream, which was supposed to define finally his future creative life. In the cabin, Ulf wrote down his first poem in the blank notebook. Meeting Agnetta was perceived by him as a lucky time of occasion: it turned out, that he had much in common with her. The authors of autobiography confessed in auto therapeutical function of the writing process itself: „to write in details and absolutely sincerely... To recollect all factors, which created and defined the taste and fragile perception“ (Konstankevych, 2014: 266). Everything Ulf had lived through during these days formed the continual chain of similarities, associations and metaphors. He started writing down poems into his notebook.

Another unexpected event happened then: Kore suggested a game of bowling to Agnetta. However Ulf had to go on an excursion to watch the British hedges. The sun was going down to the horizon „like a fire bowling ball“ melting down hope for meeting Agnetta in the evening (Stark, 2017:118). Next day in Agnetta's room, when Ulf dared to hug the girl, he noticed „The sign LOVE? 1.1959“ under Kore's portrait in her sketchbook. He realized that

everything happened *then* and the reason for this was the time of watching the hedges that proved to be fatal for him.

Ulf's heart was bleeding, but he felt happy. He only turned fifteen, however, he had already experienced his unhappy love. „So now I really can become a true writer“ (Stark, 2017: 120). Ulf experienced real results of his attempts, the power of willful creative efforts. Later they „will live up to expectations by a business important not only for the creator, but also for others“ through expression „to the fullest of their form“ (Vygotsky, 1991: 35). The ending of the story makes the reader compassionate, but not surprised. As everything that had happened was expected, even programmed by Ulf's will. The time of occasion only facilitated it.

CONCLUSIONS

Ulf Stark's story „Then I was simply Ulf“ in wider context is related to the topical theme in humanities field, that is living through the past on the border of the XX and XXI centuries, which has been amplified by writers' attention to recollecting as a global cultural problem. The childhood phenomenon has been interpreted as a special literary value in the story: it has been forming Ulf as a writer, his willful creative nature in particular. It also defined the character and recurring themes for his works: self-presentation of individual childhood experience, identity constructing as a combination of memory and imagination, sources of beginning and formation of a great talent.

Having analyzed the autobiographical works on childhood by Ulf Stark in the article from the point of view of time and space, we have singled out the following peculiarities of the genre. First, time and space are presented differently than in other literary genres. It is essential for childhood memories story to represent time not through linear dimensions, but through memory metaphors. In the analyzed texts, we have outlined the following specific metaphors: notebook, pencil box, inscriptions and sense imprints (colours, smells). Secondly, space represents a peculiar category in the works of this genre as well. Thus, real spaces carry less artistic weight than the imagined ones (cave, home, wide world). Another feature of the genre, traced in the text is the mutual interconnection and collaboration of time and space, which provides for rendering the main idea in the literary autobiography on childhood. Thus, various spaces transfer the main character in time or fixate time in memories about different spaces and later revives them in a new time dimensions. Thus, by analyzing time of occasion and various fixation points key moments of the author's life have been reconstructed, which proved to be essential for his future creative activity.

The composition field of memory and imagination in the analyzed story is grounded on plot narration of the autobiographical character's childhood existence during the period from eight to fifteen years. Stark makes reader to refer to the source of his self-creation as a future writer. The fixation points develop throughout the story: creative reproduction of the read material, the ability to immerse into extreme situations spheres, willful efforts for own choice realization. The immediate creative reaction to *word* is a specific feature of his active imagination. Because of a word („maize“, „everything vice versa“, „antibodies“) autobiographical character constructs an absolutely new and amazing reality. Two Ulf's trips represent the artistic sketching of two ways to literary activity in time and space, which are directly or indirectly related to it. Each way represents Ulf's external and internal world, high tension of his imagination. In the imagined spaces, his inner freedom as the nucleus of his creative „I“ has been emphasized. It is perceptibly projected onto the surface of childhood creativity: drawing at first and literature after fourteen.

Memory of home as a spiritual time and space determines the plot direction and rich metaphors. The following cultural forms maintain memories of crucial events during trips: the Bible, the book „Poems and thoughts“ and metaphor of pencil box, poems by Garcia Lorca „Poet in new York“, as well as the notebook as an artistic model of writer's activity. *Time of occasion* serves as a decisive time factor in Ulf's formation process as a writer. It is represented in the context of vivid memory metaphors of a blue cow, Garcia Lorca's book instead of Heinrich Boll's one, a case of experiencing an unhappy love necessary for creativity. With the help of the *time of occasion* phenomenon the memory of the last stage of childhood is emphasized in the story as the beginning of Ulf's way to literature.

It has been illustrated in the article that by focusing on biographical time, rather than on reconstruction of some facts and events from the past, the author rendered metaphorically his lived-through experience and sensations. So, we have defined that the following are the key genre features of the literary autobiography: metaphorical representation of memories connected with particular spaces and past events; focusing on fixation points and time of occasion to emphasize their significance in the author's life; vivid illustration of imagination activity to stress upon its role for future creativity of a writer. These findings may be applied to further analysis of similar works of different authors.

REFERENCES

- Assman, A. (2014). *Prostory spohady. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiati*. Translated by Ksenia Dmytrenko, Larysa Doronicheva & Oleksandr Yudin. Kyiv: Nika-Centre.
- Bakhtin, M. (1975). *Voprosy literatury i estetiki. Issledovania raznih let*. Moskva: Hudozhestvennaia literatura.
- Bakhtin, M. (1972). *Problemy poetiki Dostoevskogo*. Moskva: Hudozhestvennaia literatura.
- Bachelard, G. (2004). *Izbrannoe: poetika prostranstva*. Translated by Nina Kulish. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopedia.
- Benjamin, W. (2012). *Shchodo krytyky nasylstva*. Translated by Ihor Andrushchenko, Kyiv: Hrani-T.
- Berardini, A. (2019). „I’m Going to be a Businessman“: Learning about Money and Class in Ulf Stark’s Ulf and Percy Trilogy. *Barnboken. Journal of Children’s Literature Research*. vol. 42, pp. 1–16.
- Chicherin, A. (1980). *Ritm obraza. Stilesticheskii problemy*. Moskva: Sovetskiy pisatel.
- Deleuze, G. (2002). Chto govoriat deti. In: *Deleuze, G. Kritika I klinika*. Translated by O. Volchek and S. Fokina, St.Petersburg: Machina, pp. 87–91.
- Dubin, B. (2000). Kak sdelano literaturnoe „Ya“. *Inostrannaya literatura*, No 4. pp. 108–110.
- Franko, I. (1981). *Iz sekretiv poetychnoi tvorchostu. Zibrannia tvoriv u piatdesiaty tomakh*. Volume 31. Literary and critical works (1897–1899). Kyiv: Naukova dumka, 1981, pp. 45–119.
- Freud, Z. (2002). Poet i fantazuvannia. Translated by Ivan Harasym. In *Antologia svitovoi literaturnoi ta krytychnoi dumky XX stolittia*, edited by Maria Zubrytska. Lviv: Litopys, pp. 109–116.
- Konstankevych, I. (2014). *Ukrainska proza pershoi polovyny XX stolittia: avtobiografichniy dyskurs*. Lviv: Vezha-Druk.
- Kopystianska, N. (2012). *Chas I prostir u mystetstvi slova*. Lviv: PAIS.
- Lejeune, Ph. (2000). V zashchitu avtobiographii. *Esse raznykh let*. Translated by Boris Dubin, *Inostrannaia literatura*, No 4, pp. 108–122.
- Lejeune, Ph. (2001). „Ya v nekotorykh smisle sozdatel religioznoi sekty...“. Translated by Elena Galtsova, *Inostrannaia literatura*, No. 4, pp. 257–264.
- Nora, P. & Ozouf M. (1999). *Frantsia-pamiat*. Translated by Dina Khalaiieva, Sankt Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburskogo Universiteta.
- Sartre, J-P. (2001). *Voobrazhaiemoie. Fenomenologicheskaya psihologiya*. Translated by M.Beketov, St. Petersburg: Izdatelsvo „Nauka“.

- Stark, U. (2015). *Dyvaky i zanudy*. Translated by Halyna Kyrpa, Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva. < Dostupno na: https://royallib.com/book/sartr_ganpol/voobragaemoe_fenomenologicheskaya_psihologiya_voobrage-niya.html (15. 7. 2020).
- Stark, U. (2019). *Malenka knyzhka pro liubov*. Translated by Halyna Kyrpa, Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva.
- Stark, U. (2008). *Miy Druh Persi, Buffalo Bill i Ya*. Translated by Halyna Kyrpa, Vinnytsia: Thesis.
- Stark, U. (2019). *Siksten*. Translated by Halyna Kyrpa, Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva.
- Stark, U. (2017). *Todi ya buv prosto Ulf*. Translated by Halyna Kyrpa, Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva.
- Starovoi, I. (2004). Avtobiohrafia dytynstva. *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Seria Filologia*. No. 33. Teoriya literatury i porivnyalne literaturo-znavstvo. Part 1, pp. 178–185.
- Stepanova, N. (2012). Detstvo v sisteme tsennosti stanoviashcheisia lichnosti (na materiale avtobiograficheskoi prozy emigratsii pervoi volny). *Philology, computer science, technology and biology*. UZ RGSU, No 2. pp. 335–339.
- Vygotskyi, L. (1991). *Voobrazhenie i tvorchestvo v detskom vozraste: Psikhologicheskii ocherk*. Moskva: Prosvieshchenie, 1991.
- Warnqvist, A. (2018). Ulf Stark Fruitloops and Dipsticks; Sheiks, Jaguars, and Dictators. *Bookbird: A Journal of International Children's Literature*. Vol. 56, No 3, pp. 43–46.

**Larysa KUTSA &
Tetiana KONDRATIEVA**

VREMENSKE I PROSTORNE DIMENZIJE SJEĆANJA I MAŠTE U PRIČI ULFA STARKA „TADA SAM BIO JEDNOSTAVNO ULF“

U ovome radu, autorke analiziraju vremenske i prostorne dimenzije sjećanja i mašte kao kompozicione osnove za autobiografsku prirodu predstavljanja samog sebe na putu ka književnosti. U radu se primjenjuje metodologija vremena i prostora. Vrijeme i prostor fikcije u priči omogućavaju formiranje kategorije *sirovog pamćenja – mašte – metafore sjećanja – vremena prilike – sjećanja*. Identična imena autora i glavnog junaka, data starost, datumi u dnevniku, kao i sličnost pojedinih epizoda mini zapleta u Starkovim djelima sugerišu da se priča analizira u kontekstu izmišljenih autobiografija o djetinjstvu. Autorke se bave umjetničkim osobenostima sjećanja Ulfa Starka na odabiru fragmenata djetinjstva i tinejdžerskog iskustva i njihovom daljem organizovanju u zaplet. Analizirane su metafore sjećanja koje osvijetljavaju centralne tačke pojave talenata. Naglašeno je emocionalno „polje krajnje napetosti“ (Lejeune), koje predstavlja prioritet Ulfove mašte (s osam – trinaest godina) i njegovi prvi pokušaji stvaranja fiktivnih slika (s četrnaest – petnaest godina). Fragmenti o književnoj samosvijesti u najdaljoj tački djetinjstva, upućivanje na znake njegove književne prirode i prvo fiksirano književno iskustvo navode na to da se Starkova priča „Tada sam bio jednostavno Ulf“ tretira kao žanrovska modifikacija autorove autobiografije o djetinjstvu.

Ključne riječi: *djetinjstvo, autobiografska priroda, metafore sjećanja, vrijeme prilike, prisjećanje, put ka književnosti*

Izvorni naučni rad

UDK 371.314.6

Sava KOVAČEVIĆ (Podgorica)

JU OŠ „Oktoih“ Podgorica

kovacevic.sava@gmail.com

INTEGRATIVNI PRISTUP U NASTAVI

Integrativni pristup u nastavi je model nastavnog procesa koji nastavu posmatra kao jedinstvenu cjelinu u kojoj se nastavni sadržaji povezuju. On predstavlja inovativan model sve više prisutan u svijetu. Proces integracije nastavnih sadržaja se ne ogleda samo na sadržajnom, mikro nivou. U radu istražujemo širi kontekst postojanosti nastavnih sadržaja kroz: saznanji, sociološki, psihološki i organizacioni domen same pojave. Takav pristup regeneriše znanja u vještine, koje se temelje na istinskim vrijednostima, o čemu ćemo detaljnije elaborirati u radu.

Istražujući obrazovne sisteme uvidjeli smo da jedino Finska teži tome da tematski i na integrativan način počne narednu reformu obrazovnog sistema. Finski obrazovni sistem, u načelu, ukida nastavne predmete i polazi od tema koje zanimaju učenike. Nastavnici/e zajedno sa učenicima planiraju i realizuju aktivnosti za ostvarivanje ključnog cilja – funkcionalnosti nastavnih sadržaja.

Istražujući ovu pojavu u obrazovnom sistemu Crne Gore uvidjeli smo da sistem ne sjedinjuje nastavne sadržaje, a da učitelji nemaju osjećaj za veze pojedinih predmeta. Nastavni programi isključuju jedan drugog, a opšti nastavni sadržaj kao takav nema logičnu strukturu. U tom slučaju nastavni sadržaj brzo izbljedi i nema postojanost.

U ovom radu prikazaćemo rezultate istraživanja koje je sprovedeno u Crnoj Gori na uzorku od 481 nastavnika koji su kroz anketu predstavili razumijevanje procesa integrativnosti i na koji način integrativnost utiče na uspješnost nastave i učenja. Kvalitativan osvrt na koncept integrativnosti istraživao je putem obuka za nastavnike tokom protekle tri godine. U radu smo ukazali na rezultate ovog procesa i odnos nastavnika prema ovom inovativnom modelu.

Ključne riječi: *integrativno učenje, integrativna nastava, socijalna pedagogija, socijalne vještine, funkcionalno učenje*

UVOD

Nastava je živ proces koji sublimira sva znanja i vještine stečene iz svih nastavnih predmeta. Suština savremene nastave se ogleda u funkcionalnim znanjima koja primjenjujemo za rješavanje problema. Funkcionalnost znanja možemo imati ukoliko određenu problematiku istražimo i objasnimo iz više različitih uglova. Tako pojedinačna zapažanja nijesu funkcionalna dok ih ne sistematizujemo i od njih stvorimo jednu sliku u koju su utkana sva znanja iz svih oblasti.

Znanje postaje funkcionalno kada se otkrije njegova suština. Objasniti određenu pojavu kroz sve aktuelne predmete i sadržaje postaje suština. Integrativni pristup u nastavi doprinosi suštini i pokušava objasniti pojmove iz svih relevantnih uglova na nivou primjene znanja. U ovom integrativnom pristupu nastavni predmeti postaju sredstvo, a sadržaji i sama tema suština procesa učenja. Integrativnim pristupom u nastavi dobijamo slobodu da određene pojave i pojmove objasnimo iz što više različitih uglova i na taj način doprinesemo usvajanju sveobuhvatnijih znanja iz određene oblasti. Mislim da je integrativnost suština nastavnog procesa koja doprinosi funkcionalnosti znanja. U ovom slučaju učenici/ce ne usvajaju isključivo znanja već se integrativnim pristupom u nastavi usvajaju i vještine, a u određenim aktivnostima se pokazuju vrijednosti koje predstavljaju temelje obrazovnog sistema.

Integrativna nastava nastoji da otkrije suštinu, a da ponudi širinu svakom učeniku/ci kako bi se razvijao u skladu sa svojim mogućnostima, interesovanjima i sposobnostima. Zbog toga je uloga nastavnika velika, jer je on taj koji kreira zadatke i postavlja ciljeve učenja i nastave. Važnost individualizacije nastavnog procesa postaje širina u integrativnom pristupu u nastavi, ali i izazov za nastavnika. Kontinuiranom primjenom integracije u nastavnom procesu se postiže samostalnost. Krajnji cilj integrativnog pristupa u nastavi jeste samodisciplina u procesu učenja. Samodisciplina procesa učenja se ogleda u nivou kada učenik/ca samostalno postavlja ciljeve učenja i planira i kreira aktivnosti učenja u skladu sa svojim potrebama i mogućnostima. U integrativnom procesu nastave suština se ogleda u procesu učenja u kom je učenik, na početku učenja aktivni subjekt, koji uči, a na kraju procesa učenja taj koji samostalno postavlja ciljeve učenja.

Važnost percepcije nastavnika/ca o ovoj oblasti je ključni segment primjene integrativnog pristupa u nastavi. Integrativna nastava ne može biti jedini pristup u procesu učenja, ali je neophodan ukoliko želimo funkcionalna znanja kod učenika/ca. Primjenu integrativnog pristupa u nastavi problematizujemo u predmetnoj nastavi kada je potrebno povezati nastavne sadržaje iz više različitih predmeta. Ukoliko postoji dobra saradnja između nastavnika/ca

koji formiraju uslove za učenje i povezivanje sadržaja, postojaće funkcionalnost i primjena znanja.

Ovaj rad istražuje stavove nastavnika i nastavnica u Crnoj Gori o procesu integrativnosti. Važnost pozitivnih stavova prema temi je prvi korak ka njejoj implementaciji, kao i razumijevanje koncepta integrativne nastave. Istražićemo koji su benefiti integrativne nastave na proces učenja iz ugla nastavnika. Pokušaćemo da prikažemo izazove za implementaciju procesa integrativnog pristupa u nastavi. Sve u cilju većeg razumijevanja ovog vida nastave.

INTEGRATIVNA NASTAVA – pojam i karakteristike

Obrazovanje u funkciji unapređenja znanja i vještina je organizovano i strukturirano, uglavnom samostalno i nezavisno od kadrovske funkcije i nedovoljno je integrisano u koncept razvoja kadrova, uključujući i napredovanje. Ono igra veoma važnu ulogu u razvoju svakog pojedinca, jer su danas ljudi osnovni elementi promjene.

Savremeni tokovi globalizacije, udruživanja, partnerstva mijenjaju odnos snaga pojedinih faktora u životu. Visina nadnica radnika igra sve manju ulogu u okviru svjetske konkurencije, a sve značajniju ulogu dobija produktivnost, kvalitet, kvalitetna prezentacija, dizajn, upotrebna vrijednost, inovativnost, kreativnost i marketing. Nova stvarnost znači da više nemamo kontrolu nad ekonomskim vremenom recesije i naglim ciklusima privrednog procvata, nezaposlenošću, tempom štednje i potrošnje, već samo nad klimom, što podrazumijeva izbjegavanje protekcionizma ili obrazovanje zaposlenog stanovništva kako da funkcioniše u društvu koje se temelji na znanju. Potrebe za onim što obrazovanjem treba steći se mijenjaju sa ubrzanim razvojem nauke i tehnologije kao i socijalnim i ekonomskim promjenama koje nastaju 60-ih i 70-ih godina XX vijeka. Ovakvom sistemu je potrebno da odgovori kompletan pojedinac koji je spreman da kontinuirano uči i radi na sebi. Pored navedenog rekao bih da je pojedincu potrebno kvalitetno obrazovanje u kom će dobiti znanje i steći vještine za primjenu naučenog.

Okvirnu sliku stanja obrazovanja u Crnoj Gori ilustruje mišljenje da se u školama mogu zadovoljiti sve obrazovne potrebe, da je cilj formalno verifikovana diploma koja najčešće podrazumijeva nedostatak vještina, a nerijetko i znanja iz traženih oblasti. Kako da škola postane mjesto za učenje životnih vještina koje su neophodne za profesionalno ostvarivanje pojedinaca? Smatram da integrativni pristup u nastavi može odgovoriti na potrebe savremenog društva u suštinskom smislu.

Pod pojmom integrativne nastave podrazumijevamo nedjeljivost procesa nastave i učenja, već nastavu posmatramo kao cjelovit proces. To je proces

u kom se nastavni sadržaji ne dijele na vještačke predmete već se pojava, predmet ili sadržaj posmatra kao cjelovit. U tom slučaju se polazi od pojma i dolazi do sadržaja, put je drugačiji. Taj put učenja kreira učenik istražujući, a učitelj ga vodi u tom procesu. Na ovaj način se ne integriše samo sadržaj, već i vještine učenja, timskog rada i saradnje, istraživačkog duha i što je najvažnije samopouzdanja. Na početku je strukturirano učenje prema organizaciji samog procesa i odgovornosti istog, dok u procesu učenici/e stiču vještine samoorganizacije i samoodgovornosti. Važnost samodiscipline u procesu učenja je ključni faktor za cjeloživotno učenje. Nastavnik/ca je tu da sam proces usmjerava i podstiče i on facilitira procesom učenja, motivirajući i podstiče da učenik samostalno dolazi do određenih rješenja.

U ovako širokom i slobodno postavljenom sistemu učenja ne postoje jasne granice između različitih predmeta ili disciplina. One su izbrisane ili djelimično neprimjetne, tako se pojam ili pojava mogu posmatrati iz više različitih naučnih uglova koje je objašnjavaju. Planiranjem nastave se ostvaruju smislene veze između sličnih aspekata različitih disciplina. Discipline se međusobno integrišu, prožimaju i sintetišu u novu cjelinu koja je veća i značajnija od prostog zbira sastavnih elemenata (pojedinačnih predmeta, disciplina) (Đorđević, 2007: 23). Znanja se ne dijele na predmete već se pojam i/ili pojava posmatra kao unija pojedinačnih cjelina i svaka od njih ima posebne veze.

Integrativna nastava je inovativan model koju je pojmovno odredio Lejk (1994) kategorisajući je kao:

- kompleksna istraživanja znanja iz različitih oblasti o pitanjima iz životne stvarnosti učenika;
- racionalno kretanje kroz nastavne oblasti i objedinjavanje različitih elemenata u logične misaone cjeline koje realno odražavaju životnu stvarnost;
- jedinstvena zajednička čvorišta u znanju koja podstiču učenike da iznalaze odnose, stvaraju modele, sisteme i strukture;
- primijenjenu metodologiju i jezik više predmeta radi istraživanja glavne teme, problema ili iskustava;
- spajanje više predmetnih oblasti u jednu, onako kako djeca u svakodnevnoj realnosti savladavaju predmete i pojave slivajući ih u jedinstven proces;
- novi način razmišljanja;
- priprema za primjenu znanja u novim situacijama (transfer znanja) primjenom usvojenih misaonih modela (prema: Vilotijević, 2000: 5).

Integrativna nastava sam proces učenja posmatra šire i u ovom procesu učenici ne usvajaju samo znanja o samom sadržaju, već uče vještine koje naglašavaju pored intelektualnog i društveni, emocionalni i estetski razvoj.

Integrativni proces učenja podržava holistički pristup. Sveobuhvatnim procesom djeca pored intelektualnih saznanja usvajaju emocionalne, društvene i organizacione. Integrativni pristup učenju naglašava intelektualni, društveni, emocionalni i estetski razvoj, podržava cjelovit razvoj učenika, ne usresređuje se na izdvojene, uglavnom kognitivne aspekte (Buljubašić-Kuzmanović, 2007: 148). U procesu pripreme integrativne nastave se uvijek vodi računa kako će se i pomenuti elementi povezati i na koji način će se nastavni sadržaji iskoristiti za promovisanje društveno-socijalnih problematika. Razvoj kritičkog stava i analize je veoma značajna faza u procesu integrativnosti kako bi djeca razvijala i analitičke vještine.

U procesu integrativnog sticanja znanja, vještine, stavova i vrijednosti škola postaje drugačija i podstiče učenika za cjeloživotnim učenjem. U procesu učenja učenik traži i načine učenja i predstavljanja određenih problematika. Uspostavljanjem mentalnih veza učenik/ca se podstiču da traže nova rješenja. Prema Radojičić-Lukić (2011) možemo izdvojiti četiri ključna elementa integrativnog pristupa u nastavi:

- Nastavni proces osmišljava i realizuje više predmetnih nastavnika,
- Učenici istovremeno proučavaju različite predmete,
- Zanimljive nastavne i vannastavne projektne aktivnosti u kojima tim predmetnih nastavnika kombinuje istraživanje i proučavanje sadržaja,
- Integrativni nastavni sadržaji zahtijevaju realizaciju putem dvočasa ili cijelog nastavnog dana.

Ovakvo inovativan model nastave bi podrazumijevao i samostalno biranje nastavnih sadržaja i pronalaženje veza između više sadržaja. U tom slučaju nastavni program bi mogao biti fleksibilniji između nastavnih razreda. Na ovakav način bi omogućili učenicima/ama da prate svoje individualne sposobnosti, mogućnosti i interesovanja. Na ovako osmišljen način nastavnik i učenik/ca bi kreirali nastavni program koji bi bio u skladu sa zvaničnim nastavnim planom. Kod njemačkih i ruskih autora pojam integrativne nastave se izjednačava sa pojmom *inkluzivna nastava*, što bi na ovaj način bila i njena suština.

Suština integrativne nastave se ogleda u manjim tematskim cjelinama. Nastavni sadržaji, koje učenici/e biraju, se povezuju u manje, smislene i povezane jedinice. Voditi računa da je sadržaj jednog nastavnog predmeta u potpunosti povezan sa sadržajima ostalih nastavnih predmeta. Umješnost nastavnika u procesu facilitacije je bitna i ne treba po svaku cijenu sve tematske cjeline povezivati, već povezivanje uraditi tamo gde je to moguće i gdje će dati efekat koji treba. U središtu integrativnog učenja je individualizovan program usmjeren prema učeniku, a ne program usmjeren prema predmetu i kreiran od nastavnika/ce.

Korijeni integrativnosti se nalaze u samim disciplinama, ali se nudi alternativna dominacija znanja iz ugla pojedinačnih disciplina. Pojedinačne discipline nam nude dubinu i fokusiranost, a intergrativnost širinu konteksta, promjenu perspektive, ali i primjenu znanja iz jedne oblasti u drugoj, tj. funkcionalno znanje.

Postavlja se pitanje kako vršiti integraciju nastavnih sadržaja između više predmeta. Većina autora govori o tri oblika integracije nastave – potpunom, djelimičnom i blokovskom. Pod *potpunim* oblikom integracije podrazumijeva se spajanje različitih nastavnih sadržaja u jedinstven sistem. *Djelimična* integracija je kad se iz nastavnog materijala izaberu određena poglavlja u kojima ima srodnosti pa se ona zajednički obrađuju. U *blokovskom* načinu integracije izrađuju se autonomni blokovi koji su samostalno programirani ili se izdvajaju djelovi zajedničkog programa za integrativnu obradu.

Integrativni proces u nastavi je oblik nastave u kojoj se „građivo problematizuje, tj. otvaraju se pitanja na koja građivo koje se izlaže daje odgovor; ili se postavljaju problemi koji proističu iz povezivanja nekog korpusa znanja i ličnih, životnih ili profesionalnih interesa, i znanja ili očekivanja koja imaju oni koji uče“ (Ivić, Pešikan, Antić, 2001: 143).

Nataša Drobnjak (Drobnjak, 2007) polazi od stavova koje u svojim radovima zastupaju Verthajmer, Kafka i Keler s jedne strane i Dž. Džui s druge strane i na bazi toga iznosi stav da se „pod integralnošću nastave podrazumeva ostvarivanje principa da svi elementi nastavnog procesa (sadržajni, psihološki, saznavni, sociološki i organizacioni) budu funkcionalno povezani i da čine harmoničnu celinu“ (Drobnjak, 2007: 81). Drobnjak ovdje govori o tri oblika integracije (potpunom, djelimičnom i blokovskom) i o nivoima integracije (unutarpredmetna, međupredmetna i međusistemska integracija). Nivoi integracije su: unutarpredmetna, međupredmetna (korišćenje međupredmetnih veza) i međusistemska integracija (sjedinijuju se u cjelinu sadržaji različitih predmeta).

Integrativni pristup je u svijetu odavno postao integralni dio obrazovnih sistema. Vođen tim primjerom sam 2011. godine napisao program za stručno usavršavanje nastavnika, akreditovan od strane Zavoda za školstvo pod nazivom Integrativni pristup u nastavi, koji je do danas prošlo nekoliko stotina nastavnika. Nastavnici/e su podstaknuti da primjenjuju integrativni pristup u nastavi i donekle je postala praksa da se određene teme integrišu na časovima sistematizacije i na taj način kreira sistematsko učenje.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

1. Predmetni okvir istraživanja

1.1. Formulacija problema

Posljednjih nekoliko godina se promovirao pojam kompetencija koje imaju za cilj razviti znanja, vještine, osjećanja i vrijednosti. Više od 12 godina se u obrazovnom sistemu Crne Gore razvijaju neke od ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje, poput građanske kompetencije, preduzetničkog učenja, održivog razvoja, a odnedavno i digitalne kompetencije. Kroz razne programe se razvijaju i brojne vještine koje pripadaju konceptu ključnih kompetencija, kao što su kritičko mišljenje, rješavanje problema i komunikacija, kao i programi koji podstiču razvijanje socijalnih i emocionalnih kompetencija. Brojni nastavnici redovno primjenjuju neki od navedenih koncepata u nastavi i učenju.

Metodološki pristup razvijanju ključnih kompetencija kod učenika i učenica je putem integrativnog pristupa u nastavi. Integrativna nastava je osnov za sticanje funkcionalnih znanja koja će biti iskorišćenja za razvoj procesa učenja. Proces integrativnog procesa u nastavi nastoji probuditi interesovanja učenika na više nivoa. Zavisno od same organizacije i izbora nastavnika za primjenu ovog koncepta nastave zavisice da li će djeca dobijati znanja ili razvijati vještine.

Pod pojmom integrativne nastave se podrazumijeva proces usvajanja znanja i vještina o određenoj oblasti iz više uglova tj. nastavnih predmeta stižući na taj način sveobuhvatniju sliku o pojmu ili pojavi. Tradicionalna škola, koja uči činjenicama i to tako što znanja dijeli u pojedinačne predmete koji nemaju dodira jedni sa drugima, ne može da pripremi i osposobi učenike za savremeni svijet koji se transformiše velikom brzinom. Kroz integrativnu nastavu se ne usvajaju samo određena znanja iz pojedinih predmeta nego se njeuguju i stiču misaone sposobnosti, fizičke, emotivne i socijalne kompetencije.

Jedna od najvažnijih odlika svih obrazovnih sistema jeste sposobnost kontinuiranog prilagođavanja savremenim potrebama društva. Održiv obrazovni sistem odlikuje sticanje primjenljivih znanja, vještina i sposobnosti koje učenicima/ama omogućavaju aktivno učešće u društvenom životu. Sveobuhvatna vizija reforme obrazovnog sistema u Crnoj Gori predstavljena je u dokumentu *Knjiga promjena iz 2001. godine. Nova vizija obrazovanja je u skladu sa ukupnim strateškim pravcem i reformskim ciljevima Vlade Crne Gore na uspostavljanju demokratskog, razvijenog i otvorenog društva zasnovanog na vladavini prava, multietničkoj raznolikosti, uzajamnom razumijevanju i toleranciji.*¹

¹ Ministarstvo prosvjete i nauke RCG, *Knjiga za promjene*, Crna Gora, 2001, str. 45.

Istraživački rad „*Integrativni pristup u nastavi*“ odražava osnovnu intenciju rada. Riječ je o analizi primjene integrativnog pristupa u nastavi u obrazovnim institucijama u Crnoj Gori. Aktivnosti funkcionalnog učenja i razvoja ključnih kompetencija doprinose promociji ciljeva i zadataka obrazovanja i utiču na cjelokupan razvoj obrazovnog sistema u Crnoj Gori. Razvoj pojedinaca, motivisanje učenika/ca i stvaranje uslova za lični i profesionalni razvoj doprinosi svrsishodnom pristupu obrazovanju. Potrebno je da pokažemo da li su nastavnici/e u Crnoj Gori spremni/e da timski sarađuju i da na taj način integrišu učenje u skup pojedinačnih elemata koje čini jednu svrsishodnu i funkcionalnu cjelinu.

1.2. Predmet istraživanja

Značaj integracije nastavnih sadržaja je neophodan kako bi takvo znanje postalo funkcionalno. Važno mjesto u definisanju i primjeni integrativnog pristupa u nastavi imaju nastavnici od kojih zavisi njena priprema, ali i kvalitet njene implementacije. Spremnost nastavnika za primjenu integrativnog pristupa u nastavi je osnova, jer od nastavnika/ce kreće promjena i integrisanje nastavnih sadržaja. U tom procesu je neophodan senzibilitet nastavnika/ce za izbor teme, broja nastavnih predmeta u procesu integracije, načina integracije, kao i načina sistematizacije procesa integrativnog učenja. Predmet istraživanja predstavlja *primjena integrativnog pristupa u nastavi u Crnoj Gori*. U okviru ovoga ćemo istražiti stavove nastavnika, kakvo je njihovo mišljenje u procesu integracije nastavnih predmeta i boja nastavnih predmeta, kao i ograničenja i prepreke prilikom primjene integrativnog pristupa u nastavi.

2. Hipotetički okvir istraživanja

Na osnovu definisanja predmeta istraživanja pristupili smo definisanju opšte i posebnih hipoteza.

2.1. Opšta hipoteza

- Nastavnici i nastavnice imaju pozitivan stav prema primjeni integrativnog pristupa u nastavi

2.2. Posebne hipoteze

- *Nastavnici/e razumiju koncept integrativnosti nastavnih sadržaja*
- *Nastavnici su motivisani za primjenu integrativnog pristupa u nastavi sa manje godina radnog staža i nastavnici na početku karijere*
- *Prilikom pripreme integrativnog pristupa u nastavi nastavnici imaju najviše poteškoća*

3. Ciljevi i metode istraživanja

3.1. Opšti cilj

Opšti cilj istraživanja je produbljivanje saznanja o pozitivnim efektima integrativnog pristupa u nastavi.

3.2. Posebni ciljevi

Poseban cilj ovog istraživanja je da se utvrde stavovi i mišljenja nastavnika/ca u procesu primjene integrativnog pristupa u nastavi u obrazovnom sistemu Crne Gore.

Posebni ciljevi se definišu kroz:

1. Analički: Izvršiti analizu stavova nastavnika prema prosecu integrativnog učenja. Definirati otežavajuće faktore primjene integrativnog pristupa u nastavi. Analizirati pozitivne efekte primjene integrativnog pristupa u nastavi.
2. Deskriptivni: Opisati djelatnosti svih subjekata uključenih u planiranje i realizaciju primjene integrativnog pristupa u nastavi kroz normativno-pravni aspekt njihovog djelovanja.
3. Tipološki, klasifikacijski: Utvrditi oblike i metode rada, kao i modularne tipove integrativne nastave.
4. Eksplikativni: Istražiti veze i odnose između metoda i oblika integrativnog pristupa u nastavi i uzroka za njihovu neadekvatnu primjenu i korišćenje u obrazovnim institucijama.
5. Razvojni: Utvrditi nivo motivisanosti nastavnika/ca o metodološkoj primjeni i razvoju sistema podrške integrativnom pristupu u nastavi.
6. Akcioni: Uticati na promjenu prakse koristeći dobijene rezultate.

3.3. Društveni ciljevi

Društveni cilj ovog istraživanja je da se na bazi primijenjene metodologije, dobijenih činjenica i izvedenih zaključaka sagledaju mogućnosti primjene integrativnog pristupa u nastavi u Crnoj Gori, sa postojećim subjektivnim i objektivnim okolnostima. Pored toga cilj istraživanja je da se na osnovu rezultata utiče na opšte povećanje nivoa zainteresovanosti svih aktera u društvu za obrazovanje i cjeloživotno učenje što direktno utiče na stopu povećanja visokoobrazovanih građana u Crnoj Gori.

3.4. Metode i tehnike istraživanja

Na osnovu postavljenog predmeta istraživanja, a u svrhu ciljeva i definisanih hipoteza pristupio sam izboru metoda istraživanja. Njegova izrada se ogleda kroz sadržano istraživanje unutar njega i zahtijeva primjenu sljedećih metoda:

Anketna metoda

- anketa za nastavnike i nastavnice u školama

Metoda analize sadržaja

- istraživanjem domaće i strane literature iz oblasti obrazovanja i cjeloživotnog učenja, domaćeg zakonodavstva, odgovarajućih internet stranica i sl.

3.5. Naučna i društvena opravdanost istraživanja

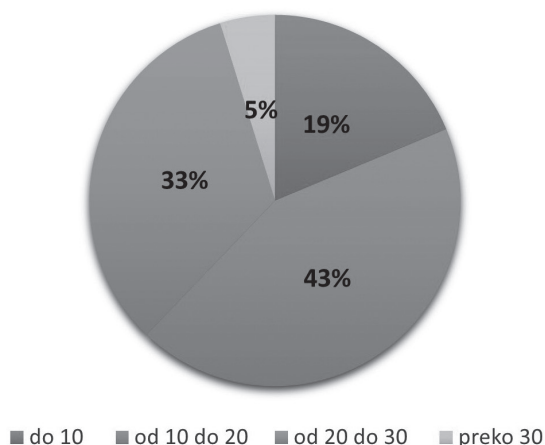
Naučna opravdanost istraživanja ogleda se u neophodnosti utvrđivanja da li nastavnici imaju pozitivan stav prema primjeni integrativnog pristupa u nastavi kako bi osavremenili svoj nastavni proces i kako bi učenici sticali funkcionalna znanja. Motivisanje nastavnika/ca za primjenu integrativnog pristupa u nastavi doprinosi obrazovanju zbog uticaja na razvoj sopstvene prakse, na povećanje nivoa motivisanosti i zainteresovanosti svojih učenika za postizanje boljeg školskog uspjeha, ohrabrivanja istih za samostalno učenje i obrazovanje.

Društvena opravdanost istraživanja utemeljena je u aktuelnoj problematici na polju integrativnog procesa u nastavi u Crnoj Gori, koja se, prije svega, ogleda u potrebi osvješćivanja o značaju promjene paradigme u obrazovanju. Izučavanje i pronalaženje načina većeg inkorporiranja integrativnog pristupa u nastavi predstavlja opravdan i smislen napor svih odgovornih institucija, organizacija, grupa, pojedinaca.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

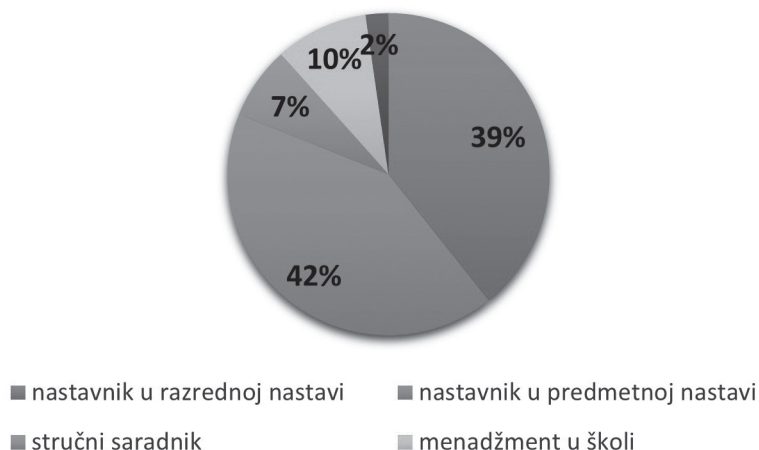
Populaciju u ovom istraživanju čine nastavnici i nastavnici koji su zaposleni u osnovnim školama na teritoriji Crne Gore. Uzorak istraživanja je prigodni, jer je upitnik poslan svim nastavnicima na teritorije Crne Gore. Direktni uzorak istraživanja predstavlja 481 nastavnik i nastavnica koji su direktno odgovorili na anketni upitnik.

Grafik 1: Strukturalan prikaz uzorka istraživanja prema godinama radnog staža

U ovom istraživanju je predstavljeno da najviše nastavnika i nastavnica 43% imaju od 10 do 20 godina radnog staža, 33% od 20 do 30 godina staža, 19% do 10 godina staža i svega 5% preko 30 godina staža.

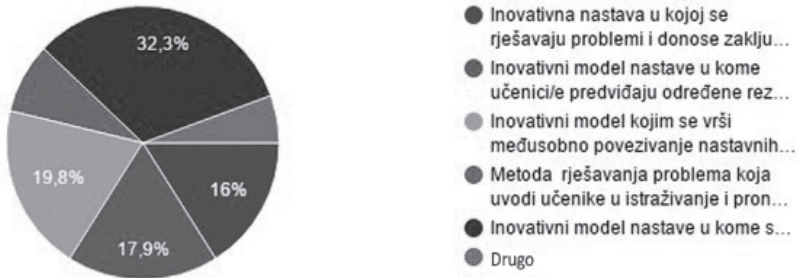
Grafik 2: Struktura uzorka istraživanja prema mjestu zaposlenja

U ovom istraživanju nastavnici/e predmetne nastave su zastupljeni sa 42%, nastavnici razredne nastave sa 39%, a stručni saradnici sa 10% od ukupnog uzorka istraživanja. U istraživanju su učestvovali predstavnici menadžmenta škole koje čine direktori i pomoćnici direktora određenih škola sa 7%, kao i predstavnici Ministarstva prosvjete i Zavoda za školstvo sa 2%.

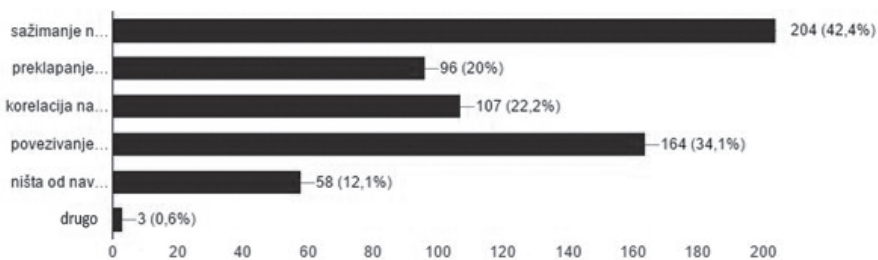
U nastavku ćemo predstaviti rezultate istraživanja prema odgovorima iz ankete:

Na pitanje „Koji opis najviše odgovara pojmu integrativna nastava?“, nastavnici su odgovorili na sljedeći način:

Grafik 3: Razumijevanje pojma integrativne nastave

Inovativni model nastave u kome se sintetišu znanja u procesu učenja je odgovorilo 32,3% nastavnika/ca, zatim sa 19,8% nastavnika je odgovorilo da je to inovativni model nastave kojim se vrši međusobno povezivanje nastavnih sadržaja, 17,9% nastavnika smatra da je to inovativni model u kome učenici predviđaju određene rezultate, 16% je nastavnika koji smatraju da je to model nastave u kojoj se rješavaju problemi i donose zaključci, 9% smatra da je to metoda rješavanja problema koja uvodi učenike u istraživanje i pronalazjenje rješenja.

Na pitanje „Šta predstavlja integrativna nastava?“

Grafik 4: Sinonimi integrativnosti u nastavi

42,4% nastavnika smatra da je integrativna nastava proces sažimanja nastavnih sadržaja, 34,1% smatra da je to povezivanje nastavnih sadržaja, 22,2% korelacija, 20% preklapanje nastavnih sadržaja, a 12,1% nastavnika smatra da nije ništa od navedenog.

Vidimo da dva od tri nastavnika razumiju značenje pojma integrativnog pristupa u nastavi, pa je važno nastaviti obuku za nastavnike o ovoj temu kako

bismo u potpunosti razumjeli značenje i značaj primjene integrativnog pristupa u nastavi.

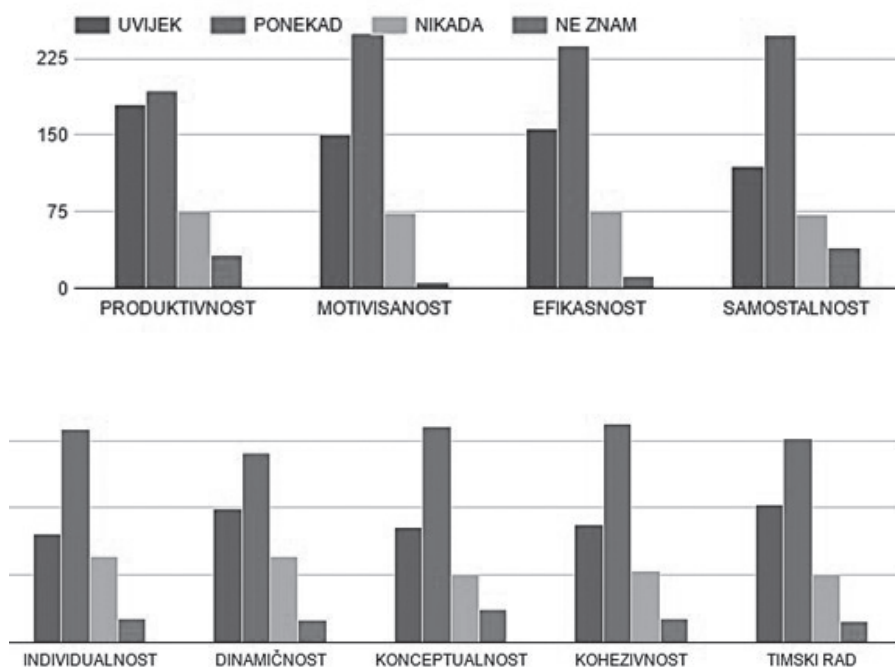
Elaborirajući odgovore na prethodna pitanja možemo zaključiti:

- Skoro svaki drugi nastavnik smatra da je integrativni pristup u nastavi *sažimanje nastavnih sadržaja*
- Svaki treći nastavnik/ca smatra da je sinonim za integrativni pristup u nastavi *inovativni model nastave u kome se sintetišu znanja u procesu učenja*

Očigledna je zainteresovanost i motivisanost jednog broja *nastavnika/ca koji razumiju koncept integrativnosti nastavnih sadržaja*. Značaj motivisanosti nastavnika je ključni faktor za uspješnost implementacije ovog modela nastave tako da možemo reći da pothipoteza *Nastavnici/e razumiju koncept integrativnosti nastavnih sadržaja* nije prihvaćena, ali nije ni odbačena.

Procjena nastavnika koliko primjena integrativne nastave utiče na neki od sljedećih elemenata.

Grafik 5: Efekti integrativnog procesa u nastavi

U ovom pitanju smo istraživali koliko integrativni proces u nastavi utiče na produktivnost, motivisanost, efikasnost, samostalnost, individualnost, dinamičnost, konceptualnost, kohezivnost i timski rad. Vidimo da primjena integrativnog pristupa u nastavi najviše ponekad utiče na motivisanost i samostalnost učenika, dok najviše nastavika smatra da primjena integrativnog pristupa u nastavi uvijek utiče na efikasnost, produktivnost i dinamičnost nastavnog procesa.

Integrativni pristup u nastavi utiče na promjenu pristupa u učenju i učenje posmatramo kao cjelovit sistem koji je nedjeljiv. Važnost primjene modela integrativne nastave je važan kako u okviru predmeta, tako i među predmetima. U ovom slučaju je neophodan visok nivo organizovanosti i timskog rada sa nastavnicima pojedinačnih predmeta kako bi se pronašle jasne veze sa nastavnim sadržajima iz različitih nastavnih predmeta.

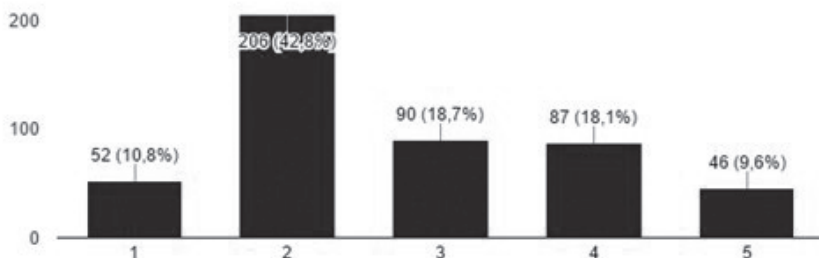
Primjena integrativnog pristupa u nastavi je važna i zbog toga smo pitali nastavke koliko često primjenjuju ovaj model nastave.

Grafik 6: Grafički prikaz učestalosti primjene integrativnog pristupa u nastavi

Zbog svoje neobične pripreme nastavnici i nastavnice ovakvom modelu nastave pribjegavaju 2 do 3 puta godišnje u 60,5% slučajeva, svega 14,1% nastavnika je primjenjuje jednom nedjeljno, dok 9,1% jednom ili 2 puta mjesečno. Kontinuitet primjene integrativnog pristupa u nastavi postaje stav nastavnika, zbog toga je važno primjenjivati mnogo češće.

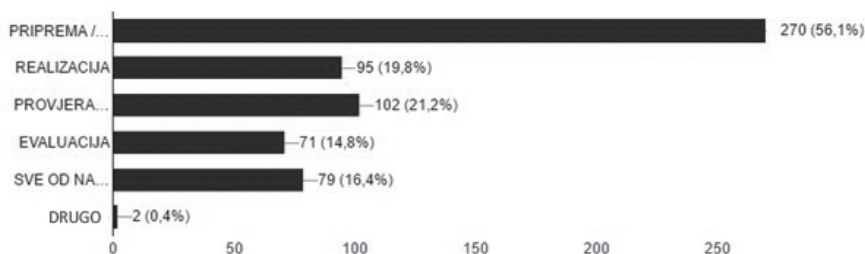
Motivisanost nastavnika i nastavnica smo ispitali kroz pitanje *Koliko ste motivisani za primjenu integrativnog pristupa u nastavi na skali od 1 do 5, gdje 1 predstavlja najmanju motivisanost, a 5 najveću motivisanost?*

Grafik 7: Motivisanost nastavnika za primjenu integrativnog pristupa u nastavi

27,7% nastavnika je odgovorio na skali sa ocjenom 4 ili 5, što govori o visokom nivou motivisanosti. Na sredini skale je 18,7% što predstavlja srednju vrijednost. Ukupno 53,6% nastavnika izražava veoma nizak nivo motivisanosti za primjenu integrativnog pristupa u nastavi.

Svaki četvrti nastavnik je nemotivisan za primjenu ovog modela nastave, dok svaki drugi nastavnik pokazuje visok nivo motivisanosti. Prezentovanjem pozitivnih efekata integrativne nastave, kao i primjera dobre prakse, možemo uticati na promjenu stava nastavnika i povećanje nivoa motivisanosti o primjeni ovog vida nastave.

Integracija sadržaja se može vršiti na različite načine u procesu učenja. Pitali smo nastavnike i nastavnice u kom dijelu nastavnog procesa realizacija integrativnog pristupa u nastavi predstavlja poteškoće.

Grafik 8: Poteškoće u primjeni integrativnog pristupa u nastavi

Najveći broj nastavnika/ca je izdvojio pripremu integrativnog časa sa 56,1%. Nakon toga ističu sa 21,2% nastavnika da je provjera naučenog jedna od poteškoća, zatim sa 19,8% sama realizacija nastavnog procesa, evaluacija samog časa sa 14,8% nastavnika, dok se 16,4% nastavnika opredijelilo za opciju sve od navedenog.

Važnost kvalitetne pripreme je osnova za dobru realizaciju integrativnog pristupa u nastavi. Svaki drugi nastavnik ima poteškoće prilikom problema što se može unaprijediti obukama za nastavnike, pripremom i realizacijom časova, vršnjačkom podrškom kolega i mentorskim posjetama.

Prilikom primjene integrativnog pristupa u nastavi svaki drugi nastavnik je istakao da ima poteškoću prilikom pripreme časova čime se *prihvata* hipoteza ***prilikom pripreme integrativnog pristupa u nastavi nastavnici imaju najviše poteškoća***.

Da li su i koliko nastavnici motivisani za primjenu integrativnog pristupa u nastavi sa manje godina staža ili nastavnici na početku karijere? Detaljnijom obradom tih razlika možemo uočiti sljedeće:

Tabela 1 – Detaljniji prikaz uticaja prediktora (nezavisnih varijabli) na primjenu integrativnog pristupa u nastavi – OLS regresiona analiza

		Nestandardizovani regresioni koeficijenti		Standardizovani regresioni koeficijenti	T
		B	Standardna greška	Beta	
Konstanta		6.034	1.463		4.125
Starosne godine	24–30	-.333*	.566	-.056	-.589
	31–38	-.568**	.434	-.133	-1.308
	47–54	.378**	.580	.079	.652
	55–63	-.972**	.725	-.194	-1.340
Radni staž	1–20 godina	.267*	1.535	.068	.174
	21–41 godine	.974**	1.604	.246	.607

* $p < 0,01$; ** $p < 0,05$ $R^2 = 0,147$

Na osnovu tabele primjećujemo da kada su u pitanju starosne godine, veća je vjerovatnoća da su najzadovoljniji ispitanici od 47 do 54 godina, a najnezadovoljniji ispitanici od 55 do 63 godina, zbog čega možemo reći da stariji prosvjetni radnici imaju podijeljena mišljenja. Međutim, među mlađim ispitanicima veća je vjerovatnoća da su najmlađi, od 24 do 30 godina, malo više zadovoljni u odnosu na ispitanike od 31 do 38 godina starosti.

Vjerovatnoća da su zadovoljni i ispitanici sa kraćim i ispitanici sa dužim radnim stažom postoji, s tim da postoji i vjerovatnoća da su isti sa dužim radnim stažom zadovoljniji. Možemo reći da hipoteza ***Nastavnici su motivisani za primjenu integrativnog pristupa u nastavi sa manje godina radnog staža i nastavnici na početku karijere*** nije prihvaćena.

Prilikom primjene integrativnog pristupa u nastavi je neophodna spremnost za uvođenje novina i promjena načina rada u kontekstu prekompozicije nastavnih sadržaja. Nemalo puta se nastavni sadržaji preplicu u okviru istog predmeta pa u tom slučaju zahtijeva posebnu vještinu planiranja nastavnog procesa. Učenje postaje dublje, interesantnije, koje se temelji na stavovima i vrijednostima, a sve više na emocijama koje proizvodi sami proces učenja. Analizirajući rezultate istraživanja i generišući dobijene rezultate dolazimo do zaključka da *glavna hipoteza da nastavnici i nastavnice imaju pozitivan stav prema primjeni integrativnog pristupa u nastavi* nije prihvaćena.

ZAKLJUČAK

Integrativni pristup podrazumijeva aktivnog učenika. Ono se ne svodi samo na prenošenje činjenica, nego mnogo više na rješavanje problema, postavljanje pitanja i aktivnog traženja odgovora iz svoje okoline i okruženja.

Integrativna slika je otvoren dinamičan sistem postojanja, funkcionisanja i razvitka obrazovanja. Kao cilj sinteze može se smatrati razrada cjelovite pedagoške teorije koja odražava savremeni proces i realizuje funkciju prognoziranja. Od opšteg cilja potiču zadaci. Neki od njih su:

- pokazati proces obuke kao unutrašnji koordinisan sistem veza,
- pronaći zajedničku prirodu svih pojava i sa tim ciljem pronaći opšte,
- odrediti vezu između različitih didaktičkih zakonomjernosti,
- obrazložiti sintetičku cjelovitu teoriju obuke.

Ukoliko na vrijeme prepoznamo dobre strane integrativne nastave, poput dinamičnosti, interdisciplinarnosti i funkcionalnih znanja, doći ćemo do kvalitetnih pomaka u nastavnom procesu koji će učenike pripremiti za cjelovito učenje.

Koncept integrativne nastave može u sebi da ujedini razne druge oblike nastave kao što je učenje otkrivanjem, problemsko učenje i sl. Integrativna nastava svjesna je svojih granica možda više od frontalne nastave koja smatra da se baš sve može postići predavanjem i pokazivanjem. Bilo bi pogrešno sve sadržaje učenja temeljiti na integrativnom učenju. Ostali nastavni oblici ostaju i dalje potrebni, i primenljivi. Ovo je još jedan od modela nastave koji daje slobodu nastavniku, a učenika stavlja u fokus i na taj način lakše i svrsishodnije objašnjava svijet oko sebe.

Činjenica je da se primjenom integrativne nastave u većoj mjeri usvajaju funkcionalna znanja, za razliku od tradicionalnog pristupa putem kojeg učenici samo memorišu činjenice koje u stvarnom životu nijesu primjenljive. Zato i jesmo svjedoci izjava, učenika/ca najčešće starijih razreda, da je nastava dosadna, a da na različitim međunarodnim testiranjima pokazujemo jako

loše rezultate. Roditelji i stručna javnost se slažu da je škola u suprotnosti sa vremenom u kojem djeca žive i za koje se spremaju, da je opterećena sadržajima primjerenim nekim drugim vremenima i da nam djeca iz nje izlaze preopterećena obiljem podataka koje ne mogu da primijene u svakodnevnom životu.

Nezadovoljstvo trenutnim obrazovnim sistemom pokazuju i nastavnici, koji se pri realizaciji nastavnog procesa susrijeću sa problemima zadržavanja pažnje učenika, uspostavljanjem discipline na času i motivisanosti učenika da usvajaju nastavne sadržaje. Posljednjih godina primjetni su pokušaji da se škola mijenja i insistira se na stvaranju uslova koji bi doprinijeli da se učenici u toku nastavnog procesa osjećaju prijatnije i opuštenije. Sve ovo ukazuje na potrebu uvođenja integrativnog pristupa u naš obrazovni sistem u kojem će okosnica planiranja biti individualizovan program usmjeren prema učeniku, a ne program usmjeren prema predmetu i vođen od nastavnika, podsticanjem horizontalnog i vertikalnog povezivanja nastavnih predmeta i upotrebom raznovrsnih oblika i metoda rada.

Intencija ovog rada bi bila da sâm proces učenja i nastave postavimo na veći nivo i da u tom procesu kao rezultat imamo funkcionalna, upotrebljiva znanja. Zbog toga nastojimo da integrativni proces u nastavi postane stav svakog nastavnika.

LITERATURA

- Drobnjak, N. (2007). „Integrativna nastava“, *Obrazovna tehnologija*, 1–2.
- Đukić, J. (2008). „Tematska integrativna nastava“, *Obrazovna tehnologija* 1, Beograd str. 80–88.
- Đurić, V. (2007). „Integrativni pristup nastavi“, *Obrazovna tehnologija*, 3.
- Đorđević, V. (2007). „Inovativni modeli nastave“, *Obrazovna tehnologija*, 4.
- Eugene, O. (1989). *Oregon School Study Council*, OSSC Bulletin Series, 46 pages.
- Ivić, I., Pešikan, A., Antić, S. (2001). *Aktivno učenje*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Radojičić-Lukić, Ž. (2011). „Integrativna nastava u savremenom obrazovnom procesu“, *Obrazovna tehnologija* 4, str. 367–378
- Šefer, J. (1991). *Interdisciplinarni tematski pristup nastavi, Učitelj u praksi*. Beograd: Republički zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja Srbije, 246–263.
- Shoemaker, B.: *Integrative Education. A Curriculum for the Twenty-First Century*.
- Spremić, A. (2007). „Integrativna nastava“, *Obrazovna tehnologija*, 1–2.

- Vilotijević, M. (2000). *Vrste nastave*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Vilotijević, N. (2006). *Integrativna nastava prirode i društva*. Beograd: Školska knjiga.
- Данилюк, А. Я. (1997). *Учебный предмет как интегрированная система*. Педагогика.

Sava KOVAČEVIĆ

INTEGRATIVE APPROACH IN TEACHING

An integrative approach in education is a model of the teaching process that views education as a unique unit in which teaching content is connected. It represents an innovative model increasingly present in the world. The process of integrating teaching content is not only reflected at the content, micro level. In this paper, we explore the broader context of the permanence of teaching content through: the cognitive, sociological, psychological and organizational domain of the phenomenon itself. Such an approach regenerates knowledge into skills, which are based on true values, about which we will elaborate in more detail in the paper.

Exploring the education systems, we realized that only Finland strives to start the next reform of the education system thematically and in an integrative way. The Finnish education system, in principle, abolishes subjects and starts from topics that interest students. Teachers together with students plan and implement activities to achieve the key goal – the functionality of teaching content. Investigating this phenomenon in the education system of Montenegro, we realized that the system does not unite the teaching content, and that teachers do not have a sense of the connections of individual subjects. Curricula are mutually exclusive, and general teaching content as such does not have a logical structure. In this case, the teaching content fades quickly and lacks consistency.

In this paper, we will present the results of a survey conducted in Montenegro on a sample of 481 teachers who through a survey presented an understanding of the process of integrativity and how integrativeness affects the success of teaching and learning. A qualitative review of the concept of integrativeness has been explored through teacher training over the past 3 years. In this paper, we pointed out the results of this process and the attitude of teachers towards this innovative model.

Key words: *integrative learning, integrative teaching, social pedagogy, social skills, functional learning*

Izvorni naučni rad

UDK 316.723(497.11Novi Pazar)

Semrija SMAILOVIĆ (Novi Pazar)

Univerzitet u Novom Pazaru

semrija.smailovic@uninp.edu.rs

Amela MURATOVIĆ (Novi Pazar)

Univerzitet u Novom Pazaru

amela.muratovic@uninp.edu.rs

Alma ČOLOVIĆ-MEĐEDOVIĆ (Novi Pazar)

Univerzitet u Novom Pazaru

alma.colovic@uninp.edu.rs

PRIMJENA TEORIJE GEERTA HOFSTEDA NA ISPITIVANJE PERCEPCIJE DIMENZIJA KULTURE RODITELJA I MLADIH U NOVOM PAZARU I RAŠKI

Referentni teorijski okvir za potrebe ovoga rada koji se bavi istraživanjem kulturalnih razlika i kulturalne interakcije u multikulturalnim sredinama predstavlja teorija Geerta Hofsteda. Problem istraživanja operacionalizovan je pitanjem – pokreće li kulturalna interakcija različite percepcije dimenzija kulture od strane mladih u odnosu na njihove roditelje?

Istraživanje je obavljeno sa ciljem da se utvrdi da li postoji razlika na skali dimenzije nacionalne kulture na poduzorcima koji su činili mladi i roditelji iz Novog Pazara i Raške, pri čemu su nezavisne varijable istraživanja obrazovni nivo roditelja i dimenzije kulture njihove djece. U uzorku je zastupljeno 360 učenika srednjih škola sa teritorije Novog Pazara i Raške i 702 roditelja. Kao instrumenti istraživanja korišćeni su Upitnik o ličnim socio-demografskim podacima za roditelje i djecu i Upitnik o dimenzijama kulture – Dorfman & Howell – Dimensions of Culture Questionnaire (1988) za roditelje i djecu.

Rezultati istraživanja pokazuju da postoji niska, ali statistički značajna razlika u stepenu izraženosti dimenzija kulture roditelja i djece. Na uzorku roditelja stepen izraženosti dimenzija kulture je sljedeći: izbjegavanje neizvjesnosti ($M = 3,97$), slijedi individualizam/kolektivizam ($M = 3,44$), udaljenost moći ($M = 3,1$) i maskulinitet/femininitet ($M = 2,99$). Na uzorku

mladih stepen izraženosti dimenzija kulture djece je sljedeći: izbjegavanje neizvjesnosti ($M = 3,98$), slijedi individualizam/kolektivizam ($M = 3,51$), maskulinitet/femininitet ($M = 2,86$) i dimenzija udaljenost moći ($M = 2,65$). Ustanovljene su razlike na poduzorcima roditelja iz Novog Pazara i roditelja iz Raške, na dimenzijama: individualizam/ kolektivizam, udaljenost moći i maskulinitet/femininitet. Sve tri dimenzije su izraženije kod roditelja iz Raške.

Ispitujući razliku na dimenzijama kulture roditelja i djece utvrdili smo statistički značajnu razliku na dimenzijama: udaljenost moći i maskulinitet/femininitet.

Kruskal Valisovim testom ustanovili smo da nivo obrazovanja roditelja utiče na dimenzije kulture djece. Utvrđeno je da postoji razlika na dimenziji kulture individualizam/kolektivizam i nivoa obrazovanja roditelja. Najviši skor na dimenziji kulture individualizam/kolektivizam imaju učenici iz Novog Pazara, čije majke imaju više i visoko obrazovanje. Formalno obrazovanje očeva nema statistički značajan uticaj na dimenzije kulture djece.

Ključne reči: dimenzije nacionalne kulture, kulturalne razlike, roditelji, djeca

Uvod

Kultura i kulturološke razlike sastavni su dio našeg društvenog naslijeđa od posebne važnosti za razumijevanje ljudskog ponašanja. Proučavanje dimenzija kulture doprinosi razumijevanju odnosa prema sebi, prema drugim ljudima, način reagovanja na probleme koji nas okružuju, razumijevanju razlika. Razlike dolaze do izražaja usljed suživota, sveopće globalizacije, faktora sredine, kretanja stanovništva, individualnih razlika koje su često produkt kulture.

Naše vaspitanje, odgoj, vjera, tradicija i običaji dio su kulture koji imaju važnu ulogu u oblikovanju naše ličnosti. Vođeni činjenicom da je pojedinac istovremeno individua, pripadnik porodice, pripadnik nacionalne i etničke grupe sa svim karakteristikama, pritom izložen uticaju brojnih izazova, smatramo da vaspitavanje djece predstavlja za roditelje veliki izazov i dilemu u odabiru vaspitnih postupaka.

Područje Sandžak ili Raška jedna je od oblasti pozitivnog primjera suživota pripadnika bošnjačke i srpske nacionalnosti. Nastojanje roditelja da kod djece formiraju vrijednosti koje sami posjeduju i vrijednosti kulture kojoj pripadaju dodatno usložnjava život u višenacionalnim sredinama. U multikulturalnim sredinama, usled interakcije dolazi do međusobnog miješanja,

asimilacije, dolazi do gubljenja razlika među kulturama. Djetetov socijalni razvoj je pod uticajem složenog uzajamnog odnosa porodice i zajednice koje nose obilježja kulture u kojoj žive mladi. U kojoj mjeri će roditelji uspjeti da prenesu kulturne vrijednosti na djecu zavisi od više faktora kao što su vrijeme u kojem živimo, uslovi življenja, sukob mišljenja među generacijama, miješanje više kultura i uticaj globalizacije u svim segmentima života.

Obrazovanje je pokazatelj prosperiteta i napretka društva, sa važnim uticajem na život pojedinca. Nivo obrazovanja utiče na način razmišljanja, stil života, socijalnu interakciju i uključivanje u različite oblike društvenog života u zajednici. Da li će neko biti dobar roditelj, ne zavisi prevashodno od nivoa obrazovanja, ali nivo obrazovanja može doprinijeti lakšem sagledavanju problema, formiranju vaspitnih stilova roditelja, adekvatnijem usmjeravanju djece, načinu rješavanja problema koji se javljaju tokom odrastanja.

S obzirom na sve veću demokratizaciju kulture, pruža se mogućnost proučavanja svega što se može dovesti u vezu sa socijalnom kulturom, počev od specifičnosti tradiconalne kulture, različitosti unutar zajednice a može imati uticaja na grupu i njeno ponašanje. Na posmatranom uzorku, na kulturu življenja utiče mješanje više kultura koje traju vjekovima na ovom području.

Model „nacionalne kulture“ Geerta Hofsteda je jedan je od najpoznatijih istraživačkih modela kulture. On kulturu definiše kao „kolektivno programiranje uma koje razlikuje članove jedne grupe ili kategorije ljudi od drugih“ (Hofstede, 2011). Nacionalna kultura, prema Hofstedeu, je dio mentalnog softvera koji usvajamo tokom prvih desetak godina života, socijalizacijom tokom djetinjstva i mladosti u porodici a kasnije dijelom u školi i okruženju. To je period kada usvajamo i razvijamo većinu naših bazičnih vrijednosti koje su pod uticajem kulturnih obrazaca, prije svega roditelja koji na direktan ili indirektan način prenose na svoju djecu (Hofstede, 2005).

Istražujući primjenu i značaj Hofstedovog modela nacionalne kulture nalazimo istraživanja u proučavanju pojedinca, u oblasti obrazovanja i međukulturalne komunikacije, nastavnom procesu, u proučavanju manjih grupa. Sredinom dvadesetog vijeka međukulturalna pedagogija poklanja sve veći značaj ovom problemu sa željom da se ukaže na kulturne razlike u učionici (Lado, 1957; Rian, 2013; Chan, 1999). Hofstede i Minkov (2010) ukazuju na mogućnost primjene Hofstedeovog modela na razlike u očekivanjima u učionici i normama ponašanja što dodatno ukazuje na značaj proučavanja dimenzija kulture.

Da bismo ukazali na mogućnost primjene Hofedove teorije, oslanjamo se na brojna istraživanja koja potvrđuju da na roditeljstvo utiču uvjerenja roditelja, iskustva transgeneracijskog prenošenja, uslovi življenja, obrazovanje i naravno osobina ličnosti obje strane u vaspitnom procesu. Brojna istraživanja

pokazuju da su roditeljska uvjerenja pod snažnim utjecajem okruženja, tj. pod utjecajem kulture, pripadnosti etničkoj ili socijalnoj grupi (Bornstein, Putnick, & Lansford, 2011: 199–213; Lansford et al., 2011a; Melendez, 2005; Suizzo, 2008; Ziehm, Trommsdorff, Heikamp & Park, 2013). U istraživanju Bornstein (2013: 258–265) ističe da se kultura sastoji od različitih normi, ideja, vrijednosti, ponašanja određenih grupa ljudi. Sigel i McGillicuddy-De Lisi (2002: 485–508) konstatuju da roditeljska uvjerenja mogu biti različita, ona su endemska i svojstvena su određenoj kulturi kojoj pripadaju.

Hofstedov u svom radu poseban značaj pridaje međukulturnoj psihologiji objašnjavajući razlike među kulturama kroz četiri primarne dimenzije: distanca moći, individualizam/kolektivizam, izbjegavanje nesigurnosti i muškost/ženstvenost.

Distanca moći – Hofsted definiše kao opseg u kojoj manje moćni članovi porodice, grupe, društva, organizacija i institucija prihvataju i očekuju da se moć nejednako distribuira. Ova dimenzija se manifestuje tako da se nivo nejednakosti prihvata u porodici, grupi, radnoj organizaciji, društvu jednako i od sljedbenika i od vođa. Na osnovu ove dimenzije možemo procijeniti kako je u nekoj kulturi riješen problem socijalne nejednakosti, kako je riješen problem nejednakosti i odnos prema autoritetu. Istraživanja pokazuju da u situacijama gdje imamo visok stepen distance moći, djeca ne postavljaju pitanja o odlukama, prihvataju roditelja kao nekoga ko ima moć. Društva sa niskom distancom moći imaju opuštenije odnose u porodici, postoji uvažavanje mišljenja, hijerarhija nije izražena. Istraživanja su pokazala da se Srbija ubraja u zemlje sa visokim skorom na dimenziji distanca moći (86), što znači da ljudi prihvataju hijerarhijski poredak. Hijerarhija je visoko izražena počev od porodice kroz poštovanje i poslušnost prema starijima (Hofstede (2001).

Individualizam/Kolektivizam, dimenzija kojom se objašnjava nivo i način do kojeg su pripadnici društva integrisani u grupe. U individualističkim kulturama veze među pripadnicima društva su fleksibilne i slabe. U društvima visoko izraženog individualizma privatnost se cijeni a od pojedinaca se očekuje da prije svega brinu za sebe i užu porodicu, uspjeh pojedinca cijeni se i motiviše, individualni uspjeh je važniji od grupnog. Suprotno, u kolektivističkim kulturama pripadnici društva su od rođenja integrisani u snažno povezane grupe, često proširene porodice, koje nastavljaju štititi jedni druge uz bezuslovnu odanost (Katunarić, 1996: 25–26). Hofstedovo istraživanje na području bivše Jugoslavije ukazuje na nizak indeks na skali individualizacije, što ukazuje na izražen kolektivizam (Srbija 25, Hrvatska 33, Slovenija 27).

Treća dimenzija kulture je „muževnost“ ili „ženstvenost“ (maskulinitet/feminitet), ne odnosi se na stavove i karakteristike pojedinaca već se odnosi na cijelo društvo, a manifestuju se kroz podjednako prihvatanje jednakosti, vred-

novanja naklonosti prema drugima. Kulture koje su „muževnije“ karakteriše ambicioznost, želja za uspjehom, slabiji naglasak na odnosima sa drugima. U „ženstvenim“ kulturama članovi društva su brižniji, skromniji, nenametljivi, religija ima veliki uticaj na ponašanje pojedinca, a očuvanje međusobnih odnosa je bitna stavka u međuljudskim i poslovnim krugovima. U „ženskim“ kulturama postoji manje prepreka i predrasuda prema napredovanju žene unutar porodice, zatim postoji ravnoteža između porodice i posla. Na osnovu Hofstedovog istraživanja Jugoslavija je bila na sredini, osim Slovenije koja pokazuje nizak nivo maskuliniteta (Milošević B., 2013).

Izbjegavanje neizvjesnosti označava nivo do kojeg pojedinac u društvu osjeća nelagodu u suočavanju s neizvjesnošću i neizvjesnim situacijama. Ova dimenzija pokazuje kako i na koji način se društvo nosi s činjenicom da je budućnost nepredvidljiva i da ju je nemoguće kontrolisati. Pripadnici kulture koji postižu visoke skorove na dimenziji izbjegavanje neizvjesnosti poštuju rigidne običaje i vjerovanja, ne tolerišu nepredvidljive situacije, preferiraju formalizaciju, standardizaciju, kao i hijerarhiju koja u društvu treba da obezbijedi stabilnost i uređenost. U kulturama gde je visoko izbjegavanje neizvjesnosti postoji otpornost prema drugačijem i novom ponašanju, načinu življenja i promjenama. U kulturama sa niskim indeksom izbjegavanja neizvjesnosti na promjene i nesigurnost se gleda kao na izazov, prihvataju se bez straha. Srbija sa svojim skorom od čak 92, na ovoj dimenziji, predstavlja zemlju sa veoma visokim nivoom izbjegavanja neizvjesnosti. Dimenzije kulture ne možemo posmatrati izolovano od drugih uticaja. Brojni faktori doprinose promjenama koje dovode do gubljenja nekih karakteristika kulture što utiče na način življenja posebno na „male“ kulture i dovodi do „brisanja“ razlika koje postoje.

Metodološki okvir istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u Novom Pazaru i Raški. U uzorku je zastupljeno 702 roditelja i 360 srednjoškolaca. Istraživanje je sprovedeno sa ciljem da utvrdimo da li postoji razlika na skali dimenzije nacionalne kulture na poduzorcima roditelji iz Novog Pazara i roditelji iz Raške, te da li postoji razlika na skali dimenzija kulture roditelja i djece. Takođe, cilj je utvrditi da li nivo formalnog obrazovanja roditelja utiče na dimenzije kulture djece.

Za potrebe istraživanja primijenjen je Upitnik o ličnim socio-demografskim podacima roditelja i djece; Upitnik o dimenzijama kulture – Dorfman & Howell – Dimensions of Culture Questionnaire (1988) namijenjen je roditeljima i djeci. Primjenom Chrombach Alfa koeficijenta dobijene su prihvatljive vrijednosti iznad 0,70. Krombach alfa svih dimenzija (subtestova) imaju zadovoljavajuću pouzdanost, tj. pouzdanost višu od granične vrijednosti od 0,70.

Hipoteze istraživanja

- Postoji razlika na skali dimenzija kulture roditelja iz Novog Pazara i roditelja iz Raške.
- Postoji razlika na skali dimenzije kulture roditelja i skali dimenzije kulture mladih na ukupnom uzorku i na poduzorcima istraživanja.
- Postoji razlika u izraženosti dimenzija kulture mladih zavisno od nivoa obrazovanja roditelja na ukupnom uzorku i poduzorcima istraživanja.

**Tabela br. 1. Stepen izraženosti dimenzije
upitnika kulturnih vrijednosti, roditelji**

	N	Min	Max	M	SD
Izbjegavanje neizvjesnosti	702	1,00	5,00	3,97	0,70
Individualizam/kolektivizam	702	1,67	5,00	3,44	0,70
Udaljenost moći	702	1,83	4,67	3,10	0,62
Maskulinitet/femininitet	702	1,38	4,88	2,99	0,85

N – broj ispitanika, Min – Minimum, Max – Maksimum, M – aritmetička sredina, SD – prosječno standardno odstupanje od aritmetičke sredine

Na osnovu odgovora roditelja, stepen izraženosti dimenzija kulture na ukupnom uzorku je sljedeći: izbjegavanje neizvjesnosti ($M = 3,97$), slijedi individualizam/kolektivizam ($M = 3,44$), udaljenost moći ($M = 3,1$) i maskulinitet/femininitet ($M = 2,99$).

**Tabela br. 2. Stepen izraženosti dimenzije
upitnika kulturnih vrijednosti, djece**

	N	Min	Max	M	SD
Izbjegavanje neizvjesnosti	360	1,00	5,00	3,98	0,85
Individualizam/kolektivizam	359	1,50	5,00	3,51	0,68
Udaljenost moći	360	1,00	5,00	2,65	0,77
Maskulinitet/femininitet	358	1,13	5,00	2,86	0,77

N – broj ispitanika, Min – Minimum, Max – Maksimum, M – aritmetička sredina, SD – prosječno standardno odstupanje od aritmetičke sredine

Na osnovu dobijenih rezultata, izbjegavanje neizvjesnosti je dimenzija sa najvišim skorom na uzorku ($M = 3,98$), slijedi individualizam/kolektivizam ($M = 3,51$), maskulinitet/femininitet ($M = 2,86$) i kao najmanje izražena dimenzija udaljenost moći ($M = 2,65$).

Postoji razlika na skali dimenzija kulture roditelja iz Novog Pazara i roditelja iz Raške.

Tabela br. 3. Razlike u izraženosti dimenzija kulture roditelja iz Novog Pazara i roditelja iz Raške

	Raška		Novi Pazar		Total		Mann-W-hitney U	P
	M	SD	M	SD	M	SD		
Izbjegavanje neizvjesnosti	4,0096	0,60788	3,9546	0,73444	3,9709	0,69918	51,091	0,861
Individualizam/kolektivizam	3,4992	0,71807	3,4162	0,69783	3,4409	0,70443	46,610	0,045
Udaljenost moći	3,2552	0,57782	3,0291	0,62987	3,0964	0,62308	39,736	0,001
Maskulinitet/femininitet	3,1310	0,96052	2,9343	0,79535	2,9929	0,85196	44,919	0,007

Na poduzorcima roditelja iz Novog Pazara i roditelja iz Raške ustanovljene su razlike na dimenzijama: individualizam/kolektivizam, udaljenost moći i maskulinitet/femininitet. Dimenzije kolektivizam, femininitet i udaljenost moći izražene su na poduzorku roditelja iz Raške u odnosu na roditelje iz Novog Pazara.

Postoji razlika na skali dimenzije kulture roditelja i skali dimenzije kulture mladih na ukupnom uzorku i na poduzorcima istraživanja.

Tabela br. 4. Razlike na dimenzijama kulture između mladih i njihovih roditelja, ukupan uzorak

		Izbjegavanje neizvjesnosti	Individualizam/kolektivizam	Udaljenost moći	Maskulinitet/femininitet
Mladi	M	3,981	3,506	2,651	2,855
	SD	0,846	0,682	0,772	0,766
Roditelji	M	3,971	3,441	3,096	2,993
	SD	0,699	0,704	0,623	0,852
Mann-Whitney U		119.444,500	120.129,500	82.238,000	116.533,500
P		0,142	0,212	0,001	0,053

Statistički značajne razlike ustanovljene su na dimenzijama: udaljenost moći i maskulinitet/femininitet. Naime, roditelji imaju viši skor na udaljenost moći ($M = 3,09$) u odnosu na njihovu djecu ($M = 2,65$). Takođe, roditelji imaju i viši prosječni skor na dimenziji maskulinitet/ femininitet ($M = 2,99$) u odnosu na djecu ($M = 2,85$).

Tabela br. 5. Razlike na dimenzijama kulture između mladih i njihovih roditelja, dva poduzorka

			Izbjegavanje neizvjesnosti	Individualizam/ kolektivizam	Udaljenost moći	Maskulinitet/ femininitet
Mladi iz Raške	Učenici	M	3,835	3,636	2,735	2,925
		SD	0,802	0,703	0,690	0,681
	Roditelji	M	4,010	3,499	3,255	3,131
		SD	0,608	0,718	0,578	0,961
Mann-Whitney U			10.198,000	9.920,500	6.407,500	9.507,500
P			0,157	0,100	0,001	0,040
Mladi iz Novog Pazara	Učenici	M	4,044	3,450	2,616	2,826
		SD	0,858	0,667	0,803	0,798
	Roditelji	M	3,955	3,416	3,029	2,934
		SD	0,734	0,698	0,630	0,795
Mann-Whitney U			54.731,000	60.868,500	42.218,00	58.814,500
P			0,008	0.652	0,001	0.234

Na poduzorku mladih iz Raške, statistički značajne razlike ustanovljene su na dimenzijama: udaljenost moći i maskulinitet/femininitet roditelja u odnosu na djecu.

Na poduzorku mladih iz Novog Pazara razlike postoje na dimenzijama kulture: izbjegavanje neizvjesnosti i udaljenost moći.

Postoji razlika u izraženosti dimenzija kulture mladih zavisno od nivoa obrazovanja roditelja na ukupnom uzorku i poduzorcima istraživanja.

Tabela br. 6. Razlike na dimenzijama upitnika dimenzije kulture s obzirom na obrazovanje majke

	Osnovno		Srednje		Više i visoko		Total		Kruskal Wallis Test	P
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD		
Izbjegavanje neizvjesnosti	4	0,983	3,987	0,798	3,954	0,85	3,98	0,847	1,036	0,596
Individualizam/kolektivism	3,31	0,64	3,525	0,713	3,584	0,63	3,503	0,682	7,679	0,022
Udaljenost moći	2,636	0,851	2,711	0,775	2,558	0,709	2,653	0,772	2,213	0,331
Maskulinitet/femininitet	2,725	0,854	2,903	0,733	2,849	0,768	2,855	0,767	2,669	0,263

Razlike su ispitane na ukupnom uzorku i testirane Kruskal Valisovim testom. Razlika postoji na dimenziji kulture: individualizam/kolektivism. Učenici čije majke imaju najviši stepen obrazovanja imaju najviši skor na ovoj dimenziji kulture, a majke sa najnižim obrazovnim nivoom imaju najniži skor. Najviši skor na dimenziji kulture: individualizam/kolektivism imaju učenici iz Novog Pazara čije majke imaju više i visoko obrazovanje.

Tabela br. 7. Razlike na dimenzijama upitnika dimenzije kulture s obzirom na obrazovanje oca

	Osnovno		Srednje		Više i visoko		Total		Kruskal Wallis Test	P
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD		
Izbjegavanje neizvjesnosti	3,721	1,116	4,002	0,849	0,845	0,755	3,975	0,845	1,094	0,579
Individualizam/kolektivism	3,263	0,685	3,525	0,713	3,535	0,612	3,505	0,677	4,982	0,083
Udaljenost moći	2,813	0,823	2,661	0,791	2,602	0,731	2,653	0,772	1,504	0,471
Paternalizam	3,511	0,786	3,444	0,713	3,287	0,715	3,392	0,723	5,816	0,055
Maskulinitet/femininitet	2,953	0,905	2,883	0,731	2,798	0,784	2,857	0,767	1,317	0,518

Ispitali smo da li se učenici čiji očevi imaju različit stepen formalnog obrazovanja statistički značajno razlikuju na dimenzijama kulture na ukupnom uzorku. Razlike su testirane Kruskal Valisovim testom. Statistička značajnost ovog testa iznad je granične vrijednosti, te zaključujemo da statistički značajna razlika ne postoji.

Završna razmatranja

Referentni teorijski okvir i polazna osnova ovog rada jeste kultura kao „mentalni softver“ koji predstavlja skup obilježja karakterističnih za pojedinca i grupu, koje se odražavaju na način mišljenja, vjerovanja, ponašanja i uzajamnog djelovanja unutar jedne grupe. Kultura je organizovana, razvija se i održava kroz vrijeme, time postaje zajednička tvorevina koja se prenosi s generacije na generaciju. Kulturne razlike postoje, njih je poželjno identifikovati i na pravi način percipirati kao bogatstvo i kao mogućnost razumjevanja među grupama.

Na osnovu rezultata istraživanja ustanovili smo da je kolektivizam izraženiji na uzorku roditelja koji žive u Raški u odnosu na roditelje koji žive u Novom Pazaru. Izraženost kolektivizma posljedica je socijalizacije koju pojedinac preuzima i prenosi s generacije na generaciju. Raška je grad sa oko trideset hiljada stanovnika što potvrđuje činjenicu da manji broj stanovnika pruža mogućnost međusobne povezanosti i usredsređenosti jednih na druge. Takođe, u Raški zastupljene su porodice sa više generacija, tradicionalni odnosi su izraženiji nego u većim mjestima čime možemo objasniti razliku na dimenziji kolektivizam na poduzorku roditelja u Raškoj. Udaljenost moći je visoko izražena u bivšim socijalističkim društvima, u manjim mjestima, na područjima koja imaju manje mogućnosti za ekonomski razvoj, napredovanje i obrazovanje što možemo povezati sa trenutnim stanjem u ovoj opštini koja se ubraja u nerazvijeno područje.

Ispitujući razlike na skali dimenzija kulture na uzorku roditelja iz Novog Pazara i Raške i dimenzija kulture mladih, ustanovljene su razlike na dimenzijama kulture: izbjegavanje neizvjesnosti, udaljenost moći i maskulinitet. Rezultati su pokazatelj da roditelji trpe uticaj duboko ukorijenjenih vrijednosti karakterističnih za Balkan i Srbiju što ne možemo reći da je karakteristično za nove generacije. Ovaj podatak ide u prilog činjenici da je kultura podložna promjenama pod uticajem vremena i faktora koji utiču na usvajanje novih „modernih“ vrijednosti i normi ponašanja koje često nisu u skladu sa postojećim kulturnim normama važećim za roditelje i starije članove zajednice. Mladi su društvena grupa koja teži vrijednostima koje su svojstvene samo mladima a to su izjednačavanje polova, ravnopravnosti, vrednovanju kvaliteta

a ne nadmoći po nekim drugim osnovama. Njihove vrijednosti su pod uticajem vrijednosti zajednice kojoj pripadaju, sveukupnim dešavanjima u zajednici, ali sa naznakama promjena koje možemo primjetiti kroz određene dimenzije kulture. Visoko izražena udaljenost moći na uzorku roditelja pod uticajem je tradicionalnih shvatanja, shvatanje da moć mora biti neravnomjerno raspoređena, hijerarhija u porodici mora postojati, te da u društvu mora postojati hijerarhija koja često vodi potčinjenosti. Pešić zaključuje da tradicionalističke vrijednosne orijentacije u Srbiji ostaju dominantne kao što su kolektivizam, autoritarnost, patrijarhalnost, neupitna podjela poslova između polova, način odlučivanja u porodici (Pešić, 2006: 289–307). Drugačija zapažanja nalazimo u radovima Matejević (2007), koja navodi slabljenje uticaja tradicionalnih odnosa na vaspitanje. Postoji međugeneracijsko prenošenje vrijednosti i obrazaca ponašanja, ali sa novim načinima traganja za identitetom koji je prepoznatljiv kod mladih (Matejević, 2007 prema Ivana S., 2016: 1–14). Značajno je pomenuti Radoman (2011) i istraživanje vrijednosnih orijentacija mladih (tradicionalizam, konzervativizam, nacionalizam i orijentacija prema nasilju u školama) u šest gradova u Srbiji (Beograd, Novi Sad, Kruševac, Zrenjanin, Niš i Novi Pazar) kojim potvrđuje da je tradicionalizam skoro pet puta manje izražen kod ispitanica i skoro četiri puta više liberalne/netradicionalne vrijednosti izražene takođe kod ispitanica (Radoman, 2011: 247–268). Bešić, navodi podatke istraživanja, koji ukazuju da su mlađe generacije u manjoj mjeri tradicionalno orijentisane u odnosu na prethodne generacije, a više sklone modernim porodičnim vrijednostima, odnosno rodnom egalitarizmu (Bešić, 2014: 393).

Ispitujući da li nivo formalnog obrazovanja roditelja utiče na dimenzije kulture djece, došli smo do rezultata koji pokazuju da postoji razlika na dimenziji kulture individualizam/kolektivizam kod mladih iz Novog Pazara čije majke imaju više i visoko obrazovanje u odnosu na mlade čije majke imaju srednji nivo obrazovanja. Nivo obrazovanja roditelja može biti uzrok nejednakosti (socijalne, ekonomske) i brojnih drugih odlika koje ukazuju na mogućnost uticaja nivoa obrazovanja na dimenzije kulture roditelja koji će prenositi na mlade. Smatramo da je značajno napomenuti da na prostoru Sandžaka do 2000. godine nije bilo visokoškolskih ustanova. Nakon završene srednje škole, za nastavak obrazovanja odlučivao se mali broj mladih žena koje su nastavljale školovanje jer su se suočavale sa brojnim preprekama. Prepreke kao što su finansijske prirode, udaljenost većih centara, stereotipi i predrasude doprinjele su strukturi obrazovanja stanovništva na ovom području. Ovi problemi su decenijama pratili brojne generacije što se odrazilo na dimenzije kulture na ovom području. Cjelokupna situacija uticala je na postizanje visokih skorova na dimenziji kulture udaljenost moći, izbjegavanje neizvjesnosti. Povezanost

kolektivizama, visokog obrazovanja majki na ovom uzorku je pokazatelj uticaja vrijednosti koje se prenose s generacije na generaciju, zatim majke su te koje unutar porodice grade povezanost i održavaju je. Ako posmatramo socijalno ponašanje kroz ovu dimenziju kulture, možemo shvatiti kolektivizam kao ponašanje koje je prihvatljivo za veliki broj osoba jer je kolektivizam visoko izražen na ukupnom uzorku i poduzorcima, a individualizam je svojstven onima koji preferiraju ponašanja koja nisu u skladu sa datom kulturom, u ovom slučaju mladi su ti koji teže promjenama.

S obzirom na specifičnost Sandžaka ili raške oblasti smatramo da ne postoji dovoljno istraživanja koja objektivno sagledaju kulturu kao složenu cjelinu sastavljenu od znanja, vjerovanja, morala, običaja, navika koje su karakteristične za ovo područje. U cilju razumjevanja sličnosti i razlika kulturnološki tradicionalnih i savremenih društveno-socijalnih aspekata življenja na ovom multikulturalnom području potrebna su istraživanja etnologa, sociologa, psihologa u proučavanju socijalne kulture sa posebnim osvrtom na dimenzije nacionalne kulture koje imaju važnu ulogu u međukulturalnoj komunikaciji.

Literatura

- Bešić, M. (2014). *Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija – generacijski pristup – komparativna empirijska studija vrednosti u zemljama bivše Jugoslavije*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta; Beograd: Čigoja štampa.
- Bornstein, M. H. (2011). „Parenting and child mental health: A cross-cultural perspective“. *World Psychiatry*, 12 (3), 258–265.
- Bornstein, M. H. (2013). „Parenting and child mental health: A cross-cultural perspective“. *World Psychiatry*, 12 (3), 258–265.
- Dorfman, P., W., Gupta, V., Hanges, i dr., (2004). *Culture, Leadership, and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Hofstede, G. (2001). *Cultures's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Hofstede, G., & Bond, M. H. (1988). „The Confucius connection: From cultural roots to economic growth“. *Organizational Dynamics* 16, 4–21.
- Hofstede, G., & Hofstede, G. J. (2005). *Cultures and organizations: Software of the mind* (2nd Ed.). New York: McGraw-Hill.
- Hofstede, G., (2011). „Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context“. *Online Readings in Psychology and Culture* (ORPC), 2 (1), str. 3–26.

- Hofstede, G., Hofstede, G. J., & Minkov, M. (2010). *Cultures and organizations: Software of the mind* (3rd Ed.). New York: McGraw-Hill.
- Katunarić V. (1996). *Tri lica kulture*. Društvena istraživanja, 6 (5–6).
- Katunarić, V. (2012). *Putovi modernih društava. Izazovi historijske sociologije*. Zagreb – Zadar: Antibarbarus – Sveučilište u Zadru.
- Lado, R. (1957). *Linguistics across cultures*. Ann Arbor. Michigan, USA: University of Michigan Press.
- Lansford, J. E., Bornstein, M. H., Dodge, K. A., Skinner, A. T., Putnick, D. L., & DeaterDeckard, K. (2011a). „Attributions and attitudes of mothers and fathers in the United States“. *Parenting*, 11 (2–3), 199–213.
- Lansford, J. E., Chang, L., Dodge, K. A., Malone, P. S., Oburu, P., Palmérus, K., ... & Quinn, N. (2005). „Physical discipline and children’s adjustment: Cultural normativeness as a moderator“. *Child Development*, 76 (6), 1234–1246.
- Matejević, M. (2007). *Vrednosne orijentacije i vaspitni stil roditelja*. Niš: Filozofski fakultet.
- McGillicuddy-De Lisi, A., De Lisi R. (2007). „Perceptions of Family Relations When Mothers and Fathers Are Depicted With Different Parenting Styles“, *The Journal of Genetic Psychology*, 168 (4), 425–442.
- McKnight, C. G., Huebner, E. S., & Suldo, S. (2002). „Relationships among stressful life events, temperament, problem behavior, and global life satisfaction in adolescents“. *Psychology in the Schools*, 39 (6), 677–687.
- Melendez, L. (2005). „Parental beliefs and practices around early self-regulation: The impact of culture and immigration“. *Infants and Young Children*, 18 (2), 136–146.
- Milošević, B. (2013). *Organizacija rada u globalnoj tranziciji, prilozi Sociologiji organizacije*, Beograd: Agencija Filip Višnjić – Prosveta.
- Pešić, J. (2006). „Persistence of traditionalist value orientations in Serbia“. *Sociologija*, 48 (4), 289–307.
- Radoman, M. (2011). *Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji* (Vol. 31). Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Ryan, J. (2013). „Comparing learning characteristics in Chinese and Anglophone cultures: Pitfalls and insights“. In M. Cortazzi and L. Jin (Eds.) *Cultures of Learning: International Perspectives on Language Learning and Education* (pp. 41–58). New York, NY: Palgrave MacMillan.
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). „Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being“. *American Psychologist*, 55, 1, 68–78.

- Sigel, I. E., & McGillicuddy-De Lisi A. V. (2002). „Parent Beliefs Are Cognitions: The Dynamic Belief Systems Model“. In: M. H. Bornstein (Ed.) *Handbook of parenting: Becoming a parent*, Vol. 3. (pp. 485–508). London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Suizzo, M. A., Chen, W. C., Cheng, C. C., Liang, A. S., Contreras, H., Zanger, D. & Robinson, C. (2008). „Parental beliefs about young children’s socialization across US ethnic groups: Coexistence of independence and interdependence“. *Early Child Development and Care*, 178 (5), 467–486.

**Semrija SMAILOVIĆ & Amela MURATOVIĆ &
Alma ČOLOVIĆ-MEĐEDOVIĆ**

**APPLICATION OF GEERT HOFSTED’S THEORY TO THE
EXAMINATION OF THE PERCEPTION OF THE
DIMENSION OF CULTURE OF PARENTS AND YOUNG
PEOPLE IN NOVI PAZAR AND RAŠKA**

The reference theoretical framework for the purposes of this paper, which deals with the research of cultural differences and cultural interactions in multicultural environments, is the theory of Geert Hofstede. The research problem is operationalized by the question – does it trigger a cultural interaction of different perceptions of the dimension of culture by young people in relation to their parents?

The research was conducted with the aim to determine that there is a difference in the scale of dimensions of national culture on subsamples consisting of young people and parents from Novi Pazar and Raska, with independent variable research of parents’ educational level and cultural dimensions of their children. The sample includes 360 high school students from the territory of Novi Pazar and Raska and 702 parents. The research instruments used were the Questionnaire on Personal Socio-Demographic Data for Parents and Children and the Questionnaire on the Dimensions of Culture – Dorfman & Howell – Dimensions of Culture Kuestionnaire (1988) for parents and children.

The results of the research show that there is a low, but statistically significant difference in the degree of expression of the dimensions of the culture of parents and children. In the sample of parents, the degree of expression of cultural dimensions is as follows: avoidance of uncertainty ($M = 3.97$), followed by individualism / collectivism ($M = 3.44$), distance of power ($M = 3.1$) and masculinity / femininity ($M = 2.99$). In the sample of young people, the degree of expression of the dimensions of children’s culture is as follows: avoidance of uncertainty ($M = 3.98$), followed by individualism / collectivi-

sm ($M = 3.51$), masculinity / femininity ($M = 2.86$) and the dimension of power distance ($M = 2.65$). Differences were found on the subsamples of parents from Novi Pazar and parents from Raska, on the dimensions: individualism / collectivism, distance of power and masculinity / femininity. All three dimensions are more pronounced in parents from Raska.

Examining the difference in the dimensions of parental and child culture, we found a statistically significant difference in the dimensions: distance of power and masculinity / femininity.

With the Kruskal Wallis test, we found that the level of education of parents affects the dimensions of children's culture. It was found that there is a difference in the dimension of culture individualism / collectivism and the level of education of parents. The highest score on the dimension of culture: individualism / collectivism has students from Novi Pazar whose mothers have higher and higher education. Formal education of fathers does not have a statistically significant impact on the dimensions of children's culture.

Key words: *dimensions of national culture, cultural differences, parents*

GRADA

271.2(497.16):347.23

Preliminarno saopštenje

Petar LEKIĆ (Bar)

Narodni muzej Crne Gore

petarlekic@yahoo.com

CRKVENI POSJEDI U CRNOJ GORI (XII–XVIII VIJEK): PRILOZI

Crkveni posjedi predstavljaju socio-ekonomsku horizontalu razvoja određenog područja. Na osnovu njih saznajemo tok istorijskih procesa, jer vjerske institucije reprezentuju duhovnu horizontalu vremena. Često ovi dokumenti sadrže podatke o vladarima, upravi grada ili zemlje, ekonomskim odnosima, jeziku, antroponimima i toponimima. Prvi dokumenti vezani za osnivanje crkvenog života potiču iz IV vijeka, kada hrišćanstvo postaje zvanična religija Rimskog Carstva. Posebnu pažnju imamo u periodu od IV do kraja XVIII vijeka, do kada se stvaraju vlasti na sekularnim osnovama, odnosno odvaja se svetovna od duhovne vlasti. Rad predstavlja sistematizaciju bitnih crkvenih posjeda na području Crne Gore, odnosno obilježavaju i one objekte koji su imali vlastelinstva na njenoj teritoriji, a sami se nalaze izvan njenih granica. Ova pojava se prevashodno proizvodi iz činjenice da su se tokom vjekova mijenjale granice zemalja. Naglašava se da se putem povelja, listina i testamenata može pratiti nastanak i nestanak određenih zemalja, ali je takođe potrebno ova dokumenta uporediti sa ostalim spisima, kako bi se realnost u prošlosti, koliko to grada dozvoljava, što vjerodostojnije prikazala.

Ključne riječi: *crkva, posjed, imanje, manastir, povelja, ugovor, kralj*

Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru. Kotorski biskup Ursacije i Melo prior sa stanovništvom priložili su 1124. godine Manastir Sv. Mihaila na Prevlaci Katedrali Sv. Tripuna u Kotoru (Martinović, 2010).

Opština Kotor je 10. februara 1334. godine donijela odluku da građani ne mogu otuđiti svojinu Crkve Sv. Trifuna, kao ni zemljište drugih crkava (Nikčević, 2001).

Manastir Žiča. Manastiru Žiča sa Crkvom Sv. Spasa su poveljom kralja Stefana Prvovjenčanog 1220. godine darovani u Zeti sela Trebolje (Peličić, 1997) u Zetici pri Sakadarskom jezeru i Plavnica, u Gorskoj župi Golik i pla-

nine Sporih Nozdri i Javorje sa Lukavicom. Na osnovu istog dokumenta crkvi se dodjeljuju sela Ivanje i Crnča u Zatonu kod Bijelog Polja (Miklošič, 1858).

Sv. Đorđe u Kotoru. Kotorski episkop Blazije 2. oktobra 1229. godine naredio je da se ne mogu otkupiti imanje i vinogradi u opatiji Sv. Đorđa (Nikčević, 2001).

Prevlački manastir. Kralj Radoslav je 15. jula 1230. godine, na osnovu prethodne darodavne listine kralja Đorđa, izdao Kotoru povelju u kojoj određuje posjed prevlačkog Manastira Sv. Mihaila na Prevlaci. Dalje se navodi da je manastir dobio zemljište, Pasiglav i Lušticu do Grblja i imovinu uz more (Nikčević, 2006).

U sastav metoha Sv. Mihaila na Prevlaci ulazili su: Sv. Marija na Prevlaci, Sv. Aleksandar u Lješevićima, Sv. Petar u Bogdašićima i Sv. Nikola na Luštici (Dabinović, 1934).

Manastir Vranjina. Prema pisanoj dokumentaciji Manastir Sv. Nikole na Vranjini je darivao arhiepiskop srpske i pomorske zemlje, Sava Nemanjić. U osnivačkoj povelji Manastira Sv. Nikole na Vranjini pominje se zetski episkop Ilarion, koji se u pisanoj i usmenoj tradiciji pripisuje bratstvu Šišojevića, čiji se trag očuvao u imenu sela u Riječkoj nahiji. Arhiepiskop Sava odredio je da se od Spasove metohije u Žiči daruje podignutoj vranjinskoj crkvi izvor Plavnice, Miholj brod, do mjesta Sveti Jovan i Gostiljske rijeke (Miklošič, 1858). Prepisivač listine je aproksimativno datovao njen nastanak u 1233. godinu.

Kralj Stefan Vladislav ustupio je posjedu Sv. Nikole odredišta: Godinje, Rijeka, Bes, Kruševica, Mica, Plana, Trnovo, Lipov prodo, Debeljak, Mali Debeljak, Dupilo i Gomilica (Miklošič, 1858). Autor dokumenta se poziva na osnivanje hrama od arhiepiskopa Save, kralja Stefana, kasnije Simona monaha i zetskog episkopa Ilariona.

Jelena Anžuska, kraljica, supruga kralja Uroša I, u darovnici Sv. Nikoli na Vranjini poziva se na prethodna dokumenta, povelju arhiepiskopa Save i povelju kralja Vladislava. Ckveni posjed je uključivao Maršenoviće, Krnjice i Kruševicu (Jastrebov, 1879).

Kralj Stefan Uroš je priložio međe crmničkih sela Manastiru Sv. Nikole u Vranjini. Lokaliteti koji se navode su: Orahovo, Mikovići, Limljani, Poluždrebica, Štitari, Godinje, Mjele, Bjelasica, Sasutomorštica, Riđi potok, Ploča, Trojan, Likov prodol, Bigor, Seoca, Brštanova stijena, Vrela, Obzovica, Orah i Granica (Jastrebov, 1879). Povelja je prvi sačuvani dokument u kojem se spominje ime Crne Gore.

Potpisnik povelje, kralj Stefan Uroš je vranjinskom manastiru poklonio lokacije Sv. Trojicu, Suhodol, Batušu, Teskinu ulicu, Lisu stijenu, Bijeli klak, Babac, Vir i Drijen. U Cetinjskom ljetopisu se nalazi prepis povelje, gdje su

određeni nazivi mjesta nešto drugačije ispisani. Pojedini djelovi stanovništva su upadali u granice posjeda, kako je zapisano u Cetinskom ljetopisu: *U Orahovu zemlje i jazove što bijahu pritisli Dupiljani i Sotonići što bijahu pritisli Optočići, Sotonići, Dupiljani i Talići (Tomići – L. P.) pode Brčelima. Što bijahu pritisli Šišojevići zemalja crkvenih* (Šekularac, 1996: 110).

Đurađ II Stracimirović Balšić je darovao vranjinski manastir određujući mu polovinu posjeda Rake, od Spilice do dvorišta Nikole Ilića, da bi se završio na Cijevni, na Kosačinom kamu (Jastrebov, 1879). Dokument je pogrešno datiran u 1404. godinu, jer je Đurađ II preminuo prethodne godine.

Gospodar Balša III je u svom dvoru u Brčelima napisao tekst, gdje je pismenim putem Karuč poklonio manastiru (Jastrebov, 1879).

Mataguži su 1468. godine poklonili predio od granice Plavnice do potoka Otkabeža i Miholj broda Sv. Nikoli na Vranjini (Jastrebov, 1879).

U povelji Ivana Crnojevića, koja se datira 23. novembra 1469. godine, sačuvanoj prema prepisu Pavla Rovinskog, navode se geografski nazivi osnivačke povelje Manastira Sv. Nikole na Vranjini (Rovinski, 1993).

Vladar Zete, Ivan Crnojević priložio je manastiru 1469. godine Zabes, Grab i Godinje (Jastrebov, 1879).

Kako se čita iz povelje Skenderbega Crnojevića, 1527. godine, održano je sastajanje na Viru, gdje su potvrđene crkvene i zabeške međe (Jastrebov, 1879). Mjesta koja se navode su Plima, Oko matabansko, Mjele, Lug, Besac i Obida.

U defteru Dukadžinskog sandžaka iz 1570. godine navode se zemljišta Manastira Sv. Nikole na Vranjini u Orahovu, Godinju, Vranjini, Brčelima, Seljanima, Brajićima, Kladnici i Biloslavcima (Berislavcima – L. P.) (Husić, 2017).

Manastir Bogorodica Bistrička. Srpski kralj Stefan Vladislav darovao je Crkvi Bogorodice Bistričke zemlju oko hrama. Među toponimima se spominju Križevac, Gradište, Kruščica, Vrbnica, Kobilja glava, Krstac i Miholj crkva (Tomović, 2006).

Manastir Sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju. Oko 1252. godine, poveljom kralja Uroša I, Manastiru Sv. Petra i Pavla kod Bijelog Polja darovan je metoh sa pozivanjem na prethodnu diplomu kneza Miroslava (Novaković, 1912). U dokumentu se upisuju arhiepiskop Arsenije i humski episkop Sava. Među naseljima koja se evidentiraju pronalaze se Lješnica, Krokočevica, Ljetine, Cerova, Rastešina, Uljarevina, Nedakusi, Smrečnik, Kruševac, Brštanik, Bivolje brdo, Živogošte, Ston, Trnova i Malikove. Između ostalih, nazivi mjesta su Boroševina, Draganj dol, Velja glava, Gotilovina, Stričina i Plavkovina.

Kralj Milutin je priložio Crkvi Sv. Petra i Pavla Crkvu Sv. Bogorodice u Bistrici i Kutanskoj i Crkvu Sv. Nikole na Sirotinu, gdje se na početku doku-

menta spoznaje činjenica da je za vrijeme humskog episkopa Danila episkopija zapustjela (Novaković, 1912).

Stefan Dečanski je u hrisovulji manastiru potvrdio prava iz prethodne darodavnice svog oca (Novaković, 1912).

Nasljednik kralj Dušan je 1343. godine Crkvi Svetih Apostola poklonio u Crnči Velje polje, zatim Brezovu i Zagrad (Novaković, 1912).

Sv. Bogorodica u Stonu. Crkva Sv. Bogorodica u Stonu darivana je u hrisovulji kralja Stefana Uroša sela Bivolje brdo, Braštanik, Živogošte, Ponikvi, Trnova, Brskovo, Nedakusi, Cerova, Močila, Krokočevo, Kruševac. Međo toh je obuhvatao zemlju oko Stona, polovinu u Crnoj Gori i planinu Smrečnik (Novaković, 1912).

Manastir Hilandar. U povelji Manastiru Hilandaru, koja se datira između 1293. i 1302. godine, kralj Milutin je darovao mjesto Dosude u Plavu (Miklošič, 1858).

Ratački manastir. Granice ratačkog posjeda na početku XIV vijeka specifikovani su u darodavnoj diplomi kralja Milutina i njegove majke, kraljice Jelene. U Buljarici je situiran toponim Brateš. Lokalitet Šaptine se sačuvao u nekadašnjem bratstvu, koje je živjelo u Paštrovićima. Na mjestu Gradište u Buljarici je izgrađen i u više navrata dograđivan manastirski kompleks sa tri crkve. Toponim Devin vrh je danas Din vrh iznad Čanja. Spič je u širem tumačenju kraj između rijeke Željeznice i Buljarice, dok je centralni dio koncentrisan oko Crnog rta. Sa zapadne strane, prema Sutormu nalazi se vrh Mala Ostrvica, odnosno Ostrvica. Među potpisnicima se nalaze nadbiskup barski Marin, episkop humski Jovan, episkop zetski Mihailo i biskup kotorski Dujmo (Miklošič, 1858).

Zemljišni posjed Ratačkog manastira se evidentirao u ugovoru između Mletačke Republike i Đurađa Brankovića u Vučitrnu 1426. godine: *Item et prefato misser Francesco Querin nomine quo supra de piam concordio roman contento, che l abadia de Sancta Maria de Rozezo cum le suo raxon e confini e ville debia remagnir liberamente al predato magnifico signor Zorzo nomine quo supra* (Ljubić, 1890: 13). Granice Ratačkog manastira potvrđene su u Drivastu 1426. godine, u ugovoru između Venecije i Đurađa Brankovića: *Item dechiarem il confini de sancta Maria de Rocez commençando de Mostrez confina cum la Scua, e confina cum Milos Mazuppa e i zima de la montagna, et anchora Linoberd. E che le case dela Scua in quella condicion secondo se contien in li capitoli a Volcinternada quelle serviva a miser Balsa* (Ljubić, 1890: 15).

Manastir Banjska. Oko 1315. godine kralj Milutin je podario Manastiru Sv. Stefana u Banjskoj na Kosovu lokacije u Zeti, Budimlji, Plavu i Gusinju. U Zeti je određeno Zabjelo, Botun, Podlužje, Dinoša, dva Gostilja i Žaborovo (Kovačević, 1890). Podlužje je župa u Duklji u XI vijeku, što se

saznaje na osnovu djela *Kraljevstvo Slovena*. Sastavljač dokumenta je više puta pomenuo rijeku Cem, odnosno u novovjekovnom periodu Cijemnu, a zatim Cijevnu, po kojoj je nazvano Čemovsko polje. Hmelnica je naselje Helmica u Malesiji, dok se Grude najvjerovatnije odnose na malisorske Grude. Vrhovi Bukovik, Jagoda i Čemerno, danas Čemer, se nadvijaju iznad župe Kupelnik. U Budimlji je manastiru darovano Goražde sa međama. Posjed je obuhvatao plavsko-gusinjsku oblast, gdje su u dokumentu navedeni Plav, Gusinje, Kruševo i Visitor. Brskovo je imalo obavezu na godinu da daje 200 perpera, a u Svetom Srđu 100 sprudova soli se poklanjalo manastiru. Na dokumentu su upisani episkopi Pečke asrhipiskopije. Među imenima se bilježe episkop zetski Mihailo, episkop raški Pavle, episkop humski Danilo, episkop budimljanski Nikola, episkop mileševski Gavriilo i po drugi put episkop raški Evstratije. Autori povelje su kralj Milutin i arhiepiskop Nikodim.

Manastir Dečani. Osnivačka povelja kralja Stefana Dečanskog 1330. godine – Manastir Dečani sa Crkvom Hrista Pantokratora sadrži zemljište u plavskom kraju i Zeti, koja su mu darivana. Poslije smrti u gradu Zvečanu, kralj je proglašen za svetitelja, njegove mošti pohranjene u zadužbini, a kulturno zdanje je postalo mjesto hodočašća. Sjeveroistočno od Plava se locira upisana lokacija Velika, a u današnjici postoje toponimi Lijevi i Desni meteh, što svjedoči o nekadašnjoj prošlosti, u čijoj blizini se bilježi toponim Komorača, odnosno Komoran. Zapadno od Velike je mjesto Ržanica, zatim se bilježi Petkova crkva, a takođe je zapisano Gusinje. Među mjestima se navodi Grnčarevo, očuvano u savremenom nazivu Grnčar (Ivanović, 1954). Planina Visitor nadvisuje čitavu oblast, dok je komunikacijsko čvorište između plavske oblasti i Peći bila planina i prevoj Vrmoš. Međe Budimlja zajedno sa međama Plava evidentiraju se u tekstu. Vlastelinstvo je uključivalo Trepču sa upisanim međama Dosuđe, Gradac, Zagradac i Visoki krš. Manastir Dečani je imao posjede u Zeti, pa se u povelji spominju Kuševo, Sušica, međe Svetog Stefana u Papratnom dolu, Kamenica, Kupelnik, Cem voda i Blato. Kuševo je najvjerovatnije očuvano u nazivu Kševa u Grudama (Jovićević, 1997). Kamenica je toponim, koji se, po svemu sudeći, odnosi na istoimeno mjesto u okruženju Skadra. Potpisnik povelje je Stefan Uroš, kralj srpskih i pomorskih zemalja.

Svetoarhandelski manastir kod Prizrena. Car Dušan je odredio zemljište koje se pridaje Svetoarhandelskom manastiru u osnivačkoj povelji 1348. godine, a između ostalog, činili su ga u Zeti posjedi u neposrednom arealu Skadra (Mišić i Subotin-Golubović, 2003).

Svetoarhandelska crkva u Jerusalimu. Crkva Sv. Mihaila i Gavrila u Jerusalimu je od cara Dušana 29. aprila 1348. godine dobila Manastir Sv. Nikole na Vranjini sa vinogradima, planinama, pasištima, zimovištima (Novaković, 1912).

Svedržitelj je potvrdio poklon jerusalimskom manastiru 8. marta 1350. godine, kada je darovao Crkvu Sv. Nikole na Vranjini i 500 perpera od dubrovačkih prihoda (Novaković, 1912).

Manastir Kom. Granice Manastira Kom, koje se bilježe u Cetinjskom ljetopisu su obuhvatale krajeve u kojima su živjeli Sinjčani, Brajići i Doljani (Šekularac, 1996). Dalje se određuju mjesta: Skaz Krstac, Ždrijelo brajičko, Gomila, Bijela ploča, dalje u Duge kami na Kipovu glavicu, u Rudinu, Gomi-lu, u drugu gomilu poviše Muhove dubrave, pored Grmuša, ispod Volujice u Bijelu ploču. Iz jednog dokumenta se spoznaje da su manastiru pripadali Olač i Karuč (Dragović, 1887).

Manastir Praskvica. Gospodar Zete, Balša III izdao je 1413. godine osnivačku povelju Manastiru Sv. Nikole u Praskvici. U ovom dokumentu manastiru je pripisano korišćenje zemljišta do vode Praskvice, u Velikom potoku, Mirištu i kod Žabljaka (Šerović, 1955).

Zbor Paštrovića ispred Manastira Sv. Trojice bio je održan 30. maja 1634. godine. Kaluđeri Crkve Svetog Nikole u Gradištu i iguman manastira Praskvica, Đo(r)ćije Kuljača, su iznijeli povelju kralja Milutina i kraljice Jelene Anžijske: *ge pred sućama i svijem narodom, ge izniješe kaluđeri od Svetoga Nikole od Gradišt i iguman od Praskvice, naime Đo(r)ćije Kuljača, izniješe krusovulj gospodina kralja Stefana Uroša i njegove matere gospođe kraljice i bi pročitan svemu narodu, i jest ga čuo vas narod, sve što govo(r)aše u njem, u rečenomu krusovulju, rečeni njihov prilog, da ga afrankava od sva-ke inganarije, od kojega krusovulja kotetavaše se vas narod da bude izv(r)šen u sve kako govori rečeni krusovulj, od svake i(n)garije* (Vukmanović, 1960: 440). Zatim se u dokumentu kaže da su suci, vojvode i i vlastela za odluku da prilog Paštrovića ide u Manastir Praskvica i Manastir Gradište.

Manastir Moračnik. Balša III je 1417. godine darovao guvno soli Manastiru Bogorodice na Moračniku (Jastrebov, 1879).

Manastir Prečista Krajinska. U povelji Balše III 1417. godine, za vrijeme zetskog mitropolita Arsenija, Manastiru Prečistoj Krajinskoj se poklanja deset kabala soli (Jastrebov, 1879).

Cetinjski manastir. Dokument sadrži činjenice da manastir preuzima posjede Komske crkve i Gorice, koju su gradili roditelji Ivana Crnojevića. Među ličnostima u povelji se navode mitropolit Visarion i episkop Vavila. Dalje se navodi da je manastir imao svoja prava na zemljište u Donjem Dobru i Strugarima. Granice su išle na Dorbrštik, Tijesno ždrijelo, Strakornik i dno Rugina doca, Debelu ploču i u dno Maloga zelja. Poslije toga, navodi se granica u vrhu Ivine, zatim u Kovačevom dolu i u Krstu. Među toponimima se nalaze: Dapkol do, Kravšin do, Obodina, Stanište, Gola Glava, Velji vrh, Travni do, Kozji hrobat, Bučki brijeg, Debeli kamen, Lupoglav, Varnovi

stanovi, Popove lazine i na kraju granica povrh Rovina (Rotković, 1984). U daljem tekstu piše: *Ovdje je granica Lupoglave gornjobrdska dokle bi ralo zadjelo, zašto bi dijeljen s poljem, te im ga uzeše cijelo. Drugo je sve crkveno* (Rotković, 1984: 65). Nakon ovog dijela, utvrđuje se zemlja na Lovćenu. Oko Lovćena se spominju Presjeka, Majstorica, Ždrijelo majstoričko i lovćensko, Treštanik, Kolovirski vrh, Grebensko ždrijelo, Debeli vrh, Bablji do, Babjak, Bostur (Rotković, 1984). Na Cetinju se navode Vitina ulica, Vignjište, Zauglinski krš, Zagrablje, Kamena njiva, Arbanaška međa, Borišina kamenica, Vrtijeljka (Rotković, 1984). Potom ostaje desni dio šume očišćen za manastir putem, a zatim se spominju Pitoma kruška, Lišajeve kami i Stare lazine, a u istom kontekstu se evidentiraju Zla stijena, Crna ploča, Počivalo, Velji brijeg, Goli brijeg, Ševrlja, Ruda glavica, Zborište i Mali krš. Određuje se na kraju mjesto Dubrava.

Na osnovu teksta Cetinjskog ljetopisa saznaje se da je gospodar Ivan u Piperovićima crkvi dao zemlju Jablano sa uzglavljem i Spasov krst, zemlju pod Molanovića kućom, zemlju uvlačku i vrh Carina (Šekularac, 1996).

U Zagori crkvena baština je bila na Sjenokosu, pod Crnijem, na Putniku, pod Kupinim dolom, pod Oraham u Bjelojevićima, Hraninove kuće, kod Lješkova prodola i u Miličinom dolu (Šekularac, 1996).

U Cetinjskom ljetopisu se navode stare granice u Sinjcu što su ih kupovali crnogorski mitropoliti sa potvrdom u dokumentaciji (Šekularac, 1996). Goljemadi se bilježe a potom i Gornji Dodoši i Krađi do, koji su kupljeni od Hasana Ibrahimbašića. Prvobitna crkvena granica išla je preko Krstaca na Ždrijelo brajičko. Zatim su zapisani Vezac, Treštanik, Zla Gora, Bijela glavica, Krš, vrh Gunjače, Vukova glavica, Matica, Velje prodoli, Blato, Bobija, Murtezija i Bazagur.

Arhiepiskop pečki Atanasije Gavrilović je 2. januara 1749. godine napisao povelju, nakon što je vidio hrisovulje Ivana Crnojevića (Šekularac, 1996). Sastavljač je naveo posjede u Mainama, Stanjevićima, Gornjim Dodošima, Zagrađem dolu, Župi Narat i ostalim mjestima, koja se navode u prethodnim darovnicama.

Riječki manastir. Riječki manastir Sv. Nikole prema turskom defteru iz 1521. godine imao je vinograd, ribolovište i mlin (Đurđev i Hadžiosmanović, 1973).

Manastir Piva. Murteza, sin Hasanov, 1579. godine u Bostane obezbijedio je zemlju za manastir i kaluđere (Blagojević, 1971).

Vuinovići su 1673. godine predali Baru na Jezercima manastirskom imanju (Blagojević, 1971).

Knez Vuk iz Seljana, Vučina, Grdan i svi Seljani priložili su oko 1677. godine zemlju Zavodište (Mihailović, 1966).

Petar Krečko Nikolić poklonio je posjed u Goransku, Sinjcu, Zakamenu i Crtovu dolu 1752. godine (Blagojević, 1971).

Mehmed Mešir, kajmakam bosanski, potvrdio je posjed manastira 20. februara 1775. godine (Blagojević, 1971).

Manastir Gradište. Na zboru Paštrovića 30. maja 1634. godine odlučeno je da polovina prihoda ide u Manastir Gradište (Vukmanović, 1960).

Manastir Morača. Sabor Pečke patrijaršije za vrijeme patrijarha Pajsija održan je 1639. godine u Manastiru Morača, kada je crkvi 4. juna iste godine poklonjena zemlja. Na ploči Crkve Sv. Nikole Manastiru Morača daje se zemlja u oblasti oko manastira: *u Zagradac, – na Prag, nad Proporicu u brijeg, – uz Ljeskovo brdo, u vodu na dno Skoka, – u krš više Makarijevače, – strabom pravo u Ploču na vrh Buricaja, – pravo niz brijeg u vodu na dno Klioševine, – u ploču na vrh Nikonovca, – upravo u Preslice na brdu – putem iznad Crnine do u vodu na dno Seoca i – pravo stranom u Pretisko brdom, u Pej više Vočja, – u Krkov vinograd, – pravo u Vodišnjicu, – u Mulo, – u Bagrin Slap, u vinograd, – u Jejev krš, – Gradinu posred orašja, – u veliki Krš na dno Ivanovijeh Vrtla, – pravo preko Glodija na vrh Bare, – paki potomak iz Čkiljca i u rijeku u Včelinju niz vodu Moraču u Grlo međa* (Šćepanović, 2003: 112). U Gornjoj Morači se uračunavaju gornje i donje polje, Zagradac, Rt Blatišta, Ridina njiva i Crentišta. Crkvi se daruje zemlja na Lješnju i Zaprijevorje. Proiguman Stefan darovao je imanje u Sjerogoštu i kupio Ljubotiće u svih Ravnjana. U natpisu se pored patrijarha Pajsija spominju mitropolit hercegovački Longin, mitropolit budimljanski Pajsije i iguman jeromonah Antonije.

Manastir Ostrog. Zaveštajno pismo mitropolita Vasilija Jovanovića svjedoči o zadobijanju crkvenog zemljišta 1666. godine: *...što kupih Velji do za dvanaes(t) groša i po; i Spižica zemlju u Dobro polje, ot puta do reke, i s jazom, za dva groša, a što je njegovo bilo pod lozom to je priložio crkvi; i što sam kupio Zanaglicu u Milanovića, u Raiča i u Vumila, za groš i bukilu pšenice, be pšenica skupa; i u Petra Živkovića što sam kupio Zanaglicu za dva groša, a više što sam mu dao, vidi Bog i sveta Bogorodica* (Mihailović, 1959: 21).

Sa bratijom, iguman Stefan je 1748. godine od Joče, Vaska i Matijaša kupio udio u bistijerni i od Joče i Vaska imovinu u Kauševini (Nikčević i Pavićević, 1964).

Testamentom 1764. godine Trušo, pod krštenim imenom Luka, ostavio je manastiru 9 motika vinograda u Podždrijelu i od vinograda sjenokos u zapadnom dijelu (Nikčević i Pavićević, 1964).

Stanoje, Šaban i Vuk, sinovi Jovčevi, prodali su 1765. godine Manastiru Ostrog 4 motike vinograda za 5 i po cekina u Donovu ot (Nikčević i Pavićević, 1964).

Crkva Sv. Nikole u Bigovu. Na osnovu zapisa igumana Melentija Čukurovića iz 1714. godine u Manastiru Brčeli iščitava se da je Crkva Sv. Nikole u Bigovu posjedovala zemlju u Igalu i Bigovu do Badljive bašte prema unutrašnjosti (Stojanović, 1903).

Manastir Stanjevići. Na zboru Pobora, 2. januara 1783. godine, određeni su prihodi Manastiru Sv. Trojice u Stanjevićima, poslije ostavštine Marka Ivoa Martinovića. Poslije navođenja mjesta i cijena ističe se baština: *I osta višerečna baština crkvi Svetoj Trojici u vijek, zašto njihov red bi ponuđen u toliko putah, koji otrese ruke ot svijeh višerečnih dobarah pred svijema Poborima. I mi svi Pobori dogovorno ovo prodasmo i ovom knjigom utverdismo u vijek vječni crkvu* (Nikčević i Pavićević, 1964: 62).

LITERATURA

- Blagojević, O. (1971). *Piva: priroda, istorija, etnografija, revolucija*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Dabinović, A. (1934). *Kotor pod Mletačkom republikom (1420–1797)*. Zagreb: Union.
- Dragović, M. (1887). „Prilozi za istoriju Crne Gore iz vremena vladika iz raznih plemena“, *Starine JAZU*, br. 19, str. 257–260.
- Đurđev, B., Hadžiosmanović, L. (1973). *Dva deftera iz vremena Skender-bega Crnojevića, II*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Husić, A. (2017). *Crna Gora u defteru Dukađinskog sandžaka*. Sarajevo – Cetinje: Orijentalni institut – Državni arhiv Crne Gore.
- Ivanović, R. (1954). „Dečansko vlastelinstvo“, *Istoriski časopis*, br. 4, 173–226.
- Jastrebov, I. (1879). „Prepis hrisovulja na Cetinju o manastiru sv. Nikole na Vranjini“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, br. 47, 219–231.
- Jovićević, A. (1997). *Malesija*. Podgorica: CID.
- Kovačević, Lj. (1890). *Svetostefanska hrisovulja*, Spomenik 4. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Ljubić, Š. (1890). *Listine o odnošajih između južnog slavenstva i Mletačke republike, IX, od 1423. do 1452*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Martinović, J. (2010). „Kotorske listine (1)“, *Matica*, br. 44, 279–288.
- Mihailović, B. (1959). *Manastir Ostrog i sv. Vasilije Ostroški*. Cetinje: Manastir Ostrog.
- Mihailović, B. (1966). *Manastir Piva*. Cetinje: Manastir Piva.

- Miklošič, F. (1858). *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Beč: Apud Guillelmum Braumuller.
- Mišić, S. & Subotin-Golubović, T. (2003). *Svetoarhandelska hrisovulja*. Beograd: Istorijski institut.
- Nikčević, T., Pavićević, B. (1964). *Crnogorske isprave XVI–XIX vijeka*. Cetinje: Arhiv Socijalističke Republike Crne Gore.
- Nikčević, D. V (ur.) & Klikovac, A. (pr.) (2001). *Monumenta Montenegrina VI, 1*. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.
- Nikčević, D. V. (ur.) & Jagušt-Akkad, L. (pr.) (2006). *Monumenta Montenegrina VI, 3*. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.
- Novaković, S. (1912). *Zakonski spomenici srpskih zemalja srednjeg vijeka*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Peličić, J. I. (1997). *Zapisi o Zeti*. Golubovci: Sabor Zete.
- Rotković, R. (1984). *Sazdanje Cetinja: izvori i legende*. Titograd: Leksikografski zavod Crne Gore.
- Rovinski, A. P (1993). *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, I*. Cetinje – Sremski Karlovci: Centralna narodna biblioteka „Đurađ Crnojević“ – Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Stojanović, Lj. (1903). *Stari srpski zapisi i natpisi, 2*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Šćepanović, M. (2003). „O zemljišnim posjedima manastira Morača“, u: *Slava i imanje manastira Morača*, Podgorica, Nova Pazova: Kulturni centar „Sv. Sava“, Bonart, str. 105–123.
- Šekularac, B. (1996). *Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis*. Cetinje: Obod.
- Šerović, P. (1955). „Povelja o osnivanju manastira sv. Nikole u Praskvici i njeni dodaci“, *Istoriski časopis*, br. 5, str. 323–332.
- Tomović, G. (2006). „Iz istorije srednjeg Polimlja od VII do XVII veka“, u: *Manastir svetog Nikole u Podvrhu 1606–2006*. Beograd: Službeni pregled, str. 23–57.
- Vukmanović, J. (1960). *Paštrovići, antropogeografsko-etnološka ispitivanja*. Cetinje: Obod.

Petar LEKIĆ

**CHURCH ESTATES IN MONTENEGRO
(XII–XIV CENTURY): DOCUMENTS**

Church estates represent a socio-economic indicator of the development of a certain area. Based on them, we learn about the course of historical processes, because religious institutions depict the spiritual dimension of time. These documents often contain information about rulers, city or country administration, economic relations, language, anthroponyms and toponyms. The first documents related to the founding of church life date back to the 4th century, when Christianity became the official religion of the Roman Empire. We have paid special attention to the period from 4th to late 18th century, when authorities were created on a secular basis, i.e., secular authorities were separated from spiritual authorities. The paper systematically reflects on important church estates in the territory of Montenegro. It is indicated that the origin and disappearance of certain states can be traced through charters, documents and wills, but it is also necessary to compare these documents with other documents, in order to present the reality of the past as credibly as possible.

Key words: *church, property, estate, monastery, charter, contract, king*

Preliminarno saopštenje
UDK 26(497.16)(047.53)

František ŠÍSTEK (Prag)

Institut za istoriju Češke akademije nauka

Historický ústav Akademie věd ČR, Prag

frantsistek@volny.cz

„U NAŠOJ KUĆI SE UVEK OSEĆAO MIRIS AUŠVICA“

Razgovor s Jašom Alfandarijem (1946–2018), osnivačem i prvim predsjednikom Jevrejske zajednice Crne Gore¹

Ovaj tekst predstavlja centralni dio polustrukturisanog intervjua s Jašom Alfandarijem (1946–2018), osnivačem i prvim predsjednikom Jevrejske zajednice Crne Gore, koji je autor vodio 22. novembra 2017. Radi se o jednom od posljednjih intervjua s J. Alfandarijem, koji je preminuo nekoliko mjeseci kasnije, 12. jula 2018. Prema saznanjima autora, to je ujedno i jedini polustrukturisani intervju vođen s ovom značajnom ličnošću postreferendumske Crne Gore i postsocijalističkog balkanskog jevrejskog života u naučne svrhe, uz metodološke principe koji se koriste u društvenoj i kulturnoj antropologiji. Intervju sadrži autobiografske elemente predstavnika prve postholokaustne generacije, refleksije jevrejskog identiteta i sjećanja na holokaust, kao i njegovu ličnu verziju priče o nastanku i prvim godinama postojanja Jevrejske zajednice Crne Gore, osnovane 2011.

Ključne riječi: *Jaša Alfandari, Jevrejska zajednica Crne Gore, jevrejski narod, holokaust*

U srijedu 22. novembra 2017, u prostorijama Jevrejske zajednice Crne Gore u Podgorici, sastao sam se s Jašom Alfandarijem (1946–2018), jednim od osnivača i prvim predsjednikom Jevrejske zajednice Crne Gore (JZCG). Glavni povod našeg sastanka bio je unaprijed dogovoreni razgovor koji mi je trebalo poslužiti kao jedan od izvora za izlaganje o putu crnogorskih Jevreja od faktičke socijalne, vjerske, nacionalne i kulturne nevidljivosti do državom priznate i međunarodno prepoznatljive zajednice, koje sam početkom decembra 2017. u Pragu predstavio na međunarodnoj interdisciplinarnoj balkanističkoj konferenciji *Bal-*

¹ Ovaj tekst je nastao kao rezultat standardnog grantovskog projekta br. 20-02699S „Jevreji u Crnoj Gori: od nevidljivosti do zajednice“, finansiranog Grantovskom agencijom Češke republike (GA ČR) / Tento text vznikl v rámci standardního grantového projektu č. 20-02699S „Židé v Černé Hoře: od neviditelnosti k obci“, financovaného Grantovou agenturou České republiky (GA ČR).

kan Express: The Invisible, the Overlooked, the Forgotten. Pomenuto izlaganje je kasnije preraslo u jedan znatno veći istraživački projekat o prošlosti i sadašnjosti Jevreja u Crnoj Gori, u okviru kojeg smo se odlučili objaviti i ovaj tekst.

Naš razgovor u četiri oka trajao je tri sata. Jaša je gotovo sve vrijeme pušio jedan cigar za drugim, ponekad se gotovo gubio u oblaku dima. Ali nije nipošto djelovao nervozno kao mnogi notorni pušači, naprotiv, bio je konstantno vrlo fokusiran, jasan i precizan. Periodično je glasno dozivao sekretaricu zajednice, gospođu Nadu Radulović, prisutnu u drugoj sobi iza zatvorenih vrata, da nam donese još vode ili ponudi rakiju. Oko podne pridružio nam se rabin Ari Edelkopf, koji je nekoliko mjeseci ranije došao na poziv JZCG u Crnu Goru zajedno sa suprugom i sedmero djece da bi postao prvi vrhovni rabin Crne Gore sa stalnim boravkom u toj zemlji. Nakon njegovog dolaska, razgovarali smo još dva sata, uglavnom na engleskom, pri samom kraju u prisustvu još jednog člana zajednice, gospodina Mareka Lorinca, porijeklom iz Košica u Slovačkoj. Kad sam poslije više od pet sati izašao iz sjedišta JZCG na Ulicu Filipa Lainovića i pogledao mobilni telefon, saznao sam da je upravo tokom našeg razgovora, koji je neminovno mnogo puta skrenuo ka temama holokausta, genocida, mržnje i tolerancije, u Hagu kod Međunarodnog suda za zločine počinjene na području bivše Jugoslavije za genocid u Srebrenici i zločine protiv čovječnosti počinjene u ratu u Bosni i Hercegovini osuđen na doživotnu zatvorsku kaznu zloglasni bosanskohercegovački general Ratko Mladić. Osjetio sam kao da su ta vijest i razgovor koji smo ranije vodili povezani nekim tajanstvenim vezama. Nadao sam se da ću u skoroj budućnosti, čim ponovo dođem u Crnu Goru, nastaviti sa razgovorom i postaviti neka dodatna pitanja. Nažalost, to je bio moj prvi i jedini intervju sa Jašom Alfandarijem koji je preminuo samo nekoliko mjeseci kasnije, 12. jula 2018. Intervju sa ličnošću koje više nema definitivan je i neponovljiv, s vremenom samo dobija na cijeni i na težini, kao da se radi o nekoj vrsti testamenta.

Tekst koji slijedi predstavlja centralni dio neobjavljenog polustrukturiranog razgovora s Jašom Alfandarijem, u kojem sagovornik rezimira djelove svoje životne priče, okolnosti nastanka Jevrejske zajednice Crne Gore, njegova viđenja holokausta i istorijske sudbine jevrejskog naroda na prostoru Crne Gore i Zapadnog Balkana. Radi se o jednom od posljednjih razgovora koje je dao pri kraju života.² Koliko mi je poznato, to je istovremeno i jedini razgovor sa ovom markantnom ličnošću postreferendumske Crne Gore kao i šireg „jevrejskog svijeta“, koji je vođen primarno iz stručnog, istraživačkog ugla, odnosno o jednom po-

² Nekoliko mjeseci nakon mog razgovora, namijenjenog prije svega za naučne svrhe, s Jašom Alfandarijem je uspjela napraviti intervju izraelska novinarka Felice Fridson (Felice Friedson). Članak je u listu *The Jerusalem Post* izašao tek nekoliko dana nakon iznenadne smrti njenog sagovornika u julu 2018, vidi: Felice Friedson, Finding the Jews of Montenegro: One Man's Mission, *The Jerusalem Post*, 20. 07. 2018, dostupno na: <https://www.jpost.com/diaspora/finding-the-jews-of-montenegro-one-mans-mission-563024>

lustrukturiranom razgovoru vođenom prema metodologiji korišćenoj primarno u socijalnoj i kulturnoj antropologiji. Tekst koji slijedi navodimo zbog autentičnosti na srpskom (ekavskom) kojim je J. Alfandari, čovjek radikalne antifašističke orijentacije, veliki privrženik crnogorske nezavisnosti i multikulturnog suživota, govorio do kraja života. Razgovor donosi autobiografsku priču pripadnika prve jevrejske poslijeratne generacije (*first post-holocaust generation*), rođenog 1946. godine (od oca – pripadnika Narodnooslobodilačkog pokreta iz srpske sefardske porodice i majke iz mađarske/vojvođanske aškenaske porodice, povratnice iz nacističkog koncentracionog logora), koji je krajem 60-ih godina 20. vijeka napustio domovinu i otišao u Izrael, da bi se u bivšu Jugoslaviju vratio iz porodičnih razloga početkom 90-ih godina, upravo u vrijeme njenog raspada. Jaša Alfandari u našem razgovoru iznosi vlastitu verziju nastanka i prvih godina djelovanja Jevrejske zajednice Crne Gore, čiji je bio glavni osnivač i prvi predsjednik.

„Manjina koja se ne skuplja“: Jevreji u Crnoj Gori do osnivanja Jevrejske zajednice CG

„Crna Gora se često ne uklapa u standarde, ni svetske, ni evropske, ni balkanske. Crna Gora je uvek neki izolovani dio nečega većeg, često udaljena od evropskih trendova, uključujući ksenofobiju. Tako je bilo do 1918. kad su velike sile Crnu Goru poklonile srpskom kralju, dali su mu Crnu Goru na poklon za učešće u Prvom svetskom ratu. Božićni ustanak nije mogao da uspe, baš kao ustanak u Varšavskom getou. U međuratnom periodu u Crnoj Gori živelo je oko 20 jevrejskih porodica, istorija crnogorskih Jevreja u to vreme slabo je poznata. Bilo je Jevreja u Pljevljima, u Kotoru, uglavnom tamo gde je do tada bio austro-ugarski uticaj. Zna se takođe da je Sava Kovačević radio u jevrejskoj pilani u Nikšiću. Na početku italijanske okupacije 1941. u Crnoj Gori našlo je utočište oko 800 Jevreja iz drugih krajeva Jugoslavije. Do 1943. pod italijanskom okupacijom situacija za Jevreje bila je u Crnoj Gori i Albaniji snošljiva. U Albaniji je prije rata bilo 300 i na kraju 2000 Jevreja. Crna Gora i Albanija su jedine dve države koje su izašle iz rata sa većim brojem Jevreja nego na početku. Gestapo nakon nemačke okupacije uspeva da hapsi oko 100 Jevreja, nekih 6–7 familija otkrili su četnici. Ipak je nakon rata na teritoriji Crne Gore bilo nekoliko puta više Jevreja nego na početku. Moja baka i tetka su se pored mnogih drugih tokom Drugog svetskog rata krile u Crnoj Gori i tako su preživle, ali se ne zna gde i ko ih je krio.³

³ U nekim drugim razgovorima, J. Alfandari je pominjao da su se ove dvije jevrejske izbjeglice iz Srbije krile u Baru. Prema informaciji koju sam u septembru 2021. dobio od gospodina Marka Popovića iz Budve, istraživača jevrejske prošlosti Crne Gore, tetka i baka Jaše Alfandarija su kasnije iz Bara prešle u Skadar.

99% Jevreja koji danas žive u Crnoj Gori potiče iz Vojvodine, Slavonije, Srbije i Bosne. Njihova tipična priča izgleda otprilike ovako: preživeli su Drugi svetski rat u Crnoj Gori, nakon rata su se vratili kući ali nisu zatekli nikoga i ništa. Mnogi su se kasnije vratili u Crnu Goru, žene su se udale ovde. Ukoliko manjini ne preti opasnost, ona se ne skuplja. Crna Gora je bila tolerantna sredina. Jevreji koji su se ovde naselili nakon Drugog svetskog rata i njihova deca postali su Crnogorci. Tu je i osećaj zahvalnosti: ako su mi spasili porodicu, biću i ja Crnogorac. Ali privatno su ipak mnogi govorili mađarski ili jidiš. 70% Jevreja u današnjoj Crnoj Gori poreklom su mađarski Jevreji, 30% sefardski. Prema našim procenama, u Crnoj Gori sada ima oko 400 osoba jevrejskog porekla. U zajednici trenutno imamo oko 80 aktivnih članova koji dolaze na praznike i redovno se druže.“

**„Zadnji zadatak mom bivšem vojniku“:
na čelu Jevrejske zajednice Crne Gore**

„Do 2010. neki su smatrali porodicu Alfandari za jedinu jevrejsku porodicu u Crnoj Gori. Ljudi jevrejskog porekla nisu se međusobno poznavali. Kad su se crnogorski Jevreji počeli organizovati 2011, skupilo ih se mnogo više nego što su svi očekivali. Kao tada najpoznatiji Jevrej u Crnoj Gori, izabran sam za predsednika kad je osnovana jevrejska NVO. Rekao sam da ću prihvatiti ali da bude kako ja kažem, da kod mene nema demokratije. Prvo sam nastojao da se ukine NVO, znao sam da je taj status za nas nedovoljan i nastojao da budemo priznati kao verska zajednica. Formiranje zajednice ubrzala je poseta tadašnjeg vrhovnog aškenaskog rabina Izraela Jone Mecgera (Yona Metzger) Crnoj Gori. U zemlju, za koju se verovalo da u njoj Jevreja nema, i mi u to vreme stvarno još nismo imali priznatu zajednicu, došao je iznenada vrhovni rabin Izraela, sastao se s najvišim zvaničnicima i pozvao predstavnike jevrejskih opština iz susednih zemalja da dođu u Crnu Goru kod njega, umesto da on ide kod njih. To je mnogima bilo čudno i neshvatljivo, pojavile su se svakojače priče i teorije zašto je ovde došao, ko ga je poslao i slično. Vrhovni aškenaski rabin je ovde ostvario veliki utisak, nakon njegove posete uskoro smo dobili status verske zajednice i priznanje judaizma kao jedne od četiri glavne religije u Crnoj Gori, pored pravoslavlja, islama i katoličanstva. U stvari, taj vrhovni rabin i nije toliko važan, niti može, on je državni službenik, niži od ministra, ali u Crnoj Gori to ne shvataju, oni misle da je on za Jevreje nešto kao papa za katolike. U Izraelu postoji nešto poput vojne mafije, odnosno solidarnost bivših vojnika koja traje i kasnije kad nisi u armiji. Kad sam živio u Izraelu, taj Jona Mecger, kasnije vrhovni aškenaski rabin Izraela, bio je jedno vreme moj vojnik, ja sam mu bio komandant. Znači, on je od mene dobio još jedan, zadnji zadatak, da dođe u Crnu Goru da nam malo

pomogne, i taj zadatak je ispunio. U svakom slučaju, njegova poseta nije bila rezultat neke izraelske inicijative, kao što su neki spekulisali.

Jevrejska zajednica Crne Gore u međuvremenu, nakon zvaničnog priznanja sa strane države 2012, postala je članica važnih svetskih i evropskih jevrejskih organizacija. Naše aktivnosti prevazilaze crnogorski prostor, uspeali smo na primer da zahvaljujući našem iskustvu i kontaktima pomognemo u formiranju jevrejskih zajednica Albanije i Kosova. Jevreji Crne Gore poreklom su iz raznih drugih delova Balkana, preko porodičnih priča, rođaka i slično vezani su takođe za druge zemlje bivše Jugoslavije, to je još jedan razlog zašto jedna nova i mala zajednica kao što je naša ima od samog početka ne samo čisto crnogorsku nego i širu balkansku agendu. Mnogo nam je stalo do udruživanja i saradnje svih Jevreja Balkana i šire. Nedavno je u Budvi održana konferencija Mahar, već peta po redu, koja se pretvorila u najveći redovni skup Jevreja na Balkanu. Počeli smo sa šest država, ove godine smo imali šestnaest država i petsto učesnika. Za dve nedelje ovde u Podgorici polažemo kamen-temeljac prve nove sinagoge u Evropi nakon Drugog svetskog rata, stvarno nove i ne samo obnovljene u gradu gde je nekad sinagoga ipak bila.

Naš prvi rabin bio je Luciano Moše Prelević, on potiče iz jevrejske rabinske porodice po majci i crnogorskog plemena Kuća po ocu. Međutim, on živi u Zagrebu i primarno obavlja funkciju vrhovnog rabina Hrvatske, tamo ima znatno brojniju zajednicu, zato je mogao da dolazi samo povremeno. Imali smo plan da najpre napravimo sinagogu, tek onda pronađemo stalnog rabina koji će da živi u Crnoj Gori. Ali se sve nešto ubrzalo, od ove godine (2017) imamo rabina Ari Edelkopfa, on je postao prvi stalni rabin u istoriji Crne Gore. Član je organizacije Habad.⁴ Za Habad se priča svašta, da je to jedna sekta, da su opasni, ali to je često iz neznanja i ljubomore. Habad je jedna velika, zaslužna i vrlo aktivna jevrejska organizacija, oni imaju oko 7000 rabina po svetu. Ja sam odavno imao odlične veze sa Habadom. Dok je još bio živ Lubavičer rebe,⁵ zadnji u njihovoj liniji hasidskih rabina, umro je sredinom devedesetih, imao sam njegov lični telefonski broj, mnogi nisu mogli verovati da ga imam. Kao predsednik zajednice, dobio sam od Habada iz Bruklina listu rabina iz koje smo mogli da biramo kandidata. Rabi Ari Edelkopf je petnaest godina živio u Rusiji, bio je rabin u Soči, zna dobro ruski, lakše će sad da uči naš jezik koji je sličan. Proteran je iz Rusije zajedno sa još petnaest rabina, svi su bili iz Habada, postali su kolateralna šteta neke loše faze u američko-ruskim

⁴ Pokret Habad ili Habad Lubavič (engl.: Chabad-Lubavitch), u okviru judaizma najpoznatija, odnosno najbrojnija ortodoksna (hasidska) vjerska organizacija na svijetu. Osnivač ove grane judaizma je bio rabin Šneur Zalman (1745–1812) iz Ljohne (danas Bjelorusija). Nakon boljševičke revolucije u Rusiji, centar organizacije se najprije seli u Varšavu, pred Drugi svjetski rat zbog nacističke opasnosti u Bruklin (Brooklyn) u Njujorku, gdje se nalazi do danas.

⁵ Rabin Menahem Mendl Šneron (Menachem Mendel Schneerson) (1902–1994).

odnosima, proterani su samo zato što su posedovali američki pasoš. Pozvao sam rabina Edelkopfa da „dođe na viđenje“ u Crnu Goru. Oduševio me, on je vrlo prijatan čovjek, stalno nasmijan, sviđalo mi se između ostalog da poznaje hebrejski ne samo kao liturgijski jezik nego koristi i onaj pravi, živi jezik „sa ulice“. Mi nismo isključivo vjerska organizacija, sad kad je došao stalni rabin, to će biti još više odvojeno od naših kulturnih i drugih aktivnosti.“

„U našoj kući se uvek osećao miris Aušvica“

„Ja sam u Izraelu živio u kibucu izrazito leve orijentacije, pripadao sam ekstremnoj levici, to je bio i glavni razlog zašto sam napustio Jugoslaviju 1968. Već moji roditelji su bili takvi, oboje su bili članovi Hašomer Hacar⁶ pre Drugog svetskog rata, otac je kasnije bio partizan, član Komunističke partije Jugoslavije, ja sam dakle odrastao u jednoj levoj kući. Imao sam jedno kritično viđenje socijalističkog sistema u Jugoslaviji, posebno zbog odnosa prema Izraelu i još nekih drugih stvari, smetalo mi je na primer da Tito nikad nije posetio Jasenovac. Danas kler upravlja državom u Hrvatskoj i u Srbiji, klerovi pišu istoriju. Što sam stariji, sve više sam vezan za holokaust, sve više mislim na sve one koji su poginuli, nastojim da radim svašta samo da se ne zaboravi. Kad sam bio mlad, uvek sam bio svestan holokausta ali to je za mene bilo ipak jedno zatvoreno poglavlje, istorija. Danas, kako se više bavim tim pitanjima i svedočanstvima, iako vreme stalno odmiče, meni kao da teče unazad, sve više mi se čini da lično osećam patnju i bol onih koji su to doživeli, kao da sam ja jedan od njih, kao da se sve to desilo meni.

Antisemitizam je u Jugoslaviji jačao još pre Drugog svetskog rata. Nakon nastanka Kraljevine SHS živelo je u Vojvodini oko 30.000 Jevreja, od njih je oko 8000 proterano u Mađarsku, oni su govorili mađarski, zato su tretirani kao antidržavni element, jednostavno kao Mađari. Zbor, to je bila srpska fašistička organizacija, predlaže 1939. zakon da Jevreji ne smiju da se bave prehrambenom industrijom. 1940. u Jugoslaviji uveden je za Jevreje numerus klausus. Nakon 1941. i okupacije, to je već poznata priča. Posebno mi je stalo do Sajmišta, koncentracionog logora u Beogradu gde je ubijeno oko 50 ljudi iz moje bliže rodbine, njih su ubili četnici, srpski nacionalisti i kolaboracionisti. To stratište mora da se obeleži na način koji će otvoreno i jasno naglasiti jevrejski karakter žrtava, jedan dio mora da služi Jevrejima, da imaju mesto da se pomole i sećaju svojih ubijenih predaka i rođaka, u skladu sa svojim običajima. Ne bi trebalo da se od Sajmišta napravi jedno opšte mesto sećanja, uglavnom na srpske žrtve u Drugom svetskom ratu, kao što neki imaju u planu, ne smemo

⁶ Hašomer Hacar (hebr. Mladi stražar), poznata cionistička omladinska organizacija lijeve orijentacije, vrlo aktivna u međuratnoj Jugoslaviji.

dozvoliti da se prikriju i zaborave jevrejske žrtve Sajmišta, pitanje holokausta i antisemitizma, pitanje kolaboracije.⁷ Ja sam u svojim stavovima čvrst i bez dlake na jeziku, mnogi me zato ne vole, neki poznati srpski nacionalisti su mi i pretili. Ja volim kad mi prete, jer onda imam razlog da poludim.

Od porodice mi je kao odraslom čoveku ostala samo majka. Odrastao sam u kući holokausta. U našoj kući se uvek osećao miris Aušvica. Ja sam se rodio iz nekog principa. Otac je bio sefardski Jevrej iz Beograda, majka mađarska Jevrejka iz Subotice. Očeva porodica je živela u Srbiji već nekoliko generacija, moj deda je poginuo u srpskoj vojsci tokom Prvog svetskog rata. Otac je u Drugom svetskom ratu bio partizan, u Beogradu nakon rata nije zatekao nikoga. Kompletanu očevu porodicu su ubili Srbi. Majka se iz Aušvica vratila u jako teškom stanju. Imala je oštećen bubreg, izgubila je 70% vida. Doktori su njoj rekli: ti ne smeš da imaš dete, inače ćeš da umreš. Ali otac je rekao, i u tome je jedan fanatizam jevrejski: ti ćeš da umreš – ali ja ću imati dete! Rodio im se sin jedinac. Taj jedinac, to sam ja, Jaša Alfandari.“

Sudbina je ipak išla krivudavijim putem nego što su ljekari mogli postaviti. Desilo se da je Jašin otac rano umro, dok je majka, iako uvijek bolesna, rodila zdravo dijete, dočekala starost i poživjela sve do 90-ih godina. Gospođa Gizela Alfandari se nakon smrti svog supruga trajno nastanila u Subotici. Od 1968. sve do 1990, Jaša Alfandari je živio pretežno u Izraelu i nije u tom periodu dolazio u Jugoslaviju, zato što je „u titoizmu imao neke političke probleme“, ali ga je majka redovno posjećivala u Izraelu sve dok je mogla. Početkom 90-ih, kad se zdravlje njegove majke pogoršalo i više nije mogla putovati kao ranije, Jaša se vratio u domovinu da bude uz nju. U Subotici je upoznao svoju suprugu. U Crnu Goru, koja je nakon raspada „velike“ Jugoslavije do obnove državnosti 2006. ostala u „krnjoj“ zajedničkoj državi sa Srbijom, došao je najprije 1991. zbog posla, da bi se sredinom 90-ih sa suprugom i ćerkom trajno nastanio u Baru.

„Da napravim neku micvu na kraju priče“

„Na konferenciji Mahar koju organizujemo svake godine u Budvi, u molitvi se skuplja najviše Jevreja na Balkanu, oko 200 muškaraca. Dok traje Mahar, sve samo Jevreji, čitav hotel. To je naravno veliki uspeh ali je takođe tužno, jer toliko je nekad brojala jedna mala, sasvim normalna jevrejska zajednica kojih je na čitavom Balkanu prije Drugog svetskog rata bilo mnogo. Danas gotovo nema

⁷ Jaša Alfandari je pri kraju razgovora još jednom ponovio da mu je vrlo važno da se jevrejske žrtve logora na beogradskom Sajmištu obilježe. Pred moj odlazak, odštampao je i dao mi u ruke tekst svog otvorenog, polemički intoniranog pisma članovima Komisije za gradnju memorijalnog centra Sajmište iz avgusta 2015, koji je objavljen u većem broju medija i internetskih sajtova u Crnoj Gori i Srbiji.

više Jevreja na Balkanu. Ali ne sme se dogoditi da Jevreji Balkana nestanu. Ja sam mogao mirno da provodim stare dane, ništa mi nije trebalo. Ali sam kao najpoznatiji Jevrej u Crnoj Gori prihvatio da postanem predsednik naše nove zajednice. Da napravim neku micvu na kraju priče. Micvot, to je dobro delo, isti princip kao zakat kod muslimana. Ako činiš micvot, pomeraš datum svoje smrti.

Neki za našu zajednicu kažu da je to *one man show*. Poistovećavaju zajednicu sa mnom. Šta će biti kad umrem, ne znam. Nije moja briga. Ja sam svoju kuću izgradio. Imamo još puno planova. Prvo sinagoga, onda ona kuća što je na planu iza nje, to će biti sedište zajednice, arhiv, biblioteka. I na kraju jevrejsko groblje.⁸

Moramo da budemo najaktivnija jevrejska zajednica u Evropi, posle ćemo videti šta ćemo sa svetom!“

František ŠÍSTEK

**„IN OUR HOME, WE ALWAYS FELT THE
SMELL OF AUSCHWITZ“**

**Interview with Jaša Alfandari (1946–2018), Founder and First
Chairman of the Jewish Community of Montenegro**

This text represents a central part of a semi-structured interview with Jaša Alfandari (1946–2018), founder and first chairman of the Jewish Community of Montenegro, conducted by the author on November 22, 2017. This is one of the last interviews with J. Alfandari, who died several months later, on July 12, 2018. To author's knowledge, it is also the only semi-structured interview conducted with this important personality of post-referendum Montenegro and post-socialist Balkan Jewish life for scholarly purposes, following methodological principles used in social and cultural anthropology. The interview includes autobiographic elements of a representative of the first post-holocaust generation, reflections of Jewish identity and holocaust memory as well as his personal version of the story of the birth and first years of existence of the Jewish Community of Montenegro, founded in 2011.

Ključne riječi: *Jaša Alfandari, Jevrejska zajednica Crne Gore, jevrejski narod, holokaust*

⁸ Želja da se u Crnoj Gori osnuje savremeno jevrejsko groblje nije se za Jašina života (ni do današnjeg dana) ostvarila. Jaša Alfandari je umro u Podgorici 12. jula 2018, sahranjen je na jevrejskom groblju u Subotici pored svoje majke Gizele.

PORTRETI

Pregledni rad
UDK 811.163.3'26

Димитар ПАНДЕВ (Скопје)

d.pandev@flf.ukim.edu.mk

Филолошкиот факултет „Блаже Конески”

ВРЕМЕТО НА КОНЕСКИ

Време Конеског – то је време кодификације македонског литерарног језика у датом повољном тренутку. Историја показује да је то био дуго очекивани чин у језичком стваралаштву македонског народа и да је Блаже Конески одиграо кључну улогу у том процесу, не само у датом тренутку већ и касније својим књижевним и научним делима у области лингвистике и поетике.

Време Конеског – то је време стилских синтеза у развоју македонског језика преко свих савремених медија, и штампаних и електронских, па на основу тога Конески је развио и своју оригиналну теорију о развоју литерарних језика, имајући у виду своје властито искуство и пратећи језичко стваралаштво својих савременика.

Кључне речи: *кодификација, лингвистика, поетика, стилска синтеза*

Времето го создаде, го возвиши и, безмалку – се обиде да го уништи – Конески, имено – да го извалка неговиот лик и да го обезвреди неговото дело, токму во она време кога тој самиот, без ничија помош, ја заокружи својата лингвистика и поетика, и спокојно ги детализира сите свои отворени теми од современиот македонски литературен јазик. Во *Светот на песната и легендата* (1993) и за последователниот светски славистички конгрес (Братислава, 1993).

По примерот на старите добри мајстори, Конески совршено го исполни својот завет како научник и поет, онака како што им прилега на големите луѓе на народот. И достоинствено замина! не во историјата туку во иднината, со надбиблиска алегорија кон оние што му скусуваа од заслугот спроти предвечерието на неговиот живот, со преисполнета не само поетска и научна туку и пикареска био-библиографија и со добра мисла и, – причудливо парадоксална. Без излишни паради и пародии за леб и игри. Зашто лош збор и поган од уста негова никогаш не беше излегол, а иронијата одамна ја бил совладал, не толку од литературата, колку од моќта за комуникација и способноста за опсервација на стварноста. А кој да му ја долови симболиката на *црниот овен* и прецизноста на *сеизмографот*, и сета онаа логистика на носорогот запишана на Прличевият камен *што паѓа од небото*.

Зашто, Конески ја знаеше ритуалноста од поверијата, полиграфноста од фонологијата и ефемерноста од лингвистиката и семиологијата. Зашто беше бил предодреден за грандиозни дела.

И сето тоа го вложи во своето разновидно творештво, по углед на оние добри апокрифни составувачи на зборници со мешана содржина, каков што е *Тиквешкиот зборник*, но и на оние ренесансни рационалистички научници, и филозофи и писатели и кои создаваа различни дела во различни области, каков што бил, на пример, Ломоносов.

А сè да ти било вовед во семиотиката, заснована врз јазикот!

А има ли нешто пограндиозно од јазикот, независно како кој го дефинира, како дар од бога или хиерархиски сложен систем. Како вавилонска кула и кула од карти или строга структура со кристално јасна историчност. И неповторливост во своето траење. Конески го долови македонскиот јазик во најсуштествениот миг на неговото истрајување не само во социолингвистичката перспектива туку и на широката врваница на ностратичката виулица и на балканската ветрометина. Во мигот на неговиот дефинитивно дефиниран статус на литературен јазик на светската лингвистичка карта, со јасна геостратегиска и геополитичка позиција обусловена од неговата природна номинација, според сите лингвистички стандарди: македонски јазик!

Времето што го создаде Конески го издигна на самоти пиедесталот на македонската национална култура, а неговото дело од ден на ден добива сè повисока вредност во ризницата на македонскиот јазик, зашто јазикот е сокроишче, како што своевременно ќе прецизира неговиот претходник Крсте Петков Мисирков, што ќе рече – безбедно место каде што никој не ќе ти може ништо, како во апокрифната литература што го изнедрува токму тој поим во времето ренесансно и рационалистичко, – а во Конески суптилно вриеше ренесансна крв и спокојно бдееше рационалистичка мисла; зашто јазикот е трезор, како што само некоја година потем нашиот Мисирков ќе потврди космополитски определениот лингвист Фердинанд де Сосир, заокружувајќи ја со тоа филолошката податливост со која беше оптоварен претходниот (XIX) век и издигнувајќи се над своето време спроти онаа пропаст на тогашните империи, што ја предвидоа, – никој така прецизно, како лозарите од Македонија и спроти новото време во кое еден од предвесниците ќе биде и Кочо Рацин. А гласникот – Блаже Конески!

А Конески се беше родил токму во она време (1921) кога во старите копнени и средноморски империи скоро ништо не беше порано и речиси беше поткопан претходниот јазичен империјализам, а нов веќе се насираше одблизум неговите урнатини. И никаде со таква жестокост, како во Македонија, на чијашто почва ровареа мисионери од до што постоела религија на овој век и се војничеа униформи од до што постоеше војска на тогашниот свет и се ганголеа императивни глоси. А главен противник на сите не им беше толку народот македонски колку македонскиот јазик, скриен во лулка. Во лулката на словенската писменост.

А лулката на Конески да ти му биде токму во светот на песната и легендата, имено, – во традициите на македонскиот јазик! Напојувани колку апокрифно, триж по толку – фолклорно. Сопрво на фреквенцијата од на изворот меѓу црквата небрешка и небрешкото сретсело („Црква“), а отпосле меѓу старите книги („Послание“) и радиото („Батко Ѓорѓија“).

Конески израсна од тој свет, зашто не ќе (да) беше обичен слушател во медиумот исполнет крајогнишни песни и легенди, туку активен чинител кој ги помнеше сказанијата и сторенијата на оние непобедими јунаци кои умеат да ги пребродат сите пречки и со својот личен опит знаат да го одберат вистинскиот пат. А патишта многу, а околу нив на секое камче крајпатен патоказ тајнозборни маѓесници и слаткоречиви самовили. Едните ти бројат азно царско недоброено и те вабат во своите лажовни светови што никако да се остварат, другите ганголиво ти гатаат тајни љубовни во димни гори зад железни планини.

Конески го одбра патот на македонскиот јазик!

Тој пат не беше лесен, како што никогаш не бил лесен патот до сопствениот јазик, – парадоксално но вистинито! всушност, до свој личен

јазичен израз на којшто можеш да создаваш не само сказни и сторенија за митски личности и да креваш востанија против горостасни безумни цинови и ветерничаво призрочни сеништа што не разликуваат камен од тесто, а камоли народи од толпи, туку и да оформуваш кадри и институции и да придвижуваш културни акции во кои се вклучува нацијата во целина. И постојано да си буден и на штрек, во одбраната на својот јазик. На единствената твоја татковина.

Зашто, времето на Конески беше време на културни акции победоносно издигнати над најсветлите страници од македонската историја, имено токму во тоа време се извојува победата над сите претходни негирања на македонската национална посебност, особено на македонскиот јазик како најочигледна разликувачка особеност на македонскиот народ од околните национални средини.

Патот до сопствениот јазик, како што е тоа и во светот на песната и легендата, многупати водел и преку други јазици, преку други јазични патишта, по принципот „убав јазик род нема“, што требало да се изодат, друмови што некои други народи веќе ги изодиле и создале своја култура, а никако да ја откријат тајната, исто онака како што и нашите предци поминувале по некои исти врвици, на кои им се поставувале пречки, какви што ги има во сказните, но требало да се изодат. И да се откријат тајните знаци запретани во огништето на домашниот јазик.

Конески ги совлада тие пречки, во туѓи центри, универзитети и библиотеки, во разговори со обични луѓе од различни краини, со кои не можел да се разбере, оти само во еден глас им се разликувал зборот, а еден ист збор им имал сосема различно значење, па оди разбери се, а возот бега наврнат! но и со личности кои биле принудени да остават и дом и татковина, но не и науки и уметности недостижни за обичен човек, и кои ќе ја знаат вистината за земјата македонска, оти таа во нивните знајби била и кирилометодиевска и седмочисленичка и оттаму тргнала писменоста во словенскиот свет. Конески, имено, на својот пат низ туѓите јазици се среќавал со зборуваачи што ги препознавале разликите меѓу јазиците и веднаш те селектирале и те комбинирале. Зашто сè во јазикот да ти било во селекцијата и комбинацијата. Селекцијата те слекува, комбинацијата те облекува. Селекцијата те извлекува од ровот, комбинацијата те облекува во ново руво, во рувото исткаено со зборови и синтагми од сопствениот јазик. А секоја нова комбинација се издига над претходни, веќе кажани и тоа со толку големи зборови што страв влеваат в коски и гроза в жили. Треба само да се открие кодот.

Конески, бездруго – беше оној дел, оној неопходен сегмент од вековната македонска револуционерна борба што ѝ недостасуваше за да

биде целосна и во функција на македонската државност. И Конески сиот се вложи во осмислувањето на македонската национална култура сопрво со чинот на кодификацијата (како што отпосле ќе се именува сета таа културна акција, а и Конески ќе се сложи со тоа, во име и во чест на современата лингвистика, зашто секогаш беше чекор пред неа) на македонскиот јазик, имено со својот личен потпис на листот насловен Резолуција за азбука и правопис и продолжително со својот личен опит го издигна македонското културно наследство и македонската јазична стварност на рамниште на целосно оформена македонска филологија, врз негови книги, со своја лингвистика и поетика, и по примерот на светските лингвисти, имено на државотворечките и националноиздигнувачките теории што ги беше совладал, читајќи ја светската лингвистичка литература, ја проектира иднината на македонскиот литературен јазик и ја зацврсти историската подлога на македонскиот народен јазик со определувањето на македонскиот влог во словенската писменост, со прецизирање на македонската дијалектна разновидност и со преоткривање на значајните личности од македонската културна историја. И со свој личен пример ги совлада сите стилски искушенија пред кои беше исправен македонскиот литературен јазик. Со своите стилски синтези!

...А времето?! Времето ни го сочува Конески во сета негова бодрост токму нам и ни го возврати во уште постамена форма, оти не му припаѓало секогаш толку нему, колку нам, – на генерациите потем него. А некаде меѓу нив е и мојата генерација која го прифати во неговата скромност без да размислува за неговото величие. Оти ни доаѓаше кроце на час и потем часот уште покроце си заминуваше, со ореолот на преземената од дамнини јазична мисла и подарена нам на од него рачно препишан стар текст, како вино од избите камени плаошки, како зимница од клет рекански, како плод од земјата македонска... а на тие часови имавме можност да го дискутираме развојот на македонскиот писмен јазик и да ја осознаваме светската лингвистичка мисла, со филолошка стаменост и поетски немир, со лингвистичко љубопитие и семиотички синтези, со скрит поглед во кулите манастирски кај што во студена осама се препишувале црковните книги и се беседело со себеси и со бога, „покој, ’рци, јад“, и се префрлала мислата од зборот Господов врз мислата човекова, желбата за страсти и страданија, искусот од секој преповторен светојазичен збор и осветено преточен на македонски јазик, но и да се нурнеме во оние борби за народен јазик на сиот слободоумен свет, од кој речиси ништо не остана, се разбира, освен најупоритите, во кои беа и нашите претходници во македонскиот јазик. Од деволските земјоделци и светиклиментовите ученици до илинденските востаници и македонските револуционери.

И по некој заостанат *колумбо* и упорит *че гевара*!

Едниот да ја преоткрива *земјата и љубовта*, сеедно, другиот да ита *кон слобода во скриен порив*.

Го кажале истово и светски поети и лингвисти, од оние што внедруваат по некој заскитаник по мориња и по револуции во своите стихови, но не со овој порив што ја преоткрива смислата на истрајувањето, кога се преповторува кажаното од Конески, во која било пригода: на час, на промоција, на конференција, со сета онаа бура што се надига од секој „нов“ јазик на светската лингвистичка арена, каде нема простор ни за скрита мисла. А лингвистиката од времето пред структурализмот и по него, се развивала во (логички) парадокси, меѓу кои најисцелителен е оној за македонскиот јазик, толку млад а толку стар (синхронија во дијахронија), толку изнемоштуван а толку жизнерадосен (говор во јазик), толку обеспокојуван, а толку стамен (синтагматика во парадигматика).

Конески ја имаше знајбата да го каже сето тоа со одмерен глас и да ни го завети како единствена наша целосна татковина. Во своето време...

– на кодификација на македонскиот литературен јазик – навремена стратегиски визионерска неодложна неопходност не толку во времето потем победоносната народноослободителна борба на македонскиот народ (22. VIII 1841 – 19. XI 1944), колку спроти омразниот мразулец на Студената војна, спроти чие премерување на силите во картечен оган на прва фронтиска ќе се најде не по своја вина македонскиот јазик, но и

– на подем на македонскиот литературен јазик во сите области на културнопросветниот и општественополитичкиот живот, на непречен развој на современата македонска оригинална и преводна литература, низ ситото и решетото на современите медиуми.

Токму во тоа време, прв на бедемот на одбрана на македонскиот јазик е Блаже Конески, исто како што е прв и во обемот на подемот, со својата лингвистика и поетика, со прегледно личностна теорија за развојот на македонскиот литературен јазик и со опитно лична поетика со која суверено се вклучи во македонската културна традиција.

Зашто, како што вели самиот:

Доволен ми е зафатокот, како чкорче со кое макар за миг се осветлува еден темен простор во свеста. („Одломки“)

Тоа е тој зафаток: на чекорот во „Тешкото“, на везот во „Везилка“; на кодификацијата на македонскиот литературен јазик, на мигот кога веќе „наша е иднината, а тоа значи наше стануе и минатото“, на лингвистиката и поетиката во македонистиката, на стилските синтези во развојот на македонскиот литературен јазик.

Времето на Конески!

Димитар ПАНДЕВ

KONESKI'S TIME

Koneski's time is the period of codification of the Macedonian literary language at the given suitable moment. History shows that this was a long-awaited act in the linguistic creativity of the Macedonian people and that Blaže Koneski played a key role in that process, not only at that time but also later with his literary and research engagement in the field of linguistics and poetics.

At the same time, this is the time of stylistic syntheses in the development of the Macedonian language through all modern media, both print and electronic, and based on that Koneski developed his original theory of the development of literary languages, having in mind his own experience and following the linguistic creativity of his contemporaries.

Keywords: *codification, linguistics, poetics, stylistic synthesis*

Stručni rad

UDK 81:929Nikčević M.

Илија БЕЛЕВ (Скопје)

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ Скопје

ilijavelev@yahoo.com

**U SPOMEN I SLAVU PROF. DR MILORADA NIKČEVIĆA
(1941–2021)**

Почитувани колешки и колеги, професори и соработници на Факултетот за црногорски јазик и книжевност;

Почитувани монтенегристи, како и почитувачи на академското и научно дело на проф. д-р Милорад Никчевиќ.

Заедно со Вас го изразувам и моето лично сочувство за смртта на уважениот професор и научен истражувач проф. д-р Милорад Никчевиќ.

Во последниве години имав можност често да се соочувам со неговото веќе втемелено научно дело, со кое активно водев истражувачки и толкувачки дијалог при моите поинтензивни пишувања за монтенегристката. При сегашната дистанца на сознанието дека повеќе не е меѓу нас живите, искрено жалам што не бев удостоен и лично да го запознаам овој исклучително мобилен монтенегрист, кроатист, славист и опитен компаративист. Но недвојбено ми останува впечатокот дека преку неговото научно дело, тој успеал да афирмира функционална и интеркултурна методологија за истражувањата на националните јужнословенски книжевности – упатувајќи ги разоткривањата на нивните посебности во контекстот на глобалните културноисториски и современи процеси на коегзистирање. Токму и поради тоа, научното истражувачко наследство на професорот Никчевиќ создавано во неговата петдесетиниска неуморна активност, суверено и аргу-

ментирано ги одвраќаше обидите да се оспорува автентичниот и изворен развој на црногорската духовна, културна, книжевна и писмена традиција. Во моите истражувачки впечатоци и научни дијалози најопстојно се посветив на третата книга од *Историјата на црногорската книжевност*, која под насловот *Црногорска книжевност од 1852 до 1918 година* проф. Милорад Никчевиќ ја објави во 2012 година при Факултетот за црногорски јазик и книжевност во Подгорица. Ова негово капитално книжевноисториско дело, кое настана во актуелните мугри на црногорското државно, национално и културно себепределување и себепрепознавање, веќе се вгради како нераскинлив лост што научно и културолошки ги премости и ги спои двата брега на книжевноисториската традиција и на модерната книжевнотворечка перспектива – како континуитет и како современост. Следствено и името и делото на проф. д-р Милорад Никчевиќ автентично ги потврди и научно ги „заштити“ вредносните достигнувања на основоположниците на современата книжевноисториска монтенегристика: Војислав П. Никчевиќ, Радослав Ротковиќ, Новак Килибарда, Божидар Шекуларац и др.

Во оваа тажна пригода за монтенегристиката не сакам да звучам суеверно, туку само го прифаќам како сугестивно чувството што токму на денот кога починал проф. Милорад Никчевиќ го заокружував пишувањето на монографското издание *Македонија и Црна Гора: Културноисториски и книжевнотворечки контекст* – и тоа токму со толкувањето на црногорскиот книжевноисториски развој во периодот кој беше предмет на неговиот истражувачки интерес: новата црногорска книжевност меѓу 1852 и 1918 година. Искрено им должам голема почит на истражувањата на проф. Никчевиќ, според кои и ги запишав своите генерални заклучоци:

„Веќе и изворно може да се потврди дека постоел континуитет на црногорскиот книжевноисториски развој во периодот меѓу 1852 и 1918 година, за што сведочат и истражувањата на Милорад Никчевиќ во третата книга од *Историјата на црногорската книжевност*.“ Во тој развоен книжевнотворечки период во Црна Гора веќе биле културолошки профилирани односите, врските и влијанијата на црногорската книжевност со другите книжевности, заедно споделувајќи ги глобалните и интеркултурните идејни и естетски искуства. На црногорската културна и книжевна сцена се појавиле како влијателни повеќе периодични списанија, алманаси, календари и весници. Присуството на општествената, културната и на книжеvnата периодика во Црна Гора веќе овозможувало развој на плурализам на идеите, но и естетски сообразувања на творечките модели со искуствата на другите книжевности од опкружувањето

и од средноевропските културни средини. Во периодот меѓу втората половина на XIX и првите две децении од XX век веќе се типологизирала автентичноста на новата црногорска книжевност, кога и се појавувале бројни книжевни творци на поетски, прозни, драмски, патеписни, мемоарски и на книжевно-критички дела. Дел од црногорското книжевно творештво се потпираше врз традиционалните фолклорни и морализаторско-дидактички искуства, кое во развојниот контекст претставувало премостување на традицијата кон современите идејни тенденции и творечки форми. Но и поранешната изградена црногорска традиција на интеркултурна коегзистенција со творечките перспективи на средноевропската книжевност, во голема мерка придонела да се пристапи до ослободено приспособување на новата црногорска книжевност кон современите текови на европоцентристичките книжевнотворечки правци и модели. Тоа ѝ овозможувало на новата црногорска книжевност да почне да ги апсорбира модерните и авангардните креативни достигнувања, со кои како уметност и како култура уште повеќе се доближувала до актуелниот за тоа време европски книжевен контекст. Меѓу бројните од тој развоен период истакнати црногорски поети, писатели, драматурзи, патеписци, критичари и книжевни проследувачи истражувани од Милорад Никчевиќ, впечатливо се издвоиле и двата еминентни црногорски книжевни кругови: Бококоторскиот и Пљевљенскиот.“

Вечна му слава и спомен на проф. д-р Милорад Никчевиќ.

PRIKAZI

Stručni rad

Filip DAVID (Beograd)

FAŠIZAM, NACIONALIZAM I ANTISEMITIZAM

(Boban Batrićević: „U kandžama jevrejske aždaje“, antisemitska propaganda u Crnoj Gori u Drugome svjetskom ratu)

Profesor Boban Batrićević napisao je važnu, vrednu i po mnogo čemu jedinstvenu knjigu. Tema antisemitizma u Crnoj Gori u dosadašnjoj crnogorskoj historiografiji nije obrađivana na ovaj detaljan, objektivan i analitički način. Ne postoji takva studija ni u srpskoj historiografiji. Analiza, hronologija i obilje dokumenata i citata koje navodi profesor Batrićević objašnjavaju razloge, korene i domete antisemitizma u Crnoj Gori. U mračnoj i turbulentnoj istoriji antisemitizam isplivava kao večito prisutan talog, kao mulj rasističke politike koji pokriva najteže i najgore zločine, zatupljuje, zaglupljuje i opravdava najmonstruoznije zločine zasnovane na etničkim, rasnim i političkim predrasudama i mitovima. Antisemitizam je zaštitni znak onog načina mišljenja koji uključuje neprekidnu proizvodnju neprijatelja, neprekidnu proizvodnju mržnje, ogoljeni oblik društvene i političke patologije, kiča i najprimitivniji oblik rasizma.

Profesor Batrićević pokazuje na primeru Drugog svetskog rata koja je i kakva uloga antisemitizma u stvaranju ambijenta za zločine. Ilustruje sličnosti i razlike ideologije italijanskog fašizma i nemačkog nacizma i učešće kolaboracionističkih saradnika okupatorskih režima u sprovođenju antisemitske propagande i antisemitskih zakona. Posebno je važno delovanje četničkog antisemitizma na području Crne Gore i Srbije i uspostavljene veze s Dimitrijem Ljotićem i Milanom Nedićem, bliskim saradnicima nacističkog okupatora. U čitavom tom spletu međusobnog prožimanja ideologije, politike i religije svoje mesto ima i svetosavski nacionalizam Srpske pravoslavne crkve. Episkop Nikolaj Velimirović, uticajni crkveni velikodostojnik, i patrijarh Varnava isticali su kako je jedino veliki vođa nemačkog naroda Adolf Hitler na pravi način shvatio svetosavlje. Stavljajući znak jednakosti između komunista i partizanskog otpora okupatoru, optuživali su da oslobodilačku borbu predvode internacionalni Jevreji Moša Pijade i Josip Broz, predvodnici jevrejske zavere protiv čovečanstva. Četnički pokret u Srbiji i u Crnoj Gori tako je stupio u

otvorenu kolaboraciju s okupatorom. Marionetske vlasti u samoj Crnoj Gori prihvatile su i demonstrirale na svakom koraku antisemitsku retoriku i antisemitsku politiku, ogoljeni antisemitizam zasnovan na rasnim zakonima fašističke i nacističke ideologije i verskog nacionalizma i fanatizma.

Značaj studije profesora Batrićevića ne iscrpljuje se samo u njenom istorijskom značaju, njenoj sveobuhvatnosti i jedinstvenosti, u obilju priloženih dokumenata koji ilustruju sav jad, grotesknost i opasnu propagandu antisemitizma, čiji su rezultat višemilionske žrtve, već je i velika opomena da se u nekom starom ili novom obliku u sličnim istorijskim okolnostima sve to može ponoviti. Umberto Eko je u tom smislu pisao o *ur* fašizmu, večitom fašizmu koji menja samo oblike, ali zadržava suštinu.

Dugujemo zahvalnost profesoru Batrićeviću što je ovom temeljitom, detaljnom i značajnom studijom upozorio koliko može biti opasno povampirenje ovih ideologija u vremenima kada politički manipulatori po svaku cenu žele da se domognu vlasti ili svoju totalitarnu vlast učvrste. I tu opomenu valja stalno imati na umu.

Stručni rad

Novica VUJOVIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

DRAGOCJEN PROJEKAT ZA CRNOGORSKU JEZIČKU I UKUPNU KULTURU

*(Transkripcijska pravila u crnogorskome jeziku. Transkripcijski rječnik,
Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020)*

Nakon više godina sistematične pripreme objavljena je knjiga *Transkripcijska pravila u crnogorskome jeziku. Transkripcijski rječnik*. Knjigu je objavio Fakultet za crnogorski jezik i književnost, i to kao 5. knjigu biblioteke LINGUISTICA. Glavni urednik izdanja je Milenko A. Perović, dok su recenzenti Ukrajinka Ljudmila Vasiljeva te hrvatski jezikoslovac, danas poživši Josip Silić. Iz prethodne činjenice razvidno je da su recenzentskom procedurom te uredničkom pažnjom ovaj projekat s punim autoritetom preporučili stručnjaci, priznati i mnogo šire od matičnih im država.

Priručnikom su obuhvaćena 33 jezika, odnosno obrađene su jezičke osobenosti po svim segmentima značajnim za crnogorsku transkripciju imena iz datih jezika. Transkripcija počinje od klasičnih – latinskoga i starogrčkog, koji su, iako neživi, razumije se, neizbježni u mnogim sferama današnje civilizacije. Zbog znatnoga fonda riječi što su potekle iz ta dva jezika upoznajemo se s činjenicom da se one pišu onako kako se izgovaraju, s tim što su u nekim primjerima potrebna morfološka prilagođavanja.

Pregled tzv. živih jezika dat je abecednim redom ovako: albanski jezik, arapski, bjeloruski, bugarski, češki, danski, engleski, francuski, moderni grčki jezik, hebrejski, holandski, islandski, italijanski, japanski, jidiš, kineski, mađarski, makedonski, norveški, njemački, persijski, poljski, portugalski, romski, rumunski, rusinski, ruski, slovački, španski, švedski, turski te ukrajinski jezik.

Konceptom su ove knjige transkripcijska pravila što su rađena na primjeru imena iz nabrojanih jezika predstavljena kao preporuke nastale na temelju usaglašavanja izvornoga izgovora sa stanjem u crnogorskoj govornoj tradiciji. U nastajanju i kreiranju ove knjige agilnošću se istaknula filološkinja Jelena Šušanj. Ona je potpisana kao urednica ovoga izdanja.

Uvodnim se objašnjenjima urednice izdanja obrazlaže metodologija na kojoj počiva cio projekat, kao i svrha ovoga priručnika, pa je istaknuto da on nije ponuđen korisnicima „da posluži učenju jezika kojima smo se ovde bavili, već da ljudima koji ne govore te jezike omogući da što preciznije napišu i izgovore imena koja iz njih potiču.“

Da bi se dokraja razumjela namjera izdavača i tima okupljenoga oko ovoga izdanja, razjašnjenja je urednica davala na konkretnim primjerima. „Transfonemizacija i transkripcija stranih imena stvar je pravogovora (ortoe-pije) i pravopisa (ortografije), a to je pitanje dogovora u okviru jednoga jezika. Transfonemizacija ne podrazumijeva uvijek podražavanje izgovora jezika izvornika u jeziku primaocu, već se pri izgovoru stranih imena u jednome jeziku u obzir mogu uzimati i drugi jezički i vanjezički činioци. To smo već videli na primjeru imena Roberts, Gejts i Micubiši, a evo još nekoliko primjera. Ime Denzel Washington mnogo je bliže originalnome izgovoru u bugarskoj transkripciji Дензъл Уошингтън nego crnogorskome Denzel Vašington. Glavni grad Republike Irske prema izgovoru njegovih žitelja preciznije je prenešen u ruskoj transkripciji Дублин nego u crnogorskoj Dablin. Crnogorska transkripcija imena američkoga glumca više se vodi pisanjem nego izgovorom. Takav je slučaj i s imenom njemačkoga grada Hanover, đe bi transkripcija trebala biti Hanofer; poljskoga grada Krakov, đe bi transkribovano bilo preciznije Krakuv; holandskoga Van Gog, a zapravo je Fan Hoh i sl.“

Transkripcijski je priručnik svojevrsna dopuna *Pravopisa crnogorskoga jezika* iz 2010, što znači da je pažnja usmjerena i na primjere koji pravopisnim pravilima toga izdanja nijesu obuhvaćeni. Tako u uvodnome slovu urednice čitamo: „Ovđe ćemo se osvrnuti na jedan pravopisni problem u vezi s pisanjem stranih imena koji nije obuhvaćen važećim Pravopisom crnogorskoga jezika (2010). Ako se iz nekoga razloga imena iz stranih jezika pišu u izvornome (netranskribovanom) obliku, u njihovoj promjeni ili tvorbi drugih riječi ne treba koristiti crticu: Facebooka (ne Facebook-a), New Yorka (ne New York-a), Mýrdalsjökullski (ne Mýrdalsjökull-ski). Crticu u ovim slučajevima treba koristiti jedino ako se original piše drugim pismom – npr. engleska imena u originalu u ćirilčkim tekstovima ili ruska ćirilicom u latiničkim tekstovima (npr. Санкт-Петербург-ом).“

Za sve jezike koji ne koriste pisma crnogorskoga jezika obrađeni su primjeri transliterovani u latinični lik.

Značaj ukupnoga projekta treba sagledati i kroz koncept kojim je okupljen znatan broj domaćih i inostranih naučnika, kako se veli „od Islanda do Ukrajine“, što je garancija da je osiguran svestrani uvid u problematiku. Imena saradnika ističemo abecednim redom onako kako su navedeni u knjizi: Ana Stanićević (islandski); Demir Ljatif (romski); Goran Drinčić (engleski); Igor

Kusin (hebrejski i jidiš); Isidora Popović (španski); Jasmina Đorđević (turski, arapski i persijski); Jelena Stjepčević (kineski); Laslo Molnar Čikoš (mađarski); Ljudmila Vasiljeva (ukrajinski i bjeloruski); Marijana Bijelić (bugarski); Marina Markoska (makedonski); Marina Puja-Badesku (rumunski); Mihajlo Fejsa (rusinski); Milena Jovanović (novogrčki i japanski); Miroslav Dudok (slovački); Neda Donat (njemački i češki); Olivera Jovanović (portugalski); Ratka Krsmanović-Isailović (norveški); Slađan Turković, Petra Bručić, Doja Ana Ulrih-Knežević, Željana Pancirov-Kornelise (holandski); Sofija Bilandžija (danski i švedski); Sonja Špadijer (francuski); Vesna Stanković (italijanski); Zarija Brajović (albanski); Zdravko Babić (ruski i poljski); Žaneta Andrijašević (klasični jezici: grčki i latinski). Izdavač i urednica zahvalili su saradnicima kao glavnim nosiocima projekta na poštenome odnosu i razumijevanju koje su pokazali prema neophodnosti izrade ove knjige.

Dobra zasnovanost ovoga izdanja podastarta je činjenicom da se u drugome dijelu knjige, od 251. do 423. str., nalazi rječnik transkribovanih imena iz opisanih jezika. Riječ je o registru frekventnijih imena i/ili prezimena brojnih znamenitih ličnosti, sportista, političara, umjetnika te određenih toponimima s njihovom crnogorskom transkripcijom.

Knjiga *Transkripcijska pravila u crnogorskome jeziku*. *Transkripcijski rječnik* po formi jeste priručnik, ali je od značaja i nemjerljivoga doprinosa ne samo za jezičku, nego i za ukupnu crnogorsku kulturu. Vrlo je dugo postojala potreba za ovakvim priručnicima u svim segmentima društvenog života, a osobito se nedostatak ovakvih priručnika u kontinuitetu osvjedočava u crnogorskome novinarstvu. Fakultet za crnogorski jezik i književnost još jednom se potvrdio kao izdavač vrijedne i funkcionalne literature, te će i za ovim priručnikom posezati najširi krug učesnika u javnoj komunikaciji u nas.

Stručni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

**VRIJEDAN DOPRINOS ETNOLOGIJI,
FOLKLORISTICI I KNJIŽEVNOJ MONTENEGRISTICI**

*(Epske narodne pjesme iz stare crnogorske periodike 1871–1912,
sabrala, za štampu pripremila i priredila Zorica Mrvaljević,
JU Muzeji i galerije Podgorice, Podgorica, 2019)*

Crna Gora je u proteklih nešto više od jednoga stoljeća iznjedrila znatan broj autora koji su se bavili etnološkom problematikom. Od autora kojima je etnologija bila tek uzgredno zanimanje, a koji su ostavili vrijedne monografije o pojedinim crnogorskim krajevima, poput Stevana Dučića, Sima Šobajića, Andrije Jovićeвиća, Andrije Luburića, Vula Kneževića i dr., pa do školovanih etnologa rođenih u Crnoj Gori, kao što su Jovan Vukmanović, Mirko Barjaktarović, Milisav Lutovac i dr. Iako je zahvaljujući njihovu, ali i radu izvanjaca i inostranaca, a u prvome redu Pavla Apolonovića Rovinskoga, od zaborava sačuvan značajan korpus etnografskih podataka o Crnoj Gori, ti su autori djelovali u okviru cvijić-erdeljanovićevske hegemonijske etnološke škole koja je Crnogorce tretirala kao lokalni fenomen širega, srpskoga etničkog bića.

Više nego u kojoj drugo društvenoj disciplini, u etnologiji je izostao sistemski odgovor na takve u osnovi kolonijalne koncepcije, pa se sve do u naše doba nije moglo govoriti o utemeljenju crnogorske etnologije kao neophodne nacionalne naučne discipline. U oficijelnoj etnološkoj nauci usamljeni glas osporavanja kolonijalističkih koncepcija tretmana Crne Gore i Crnogoraca stigao je prije gotovo 4 decenije od jednoga od najznačajnijih južnoslovenskih etnologa druge polovine XX vijeka, Špira Kulišića. Njegova dragocjena monografija *O etnogenezi Crnogorca* uzburkala je početkom 80-ih godina XX vijeka duhove, a umjesto pokretanja primjerene naučne rasprave, diskusija o njoj preseljena je voljom tada svemoćne partije na politički teren. U godinama koje su uslijedile prvo je postavljeno pitanje je li crnogorska nacija nastala iz srpskoga etničkoga korpusa, što je bio zvanični kurs Partije od 1945. godine, ili iz zasebnoga etnikuma, da bi u sljedećoj fazi, nakon AB revolucije,

rasprava bila zaoštrena postavljanjem pitanja da li crnogorska nacija uopšte postoji. Dok su trajale polemike oko crnogorske nacije, postepeno je i gotovo neprimjetno iz javnoga diskursa nestao sintagmem „crnogorski narod“. Prisutan potonji put u nekom zvaničnom državnom aktu u Žabljačkome ustavu iz 1992. godine taj je sintagmem danas iščilio čak i iz nastupa najdosljednijih zagovornika crnogorske duhovne emancipacije, a da o crnogorskim državnim ustanovama i ne govorimo. A upravo je naše etnološko nasljeđe pouzdan i neosporiv dokaz da postoji crnogorski narod. Od crnogorskih etnologa tu je činjenicu u svojim radovima ponajviše afirmisala mr Zorica Mrvaljević, pa joj stoga pripada čelno mjesto u krugu utemeljivača savremene crnogorske etnologije.

I svojim se ranijim radovima, a osobito kapitalnom monografijom *Crnogorska narodna nošnja*, Zorica Mrvaljević naučnoj javnosti predstavila kao pouzdan i vrijedan istraživač, no posebnu pažnju ovom prilikom posvetićemo petoknjižju kojim je crnogorsku etnologiju, folkloristiku, ali i nauku o književnosti, izuzetno zadužila. Riječ je o vrijednome projektu u okviru kojega je crnogorsko usmenoknjiževno i folklorno blago, rasuto po staroj crnogorskoj periodici i time udaljeno od očiju savremenih recipijenata, prvi put sistematizovano i naučno valorizovano. Prilika je da spomenemo sve naslove koji su štampani u izdanju Muzeja i galerija Podgorice u toj odista prestižnoj ediciji.

Prva knjiga pod imenom *Narodne izreke i poslovice iz stare crnogorske periodike* publikovana je 2012. godine. Uslijedila je druga knjiga pod naslovom *Narodne umotvorine: igre, zagonetke, praznovjerice i kletve iz stare crnogorske periodike*, objavljena 2015. godine. Treća knjiga, *Narodne priče iz stare crnogorske periodike* štampana je 2016. godine. *Lirske narodne pjesme iz stare crnogorske periodike* kao četvrta knjiga edicije pojavile su se 2018. godine. Konačno, 2019. godine iz štampe je izašla i peta knjiga edicije pod naslovom *Epske pjesme iz stare crnogorske periodike*. Važno je istaći da se sintagmem „stara crnogorska periodika“ odnosi na produkciju periodičnih publikacija na prostoru današnje Crne Gore u rasponu od 1871. do 1912. Premda je na toj teritoriji u naznačenome periodu izlazilo skoro trideset listova, časopisa, almanaha, kalendara i novina, epske pjesme su objavljivane samo u listovima: *Crnogorka* (1884–1885), *Nova Zeta* (1889–1891), *Prosvjeta* (1892–1894), *Luča* (1895–1900), *Književni list* (1901–1902), i kalendaru *Zeta* (1908–1914). Osim što je uložila izuzetan napor da pregleda i prouči obimnu građu te iz nje izdvoji epske usmene pjesme, Zorica Mrvaljević je i ovo, kao i ranija izdanja ove edicije, opremila serioznim naučnim predgovorom, kao i rječnikom manje poznatih riječi. U ovome su izdanju sabrane 73 usmene epske pjesme zabilježene od 27 različitih sakupljača koji su se potpisivali punim imenom i prezimenom, pseudonimima ili inicijalima.

Kanonski status koje su 4 knjige Vukovih zbirki usmene poezije zavrijedile u postvukovskome periodu bacio je u drugi plan jednu živu, nepresahlu tradiciju crnogorske usmene književnosti, pa je na margini istraživanja ostala crnogorska usmena baština zabilježena od strane drugih zapisivača. Antologijama koje su priredili 60-ih i 70-ih godina XX vijeka u okviru biblioteke „Luča“ braća Radojević, Radoje i Danilo, Vido Latković & Jovan Čadenović, Vojislav P. Nikčević, Branko Banjević, Jelena Šaulić, Radoslav Rotković, Radosav Medenica, Pavle Donović, Niko Simov Martinović, a mimo te antologijske biblioteke i brojni drugi autori poput Radovana Zogovića, Novaka Kilibarde, Momira M. Markovića, Huseina Bašića, Adnana Čirgića i dr., te su forme naše usmenosti doživjele kritičku revalorizaciju, no antologijski karakter tih izbora nije iscrpio sve mogućnosti naučne analize i prezentacije toga nasljeđa. Zato je od izuzetnoga značaja poduhvat Zorice Mrvaljević da u nekoliko izdanja objedini dio toga nasljeđa koji je krajem XIX i početkom XX vijeka publikovan u crnogorskoj periodici. I površan pogled na korpus usmene književnosti publikovane u crnogorskoj periodici krajem XIX i početkom XX vijeka, a uglavnom popisan u *Crnogorskoj bibliografiji*, pokazaće da je riječ o veoma zastupljenom i razuđenom književnom nasljeđu. Nasljeđu koje tek iščekuje svoje istraživače iz različitih oblasti, od etnologije, lingvistike, psihologije, istorije književnosti i istorije prava do kulturne antropologije. Činjenica da se na crnogorskim visokoškolskim ustanovama magistrandima i doktorandima filološkoga usmjerenja danas te teme ne nude za obradu tužno su svjedočanstvo isključenosti naše humanistike iz crnogorskoga kulturnoga i istorijskoga konteksta. Zahvaljujući prilježnome radu Zorice Mrvaljević, ne samo što je na dio toga korpusa ovom i prethodnim knjigama nanovo skrenuta pažnja naučnoj javnosti, već je pouzdanom metodologijom taj korpus nanovo iščitao i interpretiran na način na koji je jedino i prirodno da to bude učinjeno – kao dio kompleksnoga duhovnog nasljeđa crnogorskoga naroda.

U predgovoru knjige *Epske pjesme iz stare crnogorske periodike* priređivačica iznosi precizna zapažanja vezana za obrađeni temat crnogorskoga usmenoknjiževnoga nasljeđa: „Od svih usmenih narodnih umotvorina, književnih i raznih jezičkih izraza, epske pjesme su imale najveću popularnost, značaj i uticaj u društvenom i porodičnom životu Crnogoraca, kako zbog junackih događaja i raznih životnih situacija o kojima su pjevale, tako i zbog moralnih poruka i pouka koje su sa sobom nosile. Kao izraz kolektivnog narodnog duha i stvaralaštva, one su vjekovima trajale i opstajale i značajno, povratno, uticale na stvaranje i učvršćivanje crnogorskog identiteta, bića i kulture.“ Vrijeme publikovanja epskih usmenih pjesama u crnogorskoj staroj periodici ona je etapa u njihovu trajanju kad usmenost gubi bitku s pisanim tekstom, što uvodi degenerativne tendencije u njihovu razvoju. Stoga nije uvi-

jek lako razlučiti u kojoj su mjeri zabilježene pjesme odista rezultat izvorne usmene tradicije ili knjiških i ideoloških natruha, o čemu je na osnovu terenskih istraživanja pouzdano pisao slovenački folklorist Matija Murko. Jedno je sigurno, epska usmena poezija krajem XIX i početkom XX vijeka dominantni je literarni modus crnogorske književnosti, pa i kulture. O njezinu uticaju znameniti historičar književnosti Radosav Medenica veli i ovo: „Epska pesma je dakle u Crnoj Gori i Hercegovini, tj. u oblasti našeg plemenskog patrijarhaliteta i najživlje narodne tradicije, značila još početkom ovoga veka javnu reč, javno mišljenje – jednom reči istoriju.“ O konsekvencama njezina uticaja svjedoči Maksim Šobajić u svojim memoarima pišući o odjeku *Junačkoga spomenika* vojvode Mirka Petrovića: „Njemu su mnogo glavobolje glavari zadali zbog tih pjesama, a činio je nekijema više no što su zaslužili, a nekijema se krivalo da bi ga ubili, da nije bio knjažev otac.“ Uostalom, i sam je Šobajić nakon štampanja knjige epskih pjesama „na narodnu“ *Kosovska osveta* 1879. godine pretrpio kojekakve probleme, od prijetnji izgonom, poziva na dvoboj, do knjaževom intervencijom spriječenoga javnog linča.

Premda u ovoj knjizi dominiraju pjesme novijega repertoara, one o crnogorsko-osmanskim sukobima, ima u njima i pjesama o hajducima, ali i nekoliko pjesama starijega repertoara, posvećenih Marku Kraljeviću. Više od istorijskih hronika ove su pjesme svjedočanstvo o visokim dometima crnogorskoga duhovnoga života. Zorica Mrvaljević potrudila se da predgovorom ovom izdanju obuhvati ne samo sve relevantne teme vezane za proučavanje crnogorske usmene epike, već i da na osnovu prikupljenoga korpusa usmene epike ponudi pronicljiva zapažanja o crnogorskome etosu, načinu života i specifičnome svjetonazoru kao markantnim obilježjima crnogorskoga etnosa. Učinila je to na interdisciplinarnan način sabirajući iskustva nekoliko disciplina humanističkih i društvenih nauka.

Posao koji je priređivanjem ove, ali i prethodnih knjiga ove edicije, obavila Zorica Mrvaljević može poslužiti kao obrazac budućim istraživačima kako se savjesno, stručno i s jasnom sviješću o autohtonosti crnogorskoga nasljeđa treba pristupati novim istraživanjima i obradi sačuvane građe. Crna Gora je u tom smislu neiscrpni majdan, pa na publikovanje i kritičko iščitavanje čekaju brojni rukopisi koji pripadaju crnogorskome usmenoknjiževnom korpusu, od najstarijih peraških pjesmarica iz XVII i XVIII vijeka, često prisvajanih u susjednim kulturama, preko ostavštine istraživača XIX i prve polovine XX vijeka, poput Vuka Vrševića, Valtazara Bogišića, Srećka Vulovića, Andrije Luburića... pa sve do bogate folklorističke riznice koja se nalazi u zaostavštini nedavno preminuloga harvardskog folkloriste Zlatana Čolakovića.

Vrijednim knjigama koje je priredila Zorica Mrvaljević dala je značajan doprinos revalorizaciji jednoga dijela našega kulturnoistorijskoga nasljeđa. Te će knjige, sasvim sigurno, zauzeti vidno mjesto u bogatome fondu crnogorske nauke o književnosti, etnologije i folkloristike, poslužiti kao korisna literatura istraživačima, ali i široj javnosti, a nadamo se i podstaći nova istraživanja i kritičku valorizaciju crnogorske etnološke, usmenoknjiževne i folklorne baštine.

Stručni rad

Mate KOVAČEVIĆ (Zagreb)

O RJEČNIKU SUVREMENIH HRVATSKIH OSOBNIH IMENA

(Ankica Čilaš-Šimpraga, Dubravka Ivšić-Majić, Domagoj Vidović,
Rječnik suvremenih hrvatskih osobnih imena,
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2018.)

Sve je u imenu – bio bi slobodniji prijevod glasovite latinske izreke *Nomen est omen*. Naime, istraživačima osobnih imena određene ljudske zajednice ime nudi mnoštvo podataka o toj skupini ljudi – od elemenata etnogeneze, njihovih vjerovanja, načina života, međusobnih odnosa, različitih uljudbenih utjecaja, međukulturnih protimba i prožimanja, preko političkih stremljenja do ideoloških zablude.

Jedno je djelo koju tu tezu potvrđuje – *Rječnik suvremenih hrvatskih osobnih imena*, čija se osobnoimenska građa temelji na podacima Državnoga zavoda za statistiku Republike Hrvatske i popisa pučanstva iz 2011., u kojemu su potvrđena 5563 osobna imena s više od deset nositelja. U *Rječniku* su obrađena imena sa stotinu i više nositelja, a od imena s manje od stotinu nositelja samo imena koja imaju kulturološko značenje, poput imena Abraham, Aron, Ahmed, Ajša itd. Imena koja mogu biti muška i ženska obrađena su kao homonimi, a istovjetno su obrađena i imena koja se glasovno podudaraju, a potječu iz bitno različitih jezika. U rječničkome članku prvo se navodi osobno ime u kanonskome liku, pa genitiv i dativ imena, potom definicija imena, njegova etimologija, podatci o broju nositelja i kvalifikacija čestoće, sociolingvistički podatci o imenu, imenske istovrijednice u stranim jezicima te imendani. Osobno ime donosi se bez obilježenoga naglaska jer su u Hrvatskoj potvrđeni različiti naglasni ostvaraji pojedinih imena (Āvana – Ivāna, Ānīta – Anīta, Mārija – Marīja). Naime, službena imena nositelja moraju se poštovati, pa nitko nema pravo mijenjati čije ime osim samoga nositelja.

Autori su, kako navodi Branimir Brgles u studiji o vrelima, za svako osobno ime nastojali pronaći najstariju povijesnu potvrdu, za što su se koristili gotovo svim dostupnim zbirkama vrela i publikacijama pojedinih srednjovjekovnih dokumenata objavljenih u posljednjih 150 godina. Srednjovjekovna su imena, napominje, sačuvana u različitim pisanim vrelima, pa iz se tih imena izvode zaključci o etničkome podrijetlu nositelja. Rijetki izvori sačuvani

iz ranoga srednjeg vijeka autorima su bili dovoljni za temeljni uvid u stanje osobnih imena u vrijeme prije pokršćavanja Hrvata. Zabilježena imena kao što su Jelen, Golub, Rak iz toga razdoblja povezana su, ističe, s pretkršćanskim nasljeđem. Nakon pokršćavanja prihvaćaju se svetačka i romanska imena koja su nosili prethrvatski starosjeditelji u gradovima na dalmatinskoj obali, a taj se proces posebno očituje u dvojnosti imena hrvatske vladarske dinastije Trpimirovića – Mihajlo Krešimir, Stjepan Držislav, Petar Krešimir i Dmitar Zvonimir – koji su uz kršćansko ili svetačko zadržali i narodno ime. Autori bilježe kako su od srednjega vijeka narodna hrvatska imena sve rjeđa, pa prevladavaju svetačka. Napominju kako će se naknadno iz bilježenja pridjevka uz ime (Marko Ivanov) razviti prezimena. Iz knjiga krštenih nije vidljivo samo raznoliko bogatstvo hrvatskih imena, nego i motivacija njihova odabira – bilo da je riječ o kalendarskoj, bilo o nasljednoj motivaciji davanja imena djeci.

Rječnik nudi stručno obrađen pregled zastupljenosti, rasprostranjenosti, povijesne potvrđenosti i etimologije osobnih imena, a osim toga je, kao rezultat rada na rječniku, stvorena baza podataka, koja može doprinositi istraživanjima antroponimije u dijakronijskome i sinkronijskome surječju (ona je pretočena u Portal osobnih imena na e-stanici <http://osobno-ime.hr/>).

Jezično podrijetlo suvremenih hrvatskih osobnih imena obradila je Dubravka Ivšić-Majić, koja se posebno bavila imenima narodnog podrijetla i stranim imenima. Istaknula je kako se osobna imena nastala od naslijeđenih, slavenskih osnova u hrvatskoj onomastičkoj terminologiji nazivaju imenima narodnoga podrijetla. U imena posuđena iz drugih jezika ubrojila je sva imena stranoga podrijetla, uključujući i imena biblijskoga, svetačkoga i muslimanskoga podrijetla, te napomenula kako su najbrojnija skupina suvremenoga hrvatskoga osobnoimenskog sustava imenske tvorenice, tj. imena izvedena sufiksima ili pokraćena od drugih imena. Kao najstarija imena narodnoga podrijetla navela je osobna imena nastala od slavenskih osnova nastala onimizacijom općih imenica. Ta su osobna imena danas malobrojno zastupljena u hrvatskome osobnoimenskom sustavu. U tu skupinu svrstala je muška imena Biser, Neven i Vuk te imena Braco i Seka, nastala onimizacijom hipokorističnih imenica, ženska imena nastala onimizacijom apstraktnih imenica (Duša, Iskra, Nada, Slava, Vera/Vjera), ženska imena nastala onimizacijom imenica koje znače vremenske pojave (Rosa, Zora), ženska imena nastala onimizacijom imenica koje znače voće ili cvijeće (Dunja, Đurđica, Ivančica, Jagoda, Ljubica, Ruža, Višnja) te ženska imena nastala onimizacijom pridjeva (Bela, Blaga, Blažena, Divna, Dobra, Draga, Jasna, Mila, Mirna, Vesela, Živa). Uz njih neizvedena su i imena Buga, Lada, Morana, Neva, Vesna i Davor, podrijetlom iz slavenske legendarne i mitološke prošlosti, te imena nastala transonimizacijom hidronima kao što su Bojana, Drina, Korana, Una i Jadran. U

radu je istaknula kako su kod Hrvata od IX. stoljeća obilno potvrđena složena, tj. dvoleksemna imena nastala slaganjem dviju imenskih sastavnica. Neka od takvih imena nalaze se i u drugim slavenskim jezicima, pa ih se može smatrati praslavenskim naslijeđem ili još starijim jer dvoleksemna struktura osobnih imena potječe još iz indoeuropske jezične prošlosti. Kao najbrojnije među složenim imenima navela je one kojima je druga sastavnica -slav (-slava) odnosno -mir (-mira). Neka imena, istaknula je, na -mir ili -slav pripadaju skupini najstarijih potvrđenih hrvatskih osobnih imena, npr. ona iz IX. stoljeća (Budir, Višeslav itd.), dok su druga, poput Vatroslav, Vjekoslav i Damir, tvorena tek u XIX. i XX. stoljeću. U više su imena sastavnice -ljub, -mil (-mila), -sav, -voj, dok se sastavnice -bor, -dan, -dar, -rag, -goj, -rad, -vit, nekad tako plodotvorne, danas pojavljuju samo u pojedinačnim imenima. Podsjetila je kako se imena mogu tvoriti od naslijeđenih (slavenskih) osnova te od stranih osnova te zaključila kako iz sinkronijske perspektive imena koja su nastala hrvatskim tvorbenim načinima morfološki su hrvatska bez obzira na podrijetlo njihove osnove. Brojna su imena nastala pokraćivanjem, dok je imena nastalih prefiksacijom ili prefiksarno-sufiksálnom tvorbom tek nekoliko, među kojima su Nebojša, Nemanja, Nenad, Obrad, Ostoja, Predrag i sl. Najranije preuzeta imena stranoga podrijetla bila su svetačka i biblijska imena, a od XV. stoljeća s osmanlijskim osvajanjima u hrvatski osobnoimenski sustav počinju ulaziti i muslimanska imena orijentalnoga podrijetla. Imena stranoga podrijetla koja su u hrvatski osobnoimenski sustav ušla u novije doba definirana su prema posljednjemu jeziku za koji se može utvrditi da je bio izvor za imenski lik zabilježen u hrvatskome.

Ankica Čilaš-Šimpraga u svojem uvodnom tekstu obradila predslavensku i slavensku imensku baštinu hrvatskih imena utvrdivši kako su Hrvati najstarija hrvatska imena naslijedili iz slavenskoga pretkršćanskog svijeta, u kojemu se odražavala predodžba tadašnjega čovjeka o magičnoj snazi imena. Pri izboru imena, smatra, najvažniju je ulogu imalo značenje riječi kojom su imena motivirana jer su ljudi vjerovali u magičnu moć utjecaja imena na život, odvrćanje zlih sila i osiguravanje sreće, pa su se imena nadijevala prema nazivima životinja (Vuk, Zec, Golub, Golubica...) i biljaka (Dub, Jasen...), prema nazivima metala (Gvozden), zbog vjerovanja da će se njihove dobre značajke, kao što su hrabrost, srčanost, upornost, brzina, ljepota, blagost, prenijeti na imenovanoga. Uz takva željna imena nadijevala su se i imena sa zaštitnom ulogom, kao što su, primjerice, teoforna imena (Božidar, Bogdan), imena u vezi s vatrom (Ognjen) te imena s negativnim značenjem, koja su imala ulogu varanja i zaustavljanja zlih sila u namjeri da naštete novorođenčetu. Takvo je ime Grdan, a vrlo su česta bila i imena s prefiksom ne- (Nebojša). U iskonski hrvatski osobnoimenski sustav ubrojila je narodna imena, tj. imena slavensko-

ga podrijetla. Među njima su odapelativna ili samotvorna imena (Golub, Hlap, Rak, Vuk, Zec) te složena (Ljubidrag, Tomislav) i izvedena imena (Dragota, Radonja). Najstarije potvrde hrvatske antroponimije potječu iz VIII. stoljeća, no veći broj imenskih potvrda može se pratiti u dokumentima na latinskome i hrvatskome jeziku od XI. stoljeća, napomenula je dodavši kako su među prvima posvjedočena osobna imena hrvatskih srednjovjekovnih vladara (Branimir, Ljudevit, Trpimir, Višeslav). Usto je istaknula i kako je s kristijanizacijom slavensko stanovništvo počelo primati mnoga kršćanska imena, neka preko grčkoga a druga preko latinskoga jezika. U radu je izostala raščlamba imena peterice braće i jedne od dviju sestara, koje su, kako Porfirogenet u X. st. bilježi, vodile Hrvate u pohodu na današnji njihov etnički prostor. Time je izostavljena jedna dimenzija hrvatske etnogenetske kristalizacije, koja je očito provedena u pradomovini, a kao prežitak ostala u Porfirogenetovoj bilješci.

O zaboravljenim i rijetkim imenima pisao je Domagoj Vidović napomenuvši kako vladarska imena iz hrvatske narodne dinastije nisu potvrđena u kontinuitetu, ali su ona u velikoj mjeri oživljena tijekom hrvatskoga narodnog pokreta. Utvrdio je kako su iz uporabe iščeznula narodna imena Ljudemisal i Mutimir/Muncimir te da je rijetko potvrđeno vladarsko ime Držislav. U hrvatskom imenskom slično je bilo i s imenima bosanskih banova i kraljeva, što potvrđuje činjenicom kako su posve iščeznula narodna imena Borić (< Boro < Borivoj/Borislav), Dabiša (< Dabiživ) i Prijezda (< jezdi), kao i osobno ime nesigurna postanja Kulin. S druge, pak, strane, istaknuo je, danas osobno ime Tvrtko u Hrvatskoj ima više od 500 nositelja. Ocijenio je kako su u hrvatskome osobnoimenskom fondu vrlo rano zabilježena i osobna imena što su ih nosili neki srpski vladari, pa je osobno ime Nemanja u Hrvatskoj zabilježeno potkraj XII. stoljeća, a bilo je rasprostranjeno od Krka do Dubrovnika i to prije razdoblja osnutka dinastije Nemanjića. Međutim, danas ga među Hrvatima nema. Osobno se ime Uroš, pak, naveo je, zarana odrazilo u prezimenskome fondu te dodao kako se širenjem jugoslavenske ideje, osobito u Dalmaciji, raširilo u drugoj polovici XIX. stoljeća, istodobno kad i osobno ime Dušan. U potpuno iščezla narodna imena nadimačkoga postanja naveo je osobna imena uvjetovana nazivima životinja, primjerice Bivoj (< bivol), Hlapac (< hlap 'vrsta raka'), Gujin (< guja 'zmija'), Junac (< june), Kosovac (< kosovac 'kos'), Košuta, Kraguj (< kraguj 'kobac'), Lisica i Rak, zatim biljaka te biljnih zajednica i prerađevina, primjerice Bukva, Dubovac (< dub), Dubravac (< dubrava 'listopadna šuma'), Grab, Hrasto, Jelovac (< jela) i Kalivir (< kalivir 'kaloper'). Među iščezla imena, što oprimjeruje navodima, naveo je i ona dobivena po nazivima dijelova ljudskoga tijela, nazivima zanimanja, po društvenome položaju, oruđu i posuđu, opisu vanjštine, nedoličnom ponašanju, poželjnim osobinama i nazivi različitih predmeta itd. Vidovićevo istraživanje

otkriva vrlo zanimljivu činjenicu o bilježenju osobnih imena etnonimskoga i etničkoga postanja u hrvatskome imenskom fondu. Naglašava kako se osobna imena Hrvat, Hrvajin i Hrvatin u srednjovjekovlju rasprostiru po čitavoj istočnoj Hercegovini, pa navodi kako su srodna osobna imena zabilježena i na dubrovačkome području te u Boki kotorskoj, među Dubrovčanima u njihovim kolonijama u Podrinju, na Sandžaku i Kosovu, kao i kod katolika u Paštrovićima (Budva). Ta su se osobna imena, smatra Vidović, često nadijevala u krajevima u kojima su Hrvati bili okruženi pripadnicima drugih naroda – u područjima podalje od mora Srbima, a uz more Romanima. Ocjenjuje kako tu tezu potvrđuje i podatak da su osobna imena nastala od etnonima Hrvat i Srbin usporedno potvrđena u kasnome srednjovjekovlju u jugoistočnoj Bosni, području u kojemu se u znatnijoj mjeri miješalo hrvatsko i srpsko stanovništvo. S druge strane, napominje kako na mađarsku nazočnost upućuje povijesno ime Ugrin, koje se danas često reflektira u prezimenima Ugrin, Ugrinović i sl., a vlašku nazočnost potvrđuje povijesnim imenom Vlah. Ističe i kako povijesno etničko ime Pešter upućuje na zbjegove pred Osmanlijama i migracijske smjerove koji su znatnim dijelom mijenjali vjerski i narodnosni sastav cjelokupne Bosne i Hercegovine te dijela južne Dalmacije. Podrijetlom su, pak, tvrdi Vidović, njihovih prvotnih nositelja motivirana i povijesna imena kao što su Bosnica, Brdonja i Goran, koje se danas nadijeva kao etničko ime po nadimku Ivana Gorana Kovačića.

U obradbi imena na razmeđu kršćanskoga Istoka i Zapada kao povijesna svetačka imena, napomenuo je, izdvajaju se likovi grčkoga postanja koji upućuju na svetce koji se štiju na kršćanskome Istoku, no, smatra Vidović, treba imati na umu da je jadranska obala nekoliko stoljeća bila pod bizantskom svjetovnom, a crkvenom rimskom vlašću, pa se ta podvojenost odrazila i na onimiju čitavoga područja koje se našlo na tome razmeđu. Upravo se zato nerijetko pojavljuju latinska osobna imena na kršćanskome Istoku, a bizantska na Zapadu, što nije karakteristično samo na hrvatskome povijesnom području, nego i drugdje, npr. u Italiji. Navodi i kako je katkad zabilježeno i više temeljnih likova kršćanskih imena u različitim inačicama kao što su Đurađ, Juraj i Džore, Ivan, Jovan, Dživo, Zvan i Žan, Blaž i Vlaho, Bazilije i Vasilije, Bit i Vid/Vit, Sabin/Sabo te Mihajlo/Mihovil. Utvrdio je i kako je osobno ime Juraj u srednjovjekovlju bilo isključivo hrvatsko, a njegovu češću zastupljenost pokazuje i *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine* u razdoblju 1475–1477. Taj je lik češće potvrđen u Rami, zapadnoj Hercegovini te dijelovima Dalmacije koji su potpali pod osmanlijsku vlast negoli, primjerice, u kopnenome području istočno od Neretve, s iznimkom velikih utvrđenih gradova poput Stoca, pa čak i Onogošta, današnjega Nikšića. Vidović navodi i kako su, za razliku od kopna, u primorskim krajevima, primjerice Kotoru, u XIV. stoljeću izrazito često potvrđene inačice kršćanskoga imena

Juraj, primjerice Jura, Juran, Juras, Jurde, Jure, Jurica, Jurina, Jurko, Juroje i Jurša. Dodaje kako je u Nikšiću potvrđen i hibridni oblik Jurde srodan liku Jurađ zabilježen u Janjini i Kotoru dok je dubrovačkomu području svojstven lik Džore dalmatskoga postanja. Uz najrasprostranjeniji lik imena Ivan u hrvatskim je primorskim krajevima, poglavito na otocima, kako je utvrdio, od XV. stoljeća zabilježen lik Jovan s različitim inačicama. Napominje kako je pouzdano utvrđeno, barem jednim dijelom, postanje hrvatskoga osobnog imena Jovan i njegovih inačica u primorskim čakavskim krajevima. Naime, većina čakavskih govora ne poznaje fonem *đ* pa ga u posuđenicama zamjenjuje s *j* (npr. *jardin* < tal. *giardino*, *vijaj* < tal. *viaggio*) pa je tako, tvrdi, od talijanskoga imena Giovanni nastalo čakavsko Jovan te brojne njegove inačice i ženska imena kao što su Jovanin, Jovanina, Jovo, Jova, Jovanka. Vidović smatra kako bi to ime moglo biti i dalmatskoga postanja jer su zabilježena srodna imena Džovan i Džovo te Juvan. Osobno ime Jovan zabilježeno je u Makru kod Makarske potkraj XV. stoljeća, na što su vjerojatno utjecali čakavsko-štokavski dodiri. Podsjeća i kako se među katolicima u Popovu i Zažablju osobno ime Jovan nadijevalo sve do polovice XVIII., a u Neretvanskoj krajini do konca XIX. stoljeća. Dubrovačkomu su području i Boki kotorskoj svojstvena područna imena Đivo, Điva, Đive, Đivo, Đivonja i Đivulin, a potvrđena su od XIV. stoljeća, navodi i dodaje kako se za njih drži da su romanskoga postanja te da su mogla nastati ukrštanjem hrvatskoga imena Ivan i talijanskoga Giovanni. Naglašava kako je na dubrovačkome području temeljni lik kršćanskoga imena Blasius/Blásios – Vlaho (isprva Vlasi) – nastao prema bizantskome (vitacističkome) izgovoru, a zabilježen je barem od XIV. stoljeća. Izvan Dubrovnika taj je lik zarana zabilježen isključivo u Boki kotorskoj te u katoličkim dijelovima Trebinjsko-mrkanske biskupije, navodi Vidović. Napominje i kako je na Braču zabilježen lik Blasi usporediv s dubrovačkim likom Vlasi. Latinski je lik Bazilije, sa svojim inačicama Baso, Basoje i Baskoje, potvrđen u Dubrovniku, Kotoru i Baru od XIII. stoljeća, a okamenjen je, ističe, i u bokeljskim prezimenima Baselj i Basiljević. Dodaje i kako je u istome stoljeću potvrđen i lik Vasilj u Dubrovniku, no danas je u Hrvata on uglavnom okamenjen u prezimenima. Napominje i kako su u dubrovačkome području i u Boki kotorskoj često potvrđena osobna imena Sabin i Savin. Potonjemu je svetačkom imenu bliskoizvorno novovjekovno osobno ime Sava, koje se među katoličkim pukom u Zažablju i Popovu barem posljednjih tristotinjak godina drži inačicom kršćanskoga imena Sebastijan, a njega su popovski i zažapski Hrvati nadijevali još u XVIII. stoljeću, a ponegdje sve do konca Drugoga svjetskog rata. „Istočna“ inačica svetačkoga imena Mihael/Mihovil – Mihajlo – potvrđena je, napominje Vidović, u ranim razdobljima na čitavome obrađenom području još u srednjovjekovnoj humskoj državi, a oblik je Mihajlo, ističe, i danas razmjerno čest među Hrvatima u istočnoj Hercegovini.

Jezikoslovci Ankica Čilaš-Šimpraga, Dubravka Ivšić-Majić i Domagoj Vidović svojim su stručnim radom širokoj javnosti pružili na uvid mnoštvo zanimljivih podataka iz hrvatskoga suvremenoga i povijesnoga imenoslovlja, a različitim stručno-znanstvenim krugovima otvorili mogućnost interdisciplinarnoga povezivanja u istraživanju povijesti kulture ne samo na hrvatskome prostoru, nego i znatno šire od hrvatskoga bližeg okruženja. Neke od uvodnih studija svojim pristupom istraživanju, otkrivenim podacima i zaključcima dovode u pitanje određene stereotipe stvarane stogodišnjim političkim utjecajima, što bi trebalo biti vrlo poticajno i za nastavak ovakvih i sličnih istraživanja.

Na kraju treba dodati i vrijednost preglednosti *Rječnika*, u kojemu su poslije uvodnoga dijela objavljena vrela, literatura, popis kratica i odrednice, a nakon rječnika s obrađenim suvremenim hrvatskim osobnim imenima dodan je i prostorni popis broja nositelja imena prema Popisu stanovništva Republike Hrvatske 2011.

Stručni rad

Draško DOŠLJAK (Berane)

Filološki fakultet Univerziteta Crne Gore

drasko.d@t-com.me

KNJIGA O BOSANSKOHERCEGOVAČKIM PREZIMENIMA

(Amira Turbić-Hadžagić, Elvir Musić: *Bosanskohercegovačka prezimena I – Prezimena po imenima navjestitelja Božije riječi*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb, 2018, 195 str.)

O bosanskohercegovačkim prezimenima, sa naučnim pristupom, imamo malo radova. Studija *Bosanskohercegovačka prezimena* autora Amire Turbić-Hadžagić i Elvira Musića prati razvoj prezimena u Bosni i Hercegovini. Autori su materijal za knjigu ekscerpirali iz srednjovjekovnih povelja, pisama, raznih ugovora bosanskohercegovačke vlastele, te iz arhivske građe osman-skog perioda, ali i iz savremenih izvora, matičnih knjiga i telefonskih imenika.

Namjera autora je, kako stoji u Predgovoru, bila da se što više „sazna o prošlosti i utjelotvorenoj zbilji života“, pa su istražili motive nastanka prezimena na području Bosne i Hercegovine. Autori se u predstavljanju lika i djela Božijih odabranika nijesu rukovodili suženim individualnim i religijskim kontekstom. Vodili su se u odabiru prezimena svetim knjigama Biblijom i Kur'anom.

U poglavlju ove knjige, „Razvoj prezimena u Bosni i Hercegovini“, autori navode da su do 12. vijeka zabilježene jednoimenske formule, a u 12. dvoimenske. „Začeta (pret)prezimena u 12. stoljeću u srednjovjekovnoj Bosni, kao imenska formula sastavljena od ličnoga imena i prezimena i to je prva faza postanka bosanskohercegovačkih prezimena u kojoj preovladava jednoimenska formula, tj. jedna osoba = jedno lično ime (Pavica, Radin, Stipan, Vojislava), s tim da se ličnome imenu ponekad dodaje oznaka za funkciju koju vrši, položaj na kojem se osoba nalazi ili društveni status (ban Kulin, Radoje dijak, knez Ivan...). Dvoimenska formula, tj. lično ime i (pret)prezime, u srednjovjekovnoj Bosni upućuje na patronimno (pret)prezime: ...dva Vlahova sina...“

Kada je u pitanju klasifikacija prezimena, autori prihvataju podjelu A. Šupuka na dvadeset grupa. To su: 1) posesivna prezimena nastala od ličnih imena, narodnih i svetačkih; 2) prezimena nastala od hipokorističnih i dominantnih ličnih imena; 3) prezimena od oznaka za fizičke i moralne osobine; 4)

prezimana od životinjskih imena; 5) prezimana od riječi za zanimanje i nomina agentis; 6) prezimana od riječi za biljke i plodove; 7) prezimana od riječi za oruđe i različite predmete; 8) prezimana nastala od oznaka državne i crkvene hijerarhije; 9) prezimana od toponimičkih i etničkih oznaka; 10) prezimana od riječi za djelove tijela; 11) prezimana od augmentativnih i pejorativnih riječi; 12) prezimana od starih naziva i imena iz oblasti religije i mitologije; 13) profilaktička prezimana; 14) prezimana od riječi za hranu i jelo; 15) prezimana od naziva za rodbinske veze; 16) prezimana od naziva za oznaku prirodnih pojava; 17) prezimana od apstraktnih imenica; 18) prezimana nastala od ličnih neizvedenih imena; 19) prezimana nastala od riječi za narodno praznovjerje i 20) prezimana od riječi za tjelesne nedostatke i bolesti.

Autori Amira Turbić-Hadžagić i Elvir Musić su građu bosanskohercegovačkih prezimana podijelili u šest osnovnih grupa: prezimana nastala od ličnih imena; prezimana nastala od naziva zanimanja; prezimana nastala od nadimaka; prezimana nastala od etnika i etnonima; prezimana motivisana materijalnom i nematerijalnom kulturom, i ostala prezimana.

Prva grupa prezimana (od ličnih imena) obuhvata prezimana nastala od ličnih imena Božijih navjestitelja (svetačko ime, ime Božjega poslanika, i sl.), narodno lično ime, orijentalno lično ime, lično ime iz drugih jezika i hipokoristik = lično ime. U ovoj, prvoj knjizi, data su i analizirana samo prezimana nastala od ličnih imena Božijih navjestitelja.

Analizirana prezimana koja u osnovi imaju lično ime su: asufiksalna (Avram, Isa, Musa, i dr.), sufiksalna (Jakovac, Mujan, Šolaja, Jonek, Lokmer, Jakiša, Smajiš, Jošilo, Jakuš, i dr.), prezimana od skraćenog ličnog imena (Iso, Leka, Sulja, i sl.), sufiksalna prezimana na *-ević*, *-ović*: (Jakovljević, Suljević, Mujačević, Isaković, Kubatović, Mešanović, Mujačinović, Suljaković, Uzeirović, i dr.), sufiksalna prezimana na *-ov* i *-ovski* (Davidov, Jankulov, Salkov, Idrizovski, Mehmedovski, i sl.). Prezimana koja u osnovi imaju osnovno ili skraćeno lično ime + društvenu funkciju, položaj, zanimanje ili titulu i sufiks *-ić* ili *-ović* (Dautbegović, Jahjagić, Musakadić, Salihodžić, Uzeirbegović, i sl.). Prezimana koja u osnovi imaju lično ime + rodbinsku vezu i sufiks *-ović* ili *-ić* (Ibrahimberović, Salihamidžić, i sl.).

Autori u ovoj knjizi uz analizirano prezime daju i mjesta gdje su prezimana zastupljena. Npr.: Smaić: Gračanica, Ilidža, Sarajevo, Srebrenik, Tuzla, Živinice; Ivanek: Banja Luka, Bihać, Brčko, Cazin, Orašje Srebrenik, Tuzla.

Amira Turbić-Hadžagić i Elvir Musić, autori ove vrijedne knjige se ni jesu držali jednom religijom pri određivanju korpusa, već im je isti bio slika same Bosne i Hercegovine. To, zapravo, ovu knjigu i čini izuzetno vrijednom. Ova studija nam pruža uvid u istorijski razvoj prezimana u Bosni i Hercegovini i predstavlja vrijedan doprinos onomastici.

ARHIVA

Danilo RADOJEVIĆ

POVRATAK MATICI

Privremena pravila standardnog crnogorskog jezika koja je, pod naslovom *Piši kao što zboriš*, napisao profesor dr Vojislav Nikčević, poznati lingvista, autor velikog broja studija iz književnosti i jezika, predstavlja osobito značajan korak ka budućem potpunijem normiranju crnogorskog jezika. Pored uvodne studije, „Glavna pravila crnogorskoga standardnoga (književnoga) jezika“, knjiga sadrži priloge iz djela crnogorskih pisaca, kao primjere literarne upotrebe crnogorskog jezika i odnosa prema njemu (Ivana Antuna Nenadića, Petra I, Petra II, S. M. Ljubiše, M. M. Popovića), tekst tzv. Bečkog „književnog dogovora“ (1850), pravila koja je V. Karadžić napisao na temelju pomenutog dogovora te zaključke Novosadskog dogovora (1954). Na taj način je Nikčević omogućio čitaocima da saznaju dio metoda koje su primjenjivane za integrisanje crnogorskog jezika u umjetni („srpski“) jezik.

Dugo je odumirala imperijalna srpska koncepcija da između Trsta i Carigrada postoje samo dijalekti „srpskog jezika“, pa da će, na temelju toga, biti formiran „jedan jedini narod od Drave do Olimpa“. Danas, pošto su se izdvojili makedonski, slovenački i hrvatski jezik, a u Bosni se ratuje, ostao je na meti crnogorski jezik.

Pojedini srpski autori jasno su uočavali razlike između crnogorskog i srpskog jezika. Tako, na primjer, S. L. Popović, 1879. godine, osporava najbitniju tačku Bečkog „književnog dogovora“, po kome je „hercegovačko ili takozvano zapadno“ narječje „pravo i najbolje“, tvrdnjom da ga on dovoljno ne razumije: „...ali ja grešan moram priznati da ja ponekog Crnogorca u mnogome koječemu ne razumem i ne mogu da im shvatim sav govor i pojedine reči“. Jovan Erdeljanović, objašnjavajući svoj postupak prilikom pripreme za štampu (1931) djela Stevana Dučića, *Život i običaji plemena Kuća*, govori o crnogorskom književnom jeziku kojim su „pisali vrlo mnogi (čak i vrlo obrazovani) pisci u nekadašnjoj Kraljevini Crnoj Gori“, pa da je on zadržao „glavnije osobine“ toga jezika, što znači da je jedan dio ukinuo: „Ja sam u Dučićevu radu ostavio neizmenjene glavnije osobine toga književnog jezika“. Erdeljanović je to pisao nakon apela u Narodnoj skupštini u Beogradu, 1926. godine, bivšijih crnogorskih ministara Sava Vuletića i Sekule Drljevića, koji su podvrgli kritici štampanje svih udžbenika „istočnijem dijalektom“

i falsifikovanje prošlosti crnogorskog naroda u udžbenicima istorije. Drljević kaže da je centralizam učinio da jezik postane žrtva jer je samo „istočni dijalekat“ proglašen nastavnim i književnim jezikom. On dalje govori o iznevjeri pomenutog Bečkog dogovora i o težnji Beograda da apsorbuje privrednu i kulturnu snagu svijeh „udruženih zemalja“.

Kako se ta jezička politika, utvrđena Belićevim pravopisima, održavala u crnogorskim školama, svjedoči književnik Janko Donović, koji kaže da je bio opomenut od direktora cetinjske gimnazije B. Boškovića, zato što je školski rad napisao ijekavski (crnogorskim jezikom). Takav stav je izrazio, 1927. godine, Vido Latković koji je tada zapisao da je za „književni dijalekat“ borba „definitivno i pravilno rešena u korist istočnog dijalekta“, ali se Latković i sam vratio, poslije II svjetskog rata, svojem (crnogorskom) jeziku.

Dr Borivoj T. Panjevac, sekretar Opšte državne statistike, održao je, 1939. godine, u „Srpskom kulturnom klubu“, predavanje pod naslovom „Manjine u Kraljevini Jugoslaviji“. Iz toga teksta jasno je da je državna (centralistička) uprava polazila od jezika, kao bitnog činioca u ostvarivanju hegemonije nad malobrojnijim narodima. Panjevac, između ostalog, sugerira da se, pri popisu stanovništva, ne uzimaju podaci samo o maternjem jeziku, jer bi se tako razbila (propagandna) tvrdnja da u Jugoslaviji živi samo jedan „troimeni narod“: tako bi se „narodna većina srpsko-hrvatsko-slovenačka cepkala na dva dela, srpsko-hrvatski i slovenački“, pa se zato valja isključivo držati ustavnog propisa koji govori da je „službeni jezik srpsko-hrvatsko-slovenački“, te zato treba iskazivati oba jezika samo „u jednoj rubrici“. Ova uputstva Panjevca, jednog od planera asimilatorskih metoda, potrebno je naglasiti jer se, modificirana, sada (u tzv. Jugoslaviji) primjenjuju u odnosu na crnogorski jezik, tako što se zvanično ne pominje već se gubi u nazivu jezika drugoga naroda, srpskog.

Iz centralističkih shvatanja srpskih lingvista rezultiralo je proglašavanje značajnog dijela osobenosti crnogorskog jezičkog nasljeđa – provincijalnim.

Pokazalo se da ne postoji tzv. „srpsko-hrvatsko-slovenački“, kao ni „srpsko-hrvatski“ jezik, u istoj mjeri kao što se pokazalo da ne postoji ni „srpsko-hrvatsko-slovenački“ („troimeni“) ni „srpsko-hrvatski“ („dvoimeni“) narod.

Prosrpski orijentisani lingvisti niječu objektivno postojanje crnogorskog jezika, jednako koliko hrvatskog i bosanskog, što je prihvatala podanička crnogorska vlast, ne shvatajući da na taj način priprema i vlastito ukidanje. Prva faza je bila privikavanje Crnogoraca da svoj jezik nazivaju tuđijem imenom: etnolog Andrija Jovičević zapisao je, 1910. godine, da „u novije vrijeme kada su se ljudi sa osnovnijem obrazovanjem umnožili, počinje narod svoj jezik nazivati srpskim“, a to znači od kraja XIX vijeka. U drugoj fazi je negiran opštercnogorski jezički sadržaj, forsira se tretiranje na nivou govora, što potpuno odgovara poricanju crnogorskog naroda i insistiranju na njegovoj

razbijenosti na plemena koja navodno čine dio „srpskog“ naroda. Tokom treće faze, glavne osobine crnogorskog jezika proglašavaju se neknjiževnim.

Već osamdeset godina neki crnogorski pisci, prosrpske orijentacije, koristili su elemente crnogorskog izvornog jezika, ali ne s namjerom da izraze, literarnim sredstvima, biće svoga naroda, već su ga (jezik) tretirali kao folklorni elemenat, izdvojen iz stvarnog (duhovnog) života; tako (karikaturalno) upotrijebljen jezik namjeravali su okrenuti protiv njegovog tvorca, sugerirajući lažnu sliku o statičnosti duha, pozerstvu, dvoličnosti, besciljnosti itd.

Proglašavanje nekih osobenosti crnogorskog jezika za arhaične oblike, dovelo je do toga da su se značajnim dijelom posljednje generacije intelektualaca odvojile (u jednom stepenu ili potpuno) od svoga jezika. U tom „zanosu“ potuđivanja ti intelektualci najprije odbacuju duže nastavke zamjenica i pridjeva (-ijem, -ijeh), koje je Belić svojim pravopisom iz 1930. g. otklonio, iako pomenuti oblici imaju eufonijsku i ritmičku funkciju. Crnogorci koji su se odvojili od vlastite jezičke matice, misle da predstavlja vraćanje jezičkih procesa „natrag“ – nastojanje da se pravopisom vrate fonemi *ś* (śeme) i *ž* (kožooka), iako to znači vraćanje nasilno ukinutih elemenata koji uvećavaju izražajnu snagu jezika.

Glavna pravila crnogorskog standardnog jezika dr Vojislava Nikčevića, u kojima govori o leksici, strukturi, fonetici, semantici i drugim osobenostima koje tvore izražajnu dubinu, metaforičnost i punoću crnogorskog jezika – pomoći će da se otklone prepreke njegovom prirodnom razvoju. Nikčević ima čvrst, naučno utemeljen i jasan istorijski i ligvistički pristup uslovima koji su doveli do izgradnje snažne strukture crnogorskog jezika.

„Monitor“, god. 5, br. 207, Podgorica, 7. X 1994, str. 37–38. (Povodom knjige *Piši kao što zboriš* dr Vojislava P. Nikčevića).

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovoj autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi iz crnogorskome ili drugom slovenskome jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručne bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

Manuscripts and CDs shall not be returned.

The Editorial Board

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori takođe garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Martin HENZELMANN Savremene njemačke leksikološke inovacije i njihov prijevod na crnogorski jezik	3
Indira ŠABIĆ & Milica LUKIĆ Imena prirodnog i kulturnog krajobraza srednjovjekovne Bosne – semantička analiza toponima.....	19
Marina MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ Dva ili više naslovnika ranosrednjovjekovnih crkava u hagianimskom korpusu u Dalmaciji	43
Вікторія КУЛИКОВА Стратегії мовленнєвого впливу в дискурсі соціальної реклами (на матеріалі французької та української мов).....	55
Larysa KALMYKOVA & Nataliia KHARCHENKO & Inna MYSAN Традиційні та інноваційні підходи до функціональної класифікації етнічних мов світу: проблеми мовної особистості – суб'єкта комунікативно-мовленнєвої діяльності	65
Suada A. DŽOGOVIĆ & Husnija BIBULJICA & Anita CUCOVIĆ Jezična politika i manjinska jezična prava: Konstruktivna analiza primjene manjinskih jezika u kosovskoj akademskoj zajednici	83
Alen KALAJDŽIJA Bosnevijske pjesme u medžmui Saliha Kalajdžića.....	111
Kristina DILICA & Emina BERBIĆ-KOLAR Baštinske teme u udžbenicima i čitankama nastavnoga predmeta hrvatski jezik za peti i šesti razred osnovne škole	123

Lejla KODRIĆ-ZAIMOVIĆ „Male kulture“ i „mali jezici“ u okruženju društvenih medija i participatorne kulture	147
Boban BATRIĆEVIĆ Moša Pijade i Tito u antisemitskoj propagandi crnogorskih kolaboracionista u Drugome svjetskom ratu	161
František ŠÍSTEK Jevreji u Crnoj Gori u međuratnom periodu (1918–1941)	175
Amela LUKAČ-ZORANIĆ & Jahja FEHRATOVIĆ Kultura kahve u pazarskoj čaršiji.....	201
Antonela MARIĆ & Marko DRAGIĆ & Ana PLAVŠA Mediterran kao antropološka riznica: <i>Cunti</i> Giambattiste Basilea i tradicijska kultura	217
Николай АРЕТОВ Изграждане и промени на на представите за революция и война: Българският случай	239
Larysa KUTSA & Tetiana KONDRATIEVA Vremenske i prostorne dimenzije sjećanja i mašte u priči Ulfa Starka „Tada sam bio jednostavno Ulf“	253
Sava KOVAČEVIĆ Integrativni pristup u nastavi	269
Semrija SMAILOVIĆ & Amela MURATOVIĆ & Alma ČOLOVIĆ-MEĐEDOVIĆ Primjena teorije Geerta Hofsteda na ispitivanje percepcije dimenzija kulture roditelja i mladih u Novom Pazaru i Raški.....	289
GRADA	
Petar LEKIĆ Crkveni posjedi u Crnoj Gori (XII–XVIII vijek): Prilozi.....	307

František ŠÍSTEK „U našoj kući se uvek osećao miris Aušvica.“	319
--	-----

PORTRETI

Димитар ПАНДЕВ Времето на Конески.....	329
---	-----

Илија БЕЛЕВ U spomen i slavu prof. dr Milorada Nikčevića (1941–2021)	337
---	-----

PRIKAZI

Filip DAVID Fašizam, nacionalizam i antisemitizam	343
--	-----

Novica VUJOVIĆ Dragocjen projekat za crnogorsku jezičku i ukupnu kulturu	345
---	-----

Aleksandar RADOMAN Vrijedan doprinos etnologiji, folkloristici i književnoj montenegristici	349
---	-----

Mate KOVAČEVIĆ O rječniku <i>Suvremenih hrvatskih osobnih imena</i>	355
--	-----

Draško DOŠLJAK Knjiga o bosanskohercegovačkim prezimenima	363
--	-----

ARHIVA

Danilo RADOJEVIĆ Povratak matici	367
---	-----

TABLE OF CONTENTS

Martin HENZELMANN Recent German Lexicological Innovations and Their Translation to Montenegrin Language.....	3
Indira ŠABIĆ & Milica LUKIĆ Medieval Bosnia Natural and Cultural Environment Names – Semantic Analysis of Toponyms.....	19
Marina MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ Two or more patrons of early medieval churches in the corpus of saints' names in Dalmatia	43
Victoria KULYKOVA Strategies of Speech Influence in the Discourse of Social Advertising (On the Material French and Ukrainian Languages)	55
Larysa KALMYKOVA & Nataliia KHARCHENKO & Inna MYSAN Traditional and Innovative Approaches to the Functional Classification of Ethnic Languages of the World: Problems of Language Personality – The Subject of Communicative and Speech Activity	65
Suada A. DŽOGOVIĆ & Husnija BIBULJICA & Anita CUCOVIĆ Language Policy and Minority Language Rights: A Constructive Analysis of the Application of Minority Languages in The Kosovo Academic Community	83
Alen KALAJDŽIJA Bosnian songs in the mejmua of Salih Kalajdžić.....	111

Kristina DILICA & Emina BERBIĆ-KOLAR Heritage Topics in Textbooks and Textbooks of the Subject Croatian Language for the Fifth and Sixth Grade of Primary School	123
Lejla KODRIĆ-ZAIMOVIĆ „Small Cultures“ and „Small Languages“ in the Environment of Social Media and Participatory Culture.....	147
Boban BATRIĆEVIĆ Moša Pijade and Tito in the anti-Semitic propaganda of Montenegrin collaborators in the Second World War.....	161
František ŠÍSTEK The Jews in Montenegro in the Interwar Period (1918–1941)	175
Amela LUKAČ-ZORANIĆ & Jahja FEHRATOVIĆ Coffee Culture in Downtown Novi Pazar	201
Antonela MARIĆ & Marko DRAGIĆ & Ana PLAVŠA Folk and Ethnological Elements in the Collection <i>Tale of Tales or Entertainment</i> <i>for Little Ones</i> by Giambattista Basile.....	217
Николай APETOB Forging and Shifting of the Notions of Revolution and War: Bulgarian Case.....	239
Larysa KUTSA & Tetiana KONDRATIEVA Time and Space Dimensions of Memory and Imagination in Ulf Stark's Story „Then I was Simply Ulf“	253
Sava KOVAČEVIĆ Integrative Approach in Teaching	269
Semrija SMAILOVIĆ & Amela MURATOVIĆ & Alma ČOLOVIĆ-MEĐEDOVIĆ Application of Geert Hofstede's theory to the examination of the perception of the dimension of culture of parents and young people in Novi Pazar and Raška	289

MATERIAL

Petar LEKIĆ

Church Estates in Montenegro(XII–XVIII century): Documents 307

František ŠÍSTEK

„In Our Home, We Always Felt the Smell of Auschwitz“ 319

PORTRAITS

Dimitar PANDEV

Koneski's time 329

Ilija VELEV

In memory and Glory of prof. dr Milorad Nikcevic (1941-2021) 337

REVIEWS

Filip DAVID

Fascism, Nationalism and Antisemitism..... 343

Novica VUJOVIĆ

A Valuable Project for Montenegrin Language and Culture..... 345

Aleksandar RADOMAN

A Significant Contribution to Montenegrin

Ethnology, Folklore and Literature Studies 349

Mate KOVAČEVIĆ

On the Dictionary of Contemporary

Croatian Personal Names..... 355

Dražko DOŠLJAK

A Book on Bosnian-Herzegovinian Surnames 363

ARCHIVE

Danilo RADOJEVIĆ

Return to Origins..... 367

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fcjk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Katarina Milonjić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Golbi – Podgorica

Tiraž
300

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnj
bazi WOS (thomsonreuters.com)

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.

ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)

COBISS.CG-ID 12545808

Journal DOI: <https://doi.org/10.46584/fcjk2020>

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)